

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
КАТЕДРА „ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ“

ЕТИКАТА В БЪЛГАРСКАТА НАУКА

**Седма национална конференция
по етика**

4-5 ноември, 2011 г.

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС
София, 2012

Публикацията съдържа резултати от изследване, финансирано със средства от фонд "НИД на УНСС", договор № НИД-НП 12/2011.

Съставители и научна редакция:

доц. д-р Валентина Драмалиева

доц. д-р Емилия Маринова

Всички права са запазени! Не се разрешават копиране, възпроизвеждане и разпространение на книги или на части от тях по какъвто и да е начин без писменото разрешение на Издателски комплекс – УНСС.

Авторите носят пълна отговорност за авторството си и за оригиналността на произведението, както и за грешки, допуснати по тяхна вина.

© Колектив

© ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

Изп. директор: Зоя Симова, тел. 81-95-551

Гл. редактор: Ваня Миленкова, тел. 81-95-359

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
София, Студентски град "Христо Ботев"

Съдържание

НАУКАТА – ЕТИЧЕСКИ АСПЕКТ

ЕТОСЪТ НА НАУКАТА.....	9
Валентина Драмалиева	
НАУКАТА КАТО ПРИЗНАНИЕ.....	19
Станка Христова	
НУЖНА ЛИ Е НА НАУКАТА ЕТИКА?.....	27
Иван Миков	
АКАДЕМИЧЕН КАПИТАЛИЗЪМ, НАУЧНА РАЦИОНАЛНОСТ, НАУЧЕН ЕТОС.....	34
Иван Кацарски	
НИЦШЕ ИЛИ ЗА МОРАЛНАТА ОТГОВОРНОСТ НА ФИЛОСОФА.....	40
Ерика Лазарова	

НАУЧНАТА ОБЩНОСТ В ЕТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

ЕТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ФИЛОСОФСКА ОБЩНОСТ.....	46
Васил Проданов	
ВИРТУАЛНИ КОМУНИКАЦИИ И ЕТИКА НА ОБЩУВАНЕ.....	53
Теменуга Ракаджийска	
ПЕРСОНАЛНАТА И ПРОФЕСИОНАЛНАТА ЕТИКА НА УЧЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛ: НОВИ ПРОБЛЕМИ И СТАРИ ИЗКУШЕНИЯ.....	61
Даниела Сотирова	
РАЗРИВЪТ МЕЖДУ ПОКОЛЕНИЯТА И ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАУКИ.....	69
Максим Мизов	
КОЛЕГИАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В НАУЧНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ЧЕТИРИ ТИПА ПРОФЕСИОНАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ.....	77
Стойка Калчева	
КОМПЕТЕНТНОСТ, АВТЕНТИЧНОСТ И КОНФИДЕНЦИАЛНОСТ В ЯДРОТО НА НОВИТЕ ЕТИЧНИ И ПРОФЕСИОНАЛНИ СТАНДАРТИ НА ПСИХОЛОЗИТЕ В ЕВРОПА: EUROPSY CERTIFICATE OF PSYCHOLOGY.....	86
Пламен Димитров, Надя Матеева	

НАУЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ В ЕТИЧЕСКИ РАМКИ

"ЕТИЧНИТЕ СЪОБРАЖЕНИЯ" В НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ – ПРЕДИМСТВО ИЛИ ЗАПЛАХА?	92
Борислав Градинаров	
КОЛОНИАЛНИЯТ РЕФЛЕКС В НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ	97
Таня Неделчева	
ОБЕКТИВНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА МОРАЛА – ЕТИЧЕСКИТЕ РАМКИ	104
Емилия Маринова	
ТРАНСФОРМАЦИЯ НА СОЦИАЛНИТЕ ФУНКЦИИ НА НАУКАТА В "ОБЩЕСТВОТО НА ЗНАНИЕТО" И НОВИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКАТА ЕТИКА.....	110
Людмила Иванчева	
ЕЛЕКТОРАЛНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО КЪМ БЪЛГАРСКАТА СОЦИОЛОГИЯ.....	116
Емилия Ченгелова	
ЗА ИНТЕРПРЕТАТИВНИЯ ХАРАКТЕР НА МЕДИЦИНСКАТА ЕТИКА	125
Александър Стойчев	
ХУМАНИСТИЧНАТА ПСИХОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЯТА НА ПОВЕДЕНИЕТО – ЕТИЧНА АЛТЕРНАТИВА.....	130
Росица Георгиева, Николай Бавро	

УПРАВЛЕНИЕТО НА НАУКАТА – ЕТИЧЕСКИ САМОРЕФЛЕКСИИ

ЕТИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ НА НОРМАТИВНАТА УРЕДБА ЗА НАУЧНИТЕ СТЕПЕНИ И АКАДЕМИЧНИТЕ ДЛЪЖНОСТИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ	138
Ивайло Стайков, Симеон Асенов	
РЕФОРМАТА В БАН – ЕТИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД УЧЕНИТЕ	147
Карамфил Манолов	
"РАЗЦЕПВАНЕТО НА ВРЕМЕТО" В БЪЛГАРСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ ДИСКУРС И БЪДЕЩЕТО НА ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ.....	153
Валери Личев	
ЕФЕКТИВНОСТ НА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗИРАНИТЕ ФОРМИ ЗА ИНТЕГРИРАНЕ НА ЕТИКАТА В НАУЧНАТА ПОЛИТИКА В ЕВРОПА И БЪЛГАРИЯ.....	161
Аделина Илиева	

ОТКЛОНЕНИЯ ОТ СТАНДАРТИТЕ В НАУКАТА

АВТОРСКА СОБСТВЕНОСТ ПРИ НАУЧНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ПОСЕГАТЕЛСТВА ВЪРХУ НЕЯ	169
Виолета Цакова	
КАК Е ВЪЗМОЖНО ПЛАГИАТСТВОТО У НАС?	177
Ангел С. Стефанов	
НАШИЯТ МОРАЛ И НАШЕТО МОРАЛИЗАТОРСТВАНЕ	180
Георги Найденов	
МОРАЛ, МОРАЛИЗИРАНЕ, НАУКА	189
Любомир Драмалиев	
ЗНАНИЕ, ИДЕОЛОГИИ, ПСЕВДОНАУКА – ЕТИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ.....	196
Николай Михайлов	
НАУКИТЕ И ТЕХНИТЕ ПРОМЕНЛИВИ ГРАНИЦИ: СЛУЧАЯТ НА ФИЛОСОФИЯТА НА ИСТОРИЯТА.....	203
Ивелина Иванова	
ИМА ЛИ БЪДЕЩЕ (ПСЕВДО)ЕГАЛИТАРНОТО ТЕХНОКРАТСТВО (КАКВО СЕ СЛУЧВА В СЕВЕРНА НОРВЕГИЯ? ДИЛЕМИТЕ НА ЕТИКАТА VERSUS ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА НАУКАТА В СФЕРАТА НА РЕГИОНАЛНАТА ПОЛИТИКА).....	210
Силвия Серафимова	

АКАДЕМИЗЪМ И ПРОФЕСИОНАЛНА ЕТИКА

АКАДЕМИЗМЪТ КАТО ПРИЗВАНИЕ.....	218
Силвия Минева	
ЗА ЕТИКАТА НА УНИВЕРСИТЕТСКИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛ	226
Вяра Стоилова	
ЕТИКА И ЕТИКЕТ В АКАДЕМИЧНОТО ОБЩУВАНЕ.....	232
Блага Благоева	
ПРОБЛЕМНИ ВЪПРОСИ НА ХУМАНИЗАЦИЯТА НА ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ВЪВ ВУЗ	238
Мария Костурова-Парашкевова	
ОБЩОТО БЛАГО И ПРЕПОДАВАНЕТО НА ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ.....	245
Ивка Цакова	
ПРОБЛЕМИ НА ПРОЦЕСА НА РЕАЛИЗИРАНЕТО НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ ВЪВ ВИШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКАТА.....	251
Алла Кирова	

НАУКАТА – СОЦИОКУЛТУРЕН КОНТЕКСТ

ЕТИКАТА В БЪЛГАРСКАТА НАУКА КАТО СОЦИОКУЛТУРЕН ФЕНОМЕН	259
Богдана Тодорова	
DILIGENTIA КАТО ДОБРОДЕТЕЛ.....	266
Иван Колев	
МОРАЛНОСТ НА ПАЗАРНАТА ИКОНОМИКА	272
Пеню Михайлов	
ЕТИКАТА НА НАУКАТА В КОНЦЕПЦИЯТА НА НАРОДОУЧНАТА ШКОЛА	278
Цветанка Горанова	
ИСТОРИЯ И ПОЛИТИКА – МОРАЛНИ АСПЕКТИ ОТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО ИМ ПРЕЗ ХХ В.	288
Искра Баева	
СМИСЪЛЪТ НА ИСТОРИЯТА И СЪДБАТА НА ЧОВЕКА.....	295
Стоянка Георгиева	
ФЕНОМЕНЪТ НА ЕТИЧЕСКИЯ ИКОНОМИКС НА АМЕРИКАНСКА ЗЕМЯ: СОЦИАЛНО-ЕТИЦИСТКАТА И СОЦИАЛНО-РЕФОРМИСТКАТА ТЕНДЕНЦИЯ В ЕВОЛЮЦИЯТА В АМЕРИКАНСКИЯ ИКОНОМИКС ДО 30-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В.	301
Веселина Атанасова	

ЕТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СЪВРЕМЕННАТА НАУКА

ЖЕНИТЕ В НАУКАТА.....	313
Ася Асенова	
ЕТИЧНАТА НАУКА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЖИВАТА ЕТИКА	321
Илияна Ермолина	
ВИРТУАЛНИ НАУЧНИ ДИСКУСИИ – ПРАВИЛА И КОНТРОЛ	326
Зоя Димитрова	
АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ И НЕОЛИБЕРАЛНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЕТИКАТА В БЪЛГАРСКАТА НАУКА.....	338
Десислава Дамянова	
МНОГООБРАЗИЕТО ОТ КОМУНИКАЦИИ В СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ – ЕТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА	348
Екатерина Маркова	

ИНТЕРНЕТ – НОВИТЕ ЕТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА	356
Маргарита Пешева	
ФИЛОСОФСКА ОБРАЗОВАНОСТ И ИНТЕРНЕТ: ЕДНО ОТРИЦАТЕЛНО МНЕНИЕ	361
Бисера Колева	
АСПЕКТИ НА МЕДИЙНАТА ЕТИКА.....	369
Ива Шишкова	
ЦЕННОСТНИ ПАРАМЕТРИ НА НАУКАТА НА СОЦИАЛНИТЕ ИНОВАЦИИ.....	376
Максим Лазаров	

НАУКАТА – ЕТИЧЕСКИ АСПЕКТ

ЕТОСЪТ НА НАУКАТА

Валентина Драмалиева¹

Какво е "етос"

Понятието "етос" днес има широко приложение. От една страна, то е важно, защото изгражда етимологията на понятието "етика", а от друга – защото има и свое самостоятелно значение. Богатото съдържание на това понятие е резултат от множество смислови "натрупвания" в процеса на неговото формиране и развитие. Затова не е излишно да търсим различните му смислови значения – всяко от тях внася свой шрих и обогатява съвременната му интерпретация. Разбирането на *етоса* безспорно трябва да тръгне от античната елинска традиция, където е неговият корен.

Етос (ἦθος) е гръцка дума, която първоначално означава местообитаване (в началото – от коне, а после – всяко друго), обичайно място, обичай, навик [5]. С тази дума елините обозначават характера и нравите на хората, както и на всеки отделен човек, в една общност. *Етос* е общата характеристика на убежденията, вярванията и идеалите на една общност или нация. Тези първоначални значения го свързват трайно с разбирането за навика и съответно – времевата продължителност, усвояване, възпитание. *Етосът* изразява човешкото поведение, което целенасочено се формира във времето. Но заедно с това сред античните мислители се налага и разбирането, че *етосът* е нещо, което стои отвъд навика и времето, защото е резултат от връзката с божественото. За Хераклит *етосът* е божествена сила, обитаваща човека, която формира поведението му [5].

В древността се формират основните смислови значения на *етос*, свеждащи го до: **общо пространство**, в което живеят, действат и общуват група от хора, които имат и придобиват общи ценности, цели; **обща характеристика** – ценности (идеали), обичаи, характер, нрави на хората, както и на всеки отделен човек, предразположен към добродетелта или порока; **общ дух**, който мотивира идеите, обичаите, нравите. Това разбиране за *етос* Аристотел влага в основата на понятието "етика", което той създава. *Етос*

¹ Доцент в УНСС, д-р по философия.

формира корена на *етикос* (ἠθικός), с което гърците означавали този, който демонстрира морален характер, а също и на *етика* (ἠθική φιλοσοφία) – морална философия. Етика е знанието за всекидневните отношения между хората, за правилното и неправилното поведение, за главната цел на човешкия живот, за положителните качества у човека – добродетелите (етически и дианоеетически). Етиката се оформя чрез навика и затова е свързана с времето.

Древните използват *етос* и в още една по-различна посока – да означаи силата, с която музиката повлиява емоциите и поведението на слушателите си. С това значение понятието присъства още в митовете за Орфей, а покъсно е доразвито от Аристотел в концепцията му за реториката [5]. За Аристотел *етос* е не само основа на етиката, но има и самостоятелно значение като средство за внушение (доказване) в реториката. Авторът смята, че **аргументът** убеждава аудиторията чрез 3 неща: **логос** (λόγος) – разум, т.е. разумни доказателства; **патос** (πάθος) – емоционална връзка с аудиторията; **етос** (ἦθος) – качества, достойнства на самия оратор [13]. *Етосът* от своя страна съдържа три компонента: **фронезис** (φρόνησις) – практическа мъдрост и интелигентност [10]; **арете** (ἀρετή) – добро, добродетелност, "най-доброто, което може да бъде" или "достигане да най-високия човешки потенциал" [2]; **еуноя** (εὐνοία) – добра воля към аудиторията [6]. Реториката обвързва *етоса* с аргумента. Той е своеобразна етична компетентност (благонадеждност) в убеждаването и се възприема като доказателство, основано на личността на оратора или на имиджа му, както бихме се изразили днес. *Етосът* е източник на доверие, защото е предназначен да печели благоразположението на слушателите. В известен смисъл принадлежи не на оратора, а на публиката, която фактически определя степента на неговия *етос*.

Съвременноият смисъл на понятието *етос* включва всичко, посочено по-горе:

- общо пространство на действие и общуване;
- общ дух на определена общност от хора или култура, който ги прави едно цяло;
- общи етични стандарти за оценка и регулиране на поведението – ценности, идеали, норми, принципи, нрави, качества (достойнства), модели на поведение;
- обща етическа нагласа (предразположеност);
- обща етическа компетентност, благонадеждност и добра воля.

Етосът в голяма степен е една обществено структурирана реалност и всички, които участват в нея, следват нейните правила, изисквания, модели на поведение. Това дава основание *етосът* да бъде определен и като "нравствен манталитет на народ, култура или епоха" [1]. С посочения комплексен смисъл *етосът* има място в различни обществени сфери, където с основание

се търси прилагането му или пък надеждно се използва за анализ. Именно в този контекст днес все повече говорим и за *етос* на науката. Интересно е да се разбере защо се случва това, какви са предпоставките и каква е предисторията, а също – какъв конкретен смисъл придобива понятието в тази сфера.

Как е възможна науката

Методът най-вече прави науката възможна, защото е основен двигател за развитието на познанието. Отдавна се спори дали всички науки могат да се ползват от единен всеобщ метод или всяка има свои методи. Безспорно е обаче, че методологичните норми са приоритет за науката, защото разкриват начините за добиване на ново знание и гарантират неговата истинност. Те осмислят всяка стъпка в научното изследване и налагат обективност и контрол. Така те водят до хипотези, които се доказват (или отхвърлят) аргументирано и изграждат научните теории. Факт е обаче, че и най-стриктното следване на методологичните норми не гарантира напълно успеха. А понякога именно нарушаването им води до научни открития.

Не бива да подценяваме ролята на субекта с неговата свободна воля в науката. Изследователят е този, който прави избор, взема решения и е логично да е отговорен за това. Значими за научната дейност са такива характеристики на учения, като ценности, мотивация, темперамент, подготовка, нагласа. Именно в този контекст са важни моралните норми. Те подпомагат взимането на правилни решения в научната дейност. Особено нужни са те в екстремни ситуации, които далеч не са рядкост в науката. Моралните норми спомагат и да се овладяват човешки слабости и отклонения, които пречат на обективността. В развитието си науката все повече поставя изследователите пред вечната човешка дилема "може и трябва". Важно е не само **дали може**, но и **дали трябва** да се взимат определени решения и да се постигат определени резултати. Всичко това показва, че *етосът* има място в науката и дори нещо повече – *етосът* е важен за науката.

Именно това е изводът, който през 1942 г. прави социологът Робърт Мертън (1910 – 2003). Той изтъква, че учените съзнателно трябва да се ръководят от определен набор от морални норми, както задължително се ръководят от набор от методологични норми. Това означава, че науката се нуждае от **специални морални норми**, които той нарича "*етос*" на науката, както се нуждае от методологични норми. Поставеният по-горе въпрос получава допълнен отговор – науката е възможна само с единството на методологични и морални норми.

Кои са основните етически стандарти за науката

Както е видно от казаното дотук, основна част в съдържанието на *етоса* са общите етически стандарти за оценка и регулиране на поведението на

определена общност. Именно затова изводите на Мертън го водят до логичния въпрос: кои са най-важните етични стандарти в науката? Въпросът има не само теоретична, но и сериозна практическа значимост за научната дейност. Авторът обобщава моралните приоритети за науката в един акроним, добил особена популярност – **CUDOS**, който определено заслужава нашето внимание. Акронимът е съставен от първите букви на четири основни етически стандарта – *Communalism, Universalism, Disinterestedness, Organized Skepticism*. Интересно е какво означава всеки от тези стандарти [8].

Communalism е изискване за **обществен характер** на науката, конкретизирано като съвкупност от други изисквания. То включва разбирането за публичност на научното знание – задължително да се публикуват резултатите от научни изследвания. То е свързано и с изискване за свободен обмен на информация между учените по света. Това от своя страна налага изискването за отговорност на учените пред научната общност за верността на постигнатите и публикувани резултати. Общественият характер означава също и нуждата от самоуправление и саморегулация на общността на учените. Така изследователите се консолидират като единно цяло, което е предпоставка за ефективност на научната дейност.

Universalism е изискване за **универсалност** на науката. Това значи тя да бъде независима от раса, религия, националност и други човешки различия. Заедно с това в развитието си науката трябва да е без ограничение като международна и световна.

Disinterestedness е изискване за **безкористност** на науката. Съблюдаването на това изискване е изключително трудно, защото науката се прави от хора, които имат свои интереси, а обективността винаги е проблем. Но точна затова изискването е важно – то трябва да осигури обективност. То включва също изискване за честност на резултатите – недопустимо е те да се манипулират заради печалба, идеология, целесъобразност или друг личен интерес. Безкористността не изключва конкуренцията, която е изключително благоприятна за развитието на науката, но налага изисквания, които да я контролират в разумни граници.

Organized Skepticism е изискване за **умерен скептицизъм**, което акцентира върху полезността на рационалното съмнение в изследователския процес. Това не означава недоверие, а само непрестанен контрол над дейността. Важно изискване е резултатите никога да не се приемат заради авторитет или на доверие, а само заради аргументите на научните доказателства. Всеки учен има право да се съмнява, да оспорва и да анализира резултатите, независимо кой ги предоставя. Значима и полезна е критичността, която израства върху разумното съмнение. Затова критичната позиция е основен етически стандарт за всеки учен.

Посочените основни етически стандарти, включени в акронима **CUDOS**, са сполучливо допълнени от големия учен – физик и хуманист, Джон Зимън (1925 – 2005). Той добавя изискването за **Originality** (оригиналност) като пети компонент във формулата **CUDOS**. Според Зимън оригиналността е изключително съществен специален етически стандарт – всяко изследване трябва да има свой принос към науката, защото иначе е безсмислено и неприемливо.

Днес популярният акроним **CUDOS** се възприема и разпространява с посоченото допълнение на Зимън и така вече включва не четири, а пет компонента – *Communalism, Universalism, Disinterestedness, Originality, Skepticism* (обществен характер, универсалност, безкористност, оригиналност, скептицизъм).

Очевидно *етосът* става все по-актуален за науката и учените все повече си дават сметка за това, опитвайки да използват етически стандарти за регулиране, контрол и оценка на поведението си в науката. Заедно с това заслужава да изтъкнем още един принос на Зимън по тази тема. Освен че добавя изискването за оригиналност към основните етически стандарти и изтъква нарастващата значимост на *етоса* за науката, той смята, че различните типове наука (академична и индустриална) имат и твърде различен *етос*, който отговаря на тяхната специфика и проблеми. Зимън споделя и мнението, че днес академичната и индустриалната наука не само се разграничават, но и се приобщават, а това, което ги обединява, са *проектите* – един съвременен научен феномен [15].

"Правилата на играта" и правилното поведение в науката

Науката безспорно е сфера на свободата, конкретизирана в избора на всеки един изследовател – избор на проблеми, избор на решения, избор на поведение. Заедно с това научната дейност винаги се съпровожда и от нормирано поведение, което я насочва по утъпканите пътища на нейните предшественици. Най-важни в тази посока са методологичните и моралните норми. Съблюдаването им се възприема като надеждна предпоставка за успешно развитие на науката. Някога нормите (методологични и морални) се предавали от учителя на ученика неформално, предвид традиционната устойчивост на тяхната връзка и близостта им. Днес неформалните уроци пак са важни, но недостатъчни, предвид разширяването и усложняването на научната дейност и обективните промени във взаимоотношенията.

Все по-широко се възприема идеята, че е необходимо да се формализират не само методологичните норми, но и моралните норми в науката. Това мотивира усилията да се систематизират основните етически стандарти – ценности, норми, принципи, които са водещи именно за поведението в науката. В този смисъл те са **специални етични стандарти за науката**, защото в най-голяма степен отговарят на нейната специфика и най-надеждно могат да

се прилагат в нея. Специалните етически стандарти се възприемат като основни критерии за оценка и за регулиране на поведението в науката за постигането на това, което се налага като разбиране за **правилно поведение в науката**. Етическите стандарти стават основа и за изграждането на определени модели на поведение в науката, които постепенно се утвърждават като правилни, надеждни, желателни, традиционни.

Етосът на науката започва да се възприема и като **етика на науката**, базирана на представата за всяка приложна етика – съзнателни и целенасочени усилия за прилагане на етически стандарти в една конкретна сфера с изключителна значимост за обществото. Науката е именно такава важна сфера за цялостното развитие на обществото и се очаква тя да защитава неговите ценности и интереси.

Етика на науката

Етиката на науката включва в себе си два основни аспекта. От една страна, тя е **прилагането на етически стандарти** към специфичната сфера на науката и научната дейност с цел оценка и регулиране на поведението и отношенията в нея, а също – за анализ и решаване на всички възникващи ценностни проблеми. От друга страна, етиката на науката е **професионална етика на учените**, която систематизира основните ценности и стандарти за поведение, а също – правата и отговорностите им като професионалисти. Поведението на учените се регламентира в няколко основни типа отношения, които изграждат професионалната им дейност: 1) отношения между самите учени; 2) отношения с други страни, участващи в дейността им – работодатели, поръчители, клиенти, спонсори, издатели, студенти, обекти на научно изследване или дейност и др.; 3) отношения с обществото като цяло.

Професионалната етика в науката има дълга история. Още през 17. век Хенри Олденбърг (1618 – 1677) – натурфилософ, дипломат, секретар на Кралското Общество в Лондон – изтъква значимостта на нормите за науката. Той въвежда практиката научни ръкописи да се дават на експерти за мнение, основава модерния научен журнал (издава *Philosophical Transactions*), поставя и решава проблема за авторското право – то се установява чрез публикуване в утвърдено издание [9]. Така се утвърждават нормите, свързани с публичността на научните резултати, с авторското право, цитирането, отдаването на признание в науката. Важни аспекти на нормирането в научната дейност се обособяват и през XIX и XX век. Посоченият вече Р. Мертън (1910 – 2003) не само утвърждава идеята за *етос* на науката, но полага сериозни усилия за институционализирането, структурирането и функционирането на референтната система в науката [7]. Нормите стават все по-актуални.

Седемдесетте години на XX век се характеризират с цялостно бурно развитие на приложната етика. Тогава се утвърждава Бизнес етиката, а профе-

сионалните етики стават все по-значими. Този процес засяга и сферата на науката. Появяват се множество проучвания и проекти за ролята на морала като регулатор и за нуждата от етически стандарти в науката като специална сфера, а също и в общностите, които я изграждат. Самата научна общност се самоопределя като автономна и отговорна част от обществото, която сама трябва да решава проблемите си. Широко се налага идеята, че *саморегулацията* трябва да е водеща за научната общност като цяло и за всяка отделна общност в нея. А за да е възможна въобще саморегулация, са нужни ясни етически стандарти, които самата общност трябва да систематизира.

Разбирането за основните етически стандарти, обединени в акронима *CUDOS*, се конкретизира и доразвива с идеята за използване на **етични кодекси** в научната общност, както и в отделните (твърде разнообразни) научни общности. И до днес се водят разгорещени спорове покрай етичните кодекси, но те все по-рядко са просто "за" и "против" и все по-често са във връзка с тяхното конкретно съдържание, механизми за изработване, начини на прилагане, структури, които ги гарантират. Разчита се на това, че когато научната общност сама установи и систематизира най-значимите си етически стандарти, тя е много по-склонна да ги съблюдава в своето поведение, да ги ползва за оценъчен критерий и да ги превръща в желани модели.

Усилията да се стимулира етиката в научните среди целят да се гарантира саморегулацията на науката, а същевременно – да подпомогнат външния контрол над науката, който идва от държавата, обществените институции, правото. Смята се, че ако науката сама систематизира етическите стандарти и се саморегулира с тях, това би ограничило значително външната намеса, която често е грубо вмешателство – ограничава свободата и действа по целеобразност. Като начало на специалните целенасочени усилия за прилагане на етика в науката се приема 1979 г.

Десет години по-късно (1989) тези усилия се увенчават с публикуването на едно знаково произведение на Американската академия на науките (*National Academy of Sciences*), озаглавено "*Да бъдеш учен*" [9]. Този сборен труд обобщава моралните норми за науката, установени като **добра практика**. Най-значимите сред тях са истинност, честност, отговорност, добросъвестност, лоялност, дълг. Това, което инспирира и обединява всички тези ценности обаче, е доверието – то е водеща ценност за науката, защото е основата на цялата научна дейност. Учените вярват, че обявените от колегите им научни резултати са истинни, а обществото вярва, че предоставените научни резултатите са верни. За да се гарантира доверието, е нужно учените да зачитат етични стандарти и да толерират етичното поведение в науката.

Специално внимание в произведението е отделено на *експеримента и интерпретацията на данни*, които са изключително значими за науката, а в същото време са истинско етическо предизвикателство пред учените. Ос-

новна етическа препоръка е да се елиминират субективните желания. Друг актуален проблем е *конфликтът на ценности и интереси в науката*, който е недопустим. Етическите изисквания са за преодоляване на подобни конфликти, но най-вече се препоръчва да се взимат предварителни мерки за недопускането им. Спазването на правилата се сочи като един от най-сигурните начини за постигането на това.

Публикуването на данните се визира като много важен и завършващ етап в дейността на учения, който ознаменува цялостната научна дейност и усилия в определен период, но същевременно е съпроводен от етически проблеми. Затова в книгата е отделено специално внимание на нормите, които регламентират публикациите. Това е важно, защото публикациите осигуряват обществения характер на науката чрез споделянето на резултатите и даването на публичност. След публикуването те се ползват от всички хора. Затова трябва да се спазва установен ред – първо се публикува в научни издания, а после се дава публичност. Специално внимание се отделя и на въпроса за собствеността на публикациите. Изключително важен е проблемът за плагиатството и неговата недопустимост. Във връзка с това се посочват нормите, които добрата практика е утвърдила като три основни начина за отдаване на признание и заслуги – *стисък на автори, цитиране, благодарности*. Строгото спазване на тези изисквания помага за недопускане на плагиатство. Сочат се и етически стандарти, гарантиращи авторските права според заслугите на авторите, а не според званията и старшинството. Конкретни изисквания се отправят и към *съавторството*, а именно – за подреждането на авторите, за връзката между реалните им заслуги и авторитета (името), за поемането на отговорност.

Безусловно приеман, допълван или критикуван в някои аспекти, сборният труд "Да бъдеш учен" получава широк отзвук в САЩ и по света, като е преиздаван много пъти. На негова основа през 1991 г. стартира **обучение по професионална етика в науката**. Етическите проблеми се дискутират специално в академичните среди със студенти, докторанти, млади изследователи. В обучението се набляга не само на теорията, но и на практическия анализ и решаването на етически казуси от областта на научната дейност. Налага се разбирането, че бъдещите учени трябва предварително да са запознати с етичните норми, за да ги осмислят, а чак след това – да положат усилия да ги спазват. Разчита се, че моделите на правилното поведение могат да се усвоят именно в младежка възраст, а постоянното им обсъждане ще създаде определена етична нагласа, която ще помогне на учените да разпознават и уважават етичния аспект в бъдещите си решения и работа. Очаква се правилното поведение да бъде не само осъзнат модел за избор, но и навик.

Обучението по професионална етика се налага като утвърден начин за съзнателно и целенасочено следване на нормите. Чрез него се постига пред-

варителна яснота на етическите стандарти и те започват да се възприемат като необходим и задължителен регламент – **правила на играта**. Създава се етическа нагласа, която означава: (1) изграждане на умения да се борави с етическа проблематика (откриване на етически конфликти, етически анализ и оценка, взимане на правилно решение); (2) представяне на етически модели, които са важни от младежка възраст; (3) създаване на навици за етично поведение; (4) съзнателни усилия за етически правилно поведение. Заедно с това обучението постига като резултат и определена публичност, а обществената дискусия по важни за науката и за обществото въпроси допълнително стимулира съблюдаването на етически стандарти в научната сфера.

Освен посоченото дотук етиката на науката засяга и друг аспект на поведението – отклонения или **недопустимо поведение в науката**. Последствията от отклоненията са пагубни не само за науката, но и за обществото. Те поставят всички пред сериозен риск и затова справянето с тях се изтъква като основно изискване и задължение. Често етическите проблеми в науката се свеждат най-вече до отклонения, недопустими практики, нарушения. Повечето автори обособяват два основни типа нарушения – (1) небрежност и (2) съзнателно заблуждение [7]. Към тях с основание могат да се добавят поне още два – (3) други отклонения от утвърдената научна практика; (4) общочовешки организационни отклонения. Всички те затрудняват научната дейност и са сериозно предизвикателство за учените.

(1) **Небрежността** обикновено се разбира като отклонение от методологични норми или като неволно нарушаване на научната публичност (установените практики и процедури за съобщаване на резултати). Небрежност е и да се жертва качеството на публикациите заради количеството или бързината, а също – да се представя невярна информация поради немарливост [7]. Небрежността срива доверието в науката и затова е пагубна за науката, за учените, за обществото. Но понякога именно в резултат на небрежност се правят открития.

(2) **Съзнателното заблуждение** се разбира като преднамерена нечестност, съзнателни усилия за нарушаване на етическите стандарти, т.е. – **измама**. Още през 1830 г. английският математик, инженер и философ Чарлз Бабидж (1791 – 1871), създава първия научен жаргон за измамите (*trimming, cooking, forgery*) [7]. От своя страна съзнателното заблуждение (измама) се дели на няколко вида: а) нагаждане, фалшифициране, подправяне на данни; б) плагиатство (равносилно на кражба); в) пиратство [7]. Тези нарушения имат тежки последствия за учените, науката, обществото. Те обикновено не остават само в общността, а излизат извън нея и към тях се прилагат разследване и съд, които са допълнително усложнение.

(3) **Други отклонения** от общоприетата научна практика – тук се включват използването на неодобрени методи и практики; некоректните отношения в общността или институцията; нелоялността и др.

(4) **Общочовешките организационни отклонения** се свеждат до недопустими практики, характерни изобщо за организациите, като дискриминация, насилие, сексуално насилие, възползване от чужд авторитет и от чужд труд, злоупотреба с ресурси – материални, финансови, имиджови, нарушаване на разпоредби – административни, правни, държавни.

Етиката на науката поставя акцент върху специалните за науката етични стандарти. Заедно с тях тя включва също и по-общи, универсални етични стандарти като лоялност, почтеност, добросъвестност, честност. Всички те систематизират и изграждат моделите на правилното поведение, като същевременно очертават границите и спецификата на недопустимото поведение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Български тълковен речник. <http://www.talkoven.com/>
2. Arete. <http://en.wikipedia.org/wiki/>
3. Bauer, Henry H. Ethics in Science. <http://www.chem.vt.edu/chem-ed/ethics/hbauer.htm>
4. Charles Babbage. <http://en.wikipedia.org/wiki/>
5. Ethos. <http://en.wikipedia.org/wiki/>
6. Eunoia. <http://en.wikipedia.org/wiki/>
7. Hammer, Vincent N. Misconduct in Science: do Scientists Need a Professional Code of Ethics? http://www.chem.vt.edu/ethics/vinny/www_ethx.html.
8. Mertonian Norms. <http://en.wikipedia.org/wiki/>
9. National Academy of Sciences. On Being a Scientist: A Guide to Responsible Conduct in Research: Third Edition. <http://www.nap.edu/catalog.php>
10. Phronesis. <http://en.wikipedia.org/wiki/>
11. Plagiarism Q & A. <http://www.ehhs.cmich.edu/~mspears/plagiarism.html>
12. Polanyi, John C. On Being a Scientist: A Personal View. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1986/polanyi-article.html
13. The Art of Rhetoric: Learning How to Use the Three Main Rhetorical Styles <http://www.rpi.edu/dept/lrc/webclass/web/project1/group4/>
14. The Responsible Researcher: Paths and Pitfalls. <http://sigmaxi.org/publications/descriptions.htm>
15. Ziman, John. Why Must Scientists Become More Ethically Sensitive than They Used to Be? www.sciencemag.org/cgi/content/full/282/5395/1813

НАУКАТА КАТО ПРИЗНАНИЕ

Станка Христова¹

През 1919 г. Макс Вебер изнася пред студенти в Мюнхенския университет лекцията "Науката като призвание". Оттогава насам в продължение на десетилетия призиването се възприема като единственото *Conditio sine qua non* в научната дейност. Някак незабелязан през годините остава друг текст в същата лекция, който се отнася до второто условие за правене на наука – признанието: "*Вярвате ли, че ще понесете година след година, посредственост след посредственост да се издига над Вас, без вътрешно да се ожесточите и да се погубите. Тогава човек получава саморазбирацията се отговор: разбира се, аз живея само за моето "призвание". Но лично аз познавам много малко такива хора, които са могли да изтърпят всичко това, без да пострадат вътрешно.*" [1]

Ако по времето на Вебер, пък и доскоро, въпросът за признанието в науката е можел да бъде поставян преди всичко във връзка с кариерното развитие и личната удовлетвореност, днес той вече се поставя преди всичко в контекста на маркетинга на научния *продукт*. Неслучайно проблемите за признанието са предшествани от осмислянето на проблемите за оценката в науката – критериите, обективността, значимостта, приносите и т.н. Защото в обществото, основано на знанието, отделният учен може да получи оценка и признание само ако има търсене на създавания от него научен продукт. Умът, учеността, ерудицията, трудолюбието, всеотдайността, творчеството и иновативността – толкова значими в епохата на "науката като призвание", в съвременния свят вече са недостатъчни за справедлива оценка и признание. Нужно е те да водят до развитие на науката в посока на нейната практическа полезност. Затова оценката и основаното на нея признание се превръщат в основен критерий за финансиране и оцеляване на науката и научната общност.

Признанието на учения е в контекста на признанието на науката в едно общество, на общественото признание за нейната значимост, статус, престиж, авторитет. Наука се прави с призвание и с признание. Фактът, че през последните десетилетия хиляди български учени реализират своето призвание извън страната е индикатор за липсата на обществено признание за научната дейност. Пренебрежителната държавна политика към науката по

¹ Доцент в Институт за изследване на общества и знанието при БАН, д-р по философия.

същество е отказ от признание както за науката като цяло, така и за отделния учен. Затова дебатът за оценката в науката, за критериите за атестация и самата атестация – нейните цели и резултати – другаде важен социален и държавен проблем, у нас остава проблем на самата научна общност, който, вместо да я интегрира, я вкарва в капана на котерийни и междуличностни интереси и ежби.

Основание за признанието е наличието на оригинални идеи и концепции по фундаментални и приложни проблеми, последователно и научно аргументирани, а не създаването на *"десени, които стават за апликация на теоретически"*. [2]

Признанието е в основата на самочувствието, уважението, престижа, доверието, легитимира кариерното израстване, заемането на административни постове, участието в научни органи и т.н. В науката то е резултат от съчетаването на формална и неформална, количествена и качествена оценка. Формалната включва всички институционални системи за оценяване и преди всичко наукометричната атестация. Неформалната – това е оценката на научната общност – локална, регионална или по-голяма. И въпреки произтичащата от нуждата от признание склонност на повечето учени да преекспонират или екстраполират по-високата оценка (формална, неформална, количествена, качествена – в зависимост от случая), в научните среди е непоклонливо убеждението, че неформалната и качествената оценка имат по-висока стойност от формалната и количествената.

Тъй като признанието е символна ценност – престиж, репутация – със съвсем осезаеми несимволични изражения – статус, известност и слава, материални придобивки, финансиране, грантове, административни длъжности, възлагане на консултантски услуги, експертиза, рецензиране и т.н., борбата за признание се води с всички средства. Много прояви на неморално поведение (misconduct) в науката могат да се разглеждат като следствие от необходимостта, стремежа, желанието за признание. [3]

От какво са провокирани неморалните практики в стремежа към признание?

Причините са разнородни, но две групи от тях са съществени.

Към първата се отнасят някои нравствено психически особености на личността на учения – неувереност в успеха; допускана или приписвана неморалност на оценяващите; пресиращи очаквания за успех и стрес от вероятния неуспех; свързване на признанието с перспективи за научно или кариерно развитие; усещане за неконкурентоспособност; чувство за безнаказаност; ориентация към формални и неформални знаци на признание; висока мотивация към признание; свърхтрудолюбие при липса на способности; потребност от одобрение; висока самооценка при ниска реална оценка; страх от негативна оценка; очакване или чувство за недооцененост, подцененост и т.н.

Втората група причини обхваща нарушенията в независимостта и обективността на оценката. Към тях се отнасят преди всичко манипулациите в критериите и фалшификацията на резултатите от атестацията, превесът на количествените над качествените измерения на оценката и преди всичко прилагането на т. нар. двоен стандарт – аршинът, с който се мери, се определя според човека (не само измервания, но и измерващия). В обществените науки, особено във философията, признанието се основава върху интерпретации, поради което субективизмът е много по-осезаемо проявен в сравнение с екзактните науки. Приема се, че в точните науки реферирането към експеримента и фактологията обуславя по-голяма обективност или поне е коректив на неизбежната при всяка оценка субективност.

Критериите за атестацията могат да се манипулират, като се подберат и ранжират така, че една група учени да бъде облагодетелствана за сметка на друга, да се заличи разликата между работещи и неработещи. От едните може да се иска да изброят поименно жертвите от Хиросима, а от другите – само да декларират, че знаят техния брой. Да се използва критерий за цитирания, приложим в частните, но неадекватен в обществените науки, за да може някой да представи две цитирания в пълен текст, а цитат индексът на друг да бъде редуциран многократно. Да се прокарава разлика между публикации не според тяхното качество, а според някакъв текст върху титулната страница. Да се признават фабрикувани дейности, а да се negliжират реални. Да се променят срокове и процедури в хода на атестацията. И всичко това – в името на признанието на една самоподдържаща се коалиция по интереси, маскирано като обективност и безпристрастност.

Както завишените, така и занижените оценки дискредитират доверието в обективността на оценяването при атестацията, приемана като надежден метод за определяне на "подобаващото" място на учения в научната общност. Защото тя може да бъде превърната от средство за отдаване на заслужено в средство за приписване на фалшиво признание.

Реакция на предполагаемата или реалната необективност на оценката при силно изразен стремеж към признание са фабриката, фалшификацията и манипулацията, чрез които изследователските резултати се "привеждат във вид, удобен за получаване на желаната положителна оценка". У нас тези форми на неморално поведение (misconduct) придобиват специфично съдържание. Фабриката означава измисляне на данни, потвърждаващи собствената хипотеза. В обичайния случай на неморално поведение философите подкрепят своите хипотези с чужди тези, а не с експерименти. Затова пък се фабрикуват публикации, цитирания, активности.

Превесът на количествената над качествената оценка провокира търсене на признание чрез количеството. Фабрикуването на активности се превръща в общоприета практика за осигуряване на интелектуален кредит – публика-

ции, презентации, конференции с "международно" участие, на които не присъства нито един чуждестранен учен, някакъв текст се чете от негово име, незнаяно дали с негово съгласие, присъстват само тези, които изнасят доклади и, което е още по-странно – присъстват само на своя доклад. С един доклад с променено заглавие и в най-добрия случай с няколко нови уводни думи се фабрикуват участия в поредица научни сборища. Понякога един текст се представя за изпълнен планов проект многократно.

Наблюдава се стремеж да се публикуват повече бройки, независимо от качеството и от изданието. Публичността дава по-големи шансове за признание в сравнение с вътрешноинститутските сборници или списания, четени от тесен кръг. Въпреки това се фабрикуват бройки публикации в "апокрифни" сборници, без предварително рецензиране, без peer review (партньорска проверка), за blind review (сляпа проверка) да не говорим. Така количеството измества качеството, но се случва и добри научни резултати да останат неизвестни и техните автори да не получават полагащото им се признание.

Публикации се фабрикуват чрез графомания, преразказ на автор, на казаното за него от други автори, чрез компилация, прикрито или явно плагиатство, преразказ или кражба от непубликувани текстове, изказвания, споделени на научни форуми идеи. В западните издания авторът благодари на всички, които са му оказали съдействие при подготовката и публикуването на научния труд. У нас се правят, при това рядко, посвещения на роднините. В западните издания се отправят благодарности за обсъждания, за критики и препоръки, у нас критиките и препоръките, ако изобщо се вземат предвид, се инкорпорират в собствените текстове и се представят като идеи на автора.

Въпреки че научните списания и публикации по света се множат, голяма част от тях остават непрочетени. Причините за това са както обемът информация, тясната специализация, подредбата на публикациите във виртуалната мрежа (при която обикновено се четат първите 10-15 публикации, тъй като се приема, че значимите са в първата десетка), така и незаинтересоваността и липсата на интерес към работата на колегите. У нас проблем с излишък на възможности за публикуване няма – издават се няколко философски списания, няколко сборника годишно, няколко монографични изследвания. И те не се четат. В ситуация, в която всички пишат, но малко четат, някой може да получи неподобаващо на реалните научни резултати признание. Разчита се на некомпетентност, на неинформираност или пък на феномена "за първи път у нас". Пренебрежението към научните текстове на колегите стимулира компилацията, плагиатството, многократното публикуване на един текст под различни заглавия и т.н. Нещитирането и автоситирането пък са опит за фабрикуване на собствен имидж и създаване на престиж, което в научните среди се изразява с иронично-пренебрежителната фраза – "мисли си, че науката започва от него".

Позоваването на авторитетни учени с реален принос в изследваната проблематика е легитимно средство за получаване на признание. Но в продължение на години масова практика у нас беше цитирането на "класиците", на партийни документи, на учени с висок партиен статус, което осигуряваше фабрикуване на признание. Днес тази практика продължава в леко изменена форма – цитират се научният ръководител (по обясними причини), учени с административни позиции и членство в акредитиращи и оценяващи структури, приятели (за да им се вдигне цитат-индексът), взаимно цитиране. По броя на цитиранията могат да се правят изводи за актуалната позиция на учения в научната и служебната йерархия. Пенсионерите, както може да се очаква, са най-малко цитирани.

Основания за признание се фабрикуват и чрез масово позоваване на чужди автори, тъй като у нас е наложено изискване на научност, удостоверявано чрез броя позовавания на западни учени. Така ученият, от реципиент на чужди идеи, се превръща едва ли не в съавтор и претендира за съизмеримост на признанието. Цитират се дори периферни чуждестранни автори, цитира се от "втора ръка", за да се даде видимост, че ученият е в крак с последните проучвания в своята област. В същото време се игнорират мнения, позиции и факти, противоречащи на собствената теза, защото собствената аргументация е слаба или защото така е по-лесно да блеснеш. Цитират се ефектни, лесно запомнящи се фрази, пренасят се безкритично от един контекст в друг, използват се като реторични похвати, заместващи липсата на собствена аргументация. Цитира се неконцептуално. [4]

Рецензирането, призвано да въздава справедливо признание, също се използва за фабрикуването му – както за рецензента, така и за рецензирания. Рецензентската дейност е признание за научен авторитет и престиж, за висока научна компетентност. Затова има стремеж към участие в научно жури, понякога без реална самооценка за равнището на компетентност. Рецензирането дава възможност за фабрикуване на признание, за "прокарване" или "проваляне" на някого. То е власт – да дадеш път или "да дадеш пътя" на някого, да го окуражиш или провалиш, да наложиш името му в научната общност или да го сринеш, да стимулираш или да унищожис шансовете му за научно и кариерно израстване. При това положение "приятелското" жури се прививда като средство за постигане на признание.

Признанието е форма на въздаване на справедливост и следователно би трябвало да се основава върху справедлива оценка на научния труд. И при него обаче се проявява *The Matthew Effect*, наречен така от Робърт Мертън по Евангелия от Матей – "*Защото на всекиго, който има, ще се даде, и той ще има изобилие; а от този, който няма, от него ще се отнеме и това, което има.*" [5] Смисълът на този ефект е, че предимствата раждат допълнителни предимства. Известните, публично експонираните учени получават по-

голямо обществено и научно признание от това, което заслужават в сравнение с неизвестните или по-малко известните. Това се отнася до всички изменения на признанието – имат по-голям кредит, доверие, уважение, влияние, цитирани са по-често, по-често са канени за рецензенти и на конференции, получават по-лесен достъп до финансиране на проекти и грантове, по-бързо се издигат в научната и служебната йерархия, по-често получават награди и похвали, ползват се с добро име, името им се поставя на първо място при съвместни публикации. Всичко това води до акумулиране на допълнително признание. Дори когато името на известен учен се използва като ракетоносител на нови идеи, славата пада върху него. В този случай ролята на краля се играе от обкръжението и в крайна сметка обкръжението се оказва подценено или недооценено. *The Matthew Effect* формира научен елит, който задава критерии за оценка, може да лансира едни и да игнорира други учени. Той е изключително мотивиращ стимул на стремежа към признание и приобщаване към този елит с цената на всички морално легитимни или нелегитимни средства.

Въпреки че стремежът към признание по правило се афишира като нужда от адекватна и справедлива оценка, ученият, преднамерено или не, най-често се стреми да се позиционира в група с оценъчен контекст, близък или идентичен с неговата представа за адекватна и справедлива оценка. Така се създава самоподдържаща се групов идентификация, която дава самочувствие, тъй като не нарушава самооценъчния комфорт, а го подхранва, независимо от стойността на научната продукция. Това са групи с вътрешно взаимно и реципрочно оценяване, учените в тях са оценъчно зависими един от друг и имат интерес да поддържат общия фон на завишена оценка чрез взаимно рецензиране, цитиране, ласкави отзиви, похвали. Това признание има чисто психологически и психотерапевтичен ефект, но в повечето случаи е контрапродуктивно от гледна точка на развитието на науката. Често подобни групи са конституирани не само върху сходен оценъчен контекст и критерии за оценка, но и върху непрекъснато възпроизвеждащото се усещане за несправедливо третиране от страна на колегията, административното или научното ръководство на съответното научно звено. Усещането за несправедливо третиране създава групов солидарност по остта *ние-те*, циментира убеждението за непризнатост, поражда гняв, омраза, желание за отмъщение чрез клевети, интриги, приписване на вината за собствената научна безпомощност на тези, които не предоставят "заслуженото" признание и т.н. Появява се феноменът "агресивна посредственост" – толкова по-агресивна, колкото по-посредствена. При него стремежът към признание вече не е мотивиран от справедливост, а от амбиция, нарцисизъм, себелюбие, тщеславие, самоизтъкване, суета и деструктивност, старателно прикривани зад някаква морално приемлива фасада – достойнство, самоуважение, реализация, удовлетво-

реност, т.е. зад човешки разбираемото и оправдано желание да накараш другия да мисли за тебе така, както ти самият мислиш за себе си, да намалиш дистанцията между самооценка и оценка и чрез това да съхраниш достойнството си чрез признаването му от другите.

Разпадът на подобни групи е неизбежен, защото те са деструктивни както по отношение на научната общност, така и към себе си. Самоподдържащите се оценъчни групи са коалиции по интереси, но общият интерес както ги обединява, така ги и разединява. Участниците в тях постепенно започват да се съизмерват помежду си и ревностно да следят някой да не надскочи другия по научен "рейтинг", което бележи началото на края на оценъчния комфорт. Вътрешната конкуренция се опитва да "намести" всеки на подобаващото му се място в оценъчната скала, но "подобаващото" място не винаги е обективно заслуженото. Неизбежно се появява *"кокошката, която всички останали кокошки в курника кълват"*. Съперничеството убива обективността и води до желание за преселение в други, обещаващи по-голям комфорт оценъчни групи.

При тясна професионална специализация и ограничен брой учени, работещи в една област, се проявява склонност към самоидентификация на малки научни общности като "единствените у нас", "най-добрите", "първите у нас" и т.н., които си присвояват правото да дават меродавни оценки. Да се "атачнеш" към такава група означава да получиш кредит на доверие, престиж, възможност да се представяш като част от научния елит в съответната област. Като се има предвид обаче, че философията у нас има преди всичко рецепиращ характер, тези, които могат да оценяват обективно и безпристрастно, са извън оценъчно самоподдържащите се групи и дори не подозират съществуването им. Да се търси признание на базата на рецепцията на импортирани идеи и концепции, на преразказа или "обговарянето" им, е провинциален (котловинен, ако използваме термина на Цветан Стоянов) комплекс.

Скандалите в науката и научните войни обикновено са провокирани от призиването на учения да търси научната истина и чрез нея да си осигури признание – приоритет, престиж, уважение, финансиране, награда. У нас няма научни войни заради призиването, а скандали заради призиването, които се израждат в ожесточени междуличностни войни. Личната неприязън се рационализира и оправдава морално чрез демонстрация на научна принципност и непримиримост към липсата на достатъчно научност.

Научната общност е средата, в която се получава признание, но тя е и субектът, който дава признание. При това тя отрежда всекиму според действителния, а не според наукометричния принос, според качеството, а не според количеството. Призованата научна общност провокира научни войни на призиването, а званата – скандали за призиването.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вебер, М. Ученият и политикът. София 1993, Micro Print. с. 110-111.

2. Пратчет, Т. Вещици в чужбина. ИК "Вузев"- "Архонт- Б" – ООД, 2001, с. 9 – *"А хората престанали да градят търпеливо своите малки къщи от късчета разум в хаоса на Вселената и започнали да се интересуват от самия хаос – отчасти защото било по-лесно да си експерт по хаоса, но предимно защото той предлага наистина хубави десени, които стават за апликация на тениски"*.

3. Обемът на статията налага две ограничения. 1. Предмет на анализ е признанието в обществените науки и по-специално във философията. 2. Разглеждат се само негативните измерения на стремежа към признание, без да се подценяват позитивните.

4. Например фразата *"Идеите стават реална сила, когато овладеят масите"*, приписвана на Маркс, е буквална заемка от един роман на Балзак. Но при Балзак това е просто една "крилата фраза" сред множество други, докато при Маркс е елемент от една промислена социална концепция. Затова цитират него, а не действителния ѝ автор.

5. Матей, Библия XXV: 29.

НУЖНА ЛИ Е НА НАУКАТА ЕТИКА?

Иван Миков¹

1. Относно необходимостта от етическа регулация

Така поставеното в заглавието питане за необходимостта от етическа регулация в сферата на науката може би изглежда като реторичен въпрос или най-малкото като остаряло, доколкото вече, особено в последните десетилетия, никой не поставя под съмнение подобна необходимост. Разбира се, отношението невинаги е било такова и това може само да подсказва, че тук е нужно да се хвърли един поглед назад, за да се види какво всъщност се е случило с мисленето на връзката етика – наука в последните столетия, какви промени е претърпяла тя, за да може да се разкрие днес в тази си форма. Развитието на разбирането за отношението между етиката и науката, включително и за свободата на науката от морални съображения, преминава през няколко етапа, които Маурицио Якарино обобщава схематично. От бързото развитие на модерната наука след епохата на Ренесанса, което е свързано тъкмо с разбирането за независимостта на научните теории от религиозните и теологически вярвания, се достига през XIX век до разбирането за "чисто" академично изследване [1]. С развитието на академичната наука се издига претенцията за неутралността на науката, при което напредъкът в нея не може да се определя като добър или лош, т.е. не може да се дефинира през чисто морални категории, поради което самата тя не може да носи отговорност за приложението на своите открития. След появата и разработването на индустриалната наука и изследвания, макар перспективата да бива променена, валидността на претенцията за независимост се запазва в нова форма. Тук самите производители, индустрията "освобождават" учените от грижата за етическите проблеми, възникващи в резултат от изследванията [2]. При това от средата на XX век се наблюдава един нов обмен между академична и индустриална наука, които започват все повече да се преплитат и да си взаимодействат. Може да се каже, че това всъщност е късният продукт на едно започнало по-рано обвързване, в което Ницше вижда "любимата политикоикономическа догма" на XIX век – подчиняването на образоваността и учеността на икономическите цели за производство и потребление. Нещо, което

¹ Главен асистент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

може да се определи по друг начин като метастазирание на икономическото, образуването на *метастазен комплекс* в системата на науката [3].

Но след нарастването на обмена между академичната и индустриалната наука и достигането до изключително високи нива на научния напредък, заедно с развитието на технологиите през XX век, които стават ключов фактор в съвременното общество, този прогрес започва все повече да се сблъсква с традиционните, дълго установени морални норми и ценности. Поради това, смята Якарино, става особено важно навлизането на етиката в науката, тяхното обвързване и повдигането на етически дискусии, за да се адаптира употребата на научното познание, т.е. на новите технологии към общия контекст, който да е в съгласие с основните принципи на съвременното общество [4]. Оттук произтича и необходимостта ученият да отдели по-голямо внимание на етическите проблеми, свързани с изследванията и новите технологии. Това, разбира се, едва ли може да потисне сред научните кръгове напълно идеята, че науката има нужда от "свобода", за да напредва, макар и с доза *извънморални* съображения. Като особено показателни за наличието на подобна предпоставка може да се разгледат произходът, историята и дори сегашното развитие на биотехнологиите. Навлизането на изследването в нови територии се използва като извинение за нарушаването на някои правила тъкмо поради факта, че дадената дейност, като все още нова и непозната, не е била по-рано регулирана, т.е. за нея все още не са били приети морални ограничения. А както знаем от някои правни практики – всичко, което не е забранено, е позволено.

Във формулираната по този начин претенция за връзка между етика и наука акцентът пада върху нуждата от етика поради широките последици от научните изследвания за обществото. При това не само учените, но и широкото общество трябва да взима участие в дебатите по различни етически проблеми в приложението на новите технологии (резултат на което са например различните комитети и комисии, създавани в областта на биоетиката).

Това разбиране обаче не изчерпва цялата комплексност на ситуацията. Идеята за обвързването на необходимостта от етика в науката с мисленето за социалните последици, а и със социалния контрол на науката, е само една страна на отговора, при това, струва ми се, само външната. Връзката на етиката и науката може да се търси в друга насока, която е същностна и вътрешна за самата наука. Но затова следва да се направи смяна на перспективата, да се отиде отвъд чистото тривиално обяснение.

2. Наука и аскеза

Първата линия на вътрешното вплитане на науката и моралното измерение може да се търси чрез разбирането на науката като тип *практика на упражняване*. Точно така Слотердайк анализира спецификата на науката

(включително и на философията) и дейността на учения като особен тип *аскеза*, т.е. на базата на общата концепция за упражняването. В какъв смисъл обаче това на пръв поглед неразбираемо или дори екстравагантно тълкуване може да придобие основателност? Най-напред следва да се посочи, че тук не става въпрос за някакъв аскетизъм, произтичащ от бездействието и самоотричането, както всекидневното мислене е склонно да го възприема в резултат от наслагваната с вековете религиозна интерпретация, а по-скоро за такова *упражняване* на тялото и духа, което е свързано много повече с утвърждаването и развитието [5]. Слотердаjk акцентира върху едно по-широко разбиране за "деспиритуализиран" аскетизъм, който не е обвързан с религиозни догми, интерпертации и ритуали. Самото упражняване според него трябва да се разбира като синтез на *vita activa* и *vita contemplativa*, без да се остава само в едната страна на отношението, то е "автореферентна практика", чиито "резултати не се проявяват във външни състояния или обекти, както при труда и производството," а по-точно в "изработването на самия упражняващ се и извеждането му като умеещ-субект" [6]. Оттук вече може да се направи втората стъпка в изясняването на същността на науката като вид аскеза, когато се транслира даденото определение на упражняването в сферата на теорията. С прехвърлянето и навлизането на "структурите на упражняващия се живот" в теоретичните отношения се внася и една определена система за "етическа самопромяна" [7], която при това следва да съдържа свои специфични морални норми и ценности, собствен морален светоглед. Става ясно, че в разбирането за науката като аскеза, необходимо се вплита и моралният елемент. След това остава само да се покаже как собствено функционира, как се разгръща упражняването в науката, каква специфика придобива самото то в тази област. Отговорът на Слотердаjk се базира на вглеждането назад в историята на науката, която трябва да се разглежда според него не само като "история на проблемите, дискурса и резултатите", а по-скоро като "изграждане на овъзможняващи науката упражнения", или казано сумарно, като "история на самопреодоляванията", посредством които се позволява преминаването на индивида от предтеоретичното към теоретичното мислене, т.е. "способ" за формиране, при който индивидът упражнява себе си в "отчуждаване" от ежедневно мислене [8]. С това всъщност завършва и целият преход на интерпретацията, като на тази стъпка се разкрива напълно тайната на същността на науката като практика на упражняване, като аскеза.

Дотук могат да се набележат някои общи, но важни по отношение на разглеждания въпрос за връзката етика – наука положения. От една страна, става ясно, че донякъде сякаш е позакъсняло външното предписание за налагане на морални правила в науката, просто защото тя по същността си, тъкмо като аскетична практика, вече е обвързана с определен морален светоглед. За

да може да се случи споменатият преход в мисленето, субектът трябва да разполага с една обособена система от ценности, норми и правила, чрез която да извърши трансформацията, "отчуждаването", т.е. моралното е първоначално вътъкано в дейността на учения или най-малкото в процеса на неговото *формиране*. От друга страна, ако се приеме нуждата от извеждането на морални правила за научната дейност, то по-скоро трябва да се приеме, че те не следва да се въвеждат "отвън", а да се екстрахират, извлекат от самата същност на научната практика. Това би означавало те да не бъдат формулирани *ex nihilo*, а просто да бъде проучена конкретната дейност на учения, и тези правила, ценности, норми, които трябва да я регулират, само да бъдат систематизирани, след като вече са налични в нерелекстриран вид в самата практика. Този тип синтез на морала в науката най-пряко се реализира в етическите кодекси на отделните научни общности.

3. Етически кодекси в науката

От казаното по-горе се разкрива и втората линия на тълкуването на влиянието на науката и морала през гледната точка на удържането и усвояването на моралните норми и ценности на научната общност, свързани с практиките на упражняване и използване в тях като нравствен фундамент. Те могат да бъдат разглеждани като неформално установени традиционни разбирания за морала на общността, но могат да бъдат и формулирани на едно по-високо формализирано ниво. Тъкмо тази втора проява е особено важна за разбирането на връзката между етика и наука, тъй като при нея ясно, писмено и експлицитно се излагат моралните норми на общността. Такива формализирани механизми са споменатите вече етическите кодекси изобщо, а в частност и в науката. Кодексите съдържат в най-синтезиран и чист вид систематизираните, извлечени от практиката ценности и правила за поведение на една общност, изразяват същностно нормативното съдържание на нейния морал. Това е валидно за различните типове кодекси, независимо каква писмена форма приемат те в различните култури и епохи. Най-общо казано, етическите кодекси, освен набор от писмено изложени ценности, правила, принципи, норми за поведение в дадена група, самите са и ценностни механизми, насочени към запазването на интегритета на общността, функциониращи локално като вътрешен регулатор. В тях се формулират задължения, норми, зад които вече стоят определени ценности, възплащавачи идеала на една общност за това, какъв е нейният желаем образ. Съвсем друг остава въпросът какви са тези ценности и неговият отговор е предмет на отделно проучване. Може само да се отбележи, че тук е нужно допускането на известна доза ценностен плурализъм като предпоставка.

В сферата на науката кодексите се разпространяват все по-широко в последните десетилетия. Етически кодекси могат да бъдат открити във всички

области – от формалните, през физическите, биологическите, биомедицинските и приложните науки, до хуманитарните и социалните науки. Тук се включват както кодексите на различните научни и изследователски институции (университети, институти, изследователски центрове), така и тези на отделните професионални общности (информатици, физици, химици, лекари, инженери, психолози, философи, социолози и т.н.). При това те не се взаимозаменят, а функционират паралелно, като изцяло в потенциата на моралния актьор остава задачата за прилагането на техните предписания в разнообразните социални роли, които той приема (като член на определена професионална общност или институция). Макар често да съдържат множество сходни елементи помежду си, което произтича от характера на самата дейност, кодексите са пригодени и съобразени с тематичните различия на отделните дисциплини, а и са в съответствие с институционалните специфики на локалните научни общности. Съществуват и опити за извеждане и утвърждаване на общи за цяла научна общност документи, които след това да бъдат размножавани в отделните етически кодекси. Пример за това е *Резолюцията от Торонто* (1992 г.), в която са изведени дванадесет принципа на научната дейност за хуманитарните и природните науки, като нейната цел е да стане основа за създаването на кодекси на отделните дисциплини и да служи като своеобразно ръководство за тяхното формулиране. Друг пример за подобно обобщаване са различните официално приети документи за медицинската професия – *Женевската декларация*, *Международният кодекс на медицинската етика*, *Декларацията от Хелзинки*, а и *Хипократовата клетва* като праформа на кодесиране, които намират своето отражение след това в кодексите на локалните лекарски общности. Като цяло кодексите в науката (но не само там) включват различни по характер и строгост регулации относно поведението на учения в научната общност и най-общо в междуколегиялните отношения. Тяхната задача е и регулирането на дейността на учените с оглед на широкото общество и последствията за човека и природата от провежданите научни изследвания. В тях най-често са отразени някои специфични за научната дейност проблеми, които нямат пряко разрешаване в съществуващите правни регулации. В науката, както и в другите социални сфери, етическите кодекси имат двойната задача да ориентират членовете на общността спрямо морално приемливото вътрегрупово поведение и да представят ангажираността на съответната общност към общите социални въпроси, нейното морално лице.

Така изведените в последните две части на изложението вътрешни фактори за впитането на науката и етиката не толкова отговарят на поставеното питане за необходимостта от етика в науката, търсейки път отвъд ефимерните нюанси на красноречието, а по-скоро отнемат неговата претенция за валидност. Научната дейност има същностно, вътрешно морално измерение,

разкрито чрез нейната интерпретация като феномен на упражняването, с който са свързани различни морални елементи. Те, от своя страна, биват експлицитно изявени и изложени в етическите кодекси на научните общности. Ако все пак някой желае да запази питането за нуждата от етика в сферата на науката, то следва да се разбира не като нужда от привнасяне на морал, а като нужда и желание за систематизиране и извеждане на действащите в научната практика ценности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Iaccarino, M. *Science and Ethics*. In: EMBO Reports, vol. 2, no. 9, 2001, p. 748.

2. Ibid, p. 748.

3. Това, което тук наричам "метастазен комплекс", посочва проникването на икономическата сфера в научната (думата "meta-stasis" се взема в нейния първоначален смисъл, най-общо като "стоящ-отвъд-своето-място"). Едната сфера навлиза в другата, като разпространява в нея собствените си жизнени ценности, норми, идеали и цели, своя светоглед. Тя метастазира и е на място, което не ѝ е свойствено, т.е. не е на своето първоначално място на произход и действие, а разпръсква своя комплекс на места извън себе си, като подменя приоритетите на овладяната структура. Нейните ценности норми, идеали, цели и т.н. образуват метастазен комплекс в завладяната структура и институциите ѝ, които от своя страна вече не следват собствения си светоглед и цел, а се подчиняват на навлезлия в тях комплекс. Това е случаят с навлизането на икономиката в науката и нейните институции от края на XIX век досега. В науката постепенно се налагат ценности, норми и светоглед, присъщи и произтичащи от сферата на икономиката, които образуват един комплекс, сложно цяло, което започва да задава приоритетите на науката с оглед на икономическата сфера. Това е набелязано от Ницше чрез двете тенденции на съвременното образование – неговото разширяване и същевременно умаляване. Първото е във връзка, но не само, с "политико-икономическата догма" (das nationalökonomische Dogma), изразена във формулата "възможно повече познание и образование – оттук възможно повече производство и потребности – оттук възможно повече щастие", а второто прераства към все по-тясното специализиране на учения, достигашо своята кулминация днес, което превръща учения-специалист в някакво подобие на "фабричния работник", изработващ през целия си живот само една определена част за някакъв "инструмент или машина" (Nietzsche, F. *Über die Zukunft unserer Bildungsanstalten*. In: Kritische Studienausgabe, Bd. 1, de Gruyter, München, 1999, s. 669 – 70).

4. Ibid, s. 747.

5. Вж. например: Sloterdijk, P. *Scheintod im Denken. Von Philosophie und Wissenschaft als Übung*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2009, s. 17. Аскетизмът в този смисъл следва да се разбира в съответствие с първоначалното значение на думата – *ἀσκησις*, като упражняване, трениране. В мащабния си труд "Трябва да промениш живота си" Слотердаjk говори за голямото значение на аскезите и упражненията за разбирането на съвременната култура и посочва Ницше като първия, който прави опит за натурализирането на аскетичната практика. Цялостната насока на нашата култура се опре-

деля като насочвана тъкмо чрез функционирането на специфичните "антропотехники", упражнения, оформящи индивида. Вж. Sloterdijk, P. *Du musst dein leben ändern*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2009.

6. Sloterdijk, P. *Scheintod im Denken. Von Philosophie und Wissenschaft als Übung*, s. 16.

7. Ibid., s. 20 – 21.

8. Ibid., s. 21 – 22; s. 24.

АКАДЕМИЧЕН КАПИТАЛИЗЪМ, НАУЧНА РАЦИОНАЛНОСТ, НАУЧЕН ЕТОС

Иван Кацарски¹

През последните три десетилетия в световен мащаб ускорено протича процес, който засяга науката и учените по начин, аналогичен на онзи, принизил статуса на занаятите и на квалифицираните физически работници към края на XIX век. Тогава завършва обезвластяването на тези работници, които в продължение на няколко столетия загубват контрола върху приложението на своето знание и попадат изцяло под властта на капитала [Derber, Schwartz and Magrass, 1990, pp. 80 – 82, 123 – 125]. Нещо подобно се случва в наше време, но с учените.

Днес видни социолози теоретизират върху реалности, които се характеризират като академичен капитализъм (academic capitalism) [напр.: Kleinman, Vallas (2001; Rhoades and Slaughter, 1997; Ylijoki, 2003)]. Вместо да нарастват властта и влиянието на учените и експертите, каквито по-рано са били преобладаващите очаквания на много теоретици, се засилват властта и влиянието на бизнеса и бюрокрацията.

Какво е "академичен капитализъм"? Терминът сам по себе си е противоречив и звучи почти като "дървено желязо": академизмът и предприемачеството са до голяма степен антагонисти. Понятието "се отнася за всички видове действия, насочени към привличането на външен доход в институции на висшето образование, както и за индивидуалните изследователи в университетите. Академичният капитализъм се състои както в пряка пазарна активност, насочена към печалба посредством патенти, лицензи, дъщерни фирми, така и в поведение, подобно на пазарното, което предполага съревнование за външно финансиране, без да се преследва печалба (стипендии, договори за изследвания и дарения). И в двете насоки академичният капитализъм поощрява пазарната ориентация и конкуренцията в университетските изследвания" [Ylijoki, 2003, p. 308].

Според Гари Роудс и Шейла Слотър живеем в епохата на "глобален корпоративен хиперкапитализъм". Променили са се идеологиите и практиките: от кейнсиански към малтусиански принципи и дикенсови резултати. Университетите вече се оценяват главно според създаваното от тях икономичес-

¹ Професор в Института за изследване на общества и знанието при БАН, доктор на философските науки.

ко богатство. По-рано се е смятало, че общественият интерес се гарантира най-добре, ако публичните институции са независими от частния сектор. Сега вече се приема, че публичният интерес изисква тези институции да се интегрират в частния сектор. Законите в Съединените щати са се изменили така, че професорите в обществените университети да се ангажират с тансфера на технологии [Rhoades and Slaughter, 1997, pp. 13 – 14, 33].

В ход е индустриализация на университетите, която се дължи не само на новата икономическа среда, но и на идеологически натиск университетите да се преобразуват по модела на корпорациите. Корпоративната организация се превръща в основен легитимиращ мит [Kleinman and Vallas, 2001, p. 469]. Комерсиализацията на науката се отразява и върху езика, с който се говори за нея: това, което някога се наричаше основни или фундаментални изследвания (basic or fundamental research), днес в докладите често се определя като изследвания, мотивирани от любознателност (curiosity driven research). Малко остава този род научни занимания да се нарекат просто любопитни изследвания (curios research). Езикът на университетските администратори все повече приличава на корпоративния език [Rhoades and Slaughter, 1997, pp. 17, 25].

Какви са по-конкретните прояви на комерсиализацията на науката и висшето образование?

Съществено се намалява държавното финансиране за университетите, а съответно нараства делът на таксите за обучение и на частното финансиране. Академичните институции все повече се насочват към приложни изследвания и предприемаческа наука. Обществени университети създават фондации и провеждат кампании за набиране на средства. Нещо повече, академични институции с нестопанска цел се превръщат в комерсиални. Университетите са вече част от пазара на патенти, продукти и услуги. Засилва се мениджърският елемент в университетите: във факултетите нарастват делът и влиянието на професионалните мениджъри за сметка на чисто академичния състав. Администраторите разполагат с повече свобода да манипулират преподаватели и учени по отношение на правния им статус (наемане, уволняване, пре-назначаване). Мениджърите имат големи възможности за реструктуриране на звена и съкращаване на програми. Академичният състав е ощетен и от въвеждането на нови технологии в обучението: заплащането на преподавателите се понижава за сметка на закупеното скъпо оборудване и наемането на техници и друг външен персонал за неговото обслужване. Диференцираното финансиране на направления, специалности и проекти води до задълбочаване на вече съществуващи неравенства – между изследователските полета, академичните състави, които работят в тях, и студентите, обучаващи се по различни факултети и дисциплини. Намалява делът на студентските стипендии за сметка на заемите за обучение [ibid., pp. 13 – 34; Hanley, 2005, pp. 3 – 7].

Администраторите възприемат бизнес концепции за ръководство на университетите и техните подразделения. Департаментите се възприемат като центрове за генериране на печалба, а мениджърите – като инвестиционни банкери. Налагат се най-простите методи за оценяване – размер на привлечените външни средства и брой на публикациите [Kleinman and Vallas, 2001, 466 – 467].

Тези промени не са изключителен патент на Съединените щати като лидер на неолибералния капитализъм. Аналогични тенденции протичат и в скандинавска страна като Финландия: Както свидетелства Илийоки, практикуването на академичен капитализъм е всекидневие за университетите в тази страна. В това отношение различията между академичните институции са в зависимост от това, колко близо или далеч по отношение на пазара е съответната област [Ylijoki, 2003, pp. 307, 326 – 327]. Често старшите изследователи действат като предприемачи, които търсят финансиране за проекти, в които се включват младшите. Работи се при висока степен на несигурност – по кратковременни проекти, което поражда напрежение сред изследователите, загрижени за своята работа и кариера. Това напрежение се отразява отрицателно и върху качеството на работата. Задълбочава се диференциацията сред изследователите: все по-голяма част от тях работят на временни договори с много къси срокове и влошаващи се условия. Тези хора нямат почти никакви шансове за академична кариера. Влошава се статусът на мнозинството изследователи по отношение на автономност, натоварване, заплащане, социален престиж. Неудовлетворени са и учените с установени и сигурни позиции: от тях се изисква не само да правят качествени изследвания и да четат лекции, но също да търсят финансиране, да попълват формуляри за проекти, да участват в административни срещи и т. н. Манталитетът на съвременния университет е да издържиш, а не да се наслаждаваш. Авторът обобщава, че не е лесно да се служи на двама господари (науката и пазара). Навсякъде се появяват напрежения и съпротива от страна на учените срещу академичния капитализъм [ibid., 328 – 332].

Доколко актуални са тези процеси и тенденции за общество като нашето? България е на опашката сред страните – членки на Европейския съюз, по отношение на стандарт на живот, икономически потенциал и равнище на технологиите. Тази изостаналост обаче не ни остави встрани от световната неолиберална вълна. У нас господства неолибералната идеология и политика с присъщите им ориентации: оттегляне на държавата от регулирането на икономиката и минимизиране на социалните ѝ функции, маркетингизация на сфери, субсидирани по-рано от публични средства, отваряне към европейския и световните пазари. Технологичната изостаналост, предопределяща слабостта на бизнеса, а също и хищническите му нагласи (отказ да се реинвестира печалби, които се изнасят от страната или се изразходват за цели на

престижното потребление) водят до това, че за повечето хора в България са достъпни предимно горчивите плодове на неолибералната трансформация.

Образованието, науката и културата са сред най-силно засегнатите сфери. Държавата съкрати финансирането, бизнесът не влага почти нищо в изследвания и образование и същевременно и държавата, и бизнесът очакват от науката и образованието технологични иновации и висококвалифицирани специалисти. У нас се разви особен, български вариант на академичен капитализъм: в обществата, които официално се възприемат като образци, отрицателните последици от индустриализацията на науката и образованието се поемат на първо място и в най-висока степен от най-непрестижните и периферни институции [Rhoades and Slaughter, 1997, p. 18]. В България се случва тъкмо обратното: най-потърпевши от "реформите" се оказаха най-старите и най-престижни институции – Българската академия на науките и Софийският университет "Св. Климент Охридски". Обратно, немалко "университети" със съмнителна репутация се радват на странно благоденствие. Центрове със съмнителен експертен потенциал получават обилно финансиране от крупни донори в чужбина и от оскъдния бюджет на страната.

Този вид академичен капитализъм е подчертано ирационален: той облагодетелства институции със слаби резултати и наказва тези с добри постижения. От учените се изискват високи резултати и същевременно не се отпускат средства дори за елементарно възпроизводство на научния потенциал – да не говорим за инвестиции в научна инфраструктура. Със сигурност тази българска разновидност на академичен капитализъм съдържа мафиотски елемент. Тя също е подчертано едностранчива, защото нахлуването на капитализма в науката и образованието по никакъв начин не се допълва от насрещен процес – проникване на академични стандарти и атмосфера в бизнеса, което се случва в някои елитни отрасли на развитите икономики. У нас няма никакви предпоставки за това, защото в най-добрия случай корпоративният му сектор е потребител, но не и поле за създаване на научен продукт. Накратко – един особено уродлив академичен капитализъм, какъвто впрочем е и като цяло нашият роден капитализъм (по-подробно за проявите на "академичния капитализъм" и дискусиите по проблема вж. Кацарски, 2011).

Дори като се абстрахираме от особената ситуация в България, положението на учените се очертава като по-неблагоприятно, отколкото в предшестващите едно-две столетия. В основната си част сега те са по-скоро интелектуални пролетарии, отколкото автономни изследователи.

В криза е самата научна рационалност. Повече от всякога е накърнена свободата на научното изследване. Достигната е такава висока степен на утилитаризация и инструментализация на знанието, която лишава науката от нейната иманентна ценност. Истината като идеал вече е загубила много от

блясъка и мотивиращата си сила. Освен обективните процеси за това в немалка степен допринасят и релятивистки идеологии като постмодернизма.

До преди около половин век крайната инструментализация и в частност антихуманната употреба са били проблем главно за природните науки. Днес бедствието не подминава и социалните. Вече се е стигнало дотам, че зад лавината от частични, периферни и често безсмислени изследвания се губи най-важното – едно цялостно и съществено познание за най-важните процеси в обществото и силите, които са в основата им. Учените се показват като един вид несръчни магьосници, предизвикващи толкова по-големи вреди, колкото по-мощни са инструментите, с които разполагат. Ярък пример за това са неолибералните финансови теоретици и инженери, изобретили екзотичните финансови инструменти – много съществен компонент от механизма на съвременната глобална дългова и финансова криза.

Кризата на научната рационалност не може да не се превърне и в криза на научния етос. Ако ученият няма друг избор освен да работи по поръчки на "инвеститори", ако е принуден да разработва "проекти", които са до голяма степен случайни, само и само да осигури съществуването си, ако "истина" и "обективност" се смятат вече за демодирани категории, от него не може да се очаква висок научен морал. Науката престава да бъде призвание и се превръща просто в занаят, от който не можем да очакваме много повече от осигуряване на насъщния, а успехът се измерва предимно с мястото в "научната" администрация и сумата по банковата сметка. Научните общности се разпадат на заинтересовани и конкуриращи се групи, работещи повече като занаятчии, отколкото като методични изследователи. В последна сметка това води до неспособност на социалните науки да посрещнат безпрецедентните предизвикателства пред съвременните общества.

Нещо повече: занаятчиията, който не престава да бъде автономен, до голяма степен продължава да се идентифицира с продукта на своя труд и да се чувства отговорен. За пролетария, включително интелектуалния, който е под чужд контрол, производителната му дейност е наложена, той я извършва, като прилага своите технически компетентности, но без да участва със своята личност. Продуктът му, естествено, също остава чужд на личността на своя създател. В такъв случай усърдието и старанието му са мотивирани от външни поощрения и санкции, но не и от императиви на моралното самосъзнание.

Още по-застрашен е научният етос в бедни общества като българското. Политиката на официалните власти, която стимулира посредствените и наказва добрите, нищетата, в която живеят водещи научни организации и способни учени, нагло то тържество на посредствеността и арогантността оказват фатално деструктивно въздействие върху научния етос. Не можем да очакваме висок научен морал в общество, в което академичните титли и

звания се ценят като украшение към доволните физиономии на обладаващите власт и пари, а на самите учени се гледа или презрително, или съжалително. Ако човек няма възможност за по-добра кариера, най-изгодно и печелившо е да се занимава с полунаука и псевдонаука – например максимално шумно и публично да втълпява на хората, че този свят е най-добрият от всички възможни и че всяка друга помисъл е от Лукавия. Едно време ни внушаваха, че тържеството на комунизма няма алтернатива; днес ни внушават същото, но за неолибералния капитализъм.

Но освен че е добре възнаграждавана, научната безсъвестност намери най-после своето върховно философско оправдание. Какво са "наука", "истина", "обективност"? За привържениците на постмодернисткия деконструктивизъм, който намери необикновено радушен прием у нас през последните три десетилетия и сякаш е станал преобладаваща философска визия, това са не само безнадеждно остарели, но и "тоталитарни" понятия. Няма истина – значи всичко е позволено.

ЛИТЕРАТУРА

1. Derber, Charles, William A. Schwartz and Yale Magrass (1990). *Power in the Highest Degree: Professionals and the Rise of a New Mandarin Order*. New York, Oxford, Oxford Univ. Press, 238 p.
2. Hanley, Larry (2005). *Academic Capitalism in the New University. The Radical Teacher*. Vol. 73, Spring, pp. 3 – 7.
3. Kleinman, Daniel Lee and Steven P. Vallas (2001). *Science, Capitalism, and the Rise of the 'Knowledge Worker': the Changing Structure of Knowledge Production in the United States. Theory and Society*. Vol. 30, No. 4, 451 – 492.
4. King, Lawrence Peter and Ivan Szelenyi (2004). *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Mineapolis, London, University of Minnesota Press, 275 p.
5. Rhoades, Garry and Sheila Slaughter (1997). *Academic Capitalism, Managed Professionals, and Supply-Side Higher Education. Social Tex*. No. 51, Summer, 9 – 38.
6. Rose, Mike (2008). *Intelligence, Knowledge, and the Hand/Brain Divide. The Phi Delta Kappan*. Vol. 89, No. 9, 532 – 639.
7. Ylijoki, Oili-Helena (2003). *Entangled in Academic Capitalism? A Case-Study on Changing Ideals and Practices of University Research. Higher Education*. Vol. 40, No 3, pp. 307 – 335.
8. Кацарски, Иван. Академичният капитализъм. *Философски алтернативи*, 2011, бр. 4, с. 18 – 25.

НИЦШЕ ИЛИ ЗА МОРАЛНАТА ОТГОВОРНОСТ НА ФИЛОСОФА

Ерика Лазарова¹

Когато се говори за морала в науката, най-често се набляга върху етическите аспекти на творчеството като социална дейност и личната отговорност на учения, а някъде встрани остават въпросите на съвестта и удовлетворението от научната дейност, за лоялността към научните принципи и за уважението към нравствената автономност на човека на науката, издигнал се над предрасъдаците и мисловните догми на своето време.

Именно затова "*Веселата наука*" на **Фридрих Ницше** преобръща самото схващане за наука и за научна отговорност. За своята книга философът справедливо пише, използвайки езика на притчата, че носи духа на мирогледната промяна, отличаваща неговия авторски преврат във философската култура на XIX век. Сполучлива е метафората с пролетния вятър, който променя духовната атмосфера, носейки обновление и надежда. И наистина, впечатлението на международната читателска аудитория е за разкрепостенност на сетивата, като е създадено усещането сякаш е написана "на езика на пролетния вятър, изпълнена е с необузdana веселост, безпокойство, противоречивост, поменливо мартенско време, така че непрекъснато ни напомня както близостта на зимата, така и победата над нея, победа, която идва, която трябва да дойде, а може би вече е дошла..." [1].

Със своята "*La gaya scienza*" Ницше успява да промени мисловния хоризонт на епохата си. Той поставя на мястото на традиционните ценности и разбирането за учения като за самоизолирал се интелigent в своята "кула от слонова кост", представата за създателя и разпространителя на научното познание като *личност, свободна* в най-пълния смисъл на думата, необременена от мисловни шампи и обществени ограничения. И най-важното, човекът на науката изпъква в творчеството на немския мислител като *медиатор* между наука и изкуство, между призванието като нравствена мисия към обществото и мисия към самия себе си, като *творец в развитие*. Той не е известната от фейлетони и карикатури одиозно аскетична личност, чиято светска дистанцираност води началото си от жреческо-монашеската тради-

¹ Доцент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

ция на самоотричане в интелектуален труд–тегоба, а човек, умееш да се радва на пълнотата на съществуващото.

На учения – суховато-скучен педант-системотворец, Фр. Ницше противопоставя естетически чувствителната, търсеща смисъла на битието личност, възприемаща универсума не откъм трагичната страна на дилемата същност-съществуване, а с оглед на преживяването на смисловата и съдържателната цялост на всички аспекти на своята природа, превръщаща го в *естетически човек* или, казано на модерен език, в "Хомо луденс". Защото само способният да се отнася неутилитарно, антидогматично и жизнеутвърждаващо към света като познаваем и способен да бъде позитивно трансформиран феномен, има правото да се нарича *познаващ субект*.

Несхоластичното разбиране за *веселата наука* има *оздравителен ефект* върху болния дух на ставащата все по-декадентска епоха тогава. Но и днес, в постмодерната епоха, релативизирала всички нравствени ценности, се нуждаем от него, понеже:

"Весела наука": това означава сатурналиите на един дух, противостоял търпеливо на ужасен, продължителен гнет – търпеливо, строго, хладнокръвно, без да се преклони, но и без илюзии – и този дух сега внезапно е обзет от надежда, надеждата за оздравяване, от *опиянението* на оздравяването...Цялата тази книга не е нищо друго освен изблик на веселост след дълго въздържание и безсилие, ликуване на възвръщаща се сила, на новопобудила се вяра в утрешния ден, в другиден, на внезапно чувство и предчувствие за бъдеще..."[2].

За **Исак Паси** веселостта у Ницше е ответна реакция на отхвърлили опеката на религиозния дух и срутването на стари кумири човек, действаща в името на благородната цел за *преоценка* на всички ценности. Веселата наука създава весел и неподдаващ се на убийствената унификация от канона учен, за когото "*Благородството* е вътрешен принцип, смислова основа на цялата философия на човека..."[3].

Тук аз бих добавила убедено, че еманципацията на човека се мисли като *еманципация на нравствената личност*, възприемаща интелектуалната дейност като утвърждаване на самоценността на познаващия и радващ се на титаничността на познавателните си усилия човек. Трагизмът на деконструкцията е заменен от оптимизма да бъдеш *богоравен именно като познаващо и творческо същество*. Усилията на Ницше–иконобореца са насочени най-вече към либерализиране на духовния свят на личността. Да бъдеш духовно самостоен е единственият път на спасение от духовната кастрация на предустановените религиозни, а и политически, респ. – идеологически, норми и модели. И в това е големият парадокс на моралната му философия. Тя, от една страна, е волунатаристично пристрастена към признаването на правото да бъдеш себе си и да следваш своята съдба, което за големия немски

философ е едно и също. А от друга страна, предполага наличието на една неизменна метафизика на нравствените ценности, оперираща с "един морален кодекс – за доброто и злото, за гордостта и унижението, за страданието и състраданието – който всеки трябва да следва, независимо от това, какъв е той самият." [4].

За Ницше обаче да следваш съдбата си, означава да я **превъзможваш**. И това, убедена съм, е *най-важното морално усилие*, което той проповядва имплицитно. Защото, оставайки верен на съдбата си, ти *оставаш верен на себе си* и на човешката си мисия. За разлика от ригоризма на Кант [5], при него моралният патос не води непременно до насилие над човешката природа, бореща се със своето несъвършенство. Ключът към подобна нравствено-оптимистична интерпретация дава фрагмент № 378 "*И отново ставаме светли*".

Моралното извисяване е едновременно индивидуален, но и колективен, световноисторически акт по преобразуване на съществуващото. И принципно не съм съгласна с И. Паси, че "Философията на Ницше няма претенции да преобразува света, а и философията изобщо според него не разполага с такава възможност... Ницше иска да усъвършенства самия човек, а не неговата среда, обкръжение, онова, което обикновено наричат общество." [6].

Да, на пръв поглед мислителят съзнателно се дистанцира от адептите на социалната промяна и никъде не политиканства. Дори осмива политиките и техните илюзии, че те и само те са способни да променят обществото [7]. Понеже за него не социалната революция, а *еволуцията на човешкия феномен до свръхчовека* ще промени в положителен смисъл света. И точно така дешифрират неговите интелектуални послания адмириращите го читатели, превръщайки го в знаме на прогреса и пълно отрицание на духовната ретроградност. Именно по тази причина той е четен и превеждан в цяла Европа, не, в целия цивилизован свят, като от него се боят защитниците на статуквото, а носителите на исторически новото на границата между деветнадесетото и двадесетото столетие го посрещат и честват като велик духовен Освободител.

Нещо повече, той създава усещането у търсещите новото реципиенти, че всеки може да стане освободител на човечеството, ако сам застане на критическа позиция. Тъй като всъщност тя е *същинската нравствена позиция*. Хората с мисия са учените и художниците, накратко – хората на духа, които създават нови измерения на човешкото и на хуманизма. Веселата наука е науката на дръзновените и непокорните, на бунтуващите се души, подобно на немските романтици. И Ницше като тях вярва, че "немците са хора на изкуството" [8], но такива са и добрите еворпейци, за които изкуството е наркотик, а историята на наркотичното му и хипнотично въздействие върху личността е де факто история на висшата култура, която, макар и донякъде

да спекулира безмерно с понятията "добро" и "красиво" поради суетата на хората на изкуството [9], все пак облагородява духа [10].

В *етиката на съвършенството* на Фридрих Ницше да бъдеш нравствен означава не да споделяш моралността на запретите и нормите, дисциплиниращи масата, а да бъдеш *недокоснат от злото*. Морално издигнатата личност просто не може да твори зло според него. И в теорията, и в практиката тя дава пример за победа над космическото и човешкото несъвършенство. Важното е човек да осъзнае, че освен грешна плът и трудно израстващ Аз, той е *и светлина-просвещение, светлина-озарение*. В това се състои и есенцията на Веселата наука, способна да преобразува отрицателните явления, трансформирани в светлината като *изначално добро* на духовно издигнатите натури, живеещи за другите. Свърхзадачата на философията като (все)наука, а и на всяка частна наука е да бъде светлина и жива вода за духовния глад и копнеж по съвършенството.

Творческите личности, тоест създаващите ценности и задаващи пътя на лутащите се индивиди, са богати и щедри на пример и влияние. Те могат, а и са създадени така, че да пръснат лъчи от светлина и надежда върху загубените в мирозданието и в капаните на социалния хаос, дори когато стават жертва на низките чувства на онези, които – все още – нямат крила, за да се издигнат и полетят над посредствеността на ежедневието. Но те са залог, че човечеството може да тръгне в посоката на самоусъвършенстването:

"Ние, щедрите и богатите духом, изправени като открити кладенци край пътя, не запрещаващи на никого да черпи от нас, за съжаление не умеем да се браним там, където бихме желали, с нищо не можем да попречим да не ни размътват, затъмняват, не можем да спрем времето, в което живеем за да не изхвърлят в нас своите "злободневности"... Но ще постъпим так, както винаги сме постъпвали. Ще поемем в дълбочините си, каквото и да хвърлят в нас – защото ние сме дълбоки, не го забравяме – *и отново ставаме светли*" [11].

Фр. Ницше обаче остава в историята на философията и в историята на науката не толкова като създател на спасителни рецепти, колкото като *диагностик на епохата си*. И понеже се оказва, че цикличността не противоречи на спиралата на световноисторическото развитие и дори е органична част от нея, става разбираемо защо гениалният мислител продължава да тревожи въображението на философски мислещите и нравствено отговорни люде днес. Например, когато говори за "*Признаци на корупцията*" (фр. 23) и сякаш напълно актуално за днешните реалии напомня, че "Щом като някъде се прояви корупция, надмощие взема едно пъстро суеверие и цялата предишна религия на един народ избледнява и става безсилна срещу него. Суеверието е именно второразредно свободомислие..."[12].

Аналогично Ницше изпреварва времето си, предупреждавайки за разликата между задълбоченост на мисълта и показното учено дълбокомислие,

дължащо се на долнопробния вкус на тълпата, която "смята за задълбочено всичко, което не може да се вижда"[13]. Или когато разкрива предубедеността на среднестатистическото съзнание, дори и на учените, ако са способни да чуват само въпросите, на които *могат да отговорят* [14], оставяйки глухи за всичко, което надминава границите на ограничения им ум.

Особено ми допада постановката за онзи феномен, което днес наричаме "дълбочинно познание", залагаща не на видимостта на явленията, но не и на "вътрешния мир" или "фактите на съзнанието". Ницше като философ, ценящ епистемологичната натовареност на детайла и ценител на контекста, отбелязва лаконично: "Познатото е привичното, а привичното може най-трудно да се познае, което ще рече да се разглежда като проблем, т.е. като чуждо, далечно, "извън нас", и набляга, че епистемологичните възможности на метафизиката са по-големи от тези на естествените науки с техния предрасъдък към здравия разум, заради който той ги нарича "неестествени науки" [15].

Особени admirации заслужава, според мен, афористичната находка за способността да открива по-доброто "...онзи, който може да почувства "Това не е добро"[16]. Защото тезата му акцентира върху момента на нравствена чувствителност, който и до днес не е добре разработен в етическата теория, а има огромно значение за обясняването на обективните факти защо едни хора са по-склонни да бъдат добри и да следват моралните принципи, у други доброто е по-лесно разруσιμο, а трети като че ли са направо подвластни на лоши инстинкти и негативните чувства към другите определено вземат връх у тях.

Не мога да приема обаче напълно аргументите му – или по-скоро социалната стратификация, която той прави на типовете учени в зависимост от произхода им, а не, да кажем – според характера и темперамента им. Правилно отбелязвайки, че учените произхождат от най-различни съсловия, той свързва педантизма на дребния чиновник с колекционерството на факти в науката, адвокатската воля да бъдеш винаги прав с моралното красноречие да намираш неизменно аргументи в своя полза, които те интересуват повече от самата истина, или говори остроумно за наивната увереност, с която се вкопчват за своите възгледи като най-истинни точно синовете на протестантските духовници. Това са нелишени от остроумие и известна наблюдателност постановки, които обаче не бива да бъдат генерализирани. Както не бива да бъде вулгаризирана връзката бедност – социален дарвинизъм [17] и да се търси непременно социално-психологическа поанта във волята за власт като воля за живот, но пренесена от обществената джунгла в областта на научното познание.

"*Веселата наука*" на Фр. Ницше е силно въздействаща, защото въоръжава учения с търпение, с необходимата доза оптимизъм "въпреки всичко" и с желание да докаже, че познанието е вълнуващ процес на откривателство, което може да бъде интригуващ, увеличащ, пленяващ начин на живот за из-

бралите да служат на науката. Именно тогава животът дарява щастие и свобода, понеже "става експеримент за опознаващия света – а не задължение, не – зла участ, не мошеничество?... *"Животът е средство за познание"*. С този принцип в сърцето човек може да живее не само смело, но дори и весело, а и да се смее весело. А кой би съумял изобщо да се смее и да живее добре, ако не е съумял първо да воюва и да побеждава." [18].

ЛИТЕРАТУРА

1. Ницше, Фр. Веселата наука. С., 1994, с. 21.
2. Пак там.
3. Пак там, с. 11.
4. Пак там, с. 13.
5. Във фрагмента *"Да живее физиката"* той отрича претенциите на Аза да пледира, че собствените му оценки са единствено правилни и дори обвинява "стария Кант", че "издебнат от категорическия императив", се е заблудил и върнал обратно към понятията "бог", "душа", "свобода" и "безсмъртие", подобно на лисица, върнала се в клетката си, след като се е считала за *птица, счупила своя кафез* (пак там, с. 189).
6. Пак там, с. 12 – 13.
7. Състоянието на съвременното човечество не е подходящата база за изграждане *основите на едно демократично и по-човеколюбиво общество. За построяването на подобен социален конструкт липсва материалът, тоест, "свободното общество" е илюзия на "господа социалистите", понеже няма от какво да бъде построено, тъй като "прословутото дървено желязо" просто не съществува, иронизира* той утопиите, оставщи си само мечта, поне докато не се промени самото човечество (виж пак там, с. 215).
8. Виж с. 105, 106, фрагмент 105.
9. Пак там, с. 88 – 95.
10. Или поне правят хората по-цивилизовани в онзи смисъл, в който моралният философ Ницше разсъждава за "моралното костюмиране, каращо хората не да стават по-добри, а да изглеждат по-нравствени на себеподобните си. Тази видимост на етични принципи, маскирана като етично поведение, той осмива тънко, пишейки: *"Моралът разкроява европеца – нека си го признаем – прави го по-благороден, по-значителен, по-представителен, по-"божествен"* (пак там, с. 209).
11. Пак там, с. 241.
12. Пак там, с. 58.
13. Пак там, с. 138.
14. Пак там, с. 143.
15. Пак там, с. 213.
16. Пак там, с. 241.
17. Виж подробности пак там, с. 205 – 207.
18. Пак там, с. 182.

НАУЧНАТА ОБЩНОСТ В ЕТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

ЕТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ФИЛОСОФСКА ОБЩНОСТ

Васил Проданов¹

Най-общо бих разграничил етиката в два типа философски общности – нормална и кризисна. **Нормална е философската общност** на съмишленици с обща парадигма или от една и съща философска школа, с обща съвкупност от ценности и относително автономна от политиката и икономиката. В нея става възможно да се формира самоподдържащ се етос и отношения, типични за традициите на различни философски школи в историята.

Кризисна е философската общност, която се характеризира с (1) висок натиск от страна на политиката или пазара, което поражда съзнание и мотивация, идващи отвън, а не от собствено философската сфера; (2) липса на единна школа и на обща парадигма, които да имат обединяващата роля – отделните философи са монади, ориентирани към различни философски ценности и идеологии; (3) срив на социалния и икономическия статус; висока степен на агресия, самодеструктивност на поведението на философите.

Основната ми теза в тази работа е, че отделни фактори за кризисност в българската философска общност има на всички нейни етапи от съществуването и това внася трудности във формирането на колективен научен етос. След 1989 г. обаче тези фактори за кризисност рязко се увеличават и това има катастрофични следствия за етиката на философската общност.

1. Кои са основните фактори за кризисността на българската философска общност?

Ще се спра последователно на шест основни групи фактори, водещи до кризисни философски общности и затрудняващи общия научен етос, необходим за успешното им функциониране.

1.1. Философският провинциализъм на закъснялото развитие

Развитието на философията в България като дисциплина, с която се занимават академични специалисти, е на възраст едва около век. Като цяло страната е със силно закъсняло развитие и опитът ѝ да преодолее изостана-

¹ Професор в УНСС, доктор на философските науки, чл.-кореспондент.

лостта започна след Освобождението със закъснение от няколко столетия в сравнение със Западна Европа. Първите философи завършват главно в Германия и правят първи опит за формиране на философска общност между двете световни войни около списание "Философски преглед". Страната е изостанала периферия на Европа и преди да почне да създава своя оригинална философия тя трябва да усвои това, което вече е създадено някъде другаде. Затова и водеща е ролята на външните образци на философстване, вносът на идеи, просветителската дейност. Независимо от едни или други оригинални идеи, в нея доминират имитацията на нещо вече казано другаде. В стила на философстване съществена роля играе преразказът на създавани в световните философски центрове теории, дори плагиатството. Съществува своеобразна "когловинност" – външна ориентираност на философията и философите в страната, при която референтните общности са извън границите ѝ, което не дава възможност за създаването на нормални и ефективни научни общности.

Нещата се влошават допълнително и от това, че външната ориентираност и зависимост на философията рязко се променя в ситуации на радикална геополитическа промяна, когато предходните идеи се отхвърлят и отново започва преориентацията към съвсем друга философия, а предходната референтна общност откън е отхвърлена и дори заклеймена. Така става най-напред след 1944 г., когато се извършва "преход" от една философия към друга философия. След като в продължение на няколко десетилетия вече започва да се формира някаква устойчива вътрешна философска общност идва 1989 г. и отново има радикална геополитическа промяна и "преход", през който се разпада това, което вече се е формирало, и отново насочване в някаква нова посока, с нови авторитети, нови ориентации, имена, книги, език, образци.

Всичко това не благоприятства дългосрочното формиране не само на силни общности, но и на достатъчно оригинални парадигми и школи, около които философите да се обединят. Резултатът е философски провинциализъм на голяма част от философите, както и обратната страна на провинциализма – свръхраздутата философска парвенющина в поведението на прекарания известно време в някой западен университет философ, понаучил на място неща, които другите не са видели.

1.2. Недостатъчна автономност и зависимост от политиката

На всички етапи от развитието на модерната българска държава политиката има много важна роля в процеса на модернизация. Не толкова логиката на развитие на икономическата реалност, а политическите действия и активност по преодоляване на изостаналостта играят водеща роля. Периодите на увеличаваща се автономност във функционирането на философската общ-

ност се сменят с периоди на нейната реполитизация. Във всяка кризисна ситуация има нова идеологизация и политизация на поведението, съпроводени с определени стигматизиращи характеристики на политическия противник. До 1989 г. в центъра на стигматизиращия политически дискурс са "ревизионист", "догматик", "идеологическа диверсия", след това се вземат "на оръжие" новите стигматизиращи клишета като "комунисти", "ченгета", "марксиста", "диаматчици" и т.н.

Тази външна политическа свързаност е особено силна и поради това, че философите са ангажирани като изследователи от времето след Втората световна война само в държавни институции – финансираните от държавата университети и Философския институт към БАН. Това ги прави директно зависими от политиката на управляващите партии. Не е случайно, че Философският институт към БАН е най-закриваната институция в България – през 1988, 1995 и 2010 г.

Именно поради това немалка част от философите демонстрират парадоксални крайности на политизация и водят битка за реализация със своите колеги чрез политически заклеймявания, доноси, анонимки и обвинения. След 1989 г. можем да открием фарсови проявления на тази способност за политическа хамелеонщина у немалко философи. Хора, които на юношеска възраст са станали партийни членове или са ползвали като такива привилегии, се превръщат в яростни антикомунисти и русофоби. Във Философския институт на БАН имаше един сътрудник, занимаващ се с етика, който след 1989 г. при смяна на всяко от поредните правителства, независимо от коя партия са, казваше на колегите си "нашите най-послед дойдоха на власт". А друг, занимаващ се с религия, беше още по-хамелеонски адаптираш се към представите си за политическата ориентация на поредния събеседник, обявявайки ту, че е от БСП, ту от СДС, ту от НДСВ и т.н. Ако дори хора от дисциплини, които предполагат, поне в традицията, свързана с тях, някаква устойчивост на поведението и автономност на вижданията за света, са абсолютно външно ориентирани към политическата конюнктура, то и формирането на автономни философски общности е изключително затруднено.

1.3. Сривове в подбора на кадри и състояние на управленската система

Проблем на българската философска общност, особено през последния четвърт век, се оказва фактът, че в нея има относително твърде много хора, които притежават повече или по-малко посредствени качества, за да се занимават на равнище и с достатъчно оригинална визия с проблемите на философските изследвания. Причините за това са заложили още през периода на 70-80-те години на XX век, когато има екстензивно ускорено увеличаване на кадрите във философията, което подпомага влизането в БАН и университетите в редица случаи на недостатъчно подготвени хора.

Този процес рязко се засилва след 1989 г., когато променената обща икономическа и политическа ситуация рязко намаляват кандидатите за занимаия с наука и в частност с философия. В много случаи не само няма кадри за докторантски места, но при само един кандидат, той се взема, независимо от качествата му, и някак си защитава дисертация, но в една среда, в която има обща тенденция на падане на качеството. Това се съчетава и с липсата на каквито и да е механизми на подбор, отчитащи характерологичните качества на кандидатите, дало възможност – особено в Института за философски науки и Института за философски изследвания, да попаднат хора с невротични неадекватности, акцентуации, склонности към различни отклонения и крайности.

Всичко това се съчетава с нормативни и управленски механизми, не даващи възможности на институтите и университетите да се освободят от неадекватните и некадърните. В катедрата по философия на УНСС например в продължение на години има човек, който е психически неадекватен и липсва каквото и да е механизъм за освобождаването му – той просто получава заплатата си, без да има каквито и да са ангажименти. Липсата и на развити оценъчни механизми не дава възможност за достатъчен контрол върху неадекватния и посредствения човек. Отсъстват дори ефективни механизми за санкциониране на плагиатството. Резултатът е не просто появата на агресивната посредственост в една политизирана среда, в която политическото клише и заклеймяване са удобно оръжие на всеки некадърник, но и потънали в тежка криза общности, в които има силни групи от такива агресивни посредствености, дестабилизиращи тотално отношенията в тях.

1.4. Парадигмална катастрофа и ценностна стигматизация

В периода след 1989 г. у нас протече процес на парадигмална катастрофа на марксизма, резултат от геополитическия колапс, на тежка криза във философските редици, включително и на страх от предходна философска идентификация и опасения от политическа репресия. До 1989 г. в българската философия няма представители на друга философска школа освен на марксизма. Дори лидерът на опозицията Жельо Желев в телевизионен двубой с професор Васил Иванов в края на 1989 г. заявява, че е марксист. В резултат на политическите промени и радикалната геополитическа трансформация през 1990 г. марксизмът вече започва да придобива негативни значения и дори бившата комунистическа партия в своята програма се отказва от него. Това от своя страна води до тежка **криза на философска идентичност**.

Промените са резултат не на вътрешно развитие, а на геополитически разпад на системата. Поредната геополитическа вълна стигматизира предходните идентичности и философите – кой тихомълком, кой кресливо променят радикално своята философска вяра. Разпадът на философската иден-

тичност е неотделим от кризата на моралната идентичност, от дестабилизацията на индивидуалното "аз" както на философа, така и на философската общност, предопределяйки разпад на моралните взаимовръзки. Имаме не просто разрушена стара идентичност, а отхвърлена от външната ситуация стара идентичност, адаптиране към новата ситуация, при което се появяват всички синдроми на кризата на идентичността, описвана от психолозите. Към това се добавя и фактът, че независимо от смяната на философската им идентичност, на тях останалите дисциплини нерядко гледат като на "бившите марксисти", а анонимно и явно ги ругаят и им натякват, че някога са били "диа-матчици", "истматчици" и обвързани със светогледа на предходната система.

1.5. Социална маргинализация на философа

До 1989 г. философът в българското общество има висок социален статус. Философията играе важна роля в легитимирането на съществуващата система. Към нея се насочват хора, които очакват с това да получат и една добра позиция в обществото като представители на уважавана професия. Държавата финансира издаването на книгите им в хилядни екземпляри. Философията е дисциплина, която задължително се изучава от всички специалности във вузовете. Тя е и задължителен изпит за всички докторанти. Като такава тя заема позиция, каквато няма нито една от останалите.

След 1989 г. се извършва коренна промяна на позицията на философа по посока на неговата маргинализация. Социалният му статус се срива и като социален престиж, позиция, чуваемост той отива от центъра на публичните възприятия в предходни периоди, особено в началото на промените до първата половина на 90-те години, към периферията на обществото, ставайки маргинален, непотребен и в условия на недостиг на ресурси непрекъснато му се натяква, че се занимава с ненужни неща. Философията не се изучава вече задължително в образователната система както някога. Философът вече няма предходното признание не само от обществото, но и вътре в научната общност. Неговото философско его, свързано със самочувствието, че се занимава с фундаментални, засягащи не само цялото общество, но човечеството и много поколения въпроси, се сблъсква с реално периферната му позиция на човек, от който все по-малко хора се интересуват. В публичната сфера шестват медийни политолози и социолози, но за философите в качеството им на философи няма място, а техните публикации се издават с лични средства в минимални количества, раздават се на приятели и често пъти нещо, над което философът се е мъчил години и е придавал огромна значимост, има нулева аудитория. Имаме случаи на издаване на книги на философи в три бройки, които не са четени от никой друг, освен от рецензентите за тяхната хабилитация.

1.6. Социално-икономическа декласация

Протича процес на икономическа декласация на интелигенцията като цяло, особено на научната интелигенция и в частност на философа. Икономическият му статус се срива и от предходната позиция на представител на средната класа той отива надолу в подоходната стълбичка, в едно невиджано в историята ни поляризирано социално-икономическо общество, в което той открива, че неинтелигентни мутри и политици заемат новите върхови места на социалната йерархия, в която той се е сринал някъде в подножието ѝ. Факт е, че през 1989 г. отрасъл "Наука и научно обслужване" е с най-висока средна заплата в страната, а две десетилетия по-късно той се е срутил далеч под средното и един учен получава по-малко от една сервитьорка.

Някога философите са били част от формиралата се средна класа на социализма. След това постепенно, заедно с останалите учени от БАН, те се превръщат в хора, които икономически са по-скоро в долната класа на най-зле платените. Те са в режим на оцеляване и едва свързват двата края с мизерната си заплата и засилващото се чувство за несигурност. В съзнанието си превъзхождат неизмеримо новата богаташка и властова върхушка, но в икономическата реалност са на дъното и това несъответствие ражда траматични състояния.

2. Какви са проявленията на кризисното съзнание?

Всички тези фактори водят до проявления на кризисно съзнание, характерни за морално разпаднали се общности. Тези проявления са различни в зависимост от индивидуалните особености и интелектуалните качества, от позицията, способността за самоконтрол и от общите морални характеристики на отделните философи. Част от тях остават повече или по-малко автономни спрямо ситуацията и се опитват да запазят достойнство, други се превръщат в нейни жертви, а при трети в особено висока степен се проявяват основни характеристики на кризисно философско съзнание – лузърство, хейтърство, самодеструктивност, хунвейбинство.

Философът става един от най-ярките представители на **лузърите** в обществото. Изглежда все по-излишен, все по-ненужен. Може да бъде за околните кротък, тих, незабележим и неочаквано да експлодира в непредвидена посока. Лузърът се нуждае от виновник за своето състояние и може да го открие във всяка посока. Затова той лесно се превръща в **хейтър** (от англ. дума "мразя"), т.е. в човек, който мрази, ненавижда другите изобщо или отделни техни представители, върху които проектира неудачите си, възприема като виновници за състоянието му. Най-често това са тези, с които се съизмерва и му изглеждат успели в нещо хора. Радикализмът на хейтърството се проявява във всички възможни посоки, включително и в **хунвейбинско** отношение към миналото. Един от тях например 22 години след 1989 г. тай-

но открадна и изхвърли от заседателната зала на бившия Институт за философски изследвания два от портретите на академиците философи, които е възприел като особено ненавистни.

Хейтърството (омразата) го има, макар и по-рядко, и по-рано, но до 90-те години най-често то се проявява в задкулисни интриги и анонимки. Сега интернет изведнъж предоставя нови огромни възможности с безбройните форуми, блогове и сайтове, където анонимно може да се излива агресия, омраза, да се хвърлят хули, да се стигматизира с политически клишета, съобразно днешната конюнктура. Хейтърът е радикализиран се лузър (несретник, неудачник), занимаващ се професионално с философия. Агресията, търсенето на обекти на омраза и ненавист, ожесточението, редукцията на поведението и образът на врага имат бедствени следствия за функционирането на философите като единна общност.

Радикалният лузър е човек, който обикновено се чувства маргинализиран не само спрямо обществото като цяло, но и спрямо своята собствена общност. Той е в периферията и на философската общност или на научната общност изобщо и отчаяно се нуждае от изкупителна жертва, от охулване на всеки, който му изглежда по-значим от него, с което получава някакво удовлетворение, че не е толкова маргинален, че е ценностно по-значим. Затова и той се превръща в хейтър, който има деструктивно поведение спрямо своята общност – насочва агресията си към всеки от останалите колеги или към един или друг ръководител на равнището на института, катедрата или изобщо например ръководството на БАН. Формират се цели сайтове в интернет, където подобен тип радикални лузъри – хора, основната част от които са били в периферията, маргинални за своята общност, или са се чувствали като такива, започват да обливат с кал онези, които изглеждат по-значими от тях. В БАН, където икономическата декласация и социалната маргинализация е по-голяма от всички други научни институции у нас, степента на **самодеструктивност** на такова радикално лузърство стига по-големи размери от всякъде другаде. Това от своя страна срива допълнително статута на науката изобщо, на БАН и в частност на философията, предизвиква самодеструктивен ефект, водейки до окончателното ѝ институционално закриване като самостоятелно звено в академията.

ВИРТУАЛНИ КОМУНИКАЦИИ И ЕТИКА НА ОБЩУВАНЕ

(case study на базата на общуването в сайта "Bulgarian science problems")

Теменуга Ракаджийска¹

"Да си интелектуалец е като да си дама – ако се налага да казваш на хората, че си – значи не си." – *баронеса Тачър*
(заимстван цитат от един от постингите)

Увод

Основен топос за разказа на предложеното на вниманието на читателя авторово наблюдение върху съблюдаването на нравствените норми при общуването на част от българската академична общност е виртуалното пространство на сайта "Bulgarian science problems". Затова е редно първо да се очертаят някои основни характеристики на оформилото се виртуално пространство. Сайтът се появи като възможност за представяне на различни позиции относно политически иницирираните реформи в полето на българската институционална наука и по-специално за необходимостта от реформиране на съществуващото администриране на науката и най-вече в една от най-големите и авторитетни до тогава научни институции – Българската академия на науките (БАН).

Кратката история на съществуването на сайта може да бъде разделена на три условни етапа, отразяващи развитието на и промените в съдържанието на сайта: 1) преди международната оценка на институтите на БАН, поръчана от административното ръководство на институцията; 2) след добилата публичност оценка и наложената необходимост от реформиране на БАН поради рязко съкращаване на бюджета ѝ от финансовите органи на държавата; 3) след приемането на ЗРАСРБ, който сам по себе си предизвика бурни дебати в научното общество и вместо официално афишираната цел да се подобри качеството на българските научни кадри, като че ли постигна точно обратното, но това е друга тема и тук ще отбележа защо считам, че приемането на закона и влизането му в сила е водораздел за нов етап в развитието на съдържанието на сайта.

¹ Професор в УНСС, доктор на социологическите науки.

На първия етап дискусиата поставила си официално за цел да търси най-адекватни средства и механизми за промяна в администрирането на науката се ситуира като противопоставян между две мащабни групи учени, условно разделени по място на трудово правоотношение на "академични" – т.е. тези, които са на основен трудов договор в системата на БАН, и "университетски" – т.е. тези, които са на основен трудов договор в системата на висшето образование. Оформиха се два "враждуващи" лагера, като повечето от представителите на всеки от тях се опитваха да изтъкнат колко по-добри са от другите. На втория етап и поради това, че първоначално обявената цел беше загърбена и част от участниците (най-добронамерените) напуснаха "полесражението", и поради това, че представителите на "университетската" наука като че ли постепенно се оттеглиха от дебата, се оформиха отчетливо "враждуващи" групи в рамките на БАН. Започнаха и много явно да се проявяват политически пристрастия, [1] но на тях няма да се спирам специално. На третия етап оформянето на противоположни групи стана по отношение на оценката на ЗРАСРБ – едни го възхваляваха, други го критикуваха. През последния етап сайтът бе обявен за собственост на модератора си [бивш научен сътрудник II ст. (доцент) и доктор на химическите науки в системата на БАН, след това спечелил зелена карта за САЩ и установил се там [2] и вече постингите в сайта попадаха там само след личната му цензура [3].

Целта на настоящия анализ е на базата на "скениране" на етиката на виртуално общуване на част от академичната общност, участвала в списването на сайта, да разкрие както особеностите на виртуалните комуникации по отношение на етичните стандарти и образци на поведение, така и да представи едно възможно обяснение за съблюдаването или несъблюдаването на официално възприетата етика на общуване в академичните среди.

Теоретичните ограничения

Изходните предпоставки на осъществения анализ са рамкирани от *конвенционалното* третиране на понятията морал и етика [4]. Според Имануел Кант моралната стойност на постъпките идва от способността на индивида да се издигне над личния си интерес. В едно повлияно от консуматорската култура общество обаче е изключително трудно и бих казала почти невъзможно издигането над личния интерес. Когато се правят опити да се обсъждат обществено значими проблеми, индивидите, дори и тези, които имат претенциите да са учените на обществото, не успяват да се издигнат над личния си интерес. Една от причините за това може да се търси във факта, че модерната наука отстранява ценностното отнасяне към света на представителите на социалната философия в прединдустриалната епоха. Ангажиментът на модерната наука да се опознае светът като независим от познаващия субект често води до подмяната на научността, чиято цел е чистото и строго

познавателно усвояване на света, с представите за него на здравия практически разум, чиято претенция за общовалидност, според Е. Дюркем, се срива веднага, щом се натъкне на необичайно явление. Защото социалният свят като "жизнен свят" (нем. *Lebenswelt*, Хусерл) на индивида [5] е винаги преживян. Светът на социалността и познаващото съзнание са немислими отделно, поне според парадигмалната интерпретация на феноменолоичната социология. Смиълът не съществува преди взаимодействието и при липса на елементарна гражданска и личностна култура се стига до принижаване на критериите за самооценка и публична изява.

Теоретичните ограничения на анализа са рамкирани и от *ясното съзнание на липса на прекриване между виртуално и реално общуване*.

При реалното общуване – така, както сочат специалистите, комуникиращите взаимно се държат под контрол и чрез езика на тялото си въздействат непосредствено един на друг, защото общуването има два компонента: вербален и невербален (жестове, мимика, интонация и т.н.). В духа на нормативизма радетелите за ефективен стил на професионалното общуване внушават, че 7 % от въздействието върху хората е по словесен път, 38 % – чрез въздействието на гласа, 55 % – чрез езика на тялото.

При виртуалното общуване (общуване чрез посредничеството на информационните технологии) в повечето случаи невербалният компонент на общуването липсва, поради което липсва възможността за допълнителен контрол върху поведението. Специфика на виртуалното общуване е анихилирането в значителна степен на взаимния контрол поради високата степен на анонимност дори когато участниците се подписват със собствените си имена – може да се чете какво е написал даден индивид, но не може да се разбере защо го е написал, т.е. какво иска да постигне с написаното, какви са неговите основания за написаното. Въображението играе определена и значима роля при общуването в интернет, но понякога при липса на ситуационен контрол и самоконтрол в процеса на опосредено общуване то може да изиграе лоша шега на "притежателя си", размивайки границите на жизнения свят. В социалното пространство онтологията на жизнения свят се структурира на: "свят в моя "актуален обсег" (свят, върху който се действа непосредствено, светът на приближените); "свят на "възстановимия обсег" (тази част от реалността, която вече е била в актуалния обсег, сега не е, но би могла да бъде притеглена обратно в актуален обсег, светът на предшествениците); "свят на "достижимия обсег" (слоят от социалния свят, който не е бил, не е и сега, но който по принцип би могъл да бъде в актуалния обсег, светът на следовниците)" [6]. В онтологията на виртуалното пространство, доколкото е правомерно да се говори за онтология на виртуалното пространство, според мен, тази структура приема почти едномерно измерение на "свят на актуален досег" и моралният коректив на другите две измерения губи своята сила.

Особено доколкото не търси точна рефлексия и не се държи сметка, както обикновено се случва във всекидневния опит, за разликата между мисленето за света и мисления свят.

При виртуалното общуване често изискванията на самата комуникативна среда остават скрити за участниците и те възприемат този факт като липса на изисквания, което води до снемането от страна на индивида, участващ във виртуалното общуване, на всякакъв род изисквания, включително и етични, при виртуалната комуникация.

Останалите теоретични ограничения на анализа се свеждат до фактите, че *обект на анализ е само обменното социално съдържание*, а не техническото ниво на преноса на данни; *различаване на виртуалната от реалната идентичност* на участниците във форума; *липса на репрезентативност на изследването*.

Социалната ситуация в науката

Да се търси обяснение на основанията за пренебрегването на етичните нормативи, официално възприети в академичните среди, от гледна точка на социологическия анализ означава преди всичко да се обясни социалната ситуация на случващото се. В случая такава интерпретация, и то доста точна, може да бъде извлечена от съдържанието на постингите на виртуалните участници, формиращи сайта. Основните индикатори на социалната ситуация в наука са:

- политизиране и поляризиране на научните кадри;
- недостатъчно финансиране на науката;
- опити за реформиране на институционалните научни структури;
- външен одит на институти на БАН, създаващ междуинституционално напрежение;
- опит за противопоставяне на представителите на академичната и университетската наука чрез лансирани в публичното пространство редица проекти за управленски решения на държавната власт;
- смяна на законите, създаваща несигурност в осмислянето на възприетите стандарти, и напрежение между учените при все по-засилващата се конкуренция;
- и действително може би най-важният – драматична загуба на научна компетентност – липса или недостатъчен щатен състав в активна възраст с нормативно установена висока научна квалификация, липса или недостатъчен качествен научен продукт, вписващ се в световните критерии за научност [7].

Професионална етика и общуване

Най-често срещаната интерпретация на професионалната етика е ценностно-нормативна теория за поведението на хората в дадена професионална общност. Оценката на професионалното поведение се прави през призмата на категориите: "правилно-неправилно", "добро-зло", "ползено-вредно", "справедливо-несправедливо" и т.н. Какво се случва при виртуалното общуване остава неизвестно.

Добродетелите, които определят културата на живота и стоят в основата на професионалната етика и общуване биват определяни като: благоразумие, благородство, добродушие, достойнство, човеколюбие. В професионалната дейност се създава сложна система от взаимнообусловени нравствени отношения, детерминирани от: законодателната база на професията; отношение на специалиста към колегите; отношението на специалиста към обществото [8]. Сътрудничеството и установяване на положително заредена емоционална среда, в която да се получи удовлетвореност на всяка от страните, участваща в комуникацията, според експертите по ефективност на професионалното общуване, е главната цел на деловитостта [9].

Рефлексия на етиката на общуване на участниците в сайта "bulgarianscienceproblems"

Основните изводи от авторовата рефлексия на тези параметри по отношение на участниците в сайта "bulgarianscienceproblems" са, че:

- солидната роля на въображението при виртуалното общуване на участниците в сайта е видима;
- голяма част от участниците пропускат да спазват правилата на добрия тон в общуването;
- голяма част от участниците не могат да загърбят личния си интерес;
- в голяма част от постингите тонът е агресивен и далеч от симптомите за търсене на сътрудничество, явно поради силната степен на фрустрация на учените;
- в търсене на самоутвърждаване се пренебрегва уважението и утвърждаването на другите (това личи дори в такъв незначителен показател като публикуването на постинги с лош стил и печатни грешки);
- най-често липсва стремеж да се възприемат и разберат както концепциите, така и емоциите на другия.

Case studies:

"...вече много"учени" неправомерно по шуробаджаначески се сдобиха и сдобиват със степени и звания!" – С.Н. <https://mail.google.com/mail/?hl=bg&shva=1#inbox/132d88bee832a785>;

"На практика се продължава с дерибейщината, безцеремонното погазване на правила, договори и даже закони и се получава парадокс: теоретизирането

става параван, зад който се крият и забележете се легитимират тези дерибей през тези "наши" години! за да знаят бъдещите поколения кой и как е скапал българската наука."К.К.

<https://mail.google.com/mail/?hl=bg&shva=1#inbox/1330120b80ee5d7c>

"Ясно е – в многолюдната мезоглея на "учените" все ще се намери място и за шмекери." – З.Б. <https://mail.google.com/mail/?hl=bg&shva=1#inbox/132d8548da61bc69>

"Имам риторично питане към "ухапания" В. Д.: Какъв е поводът и каква е причината (целта) за това яростно и изобличително "сваляне на гашите" на Г. С. в частност, а в своята цялост представляващо разбъркване на "посрамената помийната яма" от Д. К. – бившата ЦЛМП, която сега е неразделна част от плачещия за проверка от Прокуратурата и Сметната палата на РБ, и смърдящ от корупция и парични мошеничества ОСИР-ан, пардон ИСИР-БАН, т.е. Институт по Системно Инженерство и Роботика, во главе с директора му Ч. Р. – всеизвестния в БАН "първ гъзолизец" на И. Юхновски, З. С. и богопомазан "послушник" на Максимовия Свети синод – сиреч бившия директор на другата неразделна част на ИСИР, бившия ИУСИ-БАН "Свети Апостол и евангелист Матей" ? Че Д. К. е печен "старозагорски мошеник-зараля" ... Е кажи сега, В.Д., какво би направил ти, ако беше на мястото на Г. С., като те знам какъв мазник и послушник беше някога на акад. А. Ангелов"

<http://www.euron.org/members/bios/obm>

"Дебелоочие: УНСС бил по-добър от Йелският университет и Масачузетският технологичен институт." <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=1018775>

"Предшествващият форумен колаж мяза на произведение на самото игнатово пуделче – щом замеси и колежката ЛГ"

http://bnt.bg/bg/productions/119/edition/12336/ekip_5_11_fevruari_2011_vodesht_marjeta_fidosieva

"Ако властта е в лайняно-сиво, няма как науката да е в блестящо бяло" – В.С. <https://mail.google.com/mail/?hl=bg&shva=1#inbox/1334692692a66ccb>

"Това вече поставя и друг въпрос: дали е възможно да се възстанови поне на прилично ниво нашата научна общност в морален, а следователно и в професионален смисъл. Ще ми се да вярвам, че най-последните добрите учени у нас ще проявят инициатива в тази посока т.е. на местна почва да започнат да се опълчват срещу дерибейщината, шуробаджанащината, чорбаджилъка, срещу "търговците в храма" – все гнусни манталитетни комплекси." – К.К.

<https://mail.google.com/mail/?hl=bg&shva=1#inbox/132ce70e560c4a98>

"Само една тъпанарка и изкуфяла доц-ентка може да се изцепи с такова писание

Dr-Eng O. B. Manolov, A/Prof <http://www.linkedin.com/profile/view?id=30329325>

handy1: +359(0)8 9886 2552

handy2: +359(0)8 8497 2191"

<https://mail.google.com/mail/?shva=1#inbox/1340848bf0f15826>

"Mladite bjagat ne tolkova ot malkite zaplati, kolkoto ot podlyarshinata i gnusotiatia lahashta ot starzi razboinizi. Проф. Димо Узунов"

<https://mail.google.com/mail/?hl=bg&shva=1#inbox/1330120b80ee5d7c> . [10]

Заключение

Теориите на Фройд и Лоренц за вътрешните подбуди към агресия в съвременната психологическа наука отстъпват място на тези на Дж. Долард, Н. Милър и др. за външните подбуди като мотиватори за премахване на задръжките и агресивно поведение. Според тези теории агресивното поведение зависи от предшестващата го фрустрация, когато тя е предизвикала гняв. Ако има силен самоконтрол, вероятността да се понесат фрустрациите ще се увеличи и това би ограничило агресивността, ако има проблеми със самоконтрола, издържането на фрустрациите е по-трудно и това прави индивидите по-уязвими към агресивността – при слабия самоконтрол, тя е по-често срещана. [11]

В изследвания случай на виртуално общуване пренебрегването на етичните правила на професионално общуване е резултат от гнева, който е "видима" емоция и лесно обяснима от "прочетените" в контекста биографични разкази на участниците. Всеки от "агресорите" е гневен от поставените пред възможността за кариерната му реализация различни бариери, по една или друга причина, като нито един не допуска, поне явно, че тези бариери може да са и в резултат от неговата научна некомпетентност. [12] В крайна сметка от сайт, който трябваше да предостави възможност за демократична професионална дискусия, сайтът се превърна във виртуално поле за изява на определени възгледи, които не само че не допринасят за издигането на качеството на българската наука, но и понижиха рейтинга на представителите на българската наука по света, обслужвайки чужди интереси, с публикуването понякога на непроверени и дори неверни твърдения.

Накрая искам да поставя два въпроса:

- Възможно ли е да претендираш, че си рупор на истината, когато забравяш, че има и други истини?
- Има ли в крайна сметка научна общност, или това са само група от индивиди, които се опитват да се занимават с наука?

ЛИТЕРАТУРА

1. Относно формирането на политическите пристрастия в "гилдията" на историците през двата преходни периода виж материала на *Искра Баева* в този сборник.
2. Подробености за модератора могат да се намерят в Интернет, а също и в *Култура* от 30.30.1999 г.
3. През последните месеци, материалите в сайта са еднопосочно насочени предимно към критикуване на ръководството или отделни учени от БАН.
4. Моралът се тълкува като "система от принципи и норми на поведение, които определят отношенията на хората един спрямо друг, спрямо обществото и отделните класи." (*Речник на чуждите думи в българския език*. 1993. С. Изд. на БАН, с. 551), а етиката е 1). "учение за морала като една от формите на общественото съзнание, за неговата същност, класово съдържание и роля в обществения живот". 2) "нравстве-

ните начала, които определят поведението на членовете на някаква обществена група; морал." 3) "моралните принципи на един човек." (пак там с. 311). Без да се спирам на философските конотации на термините, като само отбележа, че не споделям тезата на авторите на речника за "различни форми на обществено съзнание" и ако трябва да се спазва прецизност на анализа би трябвало да се говори за *различни обществени форми на съзнание*, за целите на настоящия анализ ще използвам двата термина почти като идентични, чието съдържание се формира от определени нравствени принципи и норми, които чрез интернализация от страна на индивидите, детерминират тяхното поведение като на всеки исторически етап комплексът от норми се променя, но при всички исторически етапи трябва да включва исконните правила на човешкото обществото, необходими за неговото оцеляване и познати като "десетте божи заповеди".

5. "Жизненият свят за нас, живеещите будно в него, е изначално тук, предварително съществуващ за нас, "почва" за всяка, била тя теоретична или извън-теоретична практика. На нас, будните, постоянно по някакъв практически начин заинтересовани субекти, светът е предзададен не епизодично, а винаги и по необходимост като универсално поле на всяка действителна и възможна практика, като хоризонт. Да живееш означава постоянно да-живееш-в-увереността-за-света." Хусерл, Е. 1992. *Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология*. ЛиК, София. стр. 167

6. Виж Коев, К., 1997, *Жизнен свят*. В: *Енциклопедичен речник по социология*, Съст. и ред. Н. Тилкиджиев, под науч. ред. на Ст. Михайлов, С. Изд. М-8-М;

7. Разбира се, за това състояние на науката причините са много, но да се мисли, че истинска наука може да се прави без финансиране и без разбирането, че и отрицателният резултат е съществен, а понякога и много пари могат да не доведат до конкретен резултат, е поредната социална утопия.

8. Младенова, М, 2002. *Що е професионална етика и има ли тя почва у нас?*

http://www.lib.bg/dokladi2002/mladenova_m.htm, последно посетен на 21.01. 2012;

9. Барутчиева, Л., 2010 *Ефективният стил в деловото общуване*. <http://www.icp-bg.com/libar.php>

10. Поради изискването на издателите за точно определен брой страници на материала, тук прилагам само някои от изследваните постигнати.

11. *Агресия и агресивност*. <http://www.icp-bg.com/agresion.php>, последно посетен на 20.01. 2012; виж също From, E., 1974. *The Anatomy of Human Destructiveness*. N.Y. Chicago. S.F. Holt, Rinehart and Winston

12. Причините сами по себе си са много интересни и имат своето социологическо обяснение, но тук не бих могла да коментирам, отново поради ограничение на обема страници.

ПЕРСОНАЛНАТА И ПРОФЕСИОНАЛНАТА ЕТИКА НА УЧЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛ: НОВИ ПРОБЛЕМИ И СТАРИ ИЗКУШЕНИЯ

Даниела Сотирова¹

Основната цел на тази статия е да се разгледат личната и професионалната етика в контекста на новата образователна култура. **Тезата**, която се извежда, аргументира и илюстрира, е проста: персоналната етика е "по-важна" от професионалната. Липсата ѝ в отделни представители на професията е траен отпечатък както върху професионалната етика като условие за приобщаване на хора, заети с изследване и преподаване в университетите, така и за публичното лице и престижа на професията им. Използвам наративния стил, т.е. служа си с примери от споделен опит. Мисля, че целта, тезата и подходът създават контекст да се разберат повтарящи се ситуации и проточвани проблеми на университетския живот, с които всеки се е сблъсквал.

Персоналната етика е свързана с личните ценности и убеждения, с принадлежности и лоялности, определя се от отношенията със семейство, състуденти, приятели, от образци на анонимно гражданско поведение наоколо. Тя очертава граници на идентичностите, дава опора на човек да удържа поведението си в рамките на роли. **Думата етика** е предпочитана, защото е свързана с **универсално и публично приемливо** поведение. Затова персоналната етика, а не личният морал е професионално изискуема в университета – там, където универсалността и публичността са "условие, без което не може".

Професионалната етика зависи от особеностите на услугата, интересите на организацията и от статуса на клиентите. Професионалната етика има формата на писан и подписан **личен** документ и при възникнал конфликт на интереси би трябвало да се тръгва от **силата на първото задължение**. За университетския учен то е да **увеличава и да разпространява знанието**. Затова стремежът към истината, академичната свобода и професионалната творческа откритост са професионални добродетели от един и същ порядък. (В случая точно тези са взети от формулиран по-дълъг списък от качества в последните документи на ЮНЕСКО от септември 2011 г.)

Персоналната и професионалната етика отдавна се анализират в **други професии** най-обстойно – в професии в бизнеса като застраховане и финансов анализ [1]. И у нас за първи път наскоро беше поставен публично етичен

¹ Професор в Техническия университет – София, д-р по философия.

проблем на счетоводната професия (за степента на свобода за информиране и конфиденциалност). Тази професия е пример за подробно кодифицирани системи и документи за персонална и професионална етика поради това, че има сертифицирани (заклети) счетоводители. Наличието на заклети и незаклети се разглежда като пътека и стимул за професионално развитие в общността. Тук е уместно питането по аналогия – дали йерархията на академичните длъжности и системата за допуск до следващо стъпало са достатъчна кодифицирана система за професионално академично израстване.

Самата **професионална етика на научните изследвания** е утвърдена предметна област за собствени научни изследвания. Ето забележими събития, състояли се наскоро и планирани в близко бъдеще:

1. Международна конференция през май 2012 г. в Университета в Индиана, включваща и нови тематични дискусии:

- Етика на сътрудничеството, наставничеството, ръководството и авторството.
- Етични проблеми на международните научни изследвания.
- Анализ и оценяване на учебни програми по етика в научните изследвания.

2. Обявена е стипендия (grand) от Националната научна фондация на САЩ за 2011 г. по "Етика и ценности в науката, технологиите и образованието" [2]. Това е интересна идея както за Националния фонд за научни изследвания, така и за представители на бизнеса, наистина желаещи да подпомогнат **адекватно** с целево спонсорство университетското образование.

3. Проект на ЮНЕСКО на руски изследователи (ръководител е проф. Б. Юдин) за разработване на нормативен документ за етични принципи на научната дейност [3].

Проблемите на персоналната и професионалната етика на учения преподавател се осмислят в контекста на две водещи тенденции в университетското образование: **глобализация и гугълизация**. За **висшето образование** вече терминологично, а не метафорично се употребяват думите *поле* (**глобално поле** на висшето образование) и пространство (терминът *европейско университетско пространство*). Дори само изказът сочи посоката – **универсализиране и уеднаквяване**. Критикуваните рейтингови класации и мултидисциплинният университет от американски тип са повсеместни измерители на конкурентоспособност и образци за качество. Китайските университети копират американските, а самите китайци са основни клиенти (студенти) в колежаите на САЩ (до 90 % от чуждестранните студенти в някои тамошни университети през 2010 г. са от Китай). Естествената академична съпротива в Германия, в Чили, в България или във Венецуела има различни прояви. Но **усещането за безсилие пред доминираща тенденция** е общо.

Втората линия, формираща социалния контекст, е свързана с гугълизацията, според един от последните термини в социалните науки [4]. **Да споделяш знанията и уменията си в интерес на работата си е универсална норма** – така най-кратко може да се формулира последицата ѝ за професионалната етика.

Но нека придадем по-ясно очертание на проблемите. Въпросът **етика и конкуренция в университета** е в основата на много други. **Състезателността при достъп** до университета е различна. По света има разнообразни примери: в Дания практически няма конкуренция при кандидатстването както от гимназия в университет, така и от бакалавър в магистър, докато в САЩ тя е много висока. 90 % от студентите в Дания завършват с магистърска степен, докато в САЩ – 18 % [5]. **Конкуренция между университетските преподаватели и частните уроци на професорите** навсякъде съществува. Бивш професор по антропология от университета в Илинойс, предлагаш консултантски услуги за докторанти, пише неотдавна, че за тези услуги има пазар, тъй като професорите в университета ги няма, а ако са там, те не смятат да научат студентите си докторанти как да управляват кариерата си, как да изготвят стратегия за публикуване и защита, не редактират текстове на докторанти и не вършат др. подобни професионални тегоби [6]. Машабите и названията са различни, но проблемите са сходни независимо от това дали говорим за "частни уроци" или "консултантски услуги", дали клиенти са гимназисти или докторанти. След като има пазар на есета, реферати, курсови и дипломни работи, защо да няма и на докторски дисертации, при положение че докторантурата е една от трите образователни степени.

Вторият конкретен проблем е **преписване и академична етика**. Въпросът стои така: дали е професионално задължение на преподавателя да противодейства (да се бори) срещу преписването в условията на **Гугъл като пазар на текстове**? Как да се скриеш от тайфуна на преписването? Индивидуализацията на въпроси, теми, тестове и бързото реагиране при дефиниране на нови задания помагат частично и за кратко. Пример: скоро след момента, в който задам нови уж оригинални теми за писмени работи (курсони и др.), в интернет се появява рубриката "рядко сваляни есета по бизнес етика" или "рядко сваляни курсони по фирмена култура". Пазарът реагира до дни на очакванията на потребителя. Възниква обаче въпросът кой е потребител, какъв продукт му се предлага и какво той купува?

Стратегията на поведение е изискваща допълнителен труд и творчество **от преподавателя**: по посока на индивидуализирано, гъвкаво и креативно формулиране на задачите. Преподавателят най-малкото може да каже: "Не приемам преписани работи! Вашата работа ще бъде проверена за преписване". Или: "Поощрявам писането на ръка" (каквата практика има във водещи университети). Но дали това е решение? Наистина студентите приемат изис-

кванията, но пак се обръщат към гугъл за отговор. Колкото и да е иновативна поставената от преподавателя тема, електронният пазар на текстове реагира светкавично. **Невидимите ръце на Гугъл и на пазара** са здраво стиснати. Интересно е проучването на търсенето и предлагането на този електронен пазар: кой предлага стоки и услуги в него; дали преобладават студенти (следващи или бивши), учители, университетски преподаватели, професионалисти, но безработни, работещи като втора работа и т.н. Този пазар носи белезите на втора ръка пазар и на сив сектор. Вторичността е първична.

Лична персонална отговорност на преподавателя е да **опознае и изясни същността на този пазар пред студентите**. Да си купуваш курсова работа, е аналогично да си купиш тениска за 50 ст., долнопробно менте. То е като да изровиш от коша със стари дрехи нещо вехто, но "на аванта". Чувството за достойнство е различно в различните хора. Някои студенти го имат, а други – в по-малки количества и под друга форма. Но при всички случаи подобна "просветителска дейност" за естеството на преписването от интернет има резултат.

Тази стратегия е към съпричастие и активиране на студента. Редица университети имат свой "*Манифест на тишецията студентско есе*" – не просто кодекс на поведение, а **кодекс на честта**. В университетски книжарници бъдещият автор е длъжен да си закупи специално оформени тетрадки за писмени и тестови работи. В тях вместо етикет има декларация за непреписване и за точно цитиране, която студентът е длъжен да подпише, предавайки своята разработка.

В етиката на професии, свързани с услуги чрез директен човешки контакт, се изтъква ролята на **моралната чувствителност /срам, групова виновност, съпреживяване, милосърдие, състрадателност и др./** Личното морално благополучие зависи от положителните емоции на работното място. В този контекст формулирам въпроси, предизвикани от конкретни случаи:

Кое е онова чувство за принадлежност, какво е моралното състояние, което изпитваш, щом като преподавател от твоя университет, когото ти никога не си виждал, бъде медийно уличен в педофилия? Искаш, но трябва ли да обсъждаш този казус на упражнения по професионална етика? Дали чувството е аналог на онова, което изпитва лекар, когато негов колега от болницата бъде обвинен в неясна смърт на пациент? Да изразиш ли колегиална емпатия, когато ценен до вчера колега е публично уличен в подкуп за изпит на студенти?

В духа на тези въпроси е уместно **понятието професионално здраве**. То се използва за означаване на **форми на благополучие** на служители, изпълняващи определена професионална дейност. Един от изследователите му [7] разглежда **пет компонента на професионалното здраве**, като показва, че то е вид психично здраве: **емоционално благополучие, компетентност, автономност, претенции и интегритет**. Разбирането за споделената отговорност към професионалното здраве има значение. Естетството на работата,

особеностите на организацията на труда (семестър, сесии, финализиране на проекти, отчитане на планови работи и др.) и разбира се, натискът за реформиране могат да са едновременно и благоприятни за професионалното здраве, и създаващи бариери за поддържането му.

Моралните измерения на професионалното всекидневие се фокусират в колегиалната **етична комуникация**. Този особен кръг от проблеми се отделя поради многообразието от комуникационни контексти днес. Етичност на комуникация се търси в широкия спектър: от свободата на словото и междуличностните конфликти до фейсбук и социалните мрежи на работното място. Американската асоциация по комуникация предлага следното определение за етична комуникация: *"...онази, която разширява ценността на човека и неговото достойнство, като развива доверието, равнооставеността, отговорността, личната честност и уважението към самия себе си и другите."* Етичната комуникация е стандарт на групово професионално поведение. То може да се развива чрез обсъждане на текст от типа "Кредо на етичната комуникация в професията на...". Извършват се и специални проучвания по комуникативна етика [8].

Етичната комуникация е **пресечна точка на нововъзникващи проблеми на персоналната и професионалната етика**. Публикувани наскоро резултати от изследвания показват, че студентите предпочитат като **приятели във фейсбук** по-скоро своите шефове и родителите си, отколкото преподавателите и професорите си [9]. От това следват изводи и "питанки" не само за нет-етикета. Питаме се още как се реструктурира образователното отношение в мрежовото общество? Остана ли място за морален авторитет в него?

Към групата проблеми на етичната комуникация в професионалната общност отнасям и "дреболиите" на организационното говорене или мълчание. Имам предвид **"капаните" пред неетичността**, заложили във вербалната и невербалната комуникация (организационен жаргон, повтарящи се послания, изобщо – целия репертоар на ролята, арсенала, който персоната включва, за да няма военни действия с друга персона, ако използваме езика на Гофман). Ето някои примери за вербални средства – бариери пред етичната комуникация, често срещани в университета: използване на обобщения ("ти винаги..."); акцентирание върху абстрактност и "принципност" (не се разглеждат конкретни думи и поведение, а по принцип личностни и/или трудови характеристики и професионални изяви); разглеждане само на негативно възприеманото.

Полезно е вслушването в наглед прости и ясни съвети на консултанти за оптимизиране на етичната и ефективна обратна връзка, например – припомнянето на общи правила като: "Положителното напред!"; "Работата, а не личността" (е предмет на обсъждане в научно-преподавателската общност).

Етичната колегиална комуникация **улеснява кариерното израстване**, например – изготвянето на справки за цитиране. Знаем, че системата за ци-

тиране е базирана на световно признати институционализирани агенции (импакт фактор). Част от нея са авторски и институционални справки. Всички те са скъпи (справка за едно библиографско търсене в НАЦИД струва 2 лв.) и непълни. Тук са важни колегиалните добронамерени отношения. Да кажеш, че си цитирал някого веднага, след като е излязла съответната ти статия, би било полезен професионален етичен навик. Не всички секции или катедри имат уеднаквени неписани правила за такова информирание. Не всеки има желание за индивидуално съдействие. Съобщаването за това какво публикуваш и кого цитираш, е забавено и поради разнородните преподавателски ангажменти. То е затруднено от преграда, странна смес от криворазбрана скромност, професионална гордост и професионална завист. Липсата на откритост често се рационализира по друг начин: *"който се интересува, да си го намери"*. Работещата за всички участници в общността морална рационализация би могла да бъде следната: *"Ако за мен е добре, то и на всички като мен е добре"*.

Има изследвания [10], които показват, че в научната общност се срещат всички разновидности на действителни, случайни и потенциални конфликти на интереси. Много често обаче **конфликтите са въображаеми**. Отношението към проблема като към собственост, личната привързаност към "градинката, която си обработваш" е трудно за прикриване и преодоляване състояние.

Интересна конкретизация е **етиката на научното ръководство на дипломант и на докторант**. Дали ролята на научния ръководител прилича на тази на Матеус и Пенев и на който и да е друг **треньор** на отбор в колективен спорт, или на Нешка Робева и Илиана Раева, подготвящи предимно индивидуални състезатели? Дали е морално задължение на научния ръководител да вдъхва **кураж** на дипломанта? Ако от неговата силна морална подкрепа зависи оценката на изпитната комисия, то кого тя оценява? Често се случва дипломант да получава по-висока оценка, ако на защитата присъства ръководителят му. Самата процедура на защита с комисия и мнима тържественост е по-скоро ритуализирана, отколкото ефективна и открита.

Последният кръг от проблеми е свързан с **етиката и публичността на академичните институции**. Много от българските университети имат вече свои етични кодекси. Сред тях се открояват различни примери и подходи към публичността:

а) УНСС предлага стандартен, "правилен" кодекс. Тук има институция на омбудсман за академична етика. Интерес представлява въпросът каква е ролята на академичния омбудсман, има ли предимства в управлението на етичните отношения в сравнение с други университети, които нямат такъв?

б) МГУ има етичен кодекс, пример за добросъвестно и самостоятелно съставен текст. Но в него има неясни изречения, например: "...заявяваме, че моралната ценност на всички работещи в МГУ зависи от честното и открито

поставяне на неговите проблеми" (ал. 3) [11]. Има смесване на равнища на регулация: поведение и ценности, административно, правно и етично (например "стриктното спазване на служебните задължения" едва ли има място в който и да е етичен кодекс).

в) Софийският университет няма етичен кодекс. През 2007 г. едно от първите изявления на новоизбрания ректор е, че ще бъде приет такъв, а в момента на съобщаването в медиите се публикуват статии с характерни заглавия в медиите [12]. Едно от звената на Софийския университет пък има свой подробен етичен кодекс (Департамент за информация и усъвършенстване на учители), утвърден през януари 2011 г. На какво организационно ниво има смисъл от съставяне на кодекси, е един от въпросите, които възникват тук?

г) ВТУ, МУ – София, имат етични комисии. МУ – София, има специално разработени документи за етика на научните изпитвания и за биоетика.

Академичната етика може да има и други форми на публичност. У нас е непозната практиката на **етичен коментар** в рубрики в сериозни ежедневници. В "Етиктът" на The New York Time Magazine се правят етични анализи на дилеми и ситуации, споделени от читателите. Професор пише следното [13]: "Един от моите студенти магистри ми представи работа, копирана от интернет от няколко източника. Правилата на нашия университет изискват в такъв случай изключване или слаба оценка. Аз предложих на студента да намери адресите на авторите на статиите, от които е "съчинил" курсовата си работа, и да напише на всеки лично извинение. Аз се наех да изпратя лично писмата по пощата. Но катедрата, в която работя, смята, че това е необичайно и твърде силно, и следователно – неетично изискване. Какво е мнението на експерта етик?". В анализа водещият рубриката Р. Коен изтъква, че това наказание може да е необичайно, но не е силно. Ето какви са етичните аргументи:

- Професорът има професионалния дълг да уважава, цени и защитава академичната почтеност. Това той следва да прави преди всичко в аудиторията, със студентите, в специалността и университета, в който преподава.
- Ако в тази ситуация има жертви и потърпевши, то това са както авторите на статиите, от които е откраднато, така и академичната общност и рейтингът на университета, в който могат да се случват подобни практики. На първо място за тях трябва да се грижи професорът.
- Студентът е магистър и би следвало да разбира, че такова писане на курсови работи няма нищо общо с университетските порядки. Това прави поведението му още по-неоправдано.
- Твърдите мерки тук са напълно подходящи: студентът би следвало да получи слаба оценка, да не му се признае дисциплината, а за допустими по-тежки последици би трябвало да се докладва на висшестоящите инстанции в университета, които да ги предприемат.

- Писането на извинителни писма до авторите не е адекватна форма на наказание.

Има български студенти, които проявяват интерес към дебатиране на този случай. Но има и апатия пред въпроса: *какво мислите за професионалните академични стандарти в аналогични случаи у нас?*

Вместо заключение към темата за персоналната и професионалната академична етика е подходящо да си припомним четири реда от "Отговор на въпроса "Що е Просвещение": **"...та колко е удобно да си непълнолетен! Щом имам книга, която има разсъдък вместо мен, духовен пастир, който има съвест вместо мен, лекар, който ми определя диета и пр., и пр., тогава съвсем няма защо да се мъча. Аз не съм принуден и да мисля, след като мога само да плащам: нека другите поемат заради мен досадните неща."** [14].

ЛИТЕРАТУРА

1. Eastman, J. K., A. D. Eastman. The ethics of insurance professionals: Comparison of personal versus professional ethics. *Journal of Business Ethics*. Volume 15, Number 9, 1996.
2. <http://appe.indiana.edu/grant.html>.
3. Prof. Ruben G. Апресян, Prof. Olga I. Kubar, Prof. Boris G. Yudin. *Ethical Principles of Science Activity*. Published in Russian and English. This edition was prepared by the group of experts in the field of ethics and bioethics, UNESCO, 2011.
4. Vaidhyanatha, S. *The Googlication of Everything*. California Univ.Rps., 2010.
5. <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20110204222502376>.
6. Kelsku, K. *To Professors; Re: Your Advisees. The Chronicle of Higer Education* (<http://www.linkedin.com/news?actionBar=&articleID>. Available 1 Nov 2011.
7. Warr, P. *Work, unemployment, and mental health*. New York, NY, US: Oxford University Press.1987.
8. James Jaska, Center of the study of Ethics in Sociaety, Michigan University.
9. Karl, K. A., J. Veluchette. "Friending" Professors, Parents and Bosses: A Facebook Connection Conundrum. *Journal of Education for Business*, Volume 86, Issue 4, 2011, p. 214-222. Available online: 21 Apr 2011.
10. Resnik, D. B. (1998). Conflicts of interest in science. *Perspectives on Science* 6(4): 381-408.
11. http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:55Bf3iK6c0cJ:www.mgu.bg/docs/Eti chen_kodeks.doc.) Разгледано на 28.09.2011 г.
12. И Алма Матер си има етичен кодекс, www.klassa.bg.
13. The New York Time Magazine, 18.11.2007.
14. Кант, И. Отговор на въпроса "Що е просвещение?". Превод Д. Денков; www.litclub.bg/archiv/broi33/kant.htm, разгледано на 1.11.2011 г.

РАЗРИВЪТ МЕЖДУ ПОКОЛЕНИЯТА И ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАУКИ

Максим Мизов¹

Преходът към демокрация и пазарна икономика у нас предизвиква рязко преобръщане, обезличаване и унищожение на редица морално-етически критерии. Изменят се отношения и нрави във всички сфери на обществения, груповия и персоналният живот на българските граждани. Преформатирането на нравствено-етичната деонтология и драстичните преобразувания в аксиологията съществено се отразяват на социално-психичния климат и в науката, а и на взаимоотношенията между поколенията в нея. В сферата на обществените науки тези процеси са много по-драматични и конфликтни, понеже връзките, "услугите" между науката и политическата идеология са по-мощни. Премахването на стария политико-идеологически монопол в науката не се извършва само чрез ампутация на старите (исторически сега осъдени) идеологеми. Той се съпровожда от агресивно и мащабно индоктриниране на научните институции, общности и дискурси с нови, противоположни теории, идеологеми и митологеми. Това ражда напрежения, противоречия, колизии и конфликти между защитниците на различни визии. Еманципацията от старите или приобщаването към новите идеологеми стават публична реалност, нуждаят се от сложни инструментариуми и репертоари на засегнатите от тях. Те изискват видима – ментална, вербална и поведенческа – промяна на субектите, които сменят интелектуалната и идеологическата си кожа, което пък не е безболезнен процес. Този процес има различни форми и степени на реализация. Той притежава и морално-етични измерения и резонанси в душевността на творците, както и в живота на науката. Смяната на караула, на различни диктатури на идеологеми и митологеми в науката се отразява тежко на случващото се в живота на научните институции. Тя предизвиква и сложни последици в душевността и поведението на научните изследователи, които са заставени от хода на събитията да се съобразяват с категоричните императиви и с неотвратимостта на радикалните преобразувания в обществото и в научната сфера. В такива драматични и преломни ситуации сред разделителните признаци между хората с мощна сила си пробиват път възрастта, прекараното време в научните институции. Сега те се превръщат в сложни променливи и зависими, които позволяват по различен начин техни-

¹ Доцент в ЦИПИ, д-р по философия.

те притежатели да се адаптират към новите реалности, отношения и нрави в науката. Тези, които са живели по-дълго в отречената обществена система и са давали повече за нейната духовна, в т.ч. научна сфера, сега се озовават в по-неблагоприятно положение. Заради възрастово-биографичния си стаж "старата школа" научни кадри се оказва тотално и умишлено онеправдана, обвинена, че е носител на идеологическа обремененост, че е била стожер на предишната система, на нейните идейно-ценностни порядки. В различна степен и форма, на конкретни научни и властово-управленски позиции, допринесли за бившето (сега отречено и премахнато) статукво, тези кадри в новите реалности са сложени общо взето под единен знаменател, а отношението към тях е унифицирано.

Младите, които притежават по-малък или никакъв стаж в научните институции и практики на отишлото си вече общество, се оказват по-незасегнати, лесно оправдани. Конюнктурата им дава спасителния шанс на тях да се гледа с по-друго око или чувство.

Простият факт, че те са по-млади, с малък или с никакъв стаж в "старата наука", ги спасява от упреци и обвинения за интелектуално и гражданско-морално съучастничество в порядките и историческите дела на системата, която сега е подсъдна и умряла. Това деление на "стара" и "нова наука" твърде често няма нищо общо с чисто научните качества и постижения на кадрите от различните генерации. Промяната на извъннаучни реалности и нрави отеква, а и провокира съответни преобразувания и в научния живот. Тя започва да влияе солидно и драматично върху разместването на пластове в научните институции, в преферирането и фаворизирането на едни или в дискредитацията и дискриминацията, дори и репресията, на други професионални кадри при тези процеси. Чисто формалното биологично различие се превръща в съществен и дори в съдбовен фактор, който влияе за последващата кариера или за приключването на професионалната траектория на кадрите, дали много на науката, а сега неудобни заради връзки с миналото.

Подобен внезапно изникнал бонус може/трябва да се осребрява както от младото, така от средното или от старото поколения, които могат и да заиграват с тази карта, което обаче оказва съответни влияния и въздействия върху морално-психичния климат. Той спомага да се редуцират или кардинално да се преформатират нравствените щрихи на отношенията или обноските с представителите на една или друга научна генерация. Вместо стандартния за науката почтителен резон, уважение и зачитане на възрастните, сега на предна линия излизат пренебрежението, охулването и подигравките с тях, омаловажаването на стойността на творческите им постижения и на научната им биография. Това е лесно постижимо, защото атмосферата и политизацията в социума го насърчава. Обвиненията към, нравоученията и назиданията над, разправите с евентуално провинили се техни представители отекват

мощно, продължително, неестествено в тези среди. Те влизат в дисонанс с инак уталожената картина за деликатност, коректност, взаимно уважение, толерантност и зачитане на честта и достойнството на хората в тях. Нерядко в подобни нажежени ситуации и разгневени нрави Науката се превръща от свещен храм на разума и духа в скверно леговище на ирационални страсти и пагубни саморазправи. Младите, позволяващи си такива своеволия, не осъзнават, че, борейки се срещу миазмите на миналото, реално прокарват същите техники и практики, от които на думи така страстно се възмущават, оглушително оспорват, осъждат и се стремят уж да премахнат. Подобно на "старите", сега вече те прочистват науката от плевелите на миналото, което в своето време и общество тогавашните "млади" ентузиазирано са вършели със старите, а пък днес – в статуса си на "стари" – трябва да изпитат и откъм обратната страна.

Упреците и присъдите към тези науки и кадри се базират на доказани или на необосновани, умишлено вменени съпричастия и съучастия на учените във Властта. Това е "нормалното" състояние и развитие на нещата в подобни времена и нрави! Така цели дълголетни творчески биографии може публично да бъдат кошунствено поругани, безцеремонно осквернени и изпратени в каторгата на забравата и небитието. Дори заради епизодични простъпки отделни учени следва да бъдат публично огласени, безмилостно остракирани, спешно изпращани на позорни стълбове и спешно вдигани клади, на които се горят грешници и неверници. Ловът на вещици в размирни времена и кръвожадни нрави се превръща в удоволствие или в неотвратимо по своята гравитация задължение за някои, а масовите психози при тези публични изстъпления добиват огромни мащаби.

В обществения науки тези ловни хайки се изразяват в гръмогласни/мълчаливи разправи с предишни автори и творби, с цели школи и направления в науката. В новите реалности обвинените научни творци и дискурси се подлагат на "етнически прочиствания" в полето на научната памет и забрава, на смяна на фокуса на вниманието към тях. Старите автори и писания, които до вчера са изпълвали полетата за цитати и позовавания в работите на проходащите и по-младите в науката, сега се оказват редуцирани, игнорирани, елиминирани, умишлено забравени. Техните мъдрости и прозрения вече са ненужни или поне неудобни за новото време. На тяхно място пръкват цитати и позовавания от съвременни автори, от уж нашумели заради конюнктурата, а съвсем невинаги заради научните си достойнства, трудове и "школи". Младите прехвърлят погледите си през поколения – към онези, които старите някога по същия начин са прокудили, забравяли да споменат, честно да отбележат в трудовете си. Ексхумацията и паметовото възкресение на забравените творци от миналото невинаги се съпровожда от обективност и безпристрастност. Често фениксите на билдото се оказват повърхностни и бездарни, не особено проникателни или дълбоки мислители, но понеже преди са били

конюнктурно идеологически и теоретически "неудобни", сега стават предпочитани и "възкръснали".

Тези спешни и безогледни, безнравствени и конюнктурни чистки в науката сега са потискащо забележими не само спрямо родни автори, а и към чужди научни школи, направления, поколения и традиции. Днес виждаме очевиден това в тоталното изгнание и премълчаване на руската наука, на солидни трудове или автори, които по ирония на съдбата са работили по времето на съветския режим. Ако се цитират някои от тях, то се случва, за да ги ползват като мишени за критики, подигравки и спекулативни прочети.

В миналото са съществували забрани и допустими селекции за западната научна продукция. Сега това се прави към бившата наука на държави/общества, които преди са били в социалистическия лагер, спрямо техните духовни и научни традиции. Преобърнат е идеологическият монопол, иначе всичко изглежда по старому. Е, за какъв духовен и морален катарзис в такава наука можем сериозно да говорим? Идеиният плурализъм е формално прогласен, но практически липсва. Старата цензура и автоцензурата просто са променили идеологическите си пристрастия и формите си на действие върху човека. Много изследователи, вчерашни заклетни марксисти, днес публично се представят като отявлени антимарксисти и демократи по манталитет. Част от тях натрапчиво уверяват, че са пострадали от стария режим, въпреки че са гребали с шепи, облагодетелствали са се от неговите реалии и нрави. Кому и как сега да вярваме? На старите или на новите им писания и идейни орбити?! При такива внезапни и шокиращи идейно-теоретични салтоморталета и методологически пируети е практически доста сложно и трудно да се ориентираш на какво всъщност собствено да заложиш от творческата им биография! Дали на логически издържаните и оригиналните им творения в стария дискурс, или пък на новите писания, изпълнени с конюнктурно-котирано, а и повърхностни идеологеми! Още повече, ако такива творци прекалено възбудено изискват и настойчиво държат да се зачитат новите им "изследователски постижения", но упорито премълчават или се дразнят, когато някой техен колега им припомни по-старите им работи и прегрешения.

Смяната и демонтажът на предишната обществена система, на нейната официозна нравственост, дискредитацията на политико-идеологическата династия в нея се съпровождат с публични осъждания, линчувания и наиздателни екзекуции на лица и общности, които са били свързани с предишния властови режим, с апологията на или с конформната вегетация към неговите ценностно-нормативни диктатури. Живели в други времена и нрави, искрено или лицемерно съжителствали и практикували техните ценности и норми, такива персонажи – волно или неволно – са съучаствали в обвързването на творчеството си с дадени аксиално-прескриптивни порядъци, с тяхната възвала и поддръжка или с тяхното безмълвно, пасивно, дискретно отрицание.

Това поставя върху творческите им биографии и продукции особено клеймо, което в новото време вече по-лесно може да се показва, което може и да се възнаграждава или пък да се наказва.

В новата общественно-историческа обстановка избухва естественият за преломни времена демографски бум на дисидентстващи елементи, мозъци или книги в чекмедже, които мракобесният стар режим уж е препятствал, за да "просветлят" простосмъртните. Сътворили твърде малко или нищо в миналото, сега подобни творци откриват своето истинско творческо призвание и изискват непременно публично признание за труда си. Това няма как да се случи, без да низвергнат други от колегията, нито без да възвеличат "научните достойнства, уникалните постижения" на сегашните си рахитични творения. Обикновено виновниците са онези, които и по волята на живота си отиват – "старите"!

Дошло е време да се извадят и трескаво да се прероят мухлясалите тифтери на паметта, а от мрачните подземия на уж вечната забора да се върнат в живота спомени и реминисценции, които сега злепоставят и обричат на унижения, опасности, страдания и унижения конкретни творчески индивиди и общности. Неудържимо развилнели се фантазии спешно конструират и доста оглушително оповестяват "паметови картини" за прежните простъпки, провинения и дори за "престъпленията" на другояче мислещите.

Разправите в системата неволно или предумишлено и инструментално се пренасят и в полето на научни институции и общности, които се оказват гладиаторски арени, на които трябва да се "лее кръвта" не само на представителите на различни и полярни научни парадигми и теории, но и тази на различните поколения в научните общности. Оказва се, че уж безкрайно чуждата – на извисения над врявата, безумството, гнусотиите и гмежта на баналното битие дух на Науката – привычка да се обвинява и наказва за прегрешения не отделния субект, а цели общности, поколения, реално или имагинерно обвързани с достойни за възмездие сега идейни обвързаности, пристрастия и деяния, се превръща в трафарет, в нещо, което е по сърце и душа на научните съдници-тореадори. Свещените бикове на миналото трябва да бъдат убити публично, сред екстаз и крясъци! Няма значение, че се вършат хладнокръвни убийства на творчески души и постижения! Смъртта им е символ на Живота, който те не заслужават и който е дар за новата смяна! За да се осигури място в пантеона на паметта, някои трябва да се натирят в забравата!

Просветлени и докрай обсебени от постмодерните парадигми за кръстосан поход срещу всякакъв фундаментализъм, есенциализъм, тоталитаризъм, техните току-що родени адепти и глашатаи бързо и лесно забравят това си символ-верую, като упрекуват и винят на ангро цели предишни генерации, крупни научни общности и институции. По тази линия вече цели предишни поколения научни кадри – било гласно, било подразбиращо се – следва да

бъдат жигосвани и малтретирани, а в техният творчески и морален облик да се откриват отвратителни черти на изначално сбъркана интелектуална и "човешка природа", пороци и инстинкти на "низшата порода". Случайно родили се по-рано, живели и действали в анатемосвани сега реалности, те следва да понесат с покаяние и смирение кошмарните знаци на позора или бичовете на конюнктурното възмездие.

Борбата за жизнено пространство и оцеляване насърчава до безграничност и безконтролност възплъщението на принципите на естествения отбор в инак изглеждащата спокойна, чужда на ниски страсти, възвишена научно-духовна среда. Социалният дарвинизъм става публично признат или перфидно скрит манталитет и маниер за себеустройство и адаптация в канибалските реалности. Дисциплинарният му устав конституира, импулсира преобразения дух, прекроения по фасона на конюнктурата манталитет и маниер на отношения към другите. Нравите се ожесточават, връзките се разпадат, перерудените преконфигурации се инструментализират до непонятно, фрапиращо безумие. Битките за спасение на собствената личност, за професионално място и житейска съдба са безскрупулни. Борбата за залька преобръща и цинично се надсмива над всички ценности и норми. Моралната чувствителност се подменя от арогантно дебелоочие и пълно безчувствие. Инак сладкогласният, витиевато-речовит учен внезапно направо си глътва езика пред наложителността да изкаже свое – особено и опасно в случая – становище. Всяка негова мъдра проникателност си остава заключена в коптора на съзнанието му и не намира проход, за да се прогласи навън, и сладостно или с отвращение се консумира. Тя се превръща в нещо значимо, което е отредено само за лично ползване, което не бива казвано, изваждано наяве, за да не си правят грешни преценки другите. Неправдите и несправедливостите бодат очите, ала рефлексията садистично ги наблюдава, а моралната съвест гузно мълчи, гърчи се или си търси спешни оправдания. В подобни ситуации безсъвестността става изобретателна до кошмарни висоти или до ужасни бездни на стремглаво човешко падение. Всеки друг се превръща – обратно на Кантовия императив – от цел и ценност, в инструмент и гнусно средство за себичното самосъхранение и личното проживяване. Творецът, изследователят, ученият с неистово любопитство може да наблюдава гърча и агониите на свои колеги, руинирането на дълготрайни и някога солидарни общности, без да си мръдне пръста, без да пророни дума на възмущение и съпротива. Тази парализа фрапиращо пролича в оскъдните протестни редици на демонстрациите срещу закриването на БАН. Вместо всички учени от БАН и университетите да излязат солидарни, колегиално подкрепящи се на тези митинги, повечето останаха да пасуват. Не е чудно при това положение, че техните вопли, ридания нямат и отзвук в социума. Никой не помага на онези, които сами не се борят за себе си! Дошло е време разделно, в което, за да спаси

собствената си глава, човек трябва да реже чужди глави – кога с нежелание и угризение, кога с диво наслаждение и упоение. Още повече че отвред непременно му вменяват, че съдбата му е единствено в собствените му ръце, че отвсякъде го дебнат безпощадни противници или безумни врагове. А и животът около него кипи и трещи, премазвайки безогледно, най-безчувствено невинни човешки съдби, триумфално минавайки през трупите на хора, общности, институции. Такава е горчивата действителност на обществения живот, а Науката не може да бъде някакъв обетован и откъснат от тези исторически цунами остров, блаженна обител. И ужасиите на живота се промъкват и настаяват уютно в нея – кога приемайки същите брутални и нагледни форми, кога прикриващи се в йезуитски одежди или "намерения".

Кадрите в обществените науки са започнали бясна, открита или тиха подмолна война помежду си за оцеляване. В резултат на изстиването на истински човешките връзки и на нажежаването на страстите се стига до драматични и ескалиращи конфликтни ситуации между кадрите. Дългогодишни колегиални и приятелски връзки внезапно или постепенно се разпадат заради конфликтно пренастройване по дадени проблеми. Налице са странни конкуренции и уличавания кой колко повече се е изложил в миналото, колко се е предал и покварил в предишните си творчески откровения и трудове. Онези, които не искат конюнктурно и доброзорно да се разкаят, да си направят – ако се налага – интелектуално хакари, да осъдят прежните си творчески опущения, сега трябва да се разглеждат като обречени съдби, безвъзвратно загубени души. За сметка на тяхната опърничавост бързо и лесно се откриват и консолидират лица и групи, готови незабавно да прегърнат новите истини, да престъпят научната/моралната си съвест, да потъпчат свои предишни творчески постижения, стрували им скъпо и реализирани с години. Сега тези постижения трябва да се подценяват, премълчават и отричат или да се обясняват и оправдават по начини, които в прежни времена не биха хрумнали, не са били допустими.

Последният шрих на конюнктурното поведение е свързан с филтрацията, пренаписването на авто/биографиите. Често се среща с озадачаващи, умишлено сторени липси в творческите биографии на някои общественици, с фрапиращи преиначавания на истините за техните професионални портрети и бития. Инкрустирането, озонирането на биографиите им върви заедно с инсталиране на всевъзможни верни или неистинни твърдения, с разобличение и профаниране на чуждите биографии. Конфликтът между поколенията се превръща от популярна изследователска тема в тежка екзистенциална драма, в реален, трудно поносим проблем за взаимоотношенията между кадрите в научната общност, институция. Социалните алергии на "младите" към "старите" и обратно пандемично се разрастват. Убийствата – морални и символични – не са по-малко ужасни от истинските. Изпращането в забве-

ние, опозоряването на творчески личности не се различават от предумишлените убийства. Малцина от младите учени осъзнават съпричастието и съучастието си в извършване на зловещи ритуали на разправа с други творци. Те не се замислят, че днешната съдба на старите може да бъде тяхна утрешна орис, че и те също могат да станат курбан на нравите, на които сега плащат най-тежък данък.

Неистовите кариеризми, одиозната конюнктура и безпощадните баталии за постове или за оцеляване в научните институции не се съобразяват с морални сантименти. В мътните пороци на такива преломни времена чисто научните критерии и постижения благоразумно или принудително и категорично се омаловажават и пренебрегват. Сега е по-важно кой как се вписва в конюнктурния пейзаж на радикалните промени, кой по-бързо се адаптира идейно, ценностно и статусно, в унисон с новите силни на деня, кой е по-склонен да възприеме, употреби вълчите нрави и законите на джунглата в науката. Разбира се, такива персонажи винаги намират благоразумни или благоприлични обяснения и оправдания за радикално променените си манталитети и маниери, които направо втрещяват останалите им колеги, които добре знаят кои и какви са били в миналото.

Подобни драстични преиначавания на истините за професионалната биография обаче се котират и добре се експлоатират във времена и нрави, каквито са днешните. Вероятно защото в такива обществено-исторически ситуации инфлацията и хиперинфлацията на морала стига върхови стойности; в тях нравствеността губи значително своя свещен ореол и практическите си ценности. Ала кой по-добре от тънките познавачи на тайните на историческото и общественото битие – учените, е склонен и способен да прекрачи скрижалите на морала в своята сфера?! Още повече че обнадяващ и призивен тон им задават новопоявили се политици и идеолози, някои от които са рекрутирани или сами са изпъззели от научни институции и общности. Такива светли примери в наше време не са за пренебрегване. Те се следват! В новите пренареждания на властовите номенклатури доста научни кадри се стремят и опитват да се отъркат, облажат и инсталират в управлението. Някои от тях дават мъдри съвети на управниците, други – користолобиво и безсрамно прихващат от прелестите и добродетелите на властниците, като публично лансират индулгенциите си за старите или за новите си превъплъщения. А "франсетата" от XVII-XVIII век май се оказват прави – човешката природа е непроменяма!

На този мрачен и тъжен пейзаж, на ужасния вампиризъм и кръвожадната баталия между поколенията в науката трябва да се сложи, и то колкото се може по-скоро, край. Но първите, които трябва да сторят нещо в тази посока, са именно учените. "Помогни си сам, за да ти помогне и Господ" – тази прастара истина е дължимото бъдеще!

КОЛЕГИАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В НАУЧНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ЧЕТИРИ ТИПА ПРОФЕСИОНАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ

Стойка Калчева¹

Проблемите на колегиалните отношения заемат важно място в системата на социални отношения в професионалната микросреда. В професионалните общности има етични кодекси, етични комисии, а етичните норми и критерии са сред основните им документи [8], [9]. Въпреки това колегиалността остава традиционен проблем.

Проблемът за етичните отношения има голямо значение за научните колективи и професионалните общности като част от социалните взаимоотношения на работното място [1], [2], [3], [4], [5], [10]. Изучаването на колегиалните отношения обогатява възможностите за изследване на междуличностните отношения в организациите [5], [6], [7], [11].

Обект на изследване са 4 типа организации с общо 446 изследвани лица:

1. Институт: научна организация от бюджетната сфера с високи изисквания към ежедневните задължения.
2. Услуги: частно предприятие за денонощно изготвяне на хранителни пакети с международни контрагенти и ежегодна сертификация на дейността (по хигиена, грамаж, вкусови качества и др.).
3. Производство: частно високотехнологично производство.
4. Медия: художествено-техническо, новинарско, филмово и звуко-производство.

МЕТОД

Инструментарииум

I. Оценка на колегиалните отношения в професионалната микросреда:

Колегиалните отношения в професионалната микросреда са оценени чрез 6 емпирични индикатора:

- (1) Добронамереност (*Колегите са добронамерени един към друг*).
- (2) Приемане на перспективата на другите (*Хората се съобразяват с мнението на коллегите си*).

¹ Психолог в Института за изследване на населението и човека при БАН, д-р по психология.

(3) Самокритичност (рефлексия върху собствените възможности)(*Всеки добре познава своите възможности и недостатъци*).

(4) Завист (–)(*Успехите на един се посрещат със завист от останалите*).

(5) Егоцентрична ориентация (–)(*Всеки гледа себе си, без да го е грижа за другите*).

(6) Неразбирателство (липса на кооперация) (–)(*Трудно се намира общ език при решаването на съвместни задачи*).

Очаква се 6-те емпирични индикатора да формират общ показател (в който "завист", "неразбирателство" и "егоцентрична ориентация" се включват с обратен знак).

Изследваните лица отговарят с помощта на 4-степенна Ликертова скала на съгласие: от 1 – "изцяло невярно" до 4 – "напълно вярно".

II. Оценка на професионалната компетентност в професионалната микросреда:

Всяко изследвано лице оценява "колегите, с които непосредствено работи", като ги разпределя в 5 категории:

1. Истински професионалист, от него може много да се научи;

2. Относително добро равнище на компетентност и професионална подготовка;

3. Средно равнище на компетентност и професионална подготовка;

4. Относително ниско равнище на компетентност и професионална подготовка;

5. Явно некомпетентен; човек, който очевидно не си е на мястото.

Посочва се броят (а не имената) на колегите от професионалната микросреда в съответната категория, като паралелно всяко изследвано лице се самооценява, т.е. разпределя себе си към една от посочените категории. Изчисляват се относителните дялове на лицата във всяка категория (броят на лицата във всяка категория, разделен на общия брой – сумата на посочените лица в петте категории). След това относителните дялове във всяка от категориите се умножават по коефициент от 1 до 5 (например: относителният дял на колегите от първото равнище ("Истински професионалист, от него може много да се научи") се умножава по 5, относителният дял на хората от второто равнище – по 4 и т.н.). Резултатите се осредняват на равнище професионална микросреда (секция, екип и др.). Полученият бал "професионална компетентност" теоретично може да варира от 1 (случаят, в който микросредата се формира само от хора с ниско равнище) до 5 (само от хора с високо равнище).

Едно възможно възражение срещу взаимните оценки между колегите е дали личните отношения на "симпатия–антипатия" няма да доведат до "изкривяване" на мнението за професионалната компетентност (и в двете възможни посоки). При достатъчно голям брой независими оценки обаче тен-

денциите за "фаворизиране" или "подценяване" е по-вероятно взаимно да се компенсират. Съответно: основната предпоставка за обективна оценка е свързана с допускането за наличие на достатъчен брой *независими* оценки, а от друга страна – фактът, че във всяко професионално звено в явен или неявен вид съществуват мнения за компетентността на всеки от останалите и различията в професионалната компетентност лесно могат да се идентифицират чрез преобладаващия брой оценки от хора, които имат сходен опит и работят дълго време заедно.

III. Оценка на междуличностните отношения ("симпатия-антипатия")

За тази цел всяко изследвано лице оценява "колегите, с които непосредствено работи" по рейтингова скала "*симпатия-антипатия*", като ги определя в 5 категории:

1. С него/с нея сме близки приятели (*приятелство*);
2. С този човек не сме близки приятели, но той определено ми е симпатичен (*симпатия*);
3. Този човек ми е безразличен (*безразличие*);
4. Този човек по-скоро не ми е симпатичен; с него общувам само по делови въпроси, при други случаи обикновено го избягвам (*антипатия*).
5. Този човек ми е толкова неприятен, че с него не бих искал/а да имам нищо общо (*враждебност*).

Посочва се броят (а не имената) на колегите от професионалната микросреда в съответната категория, като по този начин сферата на непосредствено общуване "се сегментира" на пет слоя, според степента на лична *симпатия/антипатия*. Паралелно всяко изследвано лице се самооценява чрез посочените категории, като отбелязва в коя от тях биха го оценили повечето от колегите, с които непосредствено работи. При обработка на резултатите се изчисляват относителните дялове на лицата във всяка категория (вж. по-горе процедурата за оценка на професионалната компетентност), след което относителните дялове във всяка от категориите се умножават по коефициент от 1 до 5 и резултатите се осредняват на равнище професионална микросреда. Полученият бал може да варира от 1 (случая, в който в микросредата се проявява само *враждебност*) до 5 (налице са *само близки приятелски отношения*).

Процедура. Изследването се провежда анонимно при гаранции за поверителност на получените резултати.

ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

(1) Сравнителен анализ на равнището на шестте индикатора и общия показател при 4 типа организации (една научна организация и 3 ненаучни организации).

(2) Анализ на връзката на общия показател за "колегиални" отношения с равнището на професионална компетентност, и отношения на "симпатия-антипатия" в професионалната микросреда.

Очаква се по-силна връзка на колегиалните отношения с равнището на професионална компетентност, в сравнение с връзката в отношенията на "симпатия-антипатия".

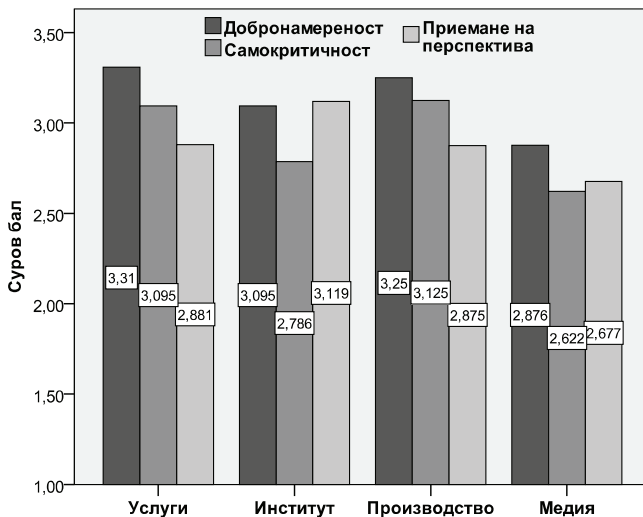
РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

I. Структура на емпиричните индикатори за колегиални отношения:

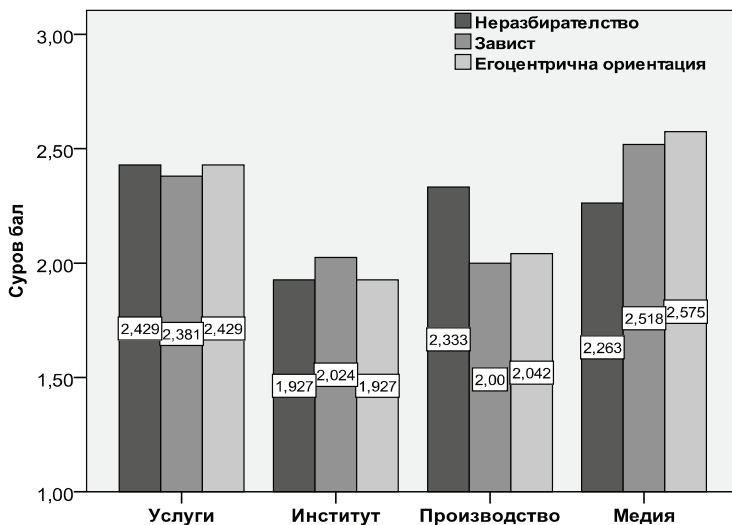
Резултатите при разделянето на 3 положителни и 3 отрицателни индикатора на колегиалните отношения са показани на фигура 1 и фигура 2. За емпиричните показатели с положителен знак най-висока стойност в четирите организации има признакът "доброжелателност". В рамките на научния институт "приемане на перспективата на другите" и "доброжелателност" са с най-висок бал.

В научния институт 3-те отрицателни индикатора са с по-ниско равнище, докато в изследваната медия "егоистична ориентация" и "завист" – с най-високо.

Обобщеният показател за колегиалност за четирите организации е на високо равнище (фигура 3), като най-висок бал се наблюдава в научния институт.

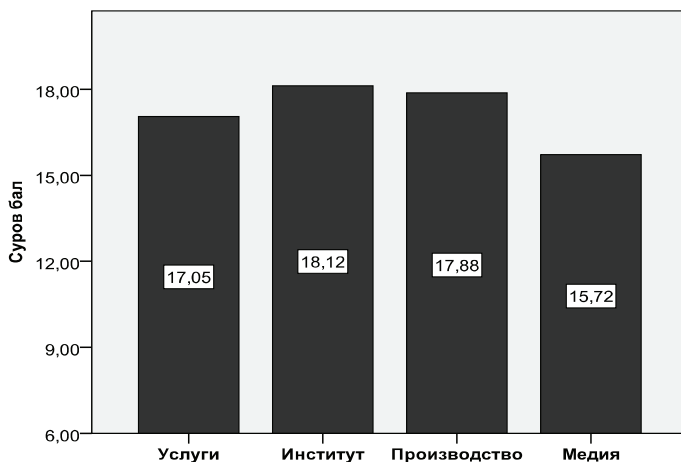

Фигура 1. Емпирични индикатори с положителен знак за колегиални отношения

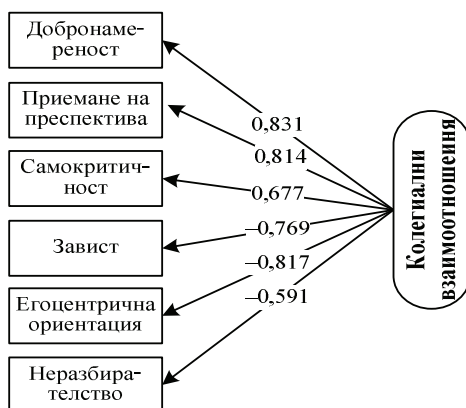

Фигура 2. Емпирични индикатори с отрицателен знак за колегиални отношения

Факторният анализ (по метода на главните компоненти) извлича само един фактор ($eigenvalue > 1$), 57,02 % обяснена дисперсия (вътрешната съгласуваност на формираната по този начин скала – α на Кронбах, $e: 0,845$).

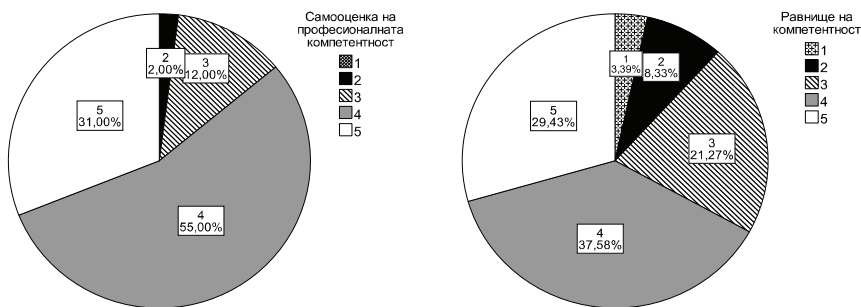

Фигура 3. Общ показател за колегиалност за 4 типа организации

Фигура 4. Факторни тегла на айтемите от скалата "Колегиални взаимоотношения"

II. Оценката на професионалната компетентност на колегите в микросредата (в проценти) е представена на фигура 5, заедно със самооценката, получена с помощта на идентична 5-степенна скала.

Фигура 5. Относителен дял (в %) при самооценка на компетентността и при оценка на компетентността на колегите

Данните и в двата случая илюстрират доминирането на високо ("Истински професионалист, от него може много да се научи") и относително високо равнище ("Относително добро равнище на компетентност и професионална подготовка"). Преобладаването на положителните оценки е очаквано, но е налице разлика при двете перспективи: по-висок относителен дял на лицата, самооценили се с относително високо равнище, за сметка на средно-

то и ниско равнище (при самооценката нито един не е оценил себе си като явно некомпетентен – равнище 1). Подобна тенденция за "фаворизиране" на самооценката също е в рамките на предварителните предвиждания, като се проявява и при формирането на интегративния показател (чрез умножаване на относителните дялове по коефициенти от 1 до 5 (за процедурата вж. по-горе): съответно при оценката на колегите: $X=3,81$; $SD=0,72$ и при самооценката: $X=4,16$; $SD=0,69$ ($p<0,001$, чрез t-тест за зависими извадки: 5,61).

III. Данните за **рейтинговата оценка по параметъра симпатия-антипатия** ($X=3,88$; $SD=0,59$) показват преобладаването на положителни междуличностни отношения в професионалната микросреда. По посочените параметри не се проявяват значими разлики в организациите. Като цяло тези резултати свидетелстват за преобладаване на положителните междуличностни отношения в професионална микросреда, независимо от типа на организацията. От друга страна, трябва да се има предвид, че в случая резултатите представят обобщените показатели за цялата организация, докато оценката на междуличностните отношения представлява интерес преди всичко за равнището на което се извършва (микросредата – колегите, с които непосредствено се контактува и работи). В този случай картината не е хомогенна. Затова зад "оптимистичните" резултати се отразява общата тенденция, без да се отчита вариацията на равнището на микросредата.

Равнището на колегиалните отношения корелира положително с оценката на професионалната компетентност и значимо, но по-слабо – с отношението на симпатия (таблица 1). Налице е тенденция за по-силна зависимост между колегиалните отношения и оценката на професионалната компетентност в предприятието за услуги и в медията.

Таблица 1. Корелации (r на Пирсън) на колегиални отношения с професионална компетентност и междуличностни отношения "симпатия-антипатия" в 4 типа организации

Организация	Професионална компетентност	Отношения симпатия-антипатия
Институт	0,441	0,266
Услуги	0,607	0,342
Производство	0,444	0,181
Медия	0,505	0,475

Забележка: при всички случаи $p < 0,01$.

Данните от регресионния анализ (таблица 2), със зависима променлива колегиалните отношения в професионалната микросреда, показват, че след

отчитане на връзката между професионалната компетентност и отношенията на симпатия-антипатия и двата предиктора са със значими ефекти, но доминираща роля има оценката на професионалната компетентност. Също така независимите променливи "обясняват" по-добре колегиалните отношения в организацията в сферата на услугите и в медията.

Таблица 2. Регресионни анализи с професионална компетентност и симпатия-антипатия в качество на независими променливи, прогнозиращи колегиалните отношения в 4 типа организации

Организация	Професионална компетентност Beta	Отношения симпатия-антипатия Beta	Adjusted R square
Институт	0,399	0,101	0,161
Услуги	0,459	0,267	0,384
Производство	0,403	0,091	0,104
Медия	0,376	0,293	0,328

Забележка: при всички случаи $p < 0,01$.

ОБОБЩЕНИЕ И ИЗВОДИ

Настоящото изследване се основава на рейтингови оценки на колегите в една научна организация и в три ненаучни организации.

Скалата "Колегиални отношения" съдържа 6 емпирични индикатора и включва с положителен знак: "добронамереност", "приемане на перспектива" и "самокритичност" и с отрицателен знак: "завист", "егоцентрична ориентация", "неразбирателство", формиращи общ показател с висока вътрешна консистентност.

В изследвания научен институт общата оценка по скалата за колегиални отношения е на най-високо ниво в сравнение с нивото за предприятията за услуги и производство и за медията.

Интерес представлява увеличаване на извадката на научната организация и прилагане на скалата за колегиални отношения в сравнителен анализ в рамките на няколко научни института.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Аргайл М., М. Хендерсън (1989). *Анатомия на човешките отношения*, С., Наука и изкуство.
- [2] Величков, А. (2006). *Психология на индивидуалното социално поведение*, С., Албатрос.
- [3] Иригойен, М. Ф. (2001). *Моралният тормоз. Перверзното насилие във всекидневието*, С., Колибри.

[4] Калчева, С. (2011). Рейтингов подход за оценка на професионалната компетентност и междуличностните отношения в организацията. VI Национален конгрес по психология. Сборник научни доклади. –В: *Българско списание по психология*, 3 – 4, 461 – 469.

[5] Крумов, К., С. Илиева, Д. Андонова (1996). Власт, конфликти и стилове в организацията. – В: *Българско списание по психология*. 1, 70 – 83.

[6] Льомен, Ж. (1990). Социална диференциация и социална оригиналност. – В: *Груната и личността в социалната психология: 14 западноевропейски учени*, С., Наука и изкуство, 107 – 141.

[7] Петкова, К. (1993). Научното откритие през погледа на учените. Атрибутивен анализ. –В: *Българско списание по психология*. 2, 34 – 53.

[8] Ресник, Д. (2011). Що е етика в научните изследвания и защо е важна? – В: *Наука*, 2, том XXI, 22 – 28, www.niehs.nih.gov/research/bioethics/whatis.cfm // 26.10.2011

[9] Якимов, Н. (2011). Етични норми и критерии. – В: *Наука*. 2, том XXI, 19 – 22.

[10] Nolan, T., W. Kupers (2009). Organizational climate, organizational culture, workplace relationships. – In: Morrison R. L., S. L. Wrigh (Eds.). *Friends and enemies in organizations. A work psychology perspective*. N.Y.: Palgrave Macmillan, 57 – 78.

[11] Prpic, K. (1998). Science ethics: A study of eminent scientists' professional values. – In: *Scientometrics*. 43, 269 – 298.

КОМПЕТЕНТНОСТ, АВТЕНТИЧНОСТ И КОНФИДЕНЦИАЛНОСТ В ЯДРОТО НА НОВИТЕ ЕТИЧНИ И ПРОФЕСИОНАЛНИ СТАНДАРТИ НА ПСИХОЛОЗИТЕ В ЕВРОПА: EUROPSY CERTIFICATE OF PSYCHOLOGY

*Пламен Димитров¹,
Надя Матеева²*

Увод

Практиката в областта на психологията като научна дисциплина и като професионални услуги за обществото стъпва на два фундамента. Първият е, че психолозите създават, развиват и внедряват валидни и надеждни системи на знанието, методи и решения, базирани на задълбочени научни изследвания, и прилагат тези знания и умения към психичните процеси, човешкото поведение и развитие в различен научен, институционален и социален контекст. Извършвайки тази дейност, те изпълняват множество професионални и социални роли в сфери като научноизследователската и академичната дейност; диагностиката, оценяването и консултирането в образованието, социалните грижи, здравеопазването и бизнеса; в провеждането на програми за психотерапия, психологично и организационно консултиране; в институционалната и съдебната експертиза. Вторият фундамент е етиката в развитието и прилагането на психологията като наука и професионалните умения на психолозите в социалната практика. Във всички аспекти на многопосочната изследователска и професионалната дейност на психолозите са вплетени отчетливи и мощни морални императиви [1, 2, 4, 7, 12, 15].

В световен мащаб ангажирането с професионалния етичен кодекс се приема за едно от минималните условия за регулацията на професионалната практика на всеки психолог [2, 7, 8, 10, 15]. Като член на Европейската федерация на психологическите асоциации (ЕФПА) Дружеството на психолозите в Република България (ДПБ) носи отговорност и има задължение да прилага етичния кодекс на членуващите в него психолози, изготвен в съответствие с фундаментални принципи в Мета-кодекса за професионална етика

¹ Председател на Управителния съвет на Дружеството на психолозите в България, д-р по психология.

² Главен асистент в Института за изследване на населението и човека при БАН, д-р по психология.

на европейските психолози [3, 5, 7, 9, 11, 13, 14]. Още през 2005 г. Дружеството на психолозите в България актуализира своя Етичен кодекс, споделяйки своята грижа за професионалния морал в психологическата общност и като израз на безусловното приемане на принципа, че без този морал не може да има ефективна професионална дейност, постави чрез устава си приемането и спазването на кодекса като минимално пред условие за членство в професионално-съсловната асоциация и вписване в Публичния регистър на психолозите в България [16].

Като национално представителен член на Европейската федерация на психологическите асоциации (ЕФПА) Дружеството на психолозите в България съдейства за широкото обсъждане и внедряване в България на приетата през 2009 г. официална политика на ЕФПА за признаване и валидизация на професионалната правоспособност на психолозите в 37 страни в Европа – EuroPsy Certificate of Psychology [7, 8, 11, 14]. Освен че поставя ясни квалификационни изисквания и професионални стандарти за признаване и ре-валидизация на професионалната правоспособност на психолозите (5 години – академична подготовка в акредитирани програми по психология, последвани от една година работа под професионална супервизия), новата сертификационна политика на ЕФПА изисква регистрираните психолози във всички области на професионалната практика: (а) да се ангажират с продължаващо професионално развитие; (б) регулярна ре-валидизация на правоспособността си на всеки 5 години; (в) приемане на Етичен кодекс на професията, съобразен с Мета-кодекса за професионална етика на европейските психолози, и (г) редовно членство в национално представителната за ЕФПА професионална асоциация.

Опитът на водещите национални асоциации – членки на ЕФПА, и ДПБ в национален план през последните 3 години демонстрира, че принципите и процедурите на EuroPsy Certificate of Psychology се превърнаха в надеждно средство за:

1. ГАРАНТИРАНЕ КАЧЕСТВОТО НА ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ УСЛУГИ – 6 години формално образование в областта на психологията, вкл. 1 година практика под супервизия; ре-валидизация на квалификацията и продължаващото професионално развитие (ППР); спецификация на компетенции-те/експертизата, за която се придобива професионална правоспособност.

2. ЗАЩИТА НА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ – ангажиране с Кодекса за професионална етика (EFPA Meta-Code of Ethics) [7, 13] и стандартите на професионална практика; определяне на обхвата на компетенциите и професионалните практики.

3. ПРОФЕСИОНАЛНА МОБИЛНОСТ И СТАНДАРТИЗАЦИЯ НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПОДГОТОВКА И ПРАКТИКА В СТРАНИТЕ - ЧЛЕНКИ НА ЕС.

В ядрото на професионалните и етични стандарти за работата на психолога са кодифицирани следните фундаментални етични принципи:

- *Уважение на достойнството и правата на личността:* Психолозите отдават необходимото уважение и допринасят за подобряването на фундаменталните права и достойнството на всички хора. Психолозите уважават правото на личен живот, конфиденциалност и независимост на хората в съответствие със закоността и с другите професионални задължения на психолога.
- *Компетентност:* В своята работа психолозите полагат усилия да поддържат високи стандарти на компетентност. Те познават границите на конкретните си умения и ограниченията на експертното си знание и спазват изискванията за осъществяване на ефективна професионална дейност. Психолозите предлагат само услуги и използват техники, за които са квалифицирани (посредством съответно образование, специализиран тренинг или практически опит). Психолозите се стремят в дейността си към аргументирано доказване на научната достоверност на използваните теоретични модели и техники, поддържаните хипотези, изводи, заключения и препоръки.
- *Отговорност:* Психолозите имат съзнание за професионалните отговорности, които имат към своите клиенти, към общността и обществото, в които живеят и работят. Психолозите избягват нанасянето на вреда и са отговорни за собствените си действия и в максималната възможна степен гарантират, че услугите и методите им не се прилагат неправомерно. Психолозите имат морален ангажимент към социалната отговорност и хуманното използване на постиженията и методите на психологическата наука и практика.
- *Почтеност:* Психолозите подкрепят почтеността и коректността в науката, преподаването и практическото приложение на психологията в отношенията си с останалите свои колеги. В тези дейности психолозите са честни, безпристрастни и уважават останалите, не допускат под каквато и да е форма присвояване на чужди научни и научно-практически постижения, отнемане на чуждо авторско право, кражба на чужди идеи и фалшифициране на чужди трудове. Те полагат усилия да изяснят на заинтересованите страни ролите, които имат в професионалната си дейност, и да работят в съответствие с тези роли.

Централно място в етичната регулация на професионалната практика заемат етичните стандарти, отнасящи се до професионалната компетентност. Психолозите, членуващи в ДПБ, приемат Етичния кодекс [16] на професията:

- *са задължени да познават добре етичните и професионалните стандарти на професията и да ги прилагат ефективно в практиката си;*

- практикуват само в рамките на своите ограничени компетенции, придобити в процеса на квалификация, специализиран тренинг и практически опит (под супервизия);
- осъзнават и разкриват отговорно ограниченията на конкретните процедури и методи при решаване на конкретни проблеми;
- практикуват в рамките на приетите и развивани в професионалната общност теоретични модели и професионални методи;
- използват внимателно новопоявяващите се методи и подходи;
- ангажират се с непрекъснатото си професионално развитие;
- при снижена дееспособност (трайна или временна) прекъсват практиката си;
- поемат отговорност за качеството и резултатите от практиката си и пазят добрата репутация на науката и професията;
- поддържат високи професионални и етични стандарти в реализацията на научноизследователската, научноприложната и научнопубликационната си дейност;
- не допускат злоупотребата с психологически знания и/или практики и се стремят да предотвратят/минимизират възможните щети/вреди при използването им в научноизследователската и научноприложната си дейност ;
- поемат отговорността за продължаваща професионална грижа за най-добрия интерес на клиентите си, вкл. при насочване към други специалисти и вземане на решение за прекратяване на намесата си дори след прекратяване на професионалните отношения;
- поемат отговорност за решаване на всички етични въпроси в консултация с колегите си и професионалната си асоциация при стриктно прилагане на Етичния кодекс и приетите професионални стандарти.

Другият водещ етичен стандарт в професионалната практика съгласно Етичния кодекс на психолога [16] е автентичността в професионалното поведение и взаимодействията на психолога с неговите клиенти:

- психолозите, членувачи в ДПБ, приемачи Етичния кодекс на професията, автентично се грижат за максимална автономност и самоопределение на клиентите си, в т.ч. при влизането и излизането им от професионални взаимоотношения;
- те отчитат непредубедено ограниченията в самоопределението на клиента с оглед етапа на развитието му, психичното му здраве и съществуващите изисквания на закона;
- действат автентично за осигуряване на информирано съгласие и свобода на избор от страна на клиентите си по отношение на про-

фесионалните си действия, подходи и методи и възможните последиствия от прилагането им;

- *автентично се ангажират със себerefлексия и откритост по отношение на личните и професионалните си ограничения и търсят професионална консултация и подкрепа в трудни ситуации, в които компетентността им е ограничена или недостатъчна;*
- *честно и акуратно представят своята квалификация, образователна подготовка, професионален опит, доказана експертиза и принадлежност към професионалната общност;*
- *автентично и акуратно представят информацията за изследователската и практическата си дейност, без да игнорират алтернативните хипотези, доказателства и теоретични интерпретации;*
- *честно и акуратно представят всички финансови страни на професионалните отношения с тях;*
- *предоставят вярна информация и автентично разкриват ограниченията в заключенията и мненията си в своите публикации и публични становища с цел да се ограничи рискът за заблуда и подвеждане;*
- *автентично се грижат за избягването на заблуди и затаяването на информация за наличието на алтернативни на собствените им подходи и методи в работата с клиента.*

Не на последно място в Етичния кодекс на психолозите у нас се отделя внимание на етичните стандарти за гарантиране на конфиденциалност [6, 16]:

- *психолозите ограничават търсенето и разпространяването на информация само до нужната за професионалните цели на работата си с клиента;*
- *осигуряват адекватно съхраняване на информацията и записите за работата си, за да гарантират конфиденциалността на клиента (вкл. анонимност в записите и ограничен достъп на трети страни);*
- *осведомяват клиентите си и свързаните страни за ограниченията и рисковете за конфиденциалността при професионалните си отношения с тях;*
- *при законови изисквания за снемане на конфиденциалността представят само информация, пряко релевантна на правните аспекти, засягащи клиента;*
- *балансирано решават проблеми, в които защитата на клиента и снемането на конфиденциалността са в противоречие;*
- *осигуряват достъп на клиентите си до документацията и заключенията, касаещи професионалната работа с тях (вкл. участници в изследвания).*

По оценката на постоянната етична комисия към ЕФПА Етичният кодекс на Дружеството на психолозите в България покрива адекватно всички етични аспекти на регулацията и саморегулацията на професионалното поведение на психолога и се определя като работеща и препоръчителна добра практика.

ЛИТЕРАТУРА

1. American Counseling Association (2005). ACA code of ethics. Alexandria, VA: Author.
2. American Psychological Association (2002). Ethical principles of psychologists and code of conduct. Washington, DC: Author.
3. Bartram, D. & Roe, R. A. (2005). Definition and assessment of competences in the context of the European Diploma in Psychology. *The European Psychologist*, vol. 10, no. 2, 93 – 102.
4. Bersoff, D. N. (Ed.) (2003). Ethical conflicts in psychology (3rd ed.). Washington, DC: American Psychological Association.
5. Hall, J. and Lunt, I. (2005). Global mobility for psychologists : the role of psychology organisations in the USA, Canada and Europe. *The American Psychologist*, Vol. 60 (7), 712-726.
6. Lichtenberg, James W. and Pamela L. Knox (2008). "Confidentiality and Legal Privilege." Encyclopedia of Counseling. 2008. SAGE Publications. 17 May 2010.
7. Lindsay, G., Koene, C., Oevreeide, H. & Lang, F. (2008). Ethics for European Psychologists. Hogrefe & Huber Publishers.
8. Lunt, I., Baneke, R., Berdullas, M., Hansson, B. & Nevalainen, V. (2001). *Laws and EFPA Regulations on EuroPsy for psychologists in European countries*. Brussels: EFPPA.
9. Lunt, I. (2002). A Common Framework for the training of psychologists in Europe. *The European Psychologist*, Vol. 7 (3), 180 – 191.
10. Lunt, I. (2005) The Implications of the "Bologna process" for the development of a European Diploma in Psychology . *The European Psychologist*. Vol. 10 (2), 86 – 92.
11. Lunt, I. (2008). Professional mobility and quality assurance within the European Union in J. Hall and E. Altmaier (eds) *Global Promise. Quality Assurance and accountability in professional psychology*. New York: Oxford University Press.
12. Poortinga, Y. H. (2005). Balancing individual interests and quality of the profession in the formulation of professional standards. *The European Psychologist*. Vol. 10 (2), 103-109.
13. Pulverich, G. (ed.) (1997) *Inventory of EFPA Regulations on EuroPsy in the field of psychology in European countries*. Bonn: Deutscher Psychologie Verlag.
14. Roe, R. A. (2002). What makes a competent psychologist? *The European Psychologist*, Vol. 7 (3), 192-203.
15. Weifel, E. R. (Ed.) (2006). Ethics in counseling and psychotherapy: Standards, research, and emerging issues (3rd ed.). Belmont, CA: Thomson Brooks/Cole.
16. www.psychology-bg.org – Официален интернетсайт на Дружеството на психолозите в България.

НАУЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ В ЕТИЧЕСКИ РАМКИ

"ЕТИЧНИТЕ СЪОБРАЖЕНИЯ" В НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ – ПРЕДИМСТВО ИЛИ ЗАПЛАХА?

Борислав Градинаров¹

Един от важните аспекти на научната етика е този за съотношението между принципите на професионализма и обективността в научното изследване, от една страна, и етичните съображения, които често се оказват неявен, но важен аргумент в дейността на учения, от друга. Как моралът формира позицията, методите на изследване и интерпретацията на научните резултати? Предимство ли е да се придържаш към етичните изисквания на професията или пък е недостатък?

На пръв поглед проблемът не изглежда чак толкова труден за решаване. Свикнали сме да възприемаме спазването на моралните изисквания като фактор с преобладаващо положителен заряд, а тяхното нарушаване да оценяваме почти автоматично като негативно явление. Въпросът е, какво точно следва да включим в обхвата на научната етика и дали придържането към нея винаги е плюс за научното изследване?

Както всяка професионална етика, и **научната етика най-общо може да се дефинира като система от правила, норми и морални принципи, които очертават общата рамка на поведение в научната общност с цел съхраняване ценността на тази професия и полезността ѝ за обществото.** Както и при останалите видове професионални етики, и тук можем да отграничим две основни проекции. Първата е свързана с нуждата да се съхранят доверието и авторитетът на хората към професионалистите, към тези, които са ангажирани с научна дейност. Изглежда естествено доверието тук да е функция от доброто владение на материята, обективността и логичността при научните изследвания, безпристрастността при представяне на резултатите и тяхната интерпретация и т.н. Това са част от инструментите, чрез които научната общност съхранява своя професионален статус и своите привилегии.

¹ Доцент в Институт за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

Втората проекция е свързана с отношението вътре в самата научна общност, с регулирането на колегиалността и взаимното доверие между учените, с добросъвестното отчитане на приноса на колегите, с културата на научния диалог и т.н. Тази втора проекция тук няма да бъде коментирана, тъй като, макар и много важна, не е предмет на настоящото изложение.

Логично възниква въпросът, кои морални аргументи следва да имат приоритет в научната дейност и дали автоматичното придържане към тях е достатъчно продуктивно?

Най-напред трябва да отдадем дължимото на факта, че и ученият, както и всички други по-тесни специалисти, е член на определено чрез своите исторически, културни, икономически, идеологически и политически характеристики общество. Следователно той е подвластен на **сложната регулативна система, реализираща се чрез нормите и оценките за социалните явления от гледна точка на официалния (господстващия) морал. Официалният (господстващият) морал** представлява съвкупност от морални възгледи, ценности и норми, общоприети в дадено общество на определен етап от развитието му. В правото например този морал се обозначава с понятието "добри нрави" и представлява компромисен вид морал, който балансира между общочовешкия, господстващия и колективния морал на притежаващата държавната власт социална група. Може да се каже, че съществува и легална дефиниция на това понятие. Откриваме я в Решение № 7/1996 г. на Конституционният съд на Република България. В него се казва, че това е **област на публичния морал, където са меродавни най-вече националните традиции и култура, спазват се изискванията за обществено благоприличие, формирани вследствие на традициите на даденото общество.** [1]

Каква е ролята на тези морални съображения при осъществяването на научните изследвания?

Най-краткият отговор е "зависи". Всеки, независимо от спецификата на своята дейност, встъпва в нея като цялостна личност, притежаваща уникални интелектуални способности, натрупан опит, социални умения и възпитание. Ученият не прави изключение и затова общественият морал, макар не винаги явно, неизменно присъства при избора на обекта и методите на изследване, при тълкуването на изводите и при огласяването на резултатите. В едно силно религиозно общество например определени научни теми, като възникването на вселената и живота, медицинските изследвания, въпросите за еднородните бракове или евтаназията биха имали съвсем различно място в сравнения със секуларните общества. В традиционните общества пък цяла поредица от теми, свързани с възпроизводството, съжителството без брак, изкуственото оплождане, имуществените и наследствените права, ще играят далеч по-ограничена роля в сравнение с модерните общества.

Навлизането на морални възгледи и решения, които изглеждат оправдани и логични от гледна точка на официалния морал в научната дейност, обаче може да доведе до компрометиране на самата научна дейност. У нас един такъв масов проблем са поръчките или платените изследователски проекти. Като че ли най-оголено този проблем се изявява в демоскопските социологични изследвания по време на избори, политологичните коментари, едностранчивите наукообразни публикации на частните изследователски центрове и т. н. В солидното изследване на Достена Лаверн например, посветено на т. нар. "мозъчни тръстове" у нас, ясно се откроява линията на поръчководство, на предварително зададени табути и ограничения при изследването на социалните процеси от т. нар. НПО у нас, особено през първото десетилетие след 10 ноември 1989 г. [2] Създадени с прозрачната цел да лобират и манипулират, в болшинството си те получават солидно финансиране отвън, опаковано в ясни подсказки и внушения какво и как следва да казват и публикуват. Резултатът от тази практика е компрометирането на самата идея за независимост и компетентност на "независимите" интелектуални центрове и внасяне на солидна доза съмнение в етичността на техните "научни" изследвания.

На пръв поглед изглежда напълно морално един продукт да бъде съобразен с цената, която някой е заплатил за него. Известни са специално проведени научни експерименти [3], които доказват човешката психологическа нагласа, след като вече си приел дребни или не толкова дребни дарове и услуги, да се чувстваш задължен да се отплатиш по някакъв начин за тях. Излиза, че това е мощен и еволюционно утвърден психически стереотип. Нещо повече, често хората се чувстват задължени да приемат подобни дарове или услуги, макар и да не са ги искали. Приелият дори малък дар или услуга се чувства задължен да върне под някаква форма жеста, тъй като усещането, че сме длъжници, е изключително трудно за понасяне, то е своеобразно бреме, което предизвиква нуждата да бъде свалено или отхвърлено по съответния начин.

Този мощен психологически механизъм е бил много важен за оцеляването на човешкия род, тъй като е стоял и продължава да стои в основата на взаимопомощта и подкрепата в трудни за отделните индивиди моменти. Затова човек, който нарушава правилото за реципрочност (който приема нещо, но "забравя" да върне добрия жест), често поражда антипатия и чувство на враждебност у околните, той рискува да престане да бъде харесван и приеман. Този психологически механизъм с много явно морално проявление трудно може да бъде преодолян, при условие че веднъж вече е отключен в съзнанието. Подобна зависимост – дори в професии, които изглеждат несъвместими с нея, не е никак лесно да бъде загърбена. За научното изследване тя обаче може да се окаже целувката на смъртта.

Съществуват много примери, с които може да се аргументира пагубното въздействие на доминиращите моралните нагласи в обществото върху научната дейност. От средновековните теологични "анализи" на Антихриста през "научното" аргументиране на расизма до съвременните интелектуални упражнения на тема неокреационизъм (особено силни в САЩ по времето на Дж. У. Буш) вмъкването на господстващите религиозни и етически разбирания в научния дебат неизменно е създавало привкус на некомпетентност и шарлатанство. Това обаче не означава, че ученият трябва да отхвърли всякакво съобразяване с обществения морал. Напротив, като част от една по-голяма, надхвърляща границите на професионалния кръг общност, изследователят неизбежно е поставен в невъзможност да се абстрахира или загърби обществения морал. В края на краищата никой не прекарва живота си като коробокрушенец на необитаем остров, заобиколен от книги, колби и микроскопи. Проблемите очевидно се появяват тогава, когато несъстоятелни, политически удобни или не съвсем безкористни съображения, поднесени в морална опаковка, се напъхат в научното изследване.

У нас през последните две-три десетилетия това явление става все по-упорито и систематично подкопава авторитета и уважението към научната дейност. Понякога то може да вземе опасни и дори фатални за науката размери. Да припомним "научните основания" за преименуването на българските турци, ролята на платените мозъчни тръстове за наукообразното аргументиране на разграбването на българското село или неолибералните теории, под чието знаме беше разорена българската икономика. Тук дори не е нужно да споменаваме почти ежедневните по-малки прегрешения на "учените с наколенки", и то не само от обществените и хуманитарните науки, но и от техническите и дори от природните дисциплини.

Научната етика, макар и с достатъчно ясна на пръв поглед специфика, изглежда в момента като страничен ръкав край талвега на все по-съмнителните и като че ли по-целенасочено профанирани морални ценности в обществото ни. В нея се утаяват и елементарното раболепие, и слугинското малодушие, и унизителното послушание, които впрочем не са необичайни и за болшинството други професии и дейности у нас.

Разбира се, научната етика е съществен и незаменим елемент от дейността на учения. Тя далеч не се изчерпва с привнесените в нея по някакви други съображения или за политическо удобство позиции и интерпретации. Затова и отговорът на поставения в началото на изложението въпрос би бил следният: научната етика, разбрана като честност и обективност на изследването, коректно спазване на научните методи и процедури, неподатливост на политически или меркантилни интереси и т.н., е предимство за научното изследване. Но тя се превръща в заплаха, когато нейните принципи и норми се

подменят дотолкова, че да я превърнат в удобен параван на интереси и лица, за които обективната истина е последна грижа.

Но тук вече май изобщо не става дума за наука.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виж Решение на Конституционния съд на Р България № 7 от 04. 06.1996 г. по конст. дело № 1/96 г.
2. Виж. Лаверн, Д. Експертите на прехода. С., "Изток-Запад", 2010.
3. Виж Чалдини, Р. Влиянието. С., 2005, с. 41 – 104.

КОЛОНИАЛНИЯТ РЕФЛЕКС В НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Таня Неделчева¹

Глобализацията се съпровожда от определена културна експанзия, която се усилва от възможностите на информационните технологии, създаващи условия за радикални и тотални манипулации. Доминирането на неолиберализма води до маргинализиране на културата на малките народи. Намалването ролята на националната държава и акцентирането върху свободния пазарен механизъм е рецептата, която се налага на държавите от Източна Европа и Балканите, без да се държи сметка за специфичните политически и исторически процеси. Преди да бъдат приложени в България и в други източни страни, реформите за преход към демокрация и пазарна икономика вече са изпробвани в Латинска Америка и Южна Европа. В началото на 90-те години на ХХ в. многобройни списания по т. нар. транзитология публикуват специални броеве за прехода на Изток, в които пишат основно специалисти по политическа икономика, без никакъв опит в областта на историята и културата във въпросната страна. Негативният резултат от подобна стратегия се мултиплицира от традиционния европоцентризъм или западноцентризъм. Изтъква се, че "поколения наред философи и мислители, формиращи същността на социалната наука, създават теории, които обгръщат цялото човечество; както добре знаем, те са изградени при сравнителното, а понякога и абсолютно невежество по отношение на по-голямата част от човечеството, т.е. за онези, които живеят в незападните култури" [1]. Същият автор фактически настоява за провинциализиране на знанието на Европа, "което модерният империализъм и национализъм са направили универсално чрез своите съвместни спекулации и насилие" [2]. Макар тези твърдения да се отнасят за философията, те са валидни в голяма степен за хуманитарната и социалната мисъл в България. Особено ясно е това през т.нар. преход, защото българският преход премина или преминава под знака на озападняването (occidentalism), т.е. бъдещото развитие не може да се мисли, без да се има предвид пътят на западните страни, като се приема, че Западът е носител на универсални ценности, които трябва само да бъдат копирани и възпроизведени от изостаналите страни. Мисли се, че тези ценности могат да бъдат

¹ Професор в Института за изследване на общества и знанието при БАН, доктор на социологическите науки.

разпространявани чрез програми за помощ, чийто конкретен израз са проектите. Дискурсът на озападняването е инструмент в ръцете на местните елити, които виждат в Запада панацея, която съдържа готови решения. По традиция вносът на чуждестранни модели и тяхното присвояване от ограничени групи индивиди е непрекъснат процес в историята на Балканите и Източна Европа. Конфликтът между елитите, борещи се за прилагане на моделите, и представителите на традиционния национализъм винаги е в полза на първите. Това в голяма степен е валидно и за България. "Тази форма без основа продължава да съществува и днес в условията на хуманитарния колониализъм." [3]. Подобна ситуация не може да не предизвиква чувство на тревожност за бъдещето на българската културност и за опасностите от превръщането на България в географско място, а не в топос на някаква духовност. Културният империализъм на големите народи засилва колониалния рефлекс. Употребата на българския език все повече намалява за сметка на английски и турски, като дори се стига до предложението да се замени кирилицата с латиница и до искането за въвеждането на английски език едва ли не като втори официален в някои области. "По време на разговорите ни някои експерти от think tanks декларират, че подкрепят тезата на Президента на републиката (от СДС) Петър Стоянов (1997–2002), че влизането на България в информационното общество изисква изоставянето на кирилската азбука в полза на латинската. Това би бил "практичен" избор, който би попречил единствено на "служителите на славянския мит" или на "романтиците, които разбират погрешно идеята за националния интерес". За пример се дава модернизационната реформа на турския език, проведена по времето на Ататюрк, и най-вече европейският прогресизъм на славянските народи в Централна Европа." [4].

Едно интервю с трима поети, публикувано в интернет [5], е озаглавено "Културата ни е в колониален стил". Няма да коментирам аргументите. По-важно е заглавието, което е симптом, че все по-ясно се осъзнават реалните тенденции, характерни за съвременната българска духовност, а именно все по-силното доминиране на "вносното" и забравяне на онези импулси, които се излъчват от нашето собствено българско битие. Това не е нищо друго освен отражение на състоянието на колониалната демокрация (изразът е на А. Зиновиев), в която живеем. А то означава, че ни се налагат норми, стандарти, ценности и т.н., които са формирани и функционират в други исторически, социални, икономически, политически и т.н. контексти. И ако нещата се конкретизират до научните хуманитарни и социални области, колониалността се изразява в налагането на теми, проблеми и решения, на които се търсят съответни реалности в българското общество. Един от основните пътища за подобно налагане е т.нар. кандидатстването в конкурси, които се финансират от западни институции. Още в подготовката на документацията по кандидатстване са заложили внушения, които трябва в края на изследването

да бъдат експлицирани, да бъдат представени като резултат от изследването, т.е. да бъдат научно доказани.

Такава е практиката на почти всички фондации, на роили се у нас през 90-те години на ХХ в. Голяма част от тях са основани от български интелектуалци, "специализирали" в западноевропейски или американски институции. Тяхната дейност се допълва от представителствата на същите международни и/или американски институции, оглавявани отново от такива "специализанти", като всички те "контролират" посоките на развитие на хуманитаристиката и обществознанието чрез пълно или частично финансиране на изследователска дейност в България. Сорос например е превел през 2005 г. 30 милиона долара във "Фонд за ромско образование", част от "Десетилетието на ромското включване". Главен спонсор е на Международен център за изследване на малцинствата и межкултурните взаимодействия. В България чрез институт "Отворено общество" той финансира целево редица неправителствени организации като Център за икономическо развитие, Европейски институт, Институт за пазарна икономика, Червената къща, Център за социални практики, Център за либерални стратегии и др.

Определена част от българските учени всъщност се заеха да изпълняват ролята на вносители на определени модели и да изградят публичния си образ като единствените апологети и привилегирани интерпретатори. Така те, от една страна, са представители на български национални институции и, от друга, изпълняват ролята на "емисари" на чужди институции, чиито интереси не съвпадат с националните. В този смисъл изследванията, които те провеждат, са само формално обективни спрямо българската действителност, а реално са подчинени на логиката и целите на външните институции. Естествено е, че се прикриват специфичните интереси с риторика, която придава видимост за общозначимост, национална ценност и научна неутралност.

Например предлагат се различни конкурси, в които се обявява тема, свързана с "помашкия етнос". Представители на различни научни институции, които кандидатстват по тази тема, пишат проекти с хипотези, методи на изследване, очаквани резултати и т.н. Всичко е извършено по стандартен начин, но във всички тях вече се тръгва от предпоставката, че съществува "помашки етнос", т.е. че съществува общност от хора с определени особености, които по своя характер позволят да се наричат етнос. Преди месец (3 ноември 2011 г.) турският консул в Пловдив организира семинар, на който професори от Анкара трябваше да говорят за т.нар. "помашки турци". Преди 15 години в Солун е издаден гръко-помашки речник, придружен с "граматика", а от тази година ще има и предавания по телевизията на "помашки език". Но реалността е съвсем друга, защото помаците по своя етнически произход са българи, приели исляма по различни причини, но именно по линията на

"научната неутралност" се правят опити за откъсването на помаците от българската нация. И в този процес участват и български учени.

Сходна е ситуацията с т.нар. етническа проблематика. Известно е на българските учени, че когато западните институции обявяват конкурси за проекти за изследване на етническите отношения в България, се гледа с "добро око", ако в изводите се споменава за наличието на "расизъм" (или поне дискриминация) към малцинствените етнически общности и още при формулирането на целите, задачите, хипотезите се предполага съществуването на такъв феномен. Естествено, в хода на разработката се "доказва" и "реалност" му в българското общество.

Или друга област, в която също много явно се имплицира проблематика, в определена степен "външна" на българската действителност. Това са т.нар. джендър изследвания. Тук фактически се повтаря цялото ветрило от проблеми и подпроблемчета, доминантни в западните разработки в това поле. Реалното положение на жената в българското общество се представя така, сякаш преповтаря положението на жената в западните общества. Забравят се всякакви традиции, свързани с ролята на жената в българското общество. Идеята за равенство, за взаимно допълване между мъжа и жената е особено ясно отразена в народните песни, приказки, пословици, в разказите на пътешественици. Вместо за жена и съпруга се говори за "верна вернина". Да си спомним и Ив. Хаджийски: когато описва мястото на жената в българското общество, съобщава, че при поздравление по повод на сватба се "честити другарка", израз на равнопоставеността на жената; тя не е слугиня, а партньор на мъжа в жизнения път. Изцяло се забравя опитът през т.нар. социализъм, ролята и мястото на жената в това общество и пряко, без да се търсят реалните проблеми, се проектират схеми, валидни за друга обществена система, за друга традиция, култура. Но поради комплексността на социалните отношения се създава видимост за валидност на наложените схеми и за българското общество и мястото на жената в него. Естествено, посочените примери са с преднамерено подчертана релефност с цел подчертаване тревожността на проблема, което не означава, че всичко, извършващо се в тези изследователски полета, е просто продукт на "едно към едно" копиране или външно възпроизвеждане.

През последните години у нас стават актуални изследванията, посветени на т.нар. социален капитал, т.е. на ролята на доверието и готовността за сътрудничество в обществото. Сериозен е въпросът, къде може да стане актуална темата за социалния капитал. Най-вероятно там, където социалните отношения са в "криза", където пазарните механизми дотолкова са проникнали в социалната тъкан, че вече са опасни за функционирането на общество. Отговорът го дава Дж. Сорос в книгата си "Кризата на съвременния капитализъм": преследването на личната полза е опасност за откритото общество,

пазарният фундаментализъм е враг на откритото общество, защото довежда индивидуализма до крайност. Тази оценка на Сорос не е случайна. И за много други учени пазарният фундаментализъм води до разпадане на социални връзки поради атомизиране на обществото, поради увеличаване на личностната затвореност. Именно в такава социална среда се ражда потребността от обсъждане на темата за социалния капитал, за ролята на доверието, т.е. за всички онези социални релации, които излизат извън логиката на пазарния фундаментализъм. Но нима българското общество е успяло да интегрира дотолкова пазарния фундаментализъм (независимо от старанието на редица политици и идеолози на свободния пазар и привърженици на Фридман и Чикагската школа), че да е в тотална аномия поради увеличения индивидуализъм? Нима социалната среда, формирана от протестанската етика, е изоморфна на социалната среда, където доминираща религия е православие? Нима нищо не е останало от т.нар. социалистически колективизъм (колкото и декларативен да е бил)? Нима носталгията по общностния живот в т.нар. "тоталитаризъм" не е признак не само за дефицити, но и за наличието на живи нагласи за такъв живот и т.н. Това са само част от проблемите, които изискват изследване, а не налагане на предварителни схеми и постановки на проблеми и решения, когато се артикулира социалният капитал. Естествено е, че т.нар. експерти на прехода като идеолози на неолиберализма ще игнорират подобна проблематика. За тях е много по-печелившо да твърдят, че пазарният фундаментализъм е реализиран, че преходът е свършил с победата на пазара и всякакви въпроси, свързани с миналото или ролята на държавата, са анахронизъм и нямат място в българското общество. За налагането на вече готови схеми и съответно и готови отговори много красноречиво говори Кр. Станчев: Нашият think tank имаше мисията да произвежда технологии за преобразуване на икономиката от съветски тип в пазарна икономика; това беше познание, което не съществуваше в българските университети, където главите на всички бяха натъпкани с Маркс. Заради това станахме неотменен партньор в замислянето на законите в икономическата област: инвестиции, търговия, банки, всичко това [...]. Така е не само в България. Във всички бивши комунистически страни think tanks се помъчиха да запазят либералния консенсус срещу популисткия консенсус. Те бяха подпомогнати, както и ние, от МВФ, от Световната банка и в по-малка, в много по-малка степен от експертите на Европейския съюз [...]. Да демократизираш означава да се опитваш да внасяш не само институции, а също и политически технологии, например как се взема решение. Простият факт на въвличане на НПО и на think tanks във вземането на решения е начин на демократизиране, на внасяне на по-демократични начини на действие... **Повечето от тези технологии наистина са американски. Това са модели, които работят. Не може всеки път да се измисля топлата вода.** (Курсивът е мой – Т.Н.) [6]. Това из-

казване е емблематично, защото то фактически разкрива сърцевината на подхода, който обобщено е представен от секретаря на български научноизследователския център Петър Бахмайер на международен конгрес в Австрия под заглавието "Мъжество по етика", който изтъква, че през последните две десетилетия има преориентация на американското стратегическо мислене: войната се осъществява вече не чрез чисто военните способности, а чрез информационни и психологически методи, които се определят като културна война. Именно в този контекст Бжежински обяви, че православие е основен враг на Америка. Дисциплинирането на националните научни общности на малките народи, съобразно стратегическите цели на големите държави, е перманентен процес, в който се влагат много средства. За съжаление българската научна общност сравнително лесно се поддава на манипулации. Причините са много – народопсихологически (склонността за копиране, за самоунижаване, за преувеличаване значимостта на чуждото), конкретни социално-икономически (ниско заплащане), социално-психологически (стремж към престиж, популярност) и т.н. Или колониалният рефлекс има такова значимо място вероятно поради факта, че неговото действие съвпада с комплексите на българската интелигенция, с отсъствието на чувство за историческо присъствие, с готовността да признаем, че чужденците са важни, макар и занимаващи се с незначителни неща. Често пъти сме готови да практикуваме "пълзене навън и перчене вътре" [7]. Този феномен Александър Кьосев определя като като "самоколонизиране на културата", т.е. българската модернизация се извършва чрез доброволно влизане в режим на идеологическа власт, упражнявана от чужди центрове [8].

Какво е противодействието? Отговорът е комплекс от проблеми, на които не може да се даде еднозначен и категоричен отговор, но общата насока на търсене отбелязва много ясно и с голяма степен на тревога гръцкият философ Христос Янарас: "днес глобализацията на капиталистическата икономика изглежда е най-осезаемата антисоциална насоченост, която някога е грозяла човечеството... Културните особености и историческите традиции, които стоят в основата на социалната сплотеност на местните общества (динамично начало за постигането на гражданското общество), днес биват помитани от една глобализирана субкултура, биват удавяни в удаквяване, в маймунско подражание на "модернизацията" и в естетическо варваризиране... А съпротивата означава култивиране на сплотеността на всяко местно общество, съхраняване на културното своеобразие и отричане от уеднаквяването, което ограбва живота и го връща назад." [9]

Роланд Робертсон въвежда през 90-те години на XX в. термина глокализация, чрез който се характеризира взаимодействието между глобализацията и местните тенденции (localization). Още през 70-те години на XX в. Лиотар обяви, че не е възможно да се използват универсални категории, а те трябва

да се заменят от такива в конкретен исторически контекст, нужна е смяна на наративното знание с множествеността на езиците, на универсализма с локализма, социалното е раздробено на множество малки наративи, на диверсифицирани културни общности.

Онова, което трябва да центрира нашето внимание, е, че деструкцията на националната идентичност като обща тенденция в днешния глоболизиращ се свят трябва да бъде тясно свързана с увеличаване на културната специфичност. А именно учените от хуманитарните и социалните науки са отговорни в най-голяма степен за това.

ЛИТЕРАТУРА

1. Chakrabarty, D. 1992. Postcoloniality and the artifice of history: who speaks for "Indian" Pasts? Representations, vol. 37, p. 3.
2. Chakrabarty, D. 1992. Postcoloniality and the artifice of history: who speaks for "Indian" Pasts? Representations, vol. 37, p. 20.
3. Лаверн, Д. 2010. Експертите на прехода. С., Изток-Запад.
3. Лаверн, Д. 2010. Експертите на прехода. С., Изток-Запад, с. 148.
4. <http://literaturen sviat.com>
5. Цит. по Лаверн.
6. Спасов, Д. 2009. Не разказвач, а мислител. В: Н. Мерджанов. Логически съчинения. С., Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
7. Къосев, А. (съст.) 1998. *Списъци на отсъстващото*. // Българският канон? Кризата на литературното наследство. С.
8. Янарас, Хр. 2002. Кризата като предизвикателство. С., ЛИК, с. 80.

ОБЕКТИВНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА МОРАЛА – ЕТИЧЕСКИТЕ РАМКИ

Емилия Маринова¹

На проф. Данил Елконин, на проф. Минчо Драганов –
с благодарност за уроците им по професионализъм

Темата е актуална поради появата и утвържаването у нас на спорни социални практики, които се превръщат в част от масовата култура и които се опитват да прикрият своите цели (комерсиални, личностно-професионални, социално-манипулативни) зад етикета "научен експеримент". Това налага да се внесе яснота кои изследвания на морала са по същество научни.

Също така ще покажем, че обективното изследване на морала не е просто "експеримент", а е средство за развитие на етическото знание, което е етически легитимно при спазване на определени етически параметри.

Преди години ми се наложи да повтора експериментите на Жан Пиаже, посветени на детското морално съждение. Методът, както е известно, е на клиничната беседа, а обследваните лица са деца от три до седем годишна възраст. Трябваше на всяко дете да разкажа една история, в която друго дете или то самото е направило някаква пакост, и да провокирам детския коментар за постъпката и за извършителя на деянието. Подхождайки към задачата със студентска прилежност, проведох беседите, старателно записах отговорите и се явих с куп изписани листа при научния си ръководител. Изчаках прилежно в коридорите на института, за да чуя гневния боботещ глас на Данил Борисович – "Че какво си свършила? Всички отговори са еднакви! Така ли се общува с деца – като сричаш и записваш? Какво очакваш да получиш по този начин? Това ли е духът на клиничната беседа? Какво си разбрала, като си чела Пиаже? Окепазила си всичко...."

Тръгнах объркана и смутена и по коридора ме намери една докторантка на Данил Борисович Елконин, която беше работила по методиката и имаше изследвания за моралното съждение на детето. Тя ми обясни духа на общуването при този метод, препоръча ми да се сближа с децата и да проведя беседите неформално, без никакви бележници, зачитания и драскания по листата. Дълго обмислях стратегията си и повторих експериментите вече в

¹ Доцент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

дух на "клиничната беседа". И чудото на експеримента се случи. Пред мен се разкри света на детското морално съждение. Показах се в приказния свят на детското мислене, осветено от блестящите детски очички, хитри погледи, мили смутени муцунки, сълзички и детски смях. Свят не само чаровен, но и многообразен. Свят, в който различно се мисли за отделната постъпка и за личността като цяло, където мисленето в първо и в трето лице има специфика, където възрастовите различия са категорични [1]. Така получих първия си урок по професионализъм. Урокът за професионална адекватност. Покъсно проф. Минчо Драганов ме порази със своята деликатност и уважение към личността и автономията на човека, който е обект на научното изследване, тласкайки ме към най-адекватния и ненакъриващ превод на понятията, производни от "експеримент", директна заемка от естествените науки. Така с общи усилия се спряхме на термините "обективно изследване на морала", "обследвано лице", "резултати на обективното изследване" и т.н.

Теренното изучаване на морала има изследователски рискове, които се подхранват от комплекс причини, свързани със спецификата на предмета, на обекта на изследване и на използваните методи.

Предмет на обективното етическо изследване [2] е моралът – на индивида, на групата, на общността. Провокирайки морално поведение, съзнание или отношение, изследователят се докосва до най-чувствителната личностна тъкан – тази на моралното самоусещане и самосъзнание. Той провокира саморефлекси върху моралната саморелизация, оценка и преценка на моралната самостоятелност на личността, на моралните параметри на личностната мотивация.

Това са действия, които тласкат личността да измерва своите изяви (поведенски, когнитивни и др.) с етически аршин, да самоопредели своето морално кредо и да се види как стои в топографията на етическото пространство. Съответно реални са рисковете от промяна в моралната самооценка, от разочарования от личностното кредо, от морален конфликт, от преценка на личностните смисли.

Рисковете се засилват от спецификата на обекта на изследването. Много често това са хора в риск или деца и подрастващи, които (както е известно) са в процес на личностно формиране, което прави обекта изключително неустойчив и податлив към външни въздействия.

Към тях се добавят и рисковете, произтичащи от използваните методи. Психологическите и социалните въздействия върху моралното съзнание и самосъзнание на личността и на социалната общност са част от инструментариума на обективните изследвания на морала. Методите могат да бъдат определени като агресивни, защото не са снабдени с достатъчно надеждни гаранции за запазването на свободите на личността и за ограничаването на

изследването в строго етически рамки, маркирани от етическите принципи на научното изследване.

Тези принципи ни въвеждат в етическото пространство, очертано от позициите на професионалната почтеност (непочтеност), адекватност (неадекватност), добросъвестност (манипулативност), уважението (неуважението) на личното достойнство и правата на личността. В него се отстояват принципът на конфиденциалността и повелята "не вреди". Пренебрегването на етическите принципи и внасянето на извъннаулни мотиви в изследователската дейност са в състояние да компрометират всяко добро начинание в разглежданата научна област.

Всяко обективно изследване на моралното развитие, моралното поведение, моралното мислене, моралните чувства и пр. трябва да бъде внимателно и добре подготвено. Дори да има елементи на импровизация, те трябва да са добре подплатени с теория и със знания за възможните подходи и методи. Познаването на спецификата на обекта на изследването (социо-културни, възрастни и др.) също е неизбежно изискване. Не може да се пренасят механично техниките на изследване без познания за културната и социалната конкретика. По един начин звучат дилемите на Колберг за реципиента в САЩ, по друг – за Тайван, за Мексико, за Турция и т.н.

Опасността от манипулация дебне на всяка крачка и застрашава да обезмисли всяко обективно изследване на морала. Много често тя е трудно заобиколимо зло.

Една моя колежка от студентските години казваше: "Каж ми какво трябва да получа и аз ще ти го докажа в експеримента." Тя така и не стана детски психолог, защото не можа да преодолее инструменталното си отношение към света на детето.

Преди всичко е необходим голям професионализъм, за да може изследователят да потиска желанието си да потвърди на всяка цена началните си хипотези. Отношението към изследването като средство за професионална легитимация напирва във всеки и може да е източник на вътрешен (осъзнат, неосъзнат, преодолим, непреодолим) морален конфликт. Единствено професионалната добросъвестност може да противостои на това напирашко желание, което е въпрос на изследователски морал и на устойчива мотивация. При социологическите изследвания подобни рискове се удържат чрез прилагането на специални техники, отработени в процеса на усилена работа на колегите в условия на засилено пазарно търсене, въпреки че и при тях се намират основания за асоциирането на статистиката със стъкмистиката. Не е такава обаче картината при изследванията на морала, тъй като интересът към тях е непостоянен и обикновено се засилва спорадично в условия на обществени кризи и социални флуктоации. Неинтензивното и непостоянно търсене се отразява върху качеството на прилаганите методи. Изследването на пред-

мета е доста разголено и това създава значителни затруднения по отношение на адекватността на резултатите.

Манипулацията може да бъде резултат и от неправилния подбор на методи или на некомпетентното им прилагане. В началния пример с моя пръв експеримент се вижда, че неправилното провеждане на клиничната беседа провокира децата да възпроизведат онези знания за правилно и неправилно, които са усвоили от възрастните, докато целта на изследването е да провокира у детето морално мислене, което е друг пласт на детското морално съзнание. Дори най-малките деца знаят какво се очаква от тях, и спонтанно търсят одобрението на възрастните.

Резултатите на всяко изследване могат да се манипулират, но пряката манипулация е извън коментар, тъй като рано или късно такива изследователи биват изтласкани от научното пространство, а нашият разговор е за научните изследвания. Ще се спрем на такива рискове от манипулация на резултатите, които не са свързани с научна непочтеност.

Повърхностното познаване на теорията и неправомерното ѝ прилагане извън оригиналния авторов контекст могат да манипулират научната истина. В това отношение ярък пример е прилагането на когнитивния структурализъм на Жан Пиаже и Л. Колберг и техните морални стадии в научните изследвания. Основната грешка, която се допуска повсеместно, и то още приживе на своите създатели, е изваждането на въпросните стадии от контекста на теориите, в които те функционират като средство за обяснение, и превръщането им в инструмент за морална оценка на мисловната морална среда – нещо, на което категорично се противопоставя още Л. Колберг, защото тази манипулация се превръща в хит в икономическите и социалните анализи още пред неговите очи. Това е поводът той да публикува изключително критичен анализ, придружен от песимистични допълнения към резултатите от своите обективни изследвания. За съжаление обаче манипулативното инструментално отношение към моралните стадии на Л. Колберг като че ли не се преодолява, а се превръща в един стереотип на мислене по темата за развитието на моралното съждение, който се преповтаря като грешно зазубрен урок.

Уважението на личното достойнство и правата на реципиента е изискване, което много лесно може да бъде нарушено в изследователския процес. Независимо от изследователските задачи, независимо от работните хипотези личността на реципиента трябва да се щади, да се уважава. Дори най-малкото дете страда, когато въздействието върху него е непремерено. Отговорността на изследователя в това отношение е огромна, тъй като в методиката на изследването се съдържат изключително агресивни елементи на манипулация, на контрол и дори на психологическа преса. Внушението, играта, измамата, социално-психичното заразяване и др. са сред набора от използвани въздействия. Както в медицината и тук принципът "Не вреди" е водещ

при изработването на изследователската стратегия и при нейната реализация. Бихме искали да засилим изискването за уважение на човешкото и личностно достойнство на реципиента тогава, когато изследваните лица са в невръстна възраст – детето и неговият свят трябва не просто да се уважават, адекватното отношение е любов.

Изискването за конфиденциалност се съдържа в горното изискване, но би трябвало да се открие, тъй като то често се нарушава, понякога неволно. От една страна, конфиденциалността е аспект на запазването на достойнството на личността. Ако отворите "Моралното съждение на детето" на Жан Пиаже, ще срещнете странни имена на неговите обследвани деца – Мае, Ро, Гро и т.н. Никъде няма трите им имена, а още по-малко портретите им. От друга страна, нарушаването на този принцип деформира изследването. В началния пример с първото мое изследване на детското морално съждение използването на записващи техники компрометира метода на клиничната беседа и изкривява резултатите. Дори малкото дете е в състояние да почувства, че неговите отговори се контролират, че те не са просто разговор, и то започва да възпроизвежда моралните норми и усвоените еталони, които му се внушават от възрастните. Така конфиденциалността не е само част от запазването на правата на реципиента, но е и условие за адекватност на обследването.

Обективните изследвания на морала могат да бъдат оправдани само и единствено с един мотив – научния. Всякакви други мотиви – манипулация на общественото мнение и други форми на социална манипулация, професионално утвърждаване на изследователя, комерсиални мотиви и др., са етически недопустими за научното изследване. Дори да съществуват такива социални практики, те не са наука, те не могат да бъдат наричани "научно изследване", те не носят научна стойност. Етически недопустими са нарушаването на правата и свободите на реципиента, нарушаването на принципа за ненасяне на вреда, нарушаването на принципа на конфиденциалността под какъвто и да е претекст. Неслучайно експериментът на Милграм се възпроизвежда единствено в контекста на обучението по психология, и то не в оригиналната си форма. Логично социалната психология и социалният когнитивизъм разчитат много на "естествения експеримент", където се анализират етическите параметри на естествено възникнали социални ситуации, ситуации, които не са провокирани преднамерено от изследователя [3].

В заключение, реализирането на обективно изследване на морала поради спецификата на предмета и поради засилените рискове от накръняване на моралната самооценка, моралното достойнство и моралната ценност на обследваните лица има акцентирани етически изисквания. Това поставя изключително високи очаквания към етическата подготвеност на изследователите в тази научна област и към тяхната професионална, но и морална позиция.

Обратното е неразпознаваемо за научното пространство и е етически недопустимо.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маринова, Е. Жан Пиаже. Двата морала (В света на моралното съждение на детето). М-8-М, С., 1998.

2. По-подробно за обективните изследвания на морала вж. Маринова, Е. Поведение и морално развитие. Ситроник, С., 2003.

3. Мильграм, Ст. Эксперимент в социальной психологии. Изд. "Питер", СПб, 2000.

ТРАНСФОРМАЦИЯ НА СОЦИАЛНИТЕ ФУНКЦИИ НА НАУКАТА В "ОБЩЕСТВОТО НА ЗНАНИЕТО" И НОВИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКАТА ЕТИКА

Людмила Иванчева¹

На фона на сблъсъка между локално и глобално, белязал съвременното развитие на човешкото общество, етосят на науката претърпява преход към все по-голяма отговорност. Според Янез Поточник [10], европейски комисар за наука и изследвания в периода 2004 – 2009 г. и настоящ европейски комисар за околна среда, развитието на съвременната наука трансформира функцията на три основни исторически ценности: истина, прогрес и отговорност. Тези ценности, които играят съществена роля в конструирането на нашите съвременни общества както в Европа, така и в други части на света, имат различно влияние по време на трите последователни периода в по-новата история на науката:

- **Епоха на истината:** от Ренесанса до Просвещението, периода от XVI до XVIII век.
- **Епоха на прогреса:** по време на индустриалната революция, започнала през XIX век.
- **Епоха на отговорността:** с развитието на "общество на знанието" (или общество, основано на знание), втората половина на XX век.

И наистина, в съвременните условия настъпват съществени трансформации в социалните измерения на науката. Нараства нейната роля в контекста на глобалните проблеми (глобално затопляне, изчерпване на природните ресурси, нови заплахи за човешкото здраве, тероризъм и др.). Интензифицират се социалните въздействия на науката и поради развитието на нейни клонове с огромен потенциал – гено инженерство, нанотехнологии, информационно-комуникационни технологии, когнитивни науки. Същевременно обаче нарастват и заплахите от злоупотреба с научни постижения. Науката вече не е само "производителна сила", но се превръща в мощен фактор за икономически растеж, предоставяйки знания за разработването на нови иновативни продукти и услуги. Тя предоставя възможности за социален проспе-

¹ Доцент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

ритет и повишаване качеството на живот на съвременните общества, включващо по-добро образование, здравеопазване, обществена сигурност, комуникации, отход и забавления и т.н. Политическото измерение на науката днес се свързва с приноса ѝ към разработката и прилагането на социално-релевантни политики, а в културно отношение тя спомага за опазването на културно-историческото наследство и националните идентичности, както и за поддържането на ползотворен диалог между различните културни традиции.

От друга страна, глобалното интелектуално измерение на съвременната наука се свързва с ролята ѝ на стожер на устойчивото развитие, гарантиращо здравословна околна среда и благоприятни условия на живот за бъдещите поколения. Тя все повече измества фокуса си към прогнозиране, изграждане на визии и сценарии за бъдещето, тоест от ненасочените, движени главно от любопитство и стремеж към познание, научни изследвания в близкото минало се върви към развитие на обществено релевантни и визионерски програми в науката. Определено нараства интересът към дългосрочните разработки, които изискват нов тип научен продукт [12]. Климатичните промени са очевидният пример в това отношение, а по-общо – всички научни дейности, свързани с устойчивото развитие.

В средата на 80-те години на XX в. настъпват съществени *трансформации в системата наука – общество*. Именно през този период в приоритет на световната икономическа мисъл се превръщат проблемите на научния и технологичния трансфер – сложен и многоаспектен процес, трансформиращ новото знание в социално полезен продукт. Едва в края на 90-те години на миналия век дефинитивно е осъзнато, че научноизследователският процес е излязъл от сферата на интелектуалните упражнения на научния елит и се е превърнал в скъпа обществена дейност, изискваща регулацията на обществен договор.

През 1994 г. Майкъл Гибънс и съавтори [7] определят традиционния начин на организация на научните изследвания, базирани на инициативата на отделните изследователи и регулирани основно от изследователските планове на научните организации, като "Модус 1 на продуциране на знание". Това е получаване на нови знания без интерес към приложението им. В противовес на този подход те формулират нов тип организация на изследователския процес – проблемно фокусиран и интердисциплинарен, в непрекъснато тясно взаимодействие с приложенията на резултатите му, или така наречения Модус 2 на знаниево производство. Традиционното търсене на истината в научните изследвания се обвързва с обществените интереси и ценности, като се въвежда понятието **релевантност на науката**. Тези идеи са продължени и доразвити в по-ново време и от други автори [9], които говорят вече за **Модус 2 общество**.

Основен момент в това отношение е изграждането на *нов обществен договор* между науката и нейните потребители, характеризиращ се с няколко основни момента:

- повишаване на значимостта на *интер- и трансдисциплинарността*, "траверсиране" през различни дисциплинарни полета;
- засилване ролята на *социалната поръчка*, провеждане на изследвания в контекста на приложението;
- включване на *нови актьори в изследователската дейност*, създаване на гъвкави екипи и хетерогенни консорциуми;
- въвеждане на нови форми на "качествен контрол" в науката – т.нар. *разширено рецензиране* [6], включващо външни експерти и заинтересовани лица, което означава нарастване на ролята на *обществения контрол* над науката.

Това довежда до необходимостта от "**реконтекстуализация**" на науката по отношение на обществото – в смисъл на намаляване на нейната автономност и засилване на взаимодействието между академична наука, правителствен сектор, бизнес и широка общественост [4]. На равно ниво по значимост се поставят вече както *качеството* на научните изследвания и постижения, така и тяхната *социална релевантност*, свързана със зачитане и на интересите, и на ценностните ориентири на обществото¹. Тези два компонента се свързват в понятието **стратегически изследвания** [11]. Комбинацията им не е идентична в различните науки и изследователски направления, но тя е достатъчно значима, за да потвърди, че тази нова научна категория "стратегическо изследване" е едно реално явление на съвременността.

Същевременно възниква необходимост от *саморефлексия на науката* спрямо собственото ѝ влияние върху социалните процеси – това се изразява не само в полето на философските осмисляния, но и в развитието на *нови изследователски полета*, като изследвания на риска, изследвания на взаимодействието, социални изследвания на науката, приложна етика и др. Някои от тях, независимо от статута си на самостоятелни научни области, се интегрират също така в изследователски програми – например такива по геномика, фармакология и нанотехнологии. Ето как цялата научна система се превръща в по-рефлексивна както спрямо самата нея, така и в широк социален контекст.

В началото на нашия век схващанията за тясна зависимост между новото научно знание и перспективите за прогрес на общественото развитие получават пълно признание и залагат като основа на приетата от Европейския съвет в Лисабон през март 2000 г. стратегия за развитие на Европейския

¹ Така например забраната за клониране на хора или дебатите за това да се разреши ли използването на човешки зародиши за култивиране на стволови клетки, произтичат именно от морално-ценностни съображения.

съюз, която очертава нова роля в света за разширения ЕС през XXI век. Поставена е задачата да се създаде икономика, която да има постоянен потенциал за икономически растеж и за създаване на по-добри условия на живот на своите граждани, за да бъде постигната новата стратегическа цел на Европейския съюз – превръщането му в най-конкурентоспособната и динамична икономика на знанието в света, способна на устойчив икономически растеж, с повече и по-добри работни места и по-добра социална интеграция. Основен приоритет на стратегията са конкретизацията и регламентацията на механизмите на икономиката на знанието с прогресивно изграждане на европейско научноизследователско пространство.

Европейската комисия идентифицира като ключов фактор за изпълнението на Лисабонската стратегия позиционирането на специална програма "**Наука и общество**" в VI Рамкова програма за изследвания и иновации. Нейна главна цел е изграждането на *динамично взаимодействие* между науката и обществото. Този по-ранен дискурс за "Наука **И** общество" предполага ясно разграничение между тези две категории, както и усилия за преодоляване на дистанцията между тях.

Програмата си поставя следните основни цели:

- Да се подпомогне изграждането на *единно европейско научноизследователско пространство*.
- Да се изгради демократично *общество, основано на знания*.
- Да се стимулира *по-ефективен диалог* между изследователската сфера и широката общественост, като се наблегне на *етичните проблеми на науката* и нейните приложения.
- Да се спомогне за това обществото да бъде *по-добре информирано и по-конструктивно във влиянието си* върху бъдещото развитие и управление на науката, технологиите и иновациите [14].

Тези постановки на Европейската комисия придобиват *ново концептуално измерение* в програмата "Наука **В** обществото", включена в VII РП. Тук са подсилени социалният и политическият контекст на научните изследвания. Като цяло концептът за "Наука **В** обществото" предвижда активиране на обществената ангажираност с цел осъществяване на по-ефективно посредничество и постигане на кохерентност между социалните нагласи, позициите на заинтересованите лица и чисто научните интереси. **Визия 2020** [15] предвижда европейското научноизследователско пространство да стане достъпно отзивчиво спрямо нуждите и възжеленията на европейските граждани, изграждайки *атмосфера на доверие* между обществеността и науката.

В синхрон с тази политика през 2010 г. на среща на европейските министри, отговорни за научните изследвания, е приета Декларация за развитието на "**отзивчива и отговорна наука**" (CORDIS, 2010), която има способност-

та да дава решения на обществено значими въпроси в кратки срокове и ще допринесе за изграждането на устойчива икономика, основана на знания. Търсенето и придобиването на нови знания се идентифицира като "крайгълен камък на европейската култура", като същевременно се подчертава, че науката е от жизнено значение за адресирането на редица предизвикателства, изникващи пред обществото в настоящия момент. Много от тези предизвикателства – като климатичните промени, здравеопазването и застаряването на населението, са от глобален характер и имат съществено социално-икономическо въздействие. Във връзка с това декларацията прокламира, че европейската наука е отговорна за постигането на по-устойчива и основана на знания икономика.

Според Европейската комисия европейското научноизследователско пространство би могло да се разглежда като специфична локация за реконтекстуализацията на съвременната наука [4]. Забеляват се индикации, че търсенето на адекватно място на науката в обществото на Европа довежда до някои специфични европейски подходи, които позволяват да се говори вече за **европейски модел** на наука в обществото. В редица документи на ЕК, особено тези, отнасящи се до нанотехнологиите, се лансира понятието **отговорна иновация** [5]. Налага се становището, че следва да бъде създадена обща култура на отговорност по отношение на предизвикателствата и възможностите, които биха възникнали в бъдеще и които не биха могли да бъдат предвидени предварително. Тези схващания се включват в понятието **етизация на технонауката**, където проблемите на управлението и развитието на техническите науки са строго рамкирани в дискурса на етиката и морала [13, 8]. В същото време етиката се превръща в **политически инструмент** за гарантиране безопасността и обществената целесъобразност на иновациите. Всички тези постановки имплицират засилването на ролята на етичните принципи в науката. Налага се все по-стриктен контрол на тяхното спазване както чрез **саморегулация** на изследователската дейност посредством етически кодекси и комисии по етика, така и чрез **широки обществени обсъждания**. Важността на проблема се осъзнава и от Европейската комисия, която още през 1991 г. създава Група съветници по етичните последици от биотехнологиите, която фактически представлява един от първите етически комитети в световната практика. По-късно тя е преименувана в Европейска група по етика в науката и новите технологии към Европейската комисия и започва да играе водеща роля в етическите дебати на европейско равнище по отношение на науката и нейните приложения, като изготвя регулярни доклади [3].

Като цяло днешната наука е дълбоко обвързана не само с идентифицирането на изследователските и социални проблеми, но и с тяхното ефективно решаване. Според един от класиците на наукознанието – Джон Бернал [1], науката е инструмент за социална трансформация и както в процеса на про-

дуциране на научно знание, така и при неговото приложение трябва да има строга обвързаност с ползите за обществото – тоест ученият следва да се ръководи в работата си от строги етични норми, като спазва и изследователския, и обществения интерес. Хубавото е, че тази важна постановка се превръща в осъзната политика на Европейския съюз и е залегнала в неговата визия за научно, социално и икономическо развитие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bernal, J. D. *The Social Function of Science*. Macmillan, New York, 1939.
2. CORDIS, EC. Research ministers adopt declaration on role of science, 2010. http://cordis.europa.eu/fetch?CALLER=EN_NEWS&ACTION=D&SESSION=&RCN=31742
3. European Communities. GENERAL REPORT on the Activities of the European Group on Ethics in Science and New Technologies to the European Commission 2000 – 2005, Luxembourg, 2005.
4. European Commission. *Challenging Futures of Science in Society – Emerging trends and cutting-edge issues*. Report of the MASIS Expert Group. Brussels, 2009.
5. European Commission. *Commission Recommendation on a code of conduct for responsible nanosciences and nanotechnologies research*. 2008/424 final, Brussels, 2008.
6. Funtowitz, S., Ravetz, J. Science for the post-normal age. *Futures*, 1993, Vol. 25, No. 7, p. 735 –755 .
7. Gibbons et. al. *The new production of knowledge: the dynamics of science and research in contemporary societies*. London, 1994, Sage.
8. Gottweis, H. Participation and the new governance of life. *BioSocieties*, 2008, No. 3, p. 265 – 285.
9. Nowotny, H. et. al. *The Public Nature of Science Under Assault*. Berlin, 2005, Springer.
10. Potočnik, J. Truth, progress and responsibility: The key values that anchor science in European societies. Speech, World Science Forum – Knowledge, Ethics and Responsibility, Budapest, 2005. <http://www.sciforum.hu/cms/upload/archive/file/Potocnik.pdf>
11. Rip, A. Regional Innovation Systems and the Advent of Strategic Science. *Journal of Technology Transfer*, 2002, Vol. 27, No. 1, p. 123–131.
12. Schomberg, R. *The objective of Sustainability. Are we coming closer? Working Document of the services of the European Commission*, Brussels, 2002.
13. Strassnig, M. *Ethics is like a book that one reads when one has time. Exploring "lay" ethical knowledge in a public engagement setting*, Dissertation. Universität Wien, Institut für Wissenschaftsforschung, Wien, 2008. <http://www.univie.ac.at/>
14. The Council of the EU Council decision 835: Adopting a specific programme for research, technological development and demonstration: "Structuring the European Research Area" (2002 – 2006). Brussels, 2002.
15. The Council of the EU. *2020 Vision for the European Research Area*. Brussels, 2009.

ЕЛЕКТОРАЛНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО КЪМ БЪЛГАРСКАТА СОЦИОЛОГИЯ

Емилия Ченгелова¹

1. Електоралните изследвания – едно от най-ярко "осветените" лица на българската социология

Електоралните изследвания се отнасят към категорията на най-оспорваните изследователски практики – както в световен, така и в национален мащаб. Продукт на годините на прехода, електоралните изследвания за кратко време се превърнаха от нов, проходящ дял в българската социология (с претенции да легитимират електоралната социология). Електоралните сондажи, проучвания и изследвания се родиха в бурните години, в които обществото ни усвояваше правилата на демократичната игра. С годините се трупаше опит и днес, 20 години по-късно, имаме достатъчно емпиричен опит, за да насочим окомера на критическата саморефлексия към българската практика в тази конкретна област. Дори и за лаика е видно, че са допускани немалко методологични грешки, някои от които успешно са били преодолявани в процеса на самообучението на социолозите практики. За съжаление, други грешки и днес са част от електоралната практика. Те дори някак неусетно се превърнаха в *необходимия компромис* между класическите методики за провеждане на емпирични социологически изследвания и специфичното им пречупване за целите на електоралната социология.

Проблемът обаче е в това, че електоралните изследвания продуцират изключително деликатно знание. Те установяват електорални намерения и нагласи за гласуване, търсят емпирически аргументи, на основата на които се прогнозира резултатите от изборите. Поради това обществото е особено чувствително към грешките в тази област на измерването на социалната действителност [1]. Ако грешките в други области могат (и най-често остават) да бъдат невидими за сетивата на обществото, всяка грешка при електоралните изследвания става повод за сериозни критики към българската социологическа общност. Не би могло да бъде другояче, защото електоралните изследвания са дълбоко вплетени в предизборните кампании и, както се оказва, дори са елемент от политическия маркетинг на претендентите в тази

¹ Доцент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по социология.

публична игра. Поради своята специфика и сфери на влияние електоралните изследвания винаги са "в околото на урагана" – те са обект на особен интерес от страна на политиците, анализаторите, ПР-агенциите и медиите. Медиите откриха в електоралните изследвания нов неизчерпаем ресурс на информация и възможности за влияние и формиране на електорални нагласи. Нещо повече. За последните 20 години тъкмо медиите се очертах като най-големия консуматор, а в определени моменти и като един от най-мощните поръчители на електорални проучвания.

В името на обективността трябва да отбележим, че провежданите електорални проучвания пораждаат разнопосочни обществени оценки. Една от причините за това е в различните и понякога противоречиви резултати от проучванията на електоралните намерения и нагласи. Обществото очаква вътрешно кохерентни и в известен смисъл – консистентни данни за намеренията за електората. **Продуцирането на различни количествени оценки за електоралните настроения и очакваните дялове на подкрепа се тълкува от обществото като недостатък, като познавателна немощ и неспособност да се направят точни измервания на електоралните нагласи и настроения.** В очите на аудиториите обявяването на различни по стойности електорални прогнози звучи смущаващо и "ненаучно" – ако има различни прогнози, то кой е правият и кой грешен? И след като има "разминаващи" се оценки и прогнози, не е ли това сигнал за неспособността на електоралните проучвания да предвиждат? Дори зададени на езика на ежедневието, тези въпроси звучат достатъчно тревожно, а когато се пренесат в професионалните среди, ситуацията става още по-драматична.

Грешките в прогнозните резултати се случват пред очите на цялото общество и поради това са обект на сериозни критики. Въпросът е, че провалите и неуспешно прогнозираните електорални намерения обикновено са дело на конкретен изпълнител, а в хода на медийното раздухване неуспешните прогнози се приписват на социологическата общност като цяло. Персоналната отговорност на една или друга агенция, провалила се в опитите си да предвиди електоралното поведение, се разтваря и се пренася върху социологията като наука. Крайно некоректно, струва ни се, защото грешките или съзнателното манипулиране (защото има и такива случаи) на единици служат като основание за сричане на авторитета на една цяла наука. Този процес ловко се дирижира от медиите, които проявяват забележителна склонност към генерализиране и целенасочено създаване на общ негативен образ.

Крайният резултат от вихрещите се в такива случаи медийни "дебати" е, че се поставят под съмнение същностни за науката социология методологически подходи, методики и изследователски инструменти. Остро се критикуват познавателните възможности на методите за набиране на емпирична информация, отричат се прогностичните функции на емпиричните социоло-

гически изследвания по принцип, респективно обект на критики са гносеологическите и прогностичните възможности на електоралните изследвания. **Така в резултат на недобросъвестно или некоректно свършена работа (поради незнание или поради желание за манипулиране) социолози или псевдосоциолози произвеждат нови и нови аргументи за създаването на негативни настроения към българската социология като наука.**

В този контекст логично възниква въпросът за професионалната етика на институциите и социолозите, ангажирани с провеждането на електорални изследвания, а впоследствие и с тълкуването и медийното огласяване на резултатите от тях.

2. Електоралните изследвания – специфика и познавателни лимити

Електоралните проучвания традиционно са вид социологически изследвания със специфични отличителни характеристики (предмет, обхват, функции, целеви групи, време за реализация и т.н.). Електоралните изследвания имат ясно изразена деференциация, изразяваща се във:

- Специфичния им предмет, обект и обхват. Обект на изследване е електоралното поведение на пълнолетното население, разбрано като съвкупност от електорални нагласи, намерения и поредица от поведенчески актове, формализиращи направения от гласоподавателите избор.
- Използваните маркетингови модели за сегментиране на социума и изследването му от гледна точка на идентифициране структурата на нагласите и намеренията за поведение в полза на определен политически субект.
- Прилаганите специфични подходи при определянето на фиксирани и плаващи изследвани съвкупности.
- Използването на специфични методи за набиране на необходимата информация.
- Предпочитанията към засилено използване на качествени методи.
- Използваните техники и процедури за конструирането на инструментариума.
- Използваните видове въпроси и скали.
- Методите за обработката на съвкупната информация.
- Специфичния вид и съдържанието на анализа, представян на поръчителя на проучването.
- Ярката пазарна насоченост на електоралните проучвания, която доминира над всякакви други изисквания.
- Честотата на провеждане на електоралните проучвания (от гледна точка на налагането на дадена марка на политическия пазар).

- Провеждат се при остър дефицит от време и много кратки скорове на реализация – нужни са професионализъм и опит, за да се работи при такива условия.
- В повечето случаи се подчиняват на методологичните и методически подходи предимно на изискванията на поръчителя.

Очевидната специфичност на електоралните изследвания е следствие от тяхната функционална и инструментална предназначеност [2]. Те се отнасят до строго определена сфера от поведението на социума, с фокус върху установяването на предизборните нагласи и възможното политическо поведение на участниците в политическия процес. Битката тук е да се уловят тенденциите, да се отиде отвъд привидната очевидност на числата и да се направят максимално точни прогнози за електоралната активност и за резултатите от изборите. Всичко това превръща електоралните изследвания в мощен познавателен инструмент, с огромен потенциал за пряко влияние върху формирането на електорални нагласи.

В този контекст въпросите за *спазването на професионалната етика* при провеждането на електорални изследвания придобиват болезнена острота. Електоралното поведение е сложен социален феномен, включващ съвкупността от нагласи, намерения и готовност за гласуване. Ключът към успешното прогнозиране минава през прогнозиране на избирателната активност, но по-дълбокият поглед на изследвателя търси и обяснява вероятността и моделите за превръщането на декларираните намерения в действителен вот. Достигането до скритите, дълбочинните мотивационни процеси е всъщност една от най-сериозните методологични задачи при провеждането на електорални изследвания. Успешното прогнозиране на изборните резултати изисква *висок професионализъм и спазване на методологичните постулати за подготовката и провеждането на електоралните изследвания. Всеки компромис с методологичните изисквания към провеждането на емпирични социологически изследвания води до създаването на изкривена картина на електоралните нагласи и намерения. Така вместо научно знание се продуцират неистини, които вероятно са идеални за манипулативните цели на една или друга политическа формация, но създават крайно негативен имидж на социологията като наука.*

3. Електоралните изследвания и професионалната етика

Анализът на съществуващата практика показва [3], че една сравнително малка част от провежданите електорални проучвания отговарят напълно на методологичните и методическите изисквания за социологически изследвания. По-голямата част от провежданите електорални изследвания попадат в две категории – те са *или* елемент на политическия маркетинг на определени политически сили, *или* са просто псевдоизследвания. Във връзка с това въз-

никват поредица от сериозни въпроси, засягащи професионализма и етиката на социолозите, които провеждат емпирични изследвания.

Първата група въпроси е свързана с допускането на методологични и методически нарушения на изискванията за провеждане на качествени електорални изследвания (представителни и достоверни). Най-общо могат да се различат три групи методологични нарушения:

1. Методологични и методически нарушения поради незнание (слаби професионалисти, невладеещи изкуството на провеждане на емпирични изследвания по принцип и в частност непознаващи спецификата на изучаването на електоралното поведение).

2. Методологични и методически нарушения поради третирането на емпиричните изследвания като елемент от политическия маркетинг, а не като специфичен вид социологически изследвания. Оказва се, че през всичките тези години (от началото на прехода до сега) изследователите от академичната общност и частната практика са говорили на различни езици. Първите разглеждат електоралните проучвания като вид социологически изследвания и усилията са насочени към очертаване на специфичната ниша на електоралните проучвания, респективно прецизиране на методическите изисквания с оглед конструирането на изчерпателни системи от емпирични индикатори, разработването на адекватни изследователски инструменти и намаляването на рисковете от набиране на недостоверна информация. От друга страна, изследователите от частните агенции в своята практика са направили рязък "завой" по отношение на използваните методологични подходи, методи и техники. Без дори да съзнават, те са "извели" електоралните изследвания от полето на социологията, за да ги настанят изцяло в областта на политическия маркетинг. Така от инструмент в методологичната палитра на електоралната социология електоралните изследвания са се превърнали в елемент (сегмент) от политическия маркетинг. Последствията от това са сериозни – електоралните изследвания не се предхождат от разработването на теоретичен модел, а работата в условия на остър дефицит от време води до грубо нарушаване на методическите изисквания за този тип изследователска работа. Вместо задълбочена научноизследователска дейност, електоралните изследвания се превръщат в рутинна работа на конвейер. Когато провежданите електорални проучвания "приключват" с представянето на кратки коментарни текстове пред възложителя, очевидно не става дума за научни изследвания, а за "работа на парче". Резултатите от този тип дейност обаче не бива да се поставят в категорията "електорална социология", а по-скоро могат да се отнесат към категорията на маркетинговите проучвания, проведени като част от PR-кампанията на определена политическа формация. Провежданите електорални проучвания могат да бъдат разглеждани като елемент от електоралната социология само при условие, че получената

с помощта на тези проучвания информацията детайлно се анализирана и служи като отправна точка за анализ на електоралните процеси в страната.

Най-сериозното последствие от възприемането на електоралните изследвания като част от политическия маркетинг е, че веднъж продуцирани, резултатите от електоралните изследвания стават елемент от предизборните кампании на политическите формации. Всъщност, както се оказва, те се произвеждат тъкмо с такава цел – да аргументират политическите кампании на опонентите, да нюансират битката между претендентите и да създават електорални нагласи. Докато се усетят, социолози и политолози напускат областта на научната експертиза и се превръщат в говорители на една или друга партия. Това е учебникарски пример за категорично извращаване на смисъла на научната дейност и извършването на псевдонаучни дейности, които по никакъв начин не могат да бъде съвместими с научната етика.

3. Има обаче и **трета група от нарушения, изразяващи се в съзнателно "игнориране" или "спестяване" на някои елементи от методологията и методиката на електоралните изследвания с цел произвеждане на манипулативни резултати**. При всяка кампания се наблюдават отделни случаи на грубо нарушаване на правилата – било то чрез използване на нерелевантни методи на набиране на информацията (телефонни интервюта например), било то чрез провеждане на изследвания, при които изучаваните единици се избират с типологични или квотни извадки, след което изследванията се обявяват за представителни и информацията широко се използва за създаване на точно определени електорални нагласи. От гледна точка на морала на учения този тип нарушения са най-осъдителни, защото при тях става дума за целенасочено нарушаване на правилата с ясна цел за манипулиране на големи групи хора. Макар че незнанието също е грях, когато се предприемат действия с ясното осъзнаване на акта на съгрешаването, това издълбава огромна пропаст **между** нарушителите на методически правилното **и** коректните учени, за които професионалната етика е дълбоко призвание и вътрешна потребност.

Във тази връзка с това, в българската практика на електоралните изследвания се очертава и **втора група сериозни проблеми**, появили се в резултат от изцяло поръчковия характер на електоралните проучвания. Едната част от проблемите възникват още в началото – в момента на поръчването на електоралните изследвания, докато втората част възниква на **изхода** – при огласяването на резултатите от проведените електорални изследвания.

Първият кръг от проблеми визира факта, че в повечето случаи **поръчителят директно поставя изисквания за това с какви методи очаква да бъде набрана информацията**. Така се стига до нелепи ситуации, когато възложителят изнемва важна част от функциите на изследвателя. Емблематичен пример в това отношение са медиите.

Анализът на българската електорална практика показва [4, 5], че медиите като поръчител задават определени предварителни рамки и формират изследването на електоралните процеси по начин, който далеч невинаги е релевантен на конкретната електорална ситуация. Поръчителят тотално властва над това, което изследователят прави. Например *заслуга* на медиите е налагането на телефонното интервю като основен метод при регистрацията на електоралното поведение. Тази практика бе широко разпространена, включително до 2005/2006 г. Едва ли има изследовател, който да предпочете и да избере този метод доброволно, след като прекрасно разбира неприложимостта на метода към изследваната материя. Под влиянието на поръчителите обаче голяма част от частните агенции възприеха този метод и работеха изцяло по този начин. В резултат продуцираха неверни данни и създаваха прогнози, които после публично биваха опровергавани. Въпросът кому служат подобен тип деформирани псевдонаучни данни, е риторичен, затова тук се абстрахираме от него. Но по-сериозният проблем е как реагират социолозите на подобни ситуации. Поръчки от описания вид са *пробен камък на професионалната етика и морала на изследователите*. Ако изследователят тръгне към компромиси и остави поръчителят да му диктува как трябва да се изследва проблемът, проучването попада в категорията на псевдоизследванията и произвежда емпирични данни с очевидна неистинност.

4. Медийно отразяване на резултатите от електоралните проучвания

Друг сериозен въпрос, засягащ професионалната етика на социолозите, е свързан с медийното отразяване на резултатите от електоралните проучвания. Макар че през последните 5-6 години се правят сериозни опити за предизвикване на дискусии и за търсене на възможности за промяна, все още в публичното пространство властват крайно неблагоприятни шаблони, дискредитиращи имиджа на социологията като наука и като общност. В предишни разработки [4] алармирахме научната общност за съществуващите модели на представяне на резултатите от електоралните проучвания. Тогава на базата на контент-анализ на публикациите, отразяващи резултати от изследвания на общественото мнение, повдигнахме въпроса за доминиращите сред медиите нагласи за търсене на сензационност, скандалност и тенденциозност. Този типичен за т.нар. *"гореща журналистика"* модел, приложен към резултатите от работата на социолозите, дава трагични резултати – широката аудитория се запознава с произволно избрани от самите медии цифри, които обикновено са съпроводени с откъслечни, фрагментарни коментари, съответстващи на общата политика на медиата. Това ни даде основание да поставим въпроса какво всъщност се случва – *дали социологът се изживява като "ловък манипулатор", или попада в капана на "горещата журналистика"*. Очевидно, и двете неща се случват.

Анализът на събитията от последните години показва, че е настъпила критична точка в отношенията между медиите и изследователите практики. Налице са много сериозни конфликтни точки, но тук ще отбележим само тези, които се очертават като критични в контекста на спазването на професионалната етика при представянето на резултатите от емпиричните изследвания:

Първо, все още медиите смятат за излишен академичен лукс посочването на информация за обема на извадката, броя на населените места, метода на регистрацията. Тук вина носят и самите изследователи, които невинаги настояват изрично за вписването на този тип информация.

Второ, медиите интерпретират произволно данните от проучванията – веднъж огласени в публичното пространство, числата заживяват собствен живот и единствено от качеството на журналистиката зависи в какви по-нататъшни релации ще бъдат вкарани тези данни.

Трето, медиите не познават същината на изследователската работа и трудно се ориентират дори и в процентните разпределения. Още по-сериозно препятствие за адекватното представяне на резултатите е тоталното непознаване на възможното тълкуване на получените процентни разпределения – разлики от няколко десети се интерпретират от журналистите като "срив или подем", което граничи с абсурда и поставя изследователя в крайно конфузно положение [5].

Четвърто, медиите представят откъслечни, фрагментарни цифри, а изследователят е заинтересуван от цялостно, по-пълно отразяване на резултатите от дадено изследване.

Пето, медиите практически не се интересуват от обяснение на процесите – интересът им свършва с откриването на число, което по тяхно мнение е "новина".

В името на запазване на професионализма и професионалната етика при провеждането на електорални изследвания социологическата общност направи първите стъпки и чрез приемането на Етичен кодекс полага усилия за дисциплинирането на случващото се. Въпросите за професионалната етика обаче в края на краищата си остават въпрос за лично решение. Ако спазването на професионалните стандарти и недопускането на компромиси със методологичните изисквания не бъде вътрешно осъзната потребност на социолога, всички писани правила ще останат поредният наръчник с пожелателни напътствия за добро поведение и вместо наука, ще се произведат очевидни неистини.

ЛИТЕРАТУРА

1. Asher, H. Polling and the Public. What every citizen should know. Washington D.C., 109, 1998.
2. Van der Eijk, C. Design Issues in Electoral Research. Electoral Studies. Special Issue, Amsterdam, 2001.
3. Констатациите за електоралните изследвания в България са резултат от изследователски проект "Електоралните изследвания – изследователски възможности и прогностични лимити", реализиран от екип учени от Института по социология, в периода 2004-2006 г., под научното ръководство на чл.-кор. проф. Атанас Атанасов.
4. Подробно тези въпроси са разгледани и обяснени в рамките на изследователски проект "Общественото мнение – състояние, проблеми и перспективи", реализиран от екип под научното ръководство на чл.-кор. проф. Атанас Атанасов, 1999 г.
5. Атанасов, А и колектив. Електоралните изследвания. Изследователски проблеми и прогностични възможности. С., 2006.

ЗА ИНТЕРПРЕТАТИВНИЯ ХАРАКТЕР НА МЕДИЦИНСКАТА ЕТИКА

Александър Стойчев¹

Появата на медицинската етика (Biomedical Ethics) в нейния съвременен вид е отговор на недостатъчността на класическата медицинска етика като вътрешен за професията морален кодекс на поведение. Необходимостта да се отговори на новите предизвикателства, свързани с модерните медицински технологии, съвременното разбиране за автономията и правата на пациента и за справедливия достъп до ограничените ресурси в общественото здравеопазване предизвика обществен дебат, родил новата дисциплина в началото на 60-те години на XX век. Въпреки включването на специалисти от различни области, най-общо се наложи разбирането за медицинската етика като морална рефлексия върху проблемни ситуации, основана на прилагането на нормативни етични принципи към една конкретна професионална област, т.е. приложна нормативна етика. Често се посочва изобилието от различни етически теории в приложната етика и липсата на една теория за приложната етика [Христова, 2009].

Множествеността в съвременната медицинска етика отразява реалното напрежение между търсенето на теоретични основи и нуждата от морална рефлексия при решаването на конкретни проблемни ситуации. Самото разбиране за приложната етика трябва да се свърже с основната ѝ функция, оправдаваща съществуването ѝ, а именно – развиването на чувствителността сред здравите професионали и хората, ангажирани в тази област, към съществуването на проблематични и сложни в етичен аспект ситуации, които изискват интерпретиране, осмисляне и балансирано претегляне на морални аргументи в търсенето на рационални решения.

В действителност решенията на моралните дилеми в медицината не са просто приложение на тип рационална аргументация, производна от някаква етическа теория. Един и същ тип аргументация може да доведе до противоположни заключения поради различна интерпретация на конкретната ситуация. Например в известния казус Tarasoff (1976) и двете страни използват аргументация от утилитаристки тип, но изводите, до които стигат, са противоположни.

Деонтологичният тип етически теории обикновено апелират към ясни морални прескрипции, но в сложни ситуации те се оказват твърде абстракт-

¹ Доцент в Медицински университет – Варна, д-р по философия.

ни и зависими от различни интерпретации. Най-често именно сложните и неясни в етично отношение казуси са истинското предизвикателство и *raison d'être* за съвременната медицинска етика поради факта, че липсва съгласие относно ценностните приоритети даже в рамките на една и съща социокултурна общност. Историята на медицинската етика е белязана от необходимостта да се търсят решения при отсъствието на съответните законови регулации. Редица проблеми, свързани например с трансплантациите и органното донорство, решения относно края на живота, ин-витро фертилизацията и сурогатното майчинство, със статуса на ембриона и допустимостта на научните изследвания, с терапевтичното клониране и генните манипулации налагат търсенето на решения, основаващи се на морален консенсус. Ако това е възможно, обикновено следва законова регламентация, в други случаи нещата остават в рамките на конкретни професионални преценки. Често пъти законовото уреждане на проблеми, свързани с морални конфликти и несъгласие, отразява не достигането до ценностен консенсус в обществото, а налагането на преобладаващи интерпретации на морални ценности и приоритети, отразяващи съответни социокултурни нагласи и традиции. При това тези интерпретации могат да произтичат от различни по своя характер мотиви. Типичен пример в това отношение е скорошното решение на Европейския съд [European Court of Justice, Oct. 2011] по делото *Greenpeace v. Oliver Brüstle*. След дълга съдебна битка се стига до решението, че научни изследвания, включващи унищожаване на ембриони, не могат да бъдат патентовани. Това решение предизвика гневна реакция от специалисти в изследванията на ембрионални стволови клетки. Интересното в случая е, че ищецът не е религиозна група, а *Greenpeace*, чиято загриженост не е толкова за моралния статус на човешкия ембрион, а за манипулирането на човешката природа и комерсиализирането на такива изследвания [Cook, Oct. 25, 2011].

Смисълът на преподаването на медицинска етика не е формирането на една особена професионална група от медицински етици, които да решават възникналите проблеми, а стимулирането на здравните професионали да търсят рационални решения в конкретни ситуации. Задачата е да се изостри чувствителността на хората, ангажирани в областта на здравеопазването, към съществуването на такива морални дилеми, да се насърчава рационалната рефлексия при отчитането на специфичния социокултурен контекст и отвореността за интерпретация. Често пъти отсъства едно-единствено "правилно" решение, понякога отсъства и удовлетворително решение, но това не означава, че "всичко върви" и всички гледни точки имат еднаква тежест.

Прилагането на различни етически принципи и норми повдига проблема както за начините на тяхното прилагане, така и за вземането на решения при конфликт на различни ценности. Най-влиятелният, "класически" подход на принципилизма (*principlism*) на Бючъмн и Чилдрес (с известните "свещени"

четири принципа) се опитва да реши проблема, като подкрепя така наречената "спецификация" (specification) – подход, формулиран от Richardson. Спецификацията се превъзнася поради това, че прави приложими абстрактни принципи в биоетиката. Тя свежда общите норми до специфични за определен контекст или група случаи. "Спецификацията е процес на намаляване на неопределеността на абстрактните норми, като ги превръща в съдържателни ръководства за действие" (action guiding content) [Beauchamp, 2001]. Спецификацията е опит за типологизиране на проблемни ситуации и конкретизиране на етични принципи и правила при посочване на приоритети. По същество тя се оказва дедуктивно приложение на норми, прескрипция от деонтологично естество, независимо от това дали утилитаристки или деонтологически тип аргументация се използва. В резултат спецификацията води до нова норма, производна на оригиналната, с цел да се разреши конфликт в определена ситуация, като апелира да е приложима към всички подобни случаи при дадени обстоятелства. [Richardson, 2000]. Ричардсън уточнява идеята си с термина "екстенционално стесняване" (extensional narrowing), т.е. по-малко на брой типове действия се покриват от специфицираната норма. Както уместно отбелязват De Marco и Ford спецификацията е "опит да се насели нашата морална вселена с множество допълнителни морални правила [De Marco, 2006]. Практическата реализация на този подход би довела до създаването на някакъв наръчник с морални правила, приложими към типови ситуации, което не изглежда реално осъществимо.

Алтернативен подход в приложната етика се представя от т. нар. казуистика (casuistry), основана на изучаване на казуси (case studies), която изглежда практически по-примамлива особено при така наречената клинична етика (clinical ethics). Един от защитниците на казуистиката – Карсън Стронг, отбелязва неубедителността на прилагането на спецификациите на Ричардсън при сложните и проблематични случаи. [Strong, 2000] Казуистиката предполага определяне на основните ценности в един проблематичен казус и на предвидимите алтернативни действия. След това се разглеждат от етическа гледна точка релевантните начини, по които подобни случаи се различават. Накрая се търсят подобни парадигмални казуси, които оправдават съответната алтернатива. Стронг твърди, че "когато разглежданият казус е по-близо до една парадигма, отколкото до друга, обосноващото действие в тази парадигма ще е обосноващо и за разглеждания казус." [Strong, 2000] Подобен индуктивен подход при определянето на парадигмални казуси повдига въпроса колко на брой казуса трябва да изследваме, за да постигнем задоволителен резултат. Може да се каже, че цената, която се плаща, като се апелира към аналогията и прецедента, е опитът да се унифицират сходни ситуации при игнориране на контекста. Не може да не се види влиянието на англосак-

сонското прецедентно право, което обяснява по-голямата популярност на казуистиката в страни, повлияни от тази традиция.

В една критична статия De Marco и Ford отбелязват нереалистичността и на спецификацията, и на казуистиката. "Ние се съмняваме, че достатъчен брой спецификации или казуси могат да се разработят, изучат и приложат. Можем да оспорваме легитимността на решения, капсулирани в спецификации и в парадигмални казуси ... И двете замъгляват факта, че при реалното вземане на решения трябва внимателно да се съпоставят конфликтни морални съображения." [De Marco, 2006, p. 490] Това, което авторите предлагат като алтернативен подход, се нарича балансиране (balancing). Определят го като "метафора за опита да се определи относителната тежест на конфликтни ценности при определени казуси или класове от казуси, за да се стигне до заключение относно най-вече морални задължения" [De Marco, 2006, p. 490].

Въпреки че балансирането като подход трудно може да се формализира, то е привлекателен с чувствителността си към факта, че моралните проблеми в действителните казуси образуват потенциален континуум. Балансирането оставя отворен рационалния диалог, съпоставянето на интерпретации, чувствителността към социокултурния контекст и прави по-възможно търсенето на консенсусни решения. Не става дума за това, че балансирането винаги дава "правилното" решение. Знаем, че такова може и да няма, но аргументацията, свързана с него, прави по-разбираеми основанията за дадено решение, като насърчава както добрата рефлексия, взаимното разбиране, така и "уважителното" несъгласие.

В заключение може да се каже, че теорията "за" медицинската етика е невъзможна като една доминираща философско-етическа теория (принципиализъм, казуистика, херменевтика, наративна или феноменологична етика). Онова, което е възможно, е внимателното балансиране на моралните ценности и аргументи при интерпретирането на конкретните ситуации в съответствие със социокултурния контекст и насърчаването на търсене на рационални решения в нашия динамично променящ се човешки свят.

ЛИТЕРАТУРА

1. Христова, Ст. (2009) Етиката в света на биотехнологиите. В. Търново, Фабер.
2. Beauchamp, T. L. & Childress, J. F. (2001). Principles of Biomedical Ethics, 5th edition, New York: Oxford University Press.
3. Bio Edge, 22 October, 2011, European Court of Justice bans embryo patents, by Michael Cook (Oct. 22, 2011) tags: embryonic stem cells, European Union.
4. Bio Edge, 25 October, 2011, Interview: David Albert Jones on Brüstle stem cell ruling, by Michael Cook (Oct. 25, 2011), tags: embryonic stem cells, interviews.
5. De Marco, J. P. & Ford, P. J. (2006) Balancing in Ethical Deliberation: Superior to Specification and Casuistry, in Journal of Medicine and Philosophy, 31:483 – 497.

6. Richardson, H. S. (2000), "Specifying, balancing, and interpreting bioethical principles, in *Journal of medicine and Philosophy*, 25, 285 – 307.
7. Strong, C. (2000), "Specified principlism: what it is, and does it really resolve cases better than casuistry?" in *Journal of Medicine and Philosophy*, 25, 323 – 341.
8. *Tarasoff v. Regents of University of California*. (1976). 17 Cal. 3d 425.

ХУМАНИСТИЧНАТА ПСИХОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЯТА НА ПОВЕДЕНИЕТО – ЕТИЧЕСКА АЛТЕРНАТИВА

*Росица Георгиева¹,
Николай Бавро²*

За психологията може да се каже, че е много стара наука, но има кратка история. Това е така, защото моделът за "истинска наука" започва да ѝ приляга едва през XIX и началото на XX век. Бурното развитие на науката през това време не може да не засегне психологията, която до тогава и по определение е "наука за душата". Малко известен е фактът, че в края на своя живот през 1894 – 1895 г. Зигмунд Фройд работи върху амбициозен "Проект за научната психология", който остава незавършен. Идеята му е била да превърне психологията в естествена наука и "да представи психичните процеси количествено". Повече от 30 години преди него, през 1860 г., в една друга научна парадигма – физичната, е формулиран и публикуван "основният закон на психофизиката". Авторите му физиологът Вебер и физикът философ Фехнер имат същата цел – да измерят психичното, да открият и обективират законите на неговото функциониране. Първата в света експериментална лаборатория по психология е създадена в Лайпциг през 1879 г. от Вилхелм Вунд, физиолог и философ, занимаващ се с логика и теория на познанието. Бащата на американската психология Уилям Джеймс също е физиолог и философ. Тези примери от историята на съвременната психология показват, че като наука за душата тя има дълбоки корени във философията, но като модерна съвременна наука взаимодейства методи и модели от физиката и биологията.

В България психологията се появява като университетска дисциплина и изследователска научна област през 1888 г., когато с откриването на Софийския университет се поставя и началото на първата в страната ни психологична лаборатория от ученици на Вунд. Професор Г. Пиръв описва четири стадия в развитието на университетската и академична психология у нас, отбелязвайки нейното възникване в лоното на философията и педагогиката и развитието ѝ до началото на новото хилядолетие [1]. Два от етапите съвпадат

¹ Главен асистент в Института за изследване на населението и човека при БАН, д-р по психология.

² Главен асистент в Института за изследване на населението и човека при БАН, д-р по психология.

със социалистическия период от историята на страната ни, но не може да се отрече, че именно тогава българската психология се развива бурно и се утвърждава като образователна дисциплина, наука и социална практика. По това време не само у нас, но и във всички страни от социалистическия блок психолозите бяха изправени пред дилемата: да обслужват системата или да се занимават с "чиста наука", неангажирана със социалните поръчки на управляващите. Може би поради тази причина след демократичните промени в страната ни, при първото реформиране на Българската академия на науките сериозно се обсъждаше вариант институционално психологията да се присъедини към естествените науки, в частност към физиологията, с което да се разграничи от обществените науки, които бяха идеологически обременени и социално компрометирани. Тогава академичната психология успя да се пребори за своя научен статус и еманципация. Последното реформиране на Българската академия на науките, които тук няма да коментираме, отново актуализира въпросите за мястото и спецификата на психологията сред останалите науки, за същността и обществената полза от нея и от науката като цяло, за етиката в процеса и реализацията на научното познание.

Днес психологията в България става все по-популярна и се превръща в "масова професия", което налага, от една страна, по-добро познаване на нейната същност от обществото, а от друга, спазване на високи научни и етични стандарти от работещите в различните ѝ подразделения. В енциклопедия "Уикипедия" съвременната психология е дефинирана като самостоятелна наука, която има 10 фундаментални и 12 приложни направления. Обектът на психологията в този най-популярен интернет справочник е определен така: "Психологията описва и се опитва да обясни съзнанието, поведението и социалното поведение. Емпиричната психология е посветена главно на описване на човешкия опит и поведение. През последните 20 години психологията започна да изследва връзката между съзнанието и мозъка или нервната система" [9].

В горното определение има много неточни и спорни тези, които оставяме на критичния поглед на посветения читател, но дори и непосветеният може да разбере от него, че емпиричната психология е описателна, а научната все още "се опитва" да реши вечната психофизична дилема и не отива по-далече от темата за социалното поведение. Това определение изглежда като извадено от някой стар учебник по психология, каквито има много, а дефинициите в тях не са издържали проверката на времето. Неслучайно в излезлия през 2000 г. в Русия "Голям енциклопедичен речник по психология" няма рубрика "психология". Интересен изход от ситуацията е намерен в Оксфордския психологичен речник на Артур Ребер. "Психологията не може да се дефинира просто, тя действително не е лесна за определяне. И ако някой го прави днес, утре може да се окаже доста неадекватен..." [4, с. 952].

От позицията на последното определение днес могат да бъдат преразгледани много от постулатите в психологията, които в своето време са били безапелативно приемани, отричани или са дали повод за продължаващи спорове и дискусии. Според едно определение велик е онзи учен, който е успял задълго да спре развитието на науката. В обсъжданата от нас област то напълно подхожда на великия Фройд, чиито идеи продължават да доминират в психологията и клиничната практика, без да са достатъчно обосновани и научно доказани. Друг голям авторитет и епоха в психологията, този път научната, е американският бихевиоризъм от първата половина на ХХ век, с най яркия си представител харвардския професор Б. Скинър. В тази парадигма психологията се стреми максимално да се доближи до точните и експерименталните науки, т.е. да изследва само това, което може да бъде обективно наблюдавано и измерено. Един цитат от Скинър илюстрира ясно тази идея: "Можем да следваме пътеката, поета от физиката и биологията, като се обърнем директно към оношението между поведението и средата и пренебрегнем опосредствашите психични състояния" [3, с. 35]. По този начин психологията е сведена до "наука за поведението", а човекът – до поведенчески автомат, чиито реакции могат да бъдат прогнозирани, направлявани и манипулирани.

Скинър е въодушевен от разкриващите се невероятни възможности за управление и контрол над човешкото поведение и упреква психолозите, че не използват достатъчно средствата и резултатите на своята наука в практиката. В това той вижда "светлото бъдеще" на психологията и на обществото, обогатено с нейните знания – общество, в което човекът и неговото поведение ще станат планов продукт на науката. Тези идеи са изложени в научните му трудове и утопичния му роман "Уолден две", откъдето е знаменитата фраза: "Дайте ми необходимите параметри и аз ще ви създам нужния индивид." [7, с. 243]. Друга негова книга, преведена и на български език, завършва с думите: "Все още не сме видели какво човекът може да направи от човека" [3, с. 228].

Хуманистичната психология, позната още като "трета сила в психологията", се появява като антитеза на психоанализата и бихевиоризма и на тяхното доминиране съответно в клиничната и научна психология. В рамките на това изложение ще разгледаме само дебата между хуманистичната психология и бихевиоризма (психологията на поведението), тъй като той има по-пряко отношение към темата за научната етика в психологията. Такъв дебат реално е бил провеждан между двамата видни представители на двете парадигми Б. Скинър и Карл Роджърс през 1956 и 1962 г. Първият е бил публикуван в списание "Science", а вторият, който се е провел пред аудитория от над 500 учени в продължение на 9 часа и е бил записан на магнетофон по желание на Скинър, не е бил публикуван, а е излязъл за пръв път в печат двадесет и

седем години по-късно [6]. Въпреки признатия авторитет на двамата учени, техните позиции са пример за непримиримост на възгледите и етична алтернатива в психологичната наука.

Тези позиции засягат преди всичко отношението към Човека като обект, субект и потребител на науката психология. Роджърс отбелязва, че психологията е науката с най-много комплекси, тъй като нейните представители се страхуват и срамуват от това, че не изглеждат достатъчно научни. Друг изтъкнат представител на хуманистичната психология Дж. Бюджентал упреква съвременната психология в това, че не изпитва преклонение пред своя обект – човека, като пред велико творение и тайна на природата. Приравнявайки се към останалите "чисти науки", психолозите са изкушени в своите научни търсения да разглеждат човека като микроб, молекула, химичен елемент, да забравят, че имат работа с реални хора, а не с обекти на изследване. В такъв обект науката може да превърне всичко, до което се докосне. "Това никога не е било проблем за естествените науки, в медицината се появяват проблеми... но именно в науките за човека могат да възникнат сериозни проблеми, когато Човекът се превръща в Обект" [2, с. 266].

Като психотерапевт Роджърс открива, че колкото повече психологът се отнася към клиента си като към обект, толкова повече самият той се възприема така. По този начин "се отслабва, обезценява и разрушава субективният индивид, вътрешното Аз" [2, с. 267]. Така се блокират собствените реакции на човека и се заменят с готови форми на поведение, предписани от специалистите. Хората все повече започват да разчитат на ръководства и напътствия за "правилно поведение" спрямо децата си, партньорите в брака и службата, за всяка своя крачка в живота. Психологията на поведението залива книжния пазар и медиите с препоръки и готови решения за бърз и гарантиран успех и щастие. Масовото очакване към психолозите е те да умеят проницателно да виждат и ефективно да променят хората в нужната на някого посока. Те от своя страна се опитват да отговорят на социалната заявка, а за да бъдат убедителни и авторитетни, трябва да се позоват на научни факти. Така се затваря потребителската верига за управление на човешкото поведение с помощта на науката.

Възраженията на хуманистичната психология срещу масовото налагане на контрол и управление на човешкото поведение с помощта на науката са в няколко посоки. Те се отнасят до: избора на целите и задачите на научното изследване; валидността и етичността на прилаганите методи; използването на резултатите и последиците, които могат да произтекат от неумелото използване на научни данни. На пръв поглед това са изисквания към всяко научно изследване, които не могат да бъдат съмнение и тревога. Когато обаче в тях заменим "обекта на изследването" с реален жив човек или хора, картината се променя.

Ще илюстрираме казаното с познати от историята на психологията примери за драстични научни експерименти. Първият от тях е известен като "опитите с бебето Албърт", проведени от учителя на Скинър – Джон Уотсън, през 1920 г. Уотсън е изследвал природата на страховите реакции и фобии и за целта е провел експеримент със здраво и спокойно деветмесечно бебе, известно като Албърт Б. Детето е имало нормални реакции и без страх е докосвало и изучавало различни предмети и животни, в това число жива бяла мишка. В момента, в който то е докоснало мишката, зад гърба му се е раздал силен трясък от удар по метална тръба. Бебето е подскочило и се е разплакало. Всяко следващо докосване е съпроводено със същия звук и реакция. В серията опити детето започва да плаче само при вида на мишката, захлупва се, обръща се и се опитва да изпъзми от опасното място, но е било връщано и насила подлагано на експерименталните мъчения. След прекъсване от месец резултатът от експеримента е следният: детето е било потиснато и боязливо, то се е страхувало не само от бялата мишка, но от други бели предмети като лист хартия, престилката на асистентката, брадата на дядо Коледа. Това показва, че е била формирана устойчива страхова реакция, с което е била доказана една от хипотезите на изследването. Уотсън и асистентката му дори са се шегували, че някой ден психоаналитикът на Албърт ще се чуди как да обясни проблемите му, т.е. те са предполагали, че споменът от преживяното ще остави неизгладима следа. Учените са планирали да проведат и втора серия експерименти, с които да намалят негативните и да създадат позитивни условни рефлексии, но майката на детето го е скрила и отела в неизвестна за науката посока.

Експериментите на д-р Уотсън предизвикват небивал интерес и множество дискусии относно валидността на процедурата и резултатите, но не и критика от етична гледна точка. Те продължават да се цитират като класически без достатъчно научни и етични основания за това. Днес етичният кодекс на психолозите в нито една страна не би допуснал принудителното налагане на неприятни и болезнени експериментални процедури, нанасящи трайни и необратими промени в психиката на участниците, особено ако са деца. Уотсън е бил принуден да напусне университета, но не заради научната си етика, а заради интимна връзка със своята асистентка, което показва, че правилата на обществения морал по това време са били по-строги от тези на научния. Новото му поле за изява е областта на рекламата, където той на практика прилага принципите и методите за ефективно манипулиране на поведението, разработени в бихевиористичната концепция. Изучаването и активното прилагане на тази концепция от рекламоделите продължава до днес. В съвременната реклама е реализирана една от големите мечти на Скинър – хората да бъдат манипулирани, но при това да се чувстват свободни и

самостоятелно избиращи или да бъдат управлявани не само техните действия, но и техните намерения, желания и мечти.

Показателен от гледна точка на научната етика и нравствените професионални деформации на психолога е и известният експеримент на Филип Зимбардо, проведен в Стенфорд през 1971 г. Участващите в него 24 психично здрави студенти – доброволци по случаен принцип, са били разделени на две групи: "надзиратели" и "затворници". Експериментът е почти пълна имитация на реалната ситуация и отношенията в пенитенциарната практика. Участниците, които до този момент са били колеги и приятели от университета, до такава степен са се живявали в новите си роли, че само след 5 дни се е наложило спешно, досрочно прекратяване на опита заради прояви на насилие и садистична жестокост и свързани с тях дълбоки емоционални разстройства у потърпевшите. Книгата на Зимбардо, посветена на тези пет експериментални дни, е озаглавена "Феноменът на Луцифер или как добрите хора стават лоши" [8]. Този социален експеримент е проведен по модела, известен още като "Биг Брадър". Желаящите имат възможност да го видят в интернет, а тези, които не се интересуват от научната и етична страна на подобни експерименти, могат да им се насладят в различните "реалити варианти" по телевизията и дори да гласуват с СМС-и за своите фаворити. Това, на което искаме да обърнем внимание във връзка с този казус, е малко известният факт, че описаната експериментална ситуация е променила поведението не само на участниците, но и на автора на изследването. Промяната е била видима и е направила впечатление на приятелите му, след което той сам е осъзнал, че е започнал да се чувства като "директора на затвора" или като "кукловод".

Резултатите от този експеримент не могат да бъдат повторени и по този начин потвърдени, така както това се изисква в "чистите" науки, т.е. не е издържан и по правилата на "контролирания експеримент". Може да се спори дали в друга страна, не в Америка, и в друг университет резултатите биха се потвърдили. Но днес този опит се прима за класически и неупорим. Във всеки случай той показва колко бързо може да бъде променено и управлявано поведението на човека и как тези, които имат власт да го правят, могат да се "самоабравят" и злоупотребяват с нея.

К. Роджърс и хуманистичните психолози обръщат внимание на факта, че има хора и организации, силно заинтересовани в подчинението и манипулирането на другите, и психолози, готови да обслужват техните цели. Според него общото между физиката и психологията е само в това, че и двете могат да дадат научен продукт както за благородни, така и за разрушителни цели. В този смисъл психологията може да бъде не по-малко опасна от физиката – нещо, над което рядко се замисляме. Друг извод от изложеното е, че не само участниците, но и учените често не могат предварително да предвидят пос-

ледиците от психологичния експеримент, затова дизайнът и всеки етап от реализацията му изискват лична отговорност и етична преценка от психолога. Много важно за психолозите е да не се поставят в особена, "чисто научна" позиция, която да ги извисява над етиката на нормалните човешки отношения. Често те декларират, че са учени само в лабораторията, но всъщност трудно излизат от своето професионално амплуа в ежедневието. Усещането за притежаване на особено знание и власт над останалите е част от "звездната болест" на психолозите, от която хуманистичната психология се опитва да ни предпази. "Когато се държа просто като човек, казва Роджърс, не изглежда много научно, но когато съм само учен, има опасност да престана да бъда човечен." [5, с. 266] .

Един от главните въпроси, по които хуманистичните психолози не са съгласни с поведенческите, е въпросът за властта и контрола над човешкото поведение в психологичната и социална практика. Мечтата на Скинър е за общество, в което "човекът ще бъде щастлив, информиран, умеещ, производителен и послушен" [2, с. 450]. Послушанието се постига с доказаните в лабораторни условия методи за моделиране на поведението чрез действителните механизми на щедрото поощряване и суровото наказване. Тук трябва да подчертаем, че проблемът не е в това, че Скинър не е прав, а в това, че той за съжаление е много прав. Историята и науката са доказали, че поведението на човека може да бъде прогнозирано и държано под контрол със страх и възнаграждения. Въоръжени с класически и осъвременен инструментариум, психолозите днес работят успешно в "управлението на човешките ресурси" и обслужват различни корпоративни интереси. Надеждата, че властта, предоставена от науките за поведението, ще попадне в добри ръце и ще се използва само от учените или от група хора с благородни цели, е наивна, отбелязва Роджърс. Той задава въпроса: ако чрез психологията се контролират и управляват хората, кой ще контролира контролиращите? Неговият личен отговор е: "Знам, че съм направил всичко от мен зависещо за развитието на науката, но ако в резултат от моята работа и работата на други учени превърнем човека в робот, създаден и управляван от науката, аз ще съм истински нещастен." [2, с. 455].

Много от бъдещите тревога в средата на миналия век тенденции в развитието на обществото и науката за поведението днес са реалност, други не са предполагагани и в мрачните прогнози. Задача на науката е не само да обслужи ситуативните потребности на обществото, но и да потвърди ценността на висшите. Така въпросът за етиката в психологията не се свежда само до конкретни норми за коректност към участниците в един или друг научен експеримент, а е свързан с отношението към човека въобще, към начините, чрез които той може да бъде зачитан или пренебрегван като автономна личност в обществото. Психологията като наука за човека, а не само за неговото пове-

дение, освен че има особено място сред останалите науки, носи и специфична отговорност. Тя е науката, която изследва и работи с най-фината материя на истински човешкото, както и да бъде наричана тя. Нашето работно и любимо определение за психологията е, че тя обяснява онези движения на човека, които физиката и биологията не могат да обяснят.

Така достигаме до големия парадокс в науките за поведението. От една страна бихевиоризмът доказва, че човешките реакции са предопределени от външни причини и условия и като такива са предсказуеми и управляеми. От друга страна, е свободният съзнателен избор, който отличава човека от всички останали живи същества. Да се отрича ролята на човешкия дух и свободния избор, на които залага хуманистичната психология, е също толкова неразумно, колкото и да се отричат обективните резултати от изследванията на бихевиористите. Комформното и автономното поведение са две алтернативи както за отделния човек, така и като ценностни приоритети в професионалната ориентация на психолога. К. Роджърс отбелязва, че правенето на наука също е човешко поведение. Целите и ценността на всяко научно търсене не се съдържат в него, а в човека, в субекта на изследването и като такива са израз на неговата нравствена позиция и избор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пиръв, Г. Развитие на психологията в Софийския университет "Св. Климент Охридски". Вѐда Словена ГЖ, С., 2001.
2. Роджерс, К. Р. Становление личности, взгляд на психотерапию. Прогресс, М., 1994.
3. Скинер, Б. Ф. Отвѐд свободата и достойнството. Наука и изкуство, С., 1996.
4. Reber, A. Dictionary of Psychology Penguin Books, 1985.
5. Rogers, C. Some Thoughts Regarding the Current Presupposition of Behavioral Science. – In: Carl Rogers Reader, Constable, London, 2003, pp. 263 – 278.
6. Rogers, C. Dialogues. ed.: H. Kirschenbaum & V. Henderson, Houghton Mifflin Co., Boston, 1989
7. Skinner, B. F. Walden Two. NY, Macmillan, 1948.
8. Zimbardo, Ph. The Lucifer Effect. How Good People Turn Evil. London, Reader, 2009.
9. <http://bg.wikipedia.org>

УПРАВЛЕНИЕТО НА НАУКАТА – ЕТИЧЕСКИ САМОРЕФЛЕКСИИ

ЕТИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ НА НОРМАТИВНАТА УРЕДБА ЗА НАУЧНИТЕ СТЕПЕНИ И АКАДЕМИЧНИТЕ ДЛЪЖНОСТИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

*Ивайло Стайков¹
Симеон Асенов²*

Настоящият доклад има цел да постави на фокус някои етични проблеми, свързани с прилагането на новата нормативна уредба за научните степени и академичните длъжности в нашата страна. От една страна, те са обективно предпоставени от законодателя, който се стреми да реформира тази област на обществените отношения. От друга страна, прилагането на самите нормативни разпоредби придобива и морално-етични измерения, защото поставя на изпитание част от утвърдените в научната общност и досегашната практика за академичното израстване принципи и ценности. Представеният научен доклад няма претенции за изчерпателност. Той има за задача преди всичко да провокира размисъл и да заостри вниманието на научната и академична общност в посока усъвършенстване на законодателната уредба, отчитане на предишния опит и добрите практики в тази област. Последващото изложение е изградено върху разкриването на недостатъците в законово установените разпоредби и процедури. Заедно с това те са обвързани с анализ на възможните хипотези и влиянието на субективните фактори по тяхното прилагане в практиката, поради което откритите проблеми имат подчертано правно-етични измерения.

¹ Доцент в Нов български университет, д-р по право.

² Доцент в УНСС, д-р по политология.

I. Правно-етични проблеми във връзка с придобиването на образователна и научна степен "доктор"

Правно-етичните проблеми във връзка с процедурата за придобиването на образователна и научна степен "доктор" са свързани със *състава на научното жури*.

1. Съгласно чл. 9 ЗРАСРБ научното жури включва пет хабилитирани лица, като най-малко трима са външни за висшето училище или научната организация. Най-малко един от членовете на журито трябва да е професор. Тази законова разпоредба е доразвита в чл. 31 ППЗРАСРБ. На практика *правилникът въвежда две нови допълнителни правила относно конституирането на научното жури*.

Първото правило въвежда задължителното изискване научният ръководител на докторанта да бъде член на научното жури, ако е хабилитирано лице. На първо място е необходимо да се посочи, че с новия закон за първи път в историята на българската наука (в частност при израстването на научните кадри) се въвежда възможността научният ръководител на докторанта, освен хабилитирано лице (доцент или професор), да може да бъде и лице, притежаващо научната степен "доктор". Поради това в разпоредбата е заложено допълнителното условие – "ако е хабилитирано лице", защото научният ръководител може и да не е такъв. Това нововъведение като принципно положение следва да се оцени като положително. Но *правилото за участието на научния ръководител като член на научното жури повдига няколко правно-етични проблема*.

2. На първо място се създава **неравнопоставеност между отделните научни ръководители, а оттам и на докторантите им**. Ще има научни ръководители, които ще бъдат членове на научното жури за защита на дисертацията, и такива, които *нямат право* да бъдат членове в зависимост от това, дали научният ръководител е хабилитирано лице или не е. От една страна, законът предоставя възможност "доктор" да бъде научен ръководител на докторант, но той *не може да бъде член на научното жури*, за разлика от този научен ръководител, който е хабилитиран. Едновременно се дава преимущество и се признават "доказаните научни постижения или практически опит" (вж. чл. 9, ал. 3, изр. трето, in fine ППЗРАСРБ) на научния ръководител – доктор, като в същото време се принижават научните му качества, щом законът приема, че той не може да бъде член на научното жури (т.е. да изготви рецензия или становище). Вярно е, че принципното положение, което винаги се е отстоявало в историята на българската наука, е, че за членове на научното жури (в миналото – на научните съвети и научните комисии) се назначават (избират) хабилитирани лица (вж. чл. 4, ал. 3 ЗРАСРБ). Но практическият резултат от прилагането на правната норма е създаване на неравноправно третиране (дискриминация) на едни научни ръководители на док-

торанти спрямо други научни ръководители. Това неравно третиране се разпростира и върху самите докторанти, защото едните ще имат за член на научното жури, пред което защитават, своя научен ръководител, а други докторанти нямат да имат тази възможност. А както ще стане въпрос по-долу в текста, първите винаги ще имат поне една гарантирана положителна оценка (един глас "за"), а вторите по дефиниция нямат тази възможност. Правно-етичният проблем е налице и той не е маловажен поради това, че всяка форма на неравно третиране е етично и правно укорима, особено когато е въведена със закон.

3. Вторият правно-етичен проблем се свежда до следното. Разпоредбата на чл. 31, ал. 1, изр. последно ППЗРАСРБ е императивна правна норма – *"научният ръководител е член на журито, ако е хабилитирано лице"*. Това следва от граматическото и логическото тълкуване на разпоредбата. Хабилитираният научен ръководител *е задължен да бъде член на научното жури на своя докторант*. По отношение на всяко друго научно жури по закона подобно правно задължение не съществува. Научното жури се определя със заповед на ректора на висшето училище, съответно ръководителя на научната организация, като съставът му се предлага от първичното звено и се утвърждава от факултетния, съответно научния съвет (чл. 4, ал. 1 и 2 ЗРАСРБ). Логично е обаче, когато се предлага, утвърждава и определя едно хабилитирано лице за член на научното жури, *да се поиска неговото съгласие*. Нормативната уредба не съдържа и е крайно нелогично да съдържа правно задължение някой да участва в научно жури. Такова задължение е въведено единствено за научния ръководител на докторанта. В конкретното научно жури той ще бъде единственият член, който ще участва по задължение. Явно законодателят е презюмирал желанието на научния ръководител да бъде член на научното жури на своя докторант и е довел до крайност това положение, като императивно е въвел неговото участие в научното жури. Но тази презумпция не намира опора в житейските разбирания и нещо повече – презюмира се заинтересоваността на научния ръководител от успешната защита на дисертационния труд, т.е. със задължителното участие на научния ръководител като член на научното жури се презюмира поне една положителна оценка при гласуването. А това вече е *неетично*, но е въведено като императивно правно изискване. При условие че научният ръководител откаже да бъде член на научното жури (мотивът за това ще бъде преди всичко етичен) и не бъде определен за такъв, то тогава ще се стигне до незаконен състав на научното жури поради противоречие с императивна правна норма. Ще е налице особено съществено процедурно нарушение, което *ще опорочи* в цялост процедурата за придобиване на образователната и научна степен "доктор".

Този правно-етичен казус има и друго измерение. Отново има *неравнопоставеност между отделните хабилитирани лица*, които могат да бъдат членове на научно жури. За една категория хабилитирани лица – научните ръководители на докторантите, се въвежда участие по право, а другите трябва да бъдат избирани от първичното звено. Такова предимство по право също няма правно-етично оправдание.

4. Така се стига и до основния правно-етичен проблем с участието на научния ръководител на докторанта като член на научното му жури при защитата на дисертационния труд. Този проблем се свежда до изискването за *безпристрастност* на всеки член на научно жури при даване на оценка за качествата и научните постижения на кандидата. Законът въвежда задължително участие на научния ръководител като член на научното жури. При петчленно научно жури докторантът ще *има изначално една положителна оценка (глас "за")*. Това трябва да се предполага предвид на отношенията между научен ръководител и докторант, които съществуват (и е нормално да съществуват) в процеса на разработването на дисертационния труд. Напълно мислимо е научният ръководител да даде и *отрицателна оценка* (рецензия или становище), *но тогава етичният проблем придобива особено големи измерения*. Нали преди това във времето той е изготвял съвместно с докторанта индивидуалния му учебен план (чл. 15, ал. 2 ППЗРАСРБ), участвал е в комисията, провеждаща изпитите на докторанта (чл. 16 ППЗРАСРБ), давал е писмено мнение за работата на докторанта при атестирането му (чл. 17, ал. 3 ППЗРАСРБ), дал е положителна оценка на готовността на докторанта за защита на дисертационния труд и е предложил откриване на процедура за предварително обсъждане (чл. 28, ал. 1 ППЗРАСРБ). Защо впоследствие дава отрицателна рецензия или становище и при публичната защита гласува "против"? Посочените по-горе дейности на научния ръководител са по-скоро аргумент за това, че винаги (по дефиниция) научният ръководител ще даде положителна оценка на дисертационния труд като член на научното жури. Научният ръководител има пряк личен интерес неговият докторант да защити успешно дисертационния си труд.

При това положение от петчленно научно жури всеки докторант стартира публичната си защита с една гарантирана положителна оценка и при гласуването с един глас "за". Така на практика научното жури от петчленно става четиричленно. *Има разминаване и между идеята за външно оценяване на научните качества на дисертацията и въведеното от нормативния акт изискване*. Задължително трябва да бъде участието на научния ръководител в публичната защита и изказването на мнение за качествата на докторанта и на научния му труд (каквато е била десетилетната практика, но без изрично правно задължение за това). Най-малкото нормите на морала изискват това. Но задължителното участие на научния ръководител като член на научното

жури е *правно-етичен проблем, защото по дефиниция научният ръководител не може да бъде безпристрастен и обективен в своята оценка.*

Правният извод е, че въведеното изискване за задължително участие на научния ръководител на докторанта като член на научното жури *следва да бъде отменено чрез съответна законодателна промяна.* Още повече че правилото се съдържа в подзаконовия нормативен акт по прилагането на закона и при внимателното тълкуване може да се изведе противоречие между това правило (разпоредбата на чл. 31, ал. 1, изр. последно ППЗРАСРБ) и разпоредбата на чл. 4, ал. 4 във връзка с § 1, т. 3, 4 и 5 от ДР на закона относно изискванията за членове на научните журига.

5. И накрая във връзка с придобиването на образователната и научна степен "доктор" следва да се посочи *още един проблем*, който е преди всичко правен. Съгласно чл. 31, ал. 2 ППЗРАСРБ за *председател на научното жури при тази процедура се определя вътрешен член* – лице, заемащо академична длъжност от състава на висшето училище или научната организация, провеждаща защитата. Нормативният акт императивно определя от коя квота (на вътрешните или на външните членове) трябва да бъде председателят на журито. Съгласно чл. 9, изр. първо ЗРАСРБ научното жури за защита на дисертационен труд е в състав от пет лица, като най-малко трима са външни за висшето училище или научната организация. Следователно при трима външни членове изборът на председател на научното жури трябва да се проведе измежду другите двама членове. Но законът казва "най-малко трима са външни" и при четирима външни членове *на практика няма избор*, защото председател на научното жури ще бъде *единственият вътрешен член*. А ако и петимата членове на научното жури са външни за висшето училище (научната организация) лица, която хипотеза е напълно допустима от закона и практически възможна, то тогава разпоредбата на ППЗРАСРБ става неприложима и се стига до казус, който няма никакво правно разрешение. Тази крайна хипотеза обаче е не толкова съществена (освен че е ярко доказателство за правно-техническото несъвършенство на подзаконовия нормативен акт), отколкото един друг правен проблем.

Функциите и правомощията на председателя на всяко научно жури са номинални – преди всичко административни. Разпоредбата на чл. 31, ал. 2 ППЗРАСРБ е *в пряко противоречие* с разпоредбата на чл. 2, ал. 6 от същия нормативен акт, съгласно която на своето първо заседание научното жури по ал. 1 (т.е. и това, което оценява дисертационните трудове за придобиване на научни степени) избира един от членовете си за председател. Няма изрично посочване от коя квота – на вътрешните или на външните членове, ще е председателят на научното жури, а се провежда избор от членовете на журито кой от тях ще бъде председателят му. Подобно противоречие между две разпоредби от един и същи по юридически ранг нормативен акт е *недопус-*

тимо от гледна точка на правната техника и на правилата на нормотворчеството. Логическият въпрос е коя от двете разпоредби на правилника следва да се прилага, щом между тях има явно противоречие в правното правило? Отговорът се съдържа в разпоредбата на чл. 4, ал. 5 от закона, чието съдържание е идентично с това на разпоредбата на чл. 2, ал. 6 ППЗРАСРБ. Приложима е разпоредбата на закона, съгласно която председателят се избира от членовете на научното жури на първото заседание, а не разпоредбата на чл. 31, ал. 2 ППЗРАСРБ. При противоречие между разпоредба на закон и разпоредба на подзаконов нормативен акт следва да се прилага разпоредбата от по-високия по степен и юридически ранг нормативен акт, т.е. разпоредбата на закона. С приемането на чл. 31, ал. 2 ППЗРАСРБ Министерският съвет е превишил пределите на законовата делегация и недопустимо е доразвил правната уредба по разглеждания въпрос.

Следователно и при научното жури при защита на дисертация за придобиване на образователна и научна степен "доктор" председателят на журито следва да се избира измежду членовете му на първото заседание. *За председател може да бъде избран както вътрешен, така и външен член на научното жури.* При неспазване на това положение (т.е. прилагане на законовата разпоредба, а не разпоредбата на правилника) ще се стигне до съществено процедурно нарушение, което ще опорочи цялата процедура за придобиване на образователна и научна степен "доктор".

II. Правно-етични проблеми във връзка с приемането на решенията от научното жури

1. Съгласно чл. 4, ал. 6 ЗРАСРБ решенията на научното жури се приемат с явно гласуване и с обикновено мнозинство. Напълно идентична като редакция (с изключение на това, че в законовата разпоредба е изпуснат един предлог "с") е и разпоредбата на чл. 2, ал. 7 ППЗРАСРБ. И двете разпоредби систематически са включени в главата "Общи положения" на съответния нормативен акт и правно-логически въвеждат два основни принципа по отношение на дейността (процедурата) на научното жури. Те са приложими за всяко научно жури и при всяка процедура по закона.

Гласуването трябва да бъде *явно*, за разлика от отмененото законодателство, при което десетилетия наред се гласуваше тайно. Това правило не създава правно-етични проблеми относно неговото съдържание и приложение. До известна степен обаче то губи практически смисъл поради това, че всички рецензии и становища на членовете на научното жури трябва да бъдат публикувани на интернет страницата на висшето училище или научната организация. Рецензиите и становищата трябва задължително да завършват с положителна или отрицателна оценка (заключение). След като рецензиите и становищата са публикувани на интернет страницата на висшето училище

или научната организация и са станали публично достояние, *то тогава гласуването от членовете на журито става излишно*. Членовете на журито вече са дали своята оценка, т.е. своя глас – положителна оценка означава глас "за", а отрицателна оценка – глас "против". Още по излишно е гласуването да бъде явно, защото изискването за публикуване на рецензиите и становищата в интернет гарантира публичността на процедурата.

Може да се зададе въпросът при вече дадена и публикувана в интернет оценка, може ли при гласуването член на научното жури *да промени тази своя оценка*? Теоретично това е напълно възможно, но при тази ситуация има етичен проблем. Какви са мотивите на този член на научното жури да промени своята оценка за качествата на кандидата? Въпросът е еднакво значим както при положителна рецензия (становище) и отрицателен глас при гласуването, така и обратното. И ако при защитата на дисертационните трудове, която е публична процедура, може да се намери разумно обяснение (публикувана в интернет рецензия с положителна оценка, но дисертантът не съумее да се "защити" успешно на публичната защита), то при процедурите за заемане на академични длъжности такова обяснение *няма*. Ако има мотиви за промяна на оценката, логично е да се приеме, че *те са в разрез с изискванията на правото и морала*.

2. Друг правно-етичен проблем при гласуването на научното жури е *въведеното обикновено мнозинство*. То означава повече от половината от членовете на научното жури, като се има предвид и императивната разпоредба на чл. 4, ал. 7 ЗРАСРБ, че не могат да се провеждат заседания на журито в намален състав. Въпреки яснотата на разпоредбата *относно мнозинството при приемане* на решения на научното жури, законът изрично е посочил необходимото мнозинство при някои процедури. За успешно защитена се смята дисертация за образователна и научна степен "доктор", получила на защитата най-малко три положителни оценки (обикновено мнозинство при петчленно научно жури) – чл. 11, ал. 2 ЗРАСРБ. Разпоредбата в правилника за прилагане на закона (чл. 33, ал. 3) има различна редакция – "получил три или повече положителни оценки", но съдържанието е напълно идентично. При процедура за "доктор на науките" за защитена се смята дисертация, получила на защитата най-малко четири положителни оценки (също обикновено мнозинство при седемчленно научно жури) – чл. 13, ал. 3 ЗРАСРБ. При заемането на академичните длъжности *няма подобни разпоредби*, но принципът за приемане на решенията от научното жури с обикновено мнозинство важи на общо основание.

Правно-етичният проблем може да се дефинира по следния начин. При защита на дисертация за образователна и научна степен "доктор" има **две отрицателни рецензии и три положителни становища**. При явното гласуване на публичната защита има два гласа "против" на рецензентите и три

гласа "за" на членовете със становища. *По закон тази дисертация се смята за успешно защитена.* Всеки, който се занимава с наука и с преподавателска дейност, ще си зададе логичния въпрос дали това е нормално и разбираемо? Комбинациите между оценките в рецензиите и становищата, както и при гласовете, могат да бъдат различни, но крайният резултат е идентичен. Достатъчни са три положителни оценки и три гласа "за", за да се смята за успешна защитата на дисертацията. Същото положение е и при придобиване на научната степен "доктор на науките", както и при заемане на академичните длъжности (при повече комбинации поради седемчленния състав на научното жури).

Законът *не прави разлика между рецензия и становище и това е една от големите му слабости.* Няма легална дефиниция за "рецензия" и за "становище". И двете следва да са в писмена форма, въпреки че изрично законът не посочва това. Това правило се извежда от изискването за публикуването им в интернет, а се публикува нещо, което е в писмена форма. Законът и правилникът използват глагола "изготвят" и при по-смело тълкуване може да се приеме, че законът е спазен, ако в интернет се публикува аудио- или видео-запис на член на научно жури, в което той устно излага своята рецензия или становище и дава съответната оценка. Практиката започна да създава критерии и показатели за това какво е рецензия и какво е становище (напр. обем страници, задълбоченост на оценъчния анализ и други), които обаче са крайно неубедителни. По своето съдържателно естество няма никаква разлика между рецензия и становище. По традиция се приема, че рецензията е "по-важна" и носи по-голяма "тежест" от становището. Всяка оценка (положителна или отрицателна) и всеки глас на член на научно жури *имат еднаква тежест.* Всички членове на журито са напълно **равноправни**, независимо от това дали са доценти или професори и дали пишат рецензии или становища. Важно е да се посочи, че и трудът при изготвянето на рецензия или становище трябва да бъде един и същи, щом законът не прави разлика между тях от съдържателна гледна точка и следователно в противоречие с морала трябва да се приемат и разликите в заплащането на рецензия и становище, както и това дали са написани от професор или доцент, които са въведени от висшите училища и научните организации. Практически казаното означава, че за да се стане "доктор", "доктор на науките", респ. "доцент" или "професор", на кандидата му трябва да се дадат три, респ. четири, положителни оценки и съответните гласове "за". На практика се елиминира нормативно установеният състав на научните журита и обстоятелството, че има *отрицателни рецензии и/или становища* по никакъв начин, не е препятствие за придобиването на научна степен или заемането на академична длъжност.

Крайният извод е, че при процедура по ЗРАСРБ при наличието на отрицателна рецензия или становище, които при това са публични, е *неетично*

кандидатът да придобие съответната научна степен или да заеме академична длъжност само защото има мнозинство от гласовете на членовете на научно-то жури. Това е причината при вече проведени процедури по новия закон *на практика да няма отрицателни рецензии или становища или отрицателната оценка да бъде "завоалирана"* (особено при конкурсите за доцент или професор), като се посочва по-добрият кандидат (този, който се предлага да бъде избран). Тази практика поражда напрежение при обявени конкурси за заемане на академични длъжности, в които участват повече кандидати, и води до жалби и сигнали относно законови основания и субективно отношение при гласуване на членовете на научните журита. Необходими са пререзглеждане и внасяне на корекции в съществуващата нормативна уредба с оглед отстраняване на нейните недостатъци и пропуски, които имат не само правни, но морално-етични измерения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон за развитието на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), обн., ДВ, бр. 38 от 21 май 2010 г., изм., ДВ, бр. 81 от 15 октомври 2010 г., изм., ДВ, бр.101 от 28 декември 2010 г.
2. Правилник за прилагане на Закона за развитието на академичния състав в Република България (ППЗРАСРБ), приет с ПМС №202 от 10 септември 2010 г., обн., ДВ, бр. 75 от 24 септември 2010 г., изм., ДВ, бр. 19 от 8 март 2011 г.

РЕФОРМАТА В БАН – ЕТИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД УЧЕНИТЕ

Карамфил Манолов¹

Когато ГЕРБ дойде на власт през 2009 г., прокламира, че ще започне реформи в обществото. И една от първите реформи, с която се зае, бе реформата в БАН.

По принцип, когато се говори за реформи в обществото, се има предвид неговото прогресивно развитие. Реформата е изменение на обектите (материални или духовни) във времето, което се характеризира с придобиване на нови свойства на обекта. Така обектът се превръща в качествено друг обект, който притежава по-висока сложност, организираност и стабилност в сравнение с предишния. Или с други думи, реформата е венец (символ, синоним) на прогресивното развитие. Затова и обществото има история. Чрез реформите, протичащи в него, то се усъвършенства.

Дали реформата в БАН доведе до нейното прогресивно развитие?

Реформата в БАН започна с изменение на стария закон за БАН. Съгласно този закон БАН имаше право на самоуправление, т.е. беше самоуправляваща се организация. Чрез новия закон за БАН, приет от настоящото Народно събрание по инициатива на правителството на ГЕРБ, обаче самоуправлението на БАН бе премахнато и заменено с държавно управление. В съответствие с новия закон за БАН беше създадено Настоятелство с избрани по квоти членове, което има право на пълен контрол и управление на Академията и дейността на учените. В Настоятелството по право влизат представители на изпълнителната власт, на национални работодателски организации, на неправителствени организации, на Съвета на ректорите на висшите училища, български и чуждестранни учени, както и човекът, изпълнявал длъжността председател на БАН при предходния мандат, докато настоящият председател на БАН е с право само на съвещателен глас [1]. Едно от основните задължения на Настоятелството е да управлява финансите на БАН. Академията бе обвинена, че харчи безотчетно държавната субсидия и не стопаниства добре имотите си. Реформаторската реакция на правителството на тези обвинения беше драстична. Финансовият министър Симеон Дянков оряза държавната

¹ Доцент в Института за изследване на общества и знанието при БАН, доктор на социологическите науки.

субсидия за БАН с 40 %, като за 2010 и 2011 г. я сведе до 60 млн. лева. Той оправда действията си с думите, че иска да се освободи от "феодалните старци" в БАН. Този прословут негов израз стана мото на правителствената кампания за реформа на БАН, зад която личи зле прикрития неприязън на управляващите към науката в България.

Реформаторските усилия на правителството на ГЕРБ обаче се сведоха до приетата от Народното събрание Стратегия за развитие на научните изследвания до 2020 година, внесена от Министерския съвет. В нея няма и намек за увеличаване на бюджета на БАН, но затова пък има текст, че в конкурсите по проекти за фундаментални изследвания БАН няма право да участва. Фундаменталните изследвания били "инвестиция за развитието на световната икономика" и било "оправдано да се дават само за развитие на образователния потенциал на вузовете" [3]. С подобни решения, зад които прозира фрапираща некомпетентност, Академията е лишена и от възможността да печели пари от проекти, т.е. от това, в което е нейната сила. А при ниската бюджетна субсидия, която не стига дори за заплати, не се предвиждат пари нито за научни изследвания, нито за научно израстване на академичния състав, нито дори за ток и парно на институтите и лабораториите. Всекиму е ясно как ще се развива науката в БАН през следващите години.

Накратко с това се изчерпват "реформаторските" усилия на правителството на ГЕРБ по отношение на БАН – изменен закон за БАН, ново Настоятелство, Стратегия за развитие на научните изследвания до 2020 година и драстично орязан бюджет. Мотивът за драстично намаления бюджет на БАН е повече от ясен. Правителството очаква в Академията да започнат масови съкращения поради липсата на пари за заплати. Така разбира то реформата – съкращения на персонала, за да се пестят средства и да се намалява дефицитът в държавния бюджет.

Успоредно с всичко това в самата БАН по инициатива на нейното ръководство през 2010 г. беше извършена структурна реформа. Отделните звена в БАН бяха групирани в девет тематични направления, като от 69 научни института и лаборатории останаха 42. Намалението се дължи на обединяването на научни звена. Непосредствено след тези структурни промени беше проведена и атестация на учените. Тази атестация обаче не доведе до никакви съществени промени за учените. Нито заплатите им се промениха вследствие на атестацията, нито техният служебен статус и задължения. Тя послужи единствено за установяване на свършената от тях научна работа през последните години. Очакваше се, че след атестацията ще има съкращения на хора, които не са работили добросъвестно през годините, но и това не се случи.

Факт е, че работещите в БАН намаляват по естествен път, дори и без целенасочени съкращения. През 90-те години на миналия век Академията загуби наполовина състава си. Този процес продължава и досега – от 2000 до

2010 г. работещите в БАН са намалели от 8271 на 6747 души. От тях учените са 3125, докато преди 10 години те са били 3664. Половината от научния състав са хабилитирани учени – 1531, което означава, че БАН е център с най-висококвалифицирания състав в страната, въпреки че през 2010 г. по решение на самата Академия бяха пенсионирани 450 учени с най-висока квалификация. От друга страна, поради оръзаните от държавата бюджетни средства за заплати възможностите за назначаване на млади учени са оскъдни. Освен това докторантите в БАН през 2010 г. са едва 581, като от тях новозачислените са само 149 поради наложените от правителството ограничения на бройките за Академията [2].

Как така описаната реформа на БАН се отрази на положението на отделния учен?

Смисълът на една реформа би трябвало да се свежда до подобряване на положението на хората, засегнати от нея. Такъв би следвало да бъде и най-дълбокият мотив на провежданата реформа на Академията. Отделният учен обаче изобщо липсва като елемент в замислената от правителството реформа. Нека последователно да разгледаме отделните показатели, характеризирателния статута на учения в БАН.

Да започнем с работното място на учения.

В резултат на реформата всеки учен в БАН получи ли самостоятелен работен кабинет, оборудван с всички необходими технически средства – компютър, принтер, телефон и научна литература и т. н., за да може да работи спокойно и ефективно? За такова нещо дори не се и споменава във въпросната Стратегия за развитие на научните изследвания до 2020 г., нито в плановете на правителството за реформа на БАН. На някой може би ще се стори дори смешно, че поставям такова изискване. Но нали смисълът на реформата е да се подобрят условията за труд на учените. А промени в подобна посока няма. От години учените в БАН не разполагат дори с работно място. Те се събират в определените им за заседания на секциите стаи, където имат на разположение само по един стол, за да седнат, дискутират и се разотиват. За сметка на това всеки учен от БАН има обзаведен въкъщи работен кабинет, където сам си е купил всичко, необходимо му за работата. Така учените се оказват най-евтините работници на държавата. Тя не дава и лев, за да им осигури нормални условия за работа. Ако се сравним със света, няма да открием друга държава, в която учените сами си плащат, за да могат да работят.

И тук възниква следващият въпрос – какво е заплащането на учените?

Тъй като бюджетът на БАН бе намален драстично с 40 %, ръководството на Академията се принуди да намали средната работна заплата на най-квалифицираните българи през 2010 г. от 628 лв. на 534 лв., а от второто полугодие на 2010 г. дори на 475 лв. В края на 2011 г. се очертава същото положение. Липсата на пари за заплати през 2010 г. принуди ръководството

на Академията да пуска учените за по няколко дни в месеца, а понякога и за цял месец в неплатен отпуск. Не е ясно каква ще бъде ситуацията в края на 2011 г. Възможни са отново принудителни неплатени отпуски и непълно работно време.

Както се вижда, учените в БАН, които са едни от най-високо квалифицираните работници в България, получават в същото време едни от най-ниските заплати. Затова никак не е случайно, че много от тях започват да си търсят друга работа и да напускат Академията. Така се сбъдва тайното желание на правителствените "реформатори" – драстично да съкратят учените в БАН. Изобщо за тях реформата означава само едно – съкращаване на персонала, за да се намалят разходите в държавния бюджет.

От друга страна, за да вършат своята научна работата, работещите в БАН са принудени не само да си обзавежат работни кабинети вкъщи, но и да участват в научни изяви – конференции, симпозиуми, срещи. Всяка една такава научна проява обаче предполага наличие на средства за такса правоучастие, пътни разходи, разходи по престоя (хотел и храна). Пари за подобни разходи в бюджетите на институтите обаче няма. Учените са принудени да заплащат и публикуването на монографиите си. Пари за публикации също няма. Изобщо учените в БАН са принудени изцяло да се самофинансират, за да могат да работят.

Кариерното развитие също е сериозно затруднено. В институтите няма пари за конкурси за хабилитация. Директорите се оправдават с недостига в бюджета. Разочарованието сред учените е голямо. Всичко това обезсмисля цялостната им научна работа и дългите години на изследователски търсения. И причина за всичко това е орязаният от държавата бюджет на БАН.

След всичко казано дотук за каква реформа на БАН може да става дума, след като се унищожават професионалните перспективи пред учените? Лощото обаче е, че всички тези факти не се изнасят в медиите, дори напротив, жълтата преса търси само нелицеприятни факти, за да злепоставя Академията.

Измененията в закона за БАН породиха сериозни трудности и пред синдикалните организации, действащи в Академията. Оказва се, че тези синдикални организации нямат срещу себе си партньор, с когото да преговарят. И причината за това е, че в закона за БАН не е дефинирано изрично кой в случая е работодателят и разрешаването на този проблем умишлено се забавя. От ръководството на БАН заявяват, че те не са работодатели за работещите в различните научни институти учени и отказват да преговарят със синдикатите от името на директорите на институтите, които се явяват конкретните работодатели. Всъщност всеки институт се явява работодател в лицето на съответния директор. Всичко това затруднява подписването на колективните трудови договори в институтите и по този начин ограничава възможностите за защита на професионалните права на учените. Всички изредени по-горе

проблеми, свързани с условията на труд, заплащането, кариерното развитие и т.н., не могат да бъдат поставяни и отстоявани чрез колективните трудови договори. Въпросът всъщност е в това как да бъдат накарани правителството и ръководството на БАН да дефинират браншови работодател, с когото синдикатите да могат да преговарят. За тази цел би трябвало директорите на отделните звена да се обединят в работодателска организация и да излъчат съответния представителен орган като колективен работодател, с когото синдикатите да преговарят. Но те не искат! Ръководството на БАН препраща синдикалните представители към Настоятелството, то пък ги връща обратно към ръководството на Академията. Така всички си измиват ръцете, а професионалните права на учените остават незащитени.

Ако се направи рекапитулация на отражението на "реформата" в БАН върху статуса на отделния учен, става ясно, че българският учен е несправедливо оценен и ошетен. Нищо не го насърчава да работи продуктивно и ефективно. Напротив, той би трябвало да се чувства демотивиран, защото вместо реформа се извършва репресия от страна на правителството върху БАН. Нарушени са основни морални норми, присъщи на отношенията работодател – работници, в случая държава – работещи в БАН, доколкото държавата е в последна сметка крайният работодател за всички заети в бюджетната сфера. Лошото е, че никой не чува протестите на учените.

Въпреки всички тези проблеми и предизвикателства обаче учените в БАН продължават да работят. Какви са резултатите от тяхната работа в тази нелека ситуация?

Отчетът на БАН за 2010 г. показва, че общо 10 295 са научните публикации през 2010 г., като статиите в български и реномирани чуждестранни списания са почти равни по брой [2]. Ако обаче се сравнят публикациите през последните няколко години, много ясно си личи зависимостта на резултатите от финансирането. Впрочем цял свят с изключение на България добре знае, че наука без пари няма. Субсидията на Академията бе по-висока през 2008 г. и част от 2009 г., докато дойде министър Дянков и я оряза повече, отколкото на всички други бюджетни организации – с над 40 %. Резултатът от целенасоченото мащабно намаляване на Академията се вижда ясно по данните от публикациите – от 11 632 през 2008 г. публикациите на учените от Академията са станали 10 295 през 2010 г. Подобно е положението и със спечелените проекти – от 3844 през 2008 г. те са паднали до 3232 през 2010 г., защото, за да печелиш проекти, трябва да имаш пари за съфинансиране и за поддръжка на лабораториите и изследователските бази. Когато намалява субсидията, неизбежно намаляват и приходите от проекти. А субсидията за БАН през 2010 г. (60 млн. лв.) е паднала до безпрецедентното 0,085 % от БВП, докато до 2008 г. тя е била между 0,13 и 0,16 % от БВП [2].

Учените в БАН обаче въпреки "реформата" продължават да работят. Единственото обяснение на този факт е, че изпитват любов необяснима към науката. Макар и несподелена от управляващите "реформатори", тяхната любов към науката не секва и това спасява българската наука от провал. Засега. Но докога?

На коя страна е моралът в тази ситуация? Отговорът е очевиден.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон за БАН – ДВ, 12 април 2011 г.
2. Отчет на БАН за 2010 г.
3. Стратегия за развитие на научните изследвания до 2020 г.

"РАЗЦЕПВАНЕТО НА ВРЕМЕТО" В БЪЛГАРСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ ДИСКУРС И БЪДЕЩЕТО НА ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ

Валери Личев¹

The time is out of joint.

W. Shakespeare

Не можем да си представим времето
нито като кръг, нито като линия, а по-скоро
го виждаме като безкрайна къдрица.

С. Агасински

Отношението между *свободата* и *социалния контрол* на научните изследвания е проблем, който стои на дневен ред не само пред българските управници. Полагането на акцент върху практическата приложност е напълно обяснимо с оглед на превръщането на науката в производствена сила в световен мащаб. Въпросът обаче е дали под името "наука" трябва да бъде разбирано единствено изучаването на природните феномени и на обективно случилата се история, какъвто възглед е заложен в българската стратегия за развитие на научните изследвания. Ако се откажем от изучаването на процесите, свързани с човека и обществото, дали след време няма ли да се озовем в задънена улица? Оправдан ли е възгледът, че културата е второстепенен епифеномен, област на непроизводителни духовни занимания, чието изучаване си заслужава единствено след постигането на материално благополучие.

В тази връзка се налага въпросът за **политическата отговорност** по отношение на **духовното бъдеще** на нацията. Ако стратегията за развитие на научните изследвания е ориентирана към бъдещето, което е само една от екстензиите на времето, макар и най-важната, се налага да се запитаме за следните моменти: а) какви са особеностите на социалното време; б) ако последното е многопластов, а не еднолинеен конструкт, тогава по какъв начин властта (чието име може да се окаже и "легион" – Р. Барт) упражнява контрол върху процесите, протичащи в него. Мнението ми е, че да се правят **дългосрочни стратегии** без познаване на особеностите на **социалните**

¹ Доцент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

процеси е същото, както да се излезе в открито море без никакви средства за навигация, включително и без познания за движението на небесните тела.

Според антрополога А. Л. Гуран човечеството променя облика си при всяка *смяна на институциите и средствата* за въздействие върху околната среда. Образно казано, за един външен наблюдател човекът от XVIII в. би се различавал от този на XX в. по същия начин, както тигърът от лъва [Агасински, 2001, 72]. Проблемът, на който се натъкваме в наши дни, е, че *иновациите* под влияние на високите технологии обхващат всички области на обществения живот на фона на забележимото *изоставане* в институционалната област. В такъв случай се налага въпросът, дали е възможно да се правят дългосрочни планове за развитието на обществото, без отчитането на необходимите промени на съответните институции, които – подобно на граматическите правила – се променят значително по-бавно. Повдигането на този въпрос изисква да се замислим за особеностите на нееднородно течащото социално време.

"Разчленяването на времето" е метафора с литературни корени. Чрез нея Шекспир описва разкъсването на междуличностните връзки, свързвали Хамлет с виновните за смъртта на баща му прелюбодейци. След научаването на истината от призрака на мъртвия крал времето става "несъчленено", разпада се на несъвпадащи серии с неравномерен ход, в които смисълът на събитията се променя. Едва през XX в. откритата от автори като Монтен, Шекспир, Тургенев, Готие и др. относителност на времето се превръща в обект на изследване от историческата антропология, културологията, социологията, литературната критика и др.

Д. Бел, Р. Козелек, Ж. Липовецки, С. Агасински и др. отбелязват, че промените в съвременния свят не могат да бъдат подведени под един общ знаменател. Поради тази причина в наши дни е по-удачно да се говори за *времето в множествено число*. Под влияние на високите технологии "*различаващите се темпоралности*" се умножават [Ж. Липовецки]. Или, "съществува *безкрайност от времена*, правещи *несигурна* нашата *принадлежност* към определена *епоха и история*" [Агасински, 2001, 21].

В *политическия живот*, подобно на творческата сфера, също могат да бъдат разграничени *различни времена*: а) на неофициалните, полупублични действия, необходимо за формулирането на идеи; б) на публичните дебати и на вземането на решения. Проблемът е, че тези *времена* биват *заличени* от подчинения на властта *медийен дискурс* [Агасински, 2001, 162]. Според Й. Хайнрихс последният е основният виновник за формирането на съвременната "реакционно-примиренческа култура" ("масова културна болест") [Хайнрихс, 2004, 261].

Глобализационните процеси също допринасят за *уеднаквяването* на *ритмите* на света. Така те водят до отклоняването на вниманието от *неед-*

наквите темпове на промяна в различните *подсистеми* на обществото. **Унификацията на социалното време** настъпва и в резултат от свеждането на неговата значимост единствено до отношението *инвестиции/приходи* [Агасински, 2001, 13].

Именно от тази гледна точка концепцията за време, заложена в Националната стратегия за научните изследвания, буди някои недоумения. Приоритетите ѝ в по-голяма степен – напълно обяснимо – са ориентирани към бъдещето, като само една малка част от тях е насочена към миналото. За сметка на това изследването на *актуалните процеси*, протичащи в отделната личност, обществото и културата са се оказали напълно *извън интересите* на политическата власт. С други думи *социалното време* в политическия дискурс се е *"разпаднало"* между точните позитивни науки и историческите.

На тази основа можем да си зададем въпроса за политическата интерпретация на историческото развитие. Когато *историята* се разглежда като *телеологичен процес, съвременността* става предимство към *бъдещето*. Ако обаче *смисъл* и *цел* не могат да бъдат *намерени* в бъдещето, тогава съвременността се утвърждава срещу *миналото*. В такива случаи властта може да визира само краткосрочни периоди, без да дава никакви гаранции за евентуалните промени, които могат да настъпят в бъдещето [Агасински 2001: 70]. В тази връзка може да бъде посочена и идеята на П. Обенк за двойствения облик *времето*. От една страна, то включва *прогреса, възникването и развитието*, от друга, тяхната противоположност – *разрушаването, деградацията и упадък* [Агасински, 2001, 71].

От тези позиции вече може да бъде поставен по-конкретно въпросът за характера на темпоралността, несъзнателно заложена в българската стратегия за научни изследвания. От една страна, в публичния политически дискурс е *очевиден* възгледът за ненасочената, *лишена* от *цел* и смисъл *история*, доколкото постоянно се прокарват *негативни сравнения* по отношение на *миналите управления*. От друга страна обаче, *историята* все пак се оказва *прогнозируема*, доколкото подлежи на *планиране* и *управление*.

Така *разцепването* на *времето* се оказва *разцепване* на *историята*. От една страна, бъдещето е "известно" на собствателите на властта. Те определят *избирателно* научните *приоритети* и *насоките* на изследванията. Същото е валидно обаче и по отношение на *историческата памет*, която се произвежда от *историците* и *държавните институции*, като се *интериоризира* от членовете на обществото чрез *образованието* и *пропагандата* [Тодорова, 2004, 388]. По този начин обаче многопластовият характер на *социалното време* се *заличавя*, тъй като *изследването* на обществените подсистеми с темпове на промяна, различни от политически зададените, се оказва *безпредметно*.

Ние обаче не можем да *осмислим времето* чрез отхвърлянето или неутрализирането на *другостта* [Агасински, 2001, 44]. Същата идея изказва и Е. Левинас, според когото *завоюването на бъдещето* от настоящето е *интерсубективно отношение*. "Условието за времето е в отношението между човешките същества или в *историята* [Левинас, 1995, 70]."

Именно това интерсубективно отношение се оказва заличено в планирането на развитието на българската наука. В тази връзка ще направя един паралел с художествената област. Изхождайки от теорията на М. Бахтин и опозицията *монолоз/полифония* Ю. Кръстева въвежда понятието *идеологема*. Всеки *идеологически дискурс* е проявление на *монологичното "единство"* на съзнанието".

За разлика от този "*чуващ единствено себе си дискурс*" в *полифоничния текст* идеологемата се разпръсква в *междутекстовото пространство* – в интервалите между различни "Аз" -ове. Ако *авторът монолозист* се съобщава единствено със собствената си идеологема, то *полифонично ориентираният* отхвърля тази субективна, неререфлексивна ограниченост, като провокира *сблъсъци* между различни *гледни точки, дискурси, идеологизирани съзнания и гласове* [Тодорова 2011: 63]. "*Полифоничният текст няма собствена идеологема, той няма идеологически субект* [Kristeva 1974: 255]. Това е специален *диспозитив*, позволяващ *срещата* на различни *идеологеми*, които трябва да влязат в сблъсък една с друга, за да бъдат *обезсилени*.

Аналогични заключения могат да бъдат направени и за Националната стратегия за научни изследвания. Нейният "диспозитив" е ориентиран към *избягването* именно на обезсилващите партикуларните идеологеми *сблъсъци*. Обяснението е просто. Всеки монологично ориентиран властови дискурс се стреми да "чува единствено себе си", но не и "гласовете" на критично мислещите социални и хуманитарни учени, способни да нарушат равновесието му.

Ориентацията на научните изследвания към практическата им приложност е обяснима. Проблемът е, че, ако съвременната демокрация е несъвършена политическа форма, подчинена на интересите на големите корпорации, тогава тя не би могла да осигури правилната насока за развитието на науката, а оттук и на цялото общество. Както отбелязва Й. Хайнрихс, стимулирането на научните изследвания може да бъде решено задоволително само при наличието на високоразвита концепция за демокрация [Хайнрихс, 2004, 260]. Съвременните *партии* – не само в България – не са способни да *обхвалят* всички въпроси, свързани с *етичните ценности, културната политика и образованието*, така че да ги заложат в *политическите си действия* [Хайнрихс, 2004, 51]. Оттук се налага проблемът за защитаването на *науката* от *партийнополитическите* и от други *некомпетентни намеси* [Хайнрихс 2004: 259].

Едностранчивото обръщане към позитивната наука не позволява да бъде запазено "*смисловото единство* на съществуването", към което е призвана културата с нейните *символни форми* [Бел, 1994, 15]. Така дори *най-висшите ценности* като *истина, добро* и *справедливост* биват подчинени на господстващите *икономически интереси* [Хайнрихс, 2004, 262]. Този негативен ефект може да бъде избегнат чрез въвеждането на ограничителни *критерии* спрямо икономическото доминиране. Това може да стане посредством *ценностни* предпоставки, чието формулиране обаче не е възможно въз основа на дисциплините, явяващи се национален приоритет за България.

От тази гледна точка можем да си зададем въпроса, дали ако *институциите* се променят с по-бавни темпове от тези на технико-икономическата система (следователно в друг *времеви пласт*), тяхното изучаване от социалните и хуманитарните учени е безполезно както за политиките, така и за цялото общество. За илюстрация – проблемът би бил същият, както, ако езиковедите се ориентират единствено към изучаването на непрекъснато променящата се лексика, без да обръщат внимание върху по-бавно променящите се граматически правила (аналог на които са институциите в културната и политическата сфера).

Когато властовият дискурс се опитва да зададе едностранно насоките за развитие на обществото чрез игнориране на изследователите, за които *бъдещето* е *многомерен*, а не едностранчиво предвидим *конструкт*, той влиза в противоречие със себе си. Получава се, че *социално цяло* може да бъде *управлявано* единствено посредством *изключването* на *неуправляемите елементи*, а не чрез "*вслушването*" в техните гласове.

Именно в тази връзка може да бъде приведена политическата утопия на Й. Хайнрихс, според когото обществото би се развивало успешно, единствено ако нито една обществена подсистема не доминира над останалите. Това би станало възможно чрез четири независими парламента, отговарящи съобразно *рамковата* си *компетентност* за *икономиката, политиката, културата* и *висшата легитимационна система*.

Чрез този модел *висшите ценности* биха могли да бъдат *адаптирани* към непрекъснато променящите се *социални ситуации* [Хайнрихс, 2004, 278]. Именно по този начин *етико-идеологическите норми* могат да се сдобият с действена сила в областта на политиката, икономиката и културата [Хайнрихс, 2004, 190]. *Парламентът* по *етика* би трябвало да осигури хармоничното съжителство на изповядваните от населението морални и религиозни възгледи, ценности и убеждения. Неговите решения би трябвало да бъдат ръководни за *парламента по култура*, чиято функция е да освободи педагогиката, науката и изкуството от подчинената им роля спрямо досегашната политика. Функцията на *политическия парламент* е да решава политически задачи в тесния смисъл на думата, а *икономическият* да отго-

варя само за икономическата област, без да влияе върху останалите области на обществения живот [Хайнрихс, 2004, 14].

Ако според Д. Бел всички стопански дейности са обусловени от ценностната система на съответното общество, тогава отговорът на въпроса за последиците от разкъсването на връзките между отделните подсистеми става тривиален. При положение обаче, че времето в българския политически дискурс се разпада на минало и бъдеще, докато настоящето се разглежда като несъществуващо¹, тогава става очевидна невъзможността за прокарването на *символна връзка* между разкъсаните *временни екстензии*.

Акцентът върху практическата приложност на научните изследвания (на културното наследство също се гледа от утилитарна гледна точка) е базиран върху неолибералния възглед, че движението на *стоките* и *парите* може да бъде разглеждано като *независимо* от *човешкото поведение*. Оттук може да се каже, че единственият политически признат *временен пласт* е този на *паричното обръщение*. В сравнение с него всички *други времена* се разглеждат като *несъществуващи*.

В такъв случай останалите ценности, включително и етичните, се превръщат в производни на обръщението на капиталите. На категоричния императив на последните става подчинено всяко човешко действие. Тогава обаче място за етично, свободно действие не би могло да има. Или както прогнозира Ж. Атали, самият *човек*, превърнат в масово продаван *артефакт*, накрая ще *изчезне*, станал *непотребен* като собствените си творения [Атали, 2009, 5].

Именно поради тази причина е изключително важно да бъде съхранен философският поглед за времевия характер на човешкото битие. По отношение на политически незначимото настояще С. Агасински изтъква, че то "е изтъкано от... покривала от *време с различни дължини*, в зависимост от различните *трайности* на "*движенията*" от *моя живот*" [Агасински, 2001, 59]. В по-общ план този възглед отвежда към вписването на обогатеното с различни съдържания настояще в *различните оси* на многомерното социално време [Липовецки, 2005, 63].

На тази основа може да се каже, че, ако не ни се налагаше да се сблъскаме с времето на собствения си живот, както и с времето на човешкия род, времето би се лишило от дълбочина. "Впрочем посредством *другите* времето се отваря до *безкрайност* отвъд настоящия ни живот... Опитът на *времето* е *хетерогенността*, която преминава... през непрекъснатото размества-

¹ Според Ж. Делюз има два основни антични възгледа за времето: а) настоящето е несъществуващо, постоянно делима точка между бъдещето и миналото (стоицизъм); б) настоящето е единствената реалност, а миналото и бъдещето са несъществуващи моменти (епикурейство).

не на ражданията и смъртите. На това *различие* се основава правото ни да *наследяваме* предците си и да *оцеляваме* след изживелите времето си" [Агасински 2001, 114].

Тъй като *социалното време* е продукт на човешките *споразумения*, то може да бъде описано като *институция*. Това означава да бъде отчетена зависимостта му от основните *власти* – *религиозна, политическа* и *икономическа*, налагащи своя собствена *времевоост* [Агасински, 2001, 52]. Или както отбелязва Ж. Атали, всяка една от тези власти *владее времето*, като *контролира измерването* му [Атали 2009, 15].

Съвременните *институции* показват нееднородни *ритми* и *темпове* на *промяна* [Агасински 2001: 64]. "Не е лесно да се приспособим към тези *многообразни времена*. Човешкият опит не представлява като някога времева цялост. Той е разделен от акселерацията на историята и от новото разкъсване на времето" [Агасински 2001: 65]. "Следователно *не* можем да говорим за *времето* като за нещо *хомогенно*, обединено от *обща мяра* и *единствена история*. Съществуват *различни режими* на *времевоост* (които отговарят на *темповете* на различните *събития*), както има и различни *режими* на *историчност*" [Агасински, 2001, 52 – 53].

Оттук можем да си зададем по-конкретно въпроса за *политическата отговорност* към развитието на науката. Както отбелязват П. Рикьор и Е. Левинас, *откъснатата от онтологията етика* не би могла да има *собствен език* [Рикьор, 2006, 235]. Сходни са възгледите и на Й. Хайнрихс. "*Социална етика без социална онтология* е произволна – дори когато не се ограничава само в апел към индивидуалните субекти" [Хайнрихс, 2004, 281].

Ако етиката изследва мотивите на дължимото поведение, тогава обосноваването ѝ задължително би трябвало да отчита многомерния характер на социалното време, тъй като ориентацията на всяко действие е зависима не само от особеностите на съответната *подсистема*, но и от съответния *времеви пласт*. Само по този начин бихме стигнали, както отбелязва Хайнрихс, до превръщането на външния архитектурен закон на строежа на социално-цяло във вътрешен *социално-етичен принцип* за неговото *изграждане*.

В Националната стратегия не е отчетено, че идентичност – личностна, колективна или национална – не се гради единствено върху спомените за някакво минало или върху паметниците, които го документират. Наред с това тя има измерения и в бъдещето, които обаче не се свеждат до количествените и качествените натрупвания в технико-икономическата област.

Неслучайно западните изследователи също акцентират върху този проблем. "Всички в България виждат, че за културата, запазила националната идентичност през 500-те години чуждо иго... не се дават нито пари, нито някой се опитва да отстоява интересите ѝ, а като резултат тя отмира или търси реализация в чужбина... И *етичните ценности, нормите*, в които

трябва да се отразява *общото съгласие* (свобода, свобода на словото, право на труд и т.н.) също *не* се *дискутират*, както и тяхното формулиране в (основни) закони [Мецгер, 2004, 28].

Обществената дискусия по отношение на ценностите и тяхната валидност *не функционира* или е *възпрепятствана* с оглед на определени *интереси*. Ако етически дискусии все пак се състоят, те засягат отделни случаи, а не цялостните стратегии, които да мотивират гражданите [Мецгер, 2004, 30]. Този извод не бива да буди изненади, тъй като публична дискусия върху основните етически проблеми, отнасящи се до цялото общество, може да се състои единствено ако бъдат преодолени – "полифонично" – основните идеологемии на управляващата власт. Засега обаче са създадени само предпоставките за изместването на ориентирането към разбиране действие от инструменталното третиране на другия.

ЛИТЕРАТУРА

- Атали, Ж. (2009). Кратка история на бъдещето. С., Рива.
- Бел, Д. (1994) Културните противоречия на капитализма, С., Народна култура.
- Левинас, Е. (1995). Времето и другото, С., Сонм.
- Липовецки, Ж. (2005) Хипермодерните времена. С., Изток – Запад.
- Мецгер К. (2004). Демокрация без народа. В: Й. Хайнрихс (2004). Революция на демокрацията. Реална утопия за мълчаливото мнозинство. Варна, Черноризец Храбър.
- Тодорова, М. (2004). *Мавзолеят на Георги Димитров като lieu de memoire.* – В: сп. Факел експрес, кн. 4, 5.
- Тодорова, П. (2011). *Към историята на хуманитаристиката от втората половина на XX век: българският принос за развитието на структурализма и постструктурализма (Цветан Тодоров и Юлия Кръстева)*. С., Дисертация за присъждане на научно-образователната степен "доктор", обсъдена на вътрешна защита в ИИОЗ на 30. 11. 2011.
- Хайнрихс, Й. (2004) *Революция на демокрацията Реална утопия за мълчаливото мнозинство*. Варна, Стено.
- Kristeva, J. (1974). *La révolution du langage poétique*, Paris, Seuil.

ЕФЕКТИВНОСТ НА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗИРАНИТЕ ФОРМИ ЗА ИНТЕГРИРАНЕ НА ЕТИКАТА В НАУЧНАТА ПОЛИТИКА В ЕВРОПА И БЪЛГАРИЯ

Аделина Илиева¹

Днес наблюдаваме един процес, протичащ с бързи темпове в Европа – процес на *институционализиране* и *интегриране* на етиката в научната политика – сферата на дейност, създадена да осъществява мониторинг, регулация и дори контрол върху производството на знание и неговото приложение от страна на държавата.

Най-явната и мащабна форма на взаимодействие между етиката и научната политика е формирането на етични комитети към/и в полза на отговорните научно-политически органи. "Институционализирането" е формалният акт на учредяване на етически орган и ясното формулиране на неговите функции, а "интегрирането" е включването на етични клаузи в научно-политическите решения и повлияване на реалната научноизследователска практика.

И докато *институционализирането* на етиката в научната политика е един реално наблюдаем процес, обозрим във времето и пространството, процесът на *интегриране* на етиката остава неясен и трудно достъпен, разпознаваем чрез анализ на етичните съображения в дискусиите, които формират крайните решения, и проследяване "съдбата" на тези решения за разкриване на неясното им влияние.

Важно е да се отбележи фактът, че етичните съображения, на които се основава дебатът върху моралните аспекти на науката, не са резултат само и единствено от работата на експерти етици. Т.е. "етиката", за която търсим белези на "интегриране" в научната политика чрез дейността на етичните комитети, не е морална философия, не е професионална етика, не е изследователска етика, а комбинация от всичко това поради разнородния членски състав² на комитетите, сред които не преобладават етици. Това предполага

¹ Главен асистент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по наукознание.

² Интердисциплинният състав на (био)етичните комитети сам по себе си е преимушество, в никакъв случай недостатък. Напротив, това е едно от най-важните условия за дебатирание по въпроси на изследователската етика – особено в областта на биомедицинските изследвания, като най-актуална.

аргументация, базирана на личен опит, морални норми и ценности, едновременно с експертно знание в дадена изследователска област. Ползват се методите на приложните етики, доколкото моралните принципи, заложиени в етическите теории, са прекалено спекулативни и не дават необходимите ситуативно-нюансирани отговори.

В допълнение на това оценката за ефективността на етическите органи и филтрирането на техния принос са затруднени от липсата на инструментариум поради факта, че техните решения и съображения са част от един по-обширен оценителен процес и само елемент от научно-политическите решения. Компенсаторно улеснение се привнася от факта, че подходите за интегриране на етическите принципи в научната политика чрез институционализиране на етико-регулаторните механизми в различните европейски страни са уеднаквени и в повечето случаи се свеждат до създаване на етични комитет към органите за научна политика, който съдейства за уреждане на конфликтните ситуации от морален характер както в ежедневната научноизследователска практика, така и по отношение на научното и технологичното развитие като цяло. Остава въпросът обаче, доколко успешна е тази практика и какви са критериите за оценка за степента на въздействие на моралния дебат в регулаторния процес? Как се балансират експертното и общественото участие в процеса по регулиране на науката и съществува ли зависимост между модела ("експертен модел" и "моделът на публичното участие"), застъпен в етическата регулация и ефективността на регулацията?

Експертният модел" (WHO model) е по-лесен за осъществяване, спомага за детайлно изследване на проблема, базирано на рационални съображения и нормативност, чрез интердисциплинна експертиза. В същото време обаче обсъжданията в етичните комитети много често са следствие от вече идентифициран проблем, от което значимостта на становищата намалява, доколкото са *post factum*. При тези обсъждания липсва широка представителност, което рефлектира върху общественото доверие.

Моделът на "публичното участие" е по-активен, основан на обществените настроения, и доколкото в него участва широката общественост, предполага по-голямо обществено доверие, но пък съществуват затруднения в обхващане на всички обществени съображения и притеснения.

Практиката показва, че е необходимо застъпване и на двата модела в дейността на етичните органи, а именно "научната консултация" да се допълва от разширено обществено участие в процесите по регулиране, опосредствано от експертите етици, които съдействат за информирана обществена ангажираност в дискусиите.

Без съмнение знанието, което се създава в контекста на приложение, привлича обществен интерес и предизвиква по-широк обществен нормативен дебат, който би могъл да окаже и по-сериозен натиск върху решенията

на органите за научна политика, за разлика от други морално-проблематични ситуации в науката (етически аспекти при публикуване на данни и резултати от изследвания например), които остават встрани от общественото внимание и не предизвикват обществен дебат.

Наблюдава се пряка зависимост между ефективността на етичните комитети и съвместяването на двата модела в работата им. По-голям ефект и влияние върху научната политика имат тези етични органи, които са разширили публичното участие и успешно синтезират двата модела, за разлика от онези, които се базират само и единствено на експертния модел. Това твърдение е основано на факта, че в страните от Европа, в които проблемите на научната етика са достигнали до всеки гражданин, и този гражданин може и желае да изрази гласно своята позиция, именно там *институционализирането* на етиката в научната политика не е формален акт, наложен от общоевропейското законодателство, а акт, продиктуван от обществена необходимост. Там, където гражданите реално се ангажират в дебатите, там и *интегрирането* на етиката е ефективно.

За висок успех и постигане на реален ефект от работата на етичните комитети са случаите, в които възникнал проблем в науката, с ясно изразен морален аспект, се подлага на обсъждане от съответния етичен орган, чието становище се взема под внимание от отговорния научно-политически орган и интегрирано в крайното решение, т.е. заложено в закон или друг нормативен документ, което непосредствено оказва влияние върху научноизследователската практика.

В резултат на европейската политика за интегриране на етиката в научно-политическите решения и предвид актуалността на моралната проблематика в модерните биотехнологии, науки за живота и биомедицинските клинични изследвания, голяма част от институционализираните органи за етична регулация са наречени биоетични комитети. В "гида" на ЮНЕСКО от 2007 г. ясно са разграничени 4 типа органи за етична регулация, два от които са конкретно свързани с научноизследователската практика, а именно: 1) политически и/или консултативни комитети и 2) комитети по изследователска етика, които защитават участниците в научните изследвания и поддържат изследователската почтеност и отговорната изследователска дейност [1].

Вторият тип комитети или етични комисии, регулиращи клиничната изследователска практика, са най-разпространената институционализирана форма за интегриране на етиката в научната политика в България.

След политическите и икономическите промени в страните от Централна и Източна Европа, в частност и в България, и развитието на пазара за големите международни фармацевтични компании се отчита увеличен брой на клиничните изпитвания в региона [2]. Етическите проблеми, възникващи в ежедневната медицинска практика, остро поставят въпроса за изработване на

инструмент за решаването им. Адаптирането на специфичните регулации е акт, продиктуван от нуждите на практикуващите медицински работници и изследователите, извършващи клинични изпитвания върху хора. В допълнение, повишената информираност на обществеността в последните години още по-категорично поставя въпроса за изработване на критерии и механизми за етическа оценка на научноизследователската дейност. Тези инструменти се базират на идеята за стимулиране на изследователската дейност, но и за следене спазването на принципите, защитаващи обектите на изследване, особено когато са човешки същества.

В изследване на процесите по институционализиране на етиката в научната политика, проведено през 2000 г., се твърди, че изследователските етични комитети в България и в други 10 страни от Централна и Източна Европа функционират предимно като предохранителни органи [3]. С други думи, по-силно изразена е защитната им функция спрямо участниците, обекти на изследванията, отколкото чрез етична регулация да стимулират изследователската дейност.

След 1990 г. България осъзнава, че регулацията не е функция само и единствено на научната общност и адаптира Директивите на Европейския съюз и Декларацията от Хелзинки – документи, които регламентират дейността на *изследователските етични комитети*, и така се поставя началото на процеса на интегриране на етиката в научно-регулаторния процес по отношение на клиничната практика. След 2000 г. всеки изследователски протокол подлежи на "...етичен контрол, извършван от специално назначен етичен комитет.." [4]. Тези процеси са съпътствани от нарастване на етичната ориентация като цяло в българското здравеопазване [5]. Изработват се стандарти за осигуряване правата на пациентите, стандарти за качеството на здравните грижи, въвежда се изискването за информирано съгласие и др., създадени са 103 изследователски етични комисии на местно ниво в лечебни заведения, в които се провеждат клинични изпитвания [6]. Не дотам успешно е институционализирането на етиката в научната политика в България в лицето на консултативните (био)етичните комитети. Причините за това могат да бъдат отнесени до липсата на чувствителност на българското общество към проблематиката. Това е вярно и за други страни от региона. Значимостта на етичната проблематика е различна в европейски план, ползва се с различна степен на внимание и интерес от страна на обществеността и съответно тази проблематика "има доста различна относителна тежест в контекста на вътрешната политика на всяка една страна" [7].

Както и в другите държави от Европа, така и в България местните изследователски етични комисии се координират от централен орган. Тази функция се изпълнява от Централна комисия по етика към Министерски съвет по

Закона за лекарствата в хуманната медицина и Етична комисия по трансплантация към Министерски съвет.

Освен тези две комисии, които се ангажират с конкретна етична проблематика, на национално ниво клиничната изследователска дейност се регулира от Министерството на здравеопазването, към което функционират: Изпълнителна агенция по лекарствата; Специализиран комитет за одобряване и провеждане на клинични изследвания в медицината и Централна етична комисия, която координира местните органи.

Местните или локалните изследователски етични комисии, функциониращи в болници, изследователски институти или университети, са със статут, определен от наредба, според която: "Комисия по етика е независима структура, съставена от медицински/научни специалисти и немедицински/ненаучни членове. Основната отговорност на комисията е да се защитят правата и сигурността на хората, участващи в изпитването, и да се представи публично уверение за това. Това се осъществява чрез разглеждане и излизане със становище по протокола от клиничното изпитване, изследователските методи, условията на провеждане на изследването, методите за получаване на "информирано съгласие" и др." [8] Комисиите работят в съгласие със Закона за лекарствата и фармацевтичните продукти за човешка употреба, Закона за здравето, регулиращ всички биомедицински изследвания, и Закона за висшето образование, регулиращ извършването на клинични изследвания, част от програмата за обучение във висшите медицински училища, както и по силата на наредбите: Наредба 14/1996, осъвременена през 2000 г., "Наредба за условията и реда за извършване на клинични изследвания с хора в медицината", Наредба 26/1995 за структурата и дейността на Централната етична комисия, преразгледана през 2000 г. съгласно Закона за лекарствата.

По сега действащото законодателство към Министерството на здравеопазването се създава Комисия по етика за многоцентрови изпитвания, чийто състав се определя със заповед от министъра. Към лечебните заведения, в които се провеждат клинични изпитвания, се създават местни комисии по етика, чийто членове се назначават от директора на институцията. Регистър на комисии по етика се води от Изпълнителната агенция по лекарствата и според данните съставът на местните комисии по етика е между 7 и 12 членове, които притежават необходимия опит и квалификация да оценят и анализират както научните, така и етичните аспекти на предложеното изследване. Обикновено те са специалисти вътрешни болести, клинична фармакология, клинични лаборанти, хирурзи. Няма специални изисквания към тяхната квалификация, освен опита им в клиничната медицина. В състава на комисии са включени поне двама членове, които са финансово и административно независими от болничното заведение и са с немедицинско образование. Външни специалисти се привличат в работата на етичните комисии най-

вече в случаите, в които клиничното изпитване е върху малолетни или непълнолетни лица. Заседанията на комисиите по етика са закрити. При необходимост председателят на комисията може да покани възложителя на клиничното изпитване или главния изпълнител. Закритите заседания са въведени с промяна в чл. 40 (3) от сега действащия Закон за лекарствата и аптеките в хуманната медицина.

В правомощията на изследователските етични комисии е освен да следят за пълното спазване на нормите за провеждане на клинични изследвания, но и да преустановят научно-медицинско изследване, ако не е в съгласие с етичските принципи на изследователската дейност.

Теоретичните и нормативните аспекти за провеждане на клиничните изследвания в България са в съгласие със законодателството, политиката и практиката на Европейския съюз. В цитираната наредба 14/2007 детайлно са описани изискванията за клиничните изпитвания в нашата страна, както и информация за националните органи и специфичните процедури и изисквания за одобряване и провеждане на клинично изследване в България. За етичните комисии обаче информацията е оскъдна и ограничена до общо описание на отговорностите и изисквания към състава им. Липсва обществен интерес относно дейността им поради не дотам активен обществен дебат по сложните етически въпроси на науката, технологиите и в частност на клиничните изследвания с хора. В тази връзка информиране на българското общество както за етичните аспекти на научноизследователската дейност, така и за ефикасността на етичните комитети, е абсолютно необходимо, доколкото общественото участие би допринесло много за етичката регулация. Неясно остава доколко сега действащото законодателство благоприятства работата на етичните комисии и дали тяхната дейност има капацитета да повлияе за преразглеждане и евентуални промени в законодателството.

Безспорно голямо е многообразието на *институционализирани* форми за интегриране на етиката в научната политика в Европа. Обектът е необятен – множество институционализирани етически органи с разнообразни активности и различен фокус на дейност, а *интегрирането* на етиката в научната политика е следствие от дейността на множество актьори и фактори, влияещи върху регулаторните процеси.

Но самото създаване на етичните комитети е явен белег за това, че днес научната политика е силно повлияна от моралните следствия от научното и технологичното развитие и че "...научната политика включва етиката или имплицитно, или експлицитно." [9] Крайният ефект обаче е труден за измерване и може само да се регистрира в отделни случаи. Ако "етиката" успешно се *институционализира* в научно-политическата дейност, то доколко успешно се *интегрира* тя и ефективна ли е ролята на етичните комитети, носители на тази "етика", в полза на разумни и морално издържани научно-политиче-

ски решения? Доколко тяхната намеса в изследователската и клиничната практика е ефикасна и дава позитивен регулативен ефект?

За по-голяма ефективност е необходимо преодоляване на тенденцията за затваряне на дискусиите в експертни кръгове. Етичните органи са създадени като форуми за обществени дискусии, но в някои от институционализираните форми "ползването" на обществените нагласи за морално обосновани решения липсва. Колкото по-широко е застъпен моделът на общественото участие, толкова по-ефективна е работата на етичните органи в интегриране на етиката в политическите решения. Разбира се, не бива да се пренебрегват различията в европейските общества. В страни като Германия, Холандия, Норвегия, Дания, Австрия и др. процесът е стартирал отдавна и дава реални резултати, за разлика от новоприсъединилите се страни – членки на Европейския съюз, където тази дейност тепърва прохода. Според някои автори тези различия произтичат от различията в културното, социалното и икономическото състояние на обществата. Независимо от големия набор морални въпросителни, произтичащи от науката и модерните технологии, днес обществата, които не са подготвени за обсъждане на тази проблематика, остават встрани от дебата.

Процесът на институционализиране на етиката в научната политика в Европа не протича гладко. Неслучайно "промяна", "хармонизация" и "по-добра комуникация" са препоръките, които най-често се формулират към настоящата етико-регулаторна практика.

Разбира се, това не е общовалидно, съществуват случаи на ефективна работа, на добре регламентирани отговорности и на добре балансиран експертен състав. Това е причината, поради която е необходимо в различните страни от Европа да се подходи към всеки случай поотделно и с оглед на индивидуално заложените функции на всеки от съществуващите комитети – на какво ниво функционира, кого обслужва, какъв е фокусът на регулаторната му функция и каква е тежестта на решенията, доколко те се вземат под внимание от отговорните научно-политически органи. В допълнение е важно да се отбележи, че независимо от някои несъвършенства, процесът по институционализиране и интегриране на етиката в научната политика, осъществяващ се чрез създаване на (био)етични комитети, най-вероятно е стъпка към един по-добре структуриран и изчистен етико-регулаторен процес.

ЛИТЕРАТУРА

1. UNESCO, Division of Ethics in Science and Technology, Guide 3, Education Bioethics Committee, 2007.
2. Coker, R. & McKee, M. Ethical Approval for Health Research in Central and Eastern Europe: an International Survey, *Clinical Medicine*, vol. 1, No 3, 2001.

3. Пак там.
4. Operational Guidelines for Ethics Committees That Review Biomedical Research, WHO, Geneva, 2000, p. 39.
5. Кръстева, Й. Комисиите по етика в здравеопазването – проучване за България и сравнителен анализ с други държави. В: сп. Медицинско право, 2/2008, с. 42 – 59.
6. The EFGCP Report on the Procedure for the Ethical Review of Protocols for Clinical Research Projects in Europe (2008).
7. Годоров, Хр. Когато му е добре на магарето или за състоянието на биоетиката в южна и югоизточна Европа. В: сп. Християнство и култура, 2004, бр. 4(12), с. 83.
8. Наредба 31/2007.
9. Mitcham, C. "What is the connection between science policy and ethics", Center for Science and technology Policy research, Presentation, November, 2005.

ОТКЛОНЕНИЯ ОТ СТАНДАРТИТЕ В НАУКАТА

АВТОРСКА СОБСТВЕНОСТ ПРИ НАУЧНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ПОСЕГАТЕЛСТВА ВЪРХУ НЕЯ

Виолета Цакова¹

ЗА НАЧАЛО – ТРИ ПО ТРИ ВАЖНИ ПОЛОЖЕНИЯ

Причини за участието ми в конференцията:

- недоброто познаване на авторската собственост върху научни произведения от техните автори, които дори не осъзнават това или се притесняват да го признаят, или не знаят как да го преодолеят;
- ограбване на авторската собственост под различни форми;
- съпричастността ми към проблемите на авторската собственост като научен работник и специалист в областта на интелектуалната собственост.

Цели на доклада:

- да разкрие същността на авторската собственост върху научни произведения;
- да посочи типичните посегателства върху авторската собственост;
- да представи някои възможности за противодействие на посегателствата върху авторската собственост.

Основна теза на доклада в три стъпки:

- авторската собственост е лично и обществено богатство,
- която трябва добре да се познава, свободно да се упражнява и активно да се защитава,
- за да получи дължимото признание, зачитане и реализация, присъщи на всяка собственост.

СЪЩНОСТ И СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРСКАТА СОБСТВЕНОСТ

На международно равнище авторската собственост върху научни произведения е призната за първи път през 1886 година с Конвенцията за закрила на произведения на литературата и изкуството, известна като Бернска конвенция. Този международен акт установява правилата за уреждане на отношенията при създаване и използване на авторски произведения и има фун-

¹ Доцент в УНСС, д-р по икономика.

даментално значение за тяхното последващо развитие и утвърждаване. Членове на Бернската конвенция днес са над 160 държави, в т.ч. и България, които по силата на членството си се задължават да закрилят авторската собственост върху научни произведения.

В България авторската собственост върху научни произведения получава първата си цялостна уредба със Закона за авторското право от 1921 година, приет в изпълнение на задълженията от присъединяването на страната ни към Бернската конвенция. Днес авторската собственост върху научни произведения у нас се урежда от Закона за авторското право и сродните му права от 1993 година със следните **основни положения**:

- авторската собственост върху научно произведение е форма на **интелектуална собственост** и подобно на всяка друга собственост има за съдържание изключителното право на автора да реализира собствеността си в свой интерес и да я брани срещу посегателства;

- съдържание на авторската собственост върху научно произведение са различни **действия по комерсиалното му използване**, като всяко действие е облечено в правна форма и е уредено като самостоятелно право на автора¹;

- действия по комерсиално използване на научно произведение може да извършва **само неговият автор** или лице, на което той е дал разрешение за това.

Комерсиални действия с научно произведение са тези, които довеждат произведението до потребителите и позволяват **реализирането на доход** от неговото използване. Такива действия са:

- възпроизвеждане на произведението в екземпляри;
- разпространение на екземпляри от произведението;
- предоставяне на достъп до произведението чрез интернет;
- преработка, вкл. превод на произведението;
- излъчване на произведението по безжичен път;
- предаване и препредаване на произведението по кабел;
- публично представяне на произведението "на живо" или чрез запис;
- внос/износ на екземпляри от произведението в търговски количества и други.

Многообразието и конкретността на комерсиалните действия са силно зависими от развитието на техниката и технологиите за записване, възпроизвеждане и предаване на информация. Това развитие предоставя нови способи за използване на научни произведения, но същевременно ги прави и по-уязвими за кражба.

¹ В съдържанието на авторската собственост не са включени и не се разглеждат т.нар. неимуществени (лични, морални, некомерсиални) действия, съответно – права на автора, като право на авторство, на име, на интегритет и др., чрез които той контролира и защитава интелектуалната съдба на своето произведение.

СВОБОДНО ИЗПОЛЗВАНЕ НА НАУЧНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ИДЕИ

Изключителният характер на авторската собственост е в **конфликт** с основно право на човека – да се ползва от национални и общочовешки културни ценности, каквито са и научните произведения. Този конфликт се преодолява чрез специфични за авторската собственост механизми, които уреждат различни **свободи за използване на резултати от научната работа**. Един от тези механизми позволява свободно използване на научни произведения без разрешение на техните автори за постигане на образователни, изследователски и информационни цели. Такива допустими действия са например цитирането, превеждането и възпроизвеждането на произведение за лично ползване и др. Решение, насочено към преодоляване на конфликта между частния характер на собствеността върху научни произведения и културните права на членовете на обществото, е и срочността на авторската собственост. Срокът на нейната активност е определен със закон и след изтичането му научното произведение става свободно за използване по всички възможни начини. Интересно решение е и това, което ограничава обектите на авторска собственост, като изключва от обхвата ѝ научните идеи. Те, независимо от това колко са оригинални, новаторски и ценни, кой ги е генерирал и как ги е изразил, са свободни за използване.

ПОСЕГАТЕЛСТВА ВЪРХУ АВТОРСКАТА СОБСТВЕНОСТ

Посегателствата върху авторската собственост могат обобщено да се предстват в **три групи**: нарушения, престъпления и "правомерни" посегателства.

Нарушения на авторската собственост

Нарушение на собствеността върху научно произведение е всяко действие по използването му без съгласие на неговия автор, с изключение на действията по свободно използване. Видът на конкретното действие (възпроизвеждане на произведението, разпространение на екземпляри от него, предоставяне на достъп до произведението или до част от него в интернет, излъчването му по безжичен път и др.), мащабите, времетраенето и територията на извършването му са без значение за установяване на нарушение.

Защитата срещу нарушения на авторската собственост може да се предприеме от лицата, чиито права са нарушени, или от административен орган и се реализира съответно като гражданскоправна или административноправна. **Гражданскоправната защита** се организира по реда на Гражданскопроцесуалния кодекс. Тя е твърде тежка, бавна и скъпа, поради което не се предприема лесно от засегнатите от нарушението лица. **Административноправната защита** се организира по реда на Закона за административните нарушения и наказания. Наказващият орган е министърът на културата, а

наказанията, които той може да наложи, са от 2000 до 20 000 лв. – при първо нарушение, и от 3000 до 30 000 лв. при повторно нарушение.

Нарушения на авторска собственост върху научни произведения се извършват ежедневно и всеки научен работник знае поне за едно такова. Но за решения по граждански дела и за издадени наказателни постановления за такова нарушение едва ли е чувал, просто защото ги няма или, ако ги има, са инцидентни и остават без гласност.

Престъпления срещу авторската собственост

Престъпленията срещу авторската собственост върху научни произведения и наказанията за тях са уредени в Наказателния кодекс. Той предвижда три състава на престъпления: плагиатство, натрапено съавторство и интелектуално пиратство (контрафакция). По своята същност **плагиатството и натрапеното съавторство са интелектуално ограбване** на учения чрез присвояване на авторство върху негово научно произведение. Наказанието и за двете престъпления е алтернативно – лишаване от свобода до две години или глоба от 100 до 300 лв. Едва ли някой познава случай за наложено наказание "лишаване от свобода" и едва ли наказателен съд ще го наложи. Следователно, дори и при осъдително решение за плагиатство или натрапено съавторство, максималното наказание може да е 300 лв. С този си размер то е явно несъразмерно на обществената опасност на извършената интелектуална кражба, обидно е не само за учения, чийто труд е ограбен, но дори и за наказателния съд, доколкото максималното наказание, което той може да наложи, е от 7 до 100 пъти по-ниско от това, което може да наложи министърът на културата за административно нарушение.

По своята същност **интелектуалното пиратство** (контрафакцията) е използване на чуждо научно произведение без разрешение на неговия автор и без да му се заплаща възнаграждение. Последниците за автора са **икономическото му ощетяване** поради неполучаване на полагащо му се възнаграждение при криминалното използване на негово произведение. Наказанието за интелектуално пиратство е кумулативно – лишаване от свобода до пет години и глоба до 5000 лв., а при повторно извършване – лишаване от свобода от една до шест години и глоба от 3000 до 10 000 лв.

Сравнението на наказанията за двете форми на престъпления показва силна чувствителност на законодателя към икономическото ощетяване и прекомерна снизходителност към интелектуалното ограбване. Той брани поагресивно бизнеса с научни произведения, а не учения и резултата от неговия интелектуален труд. Това е така, защото на практика не авторът, а посредници между него и потребителите извършват действията по използване на научно произведение, превърнато в стока. Пиратството засяга пряко техните икономически интереси и само косвено и в малка степен може да засегне интересите на автора.

"Правомерни" посегателства върху авторска собственост

По правило авторът на научно произведение не може сам да го възпроизвежда и разпространява, да го излъчва по безжичен път, предава и препредава по кабел, както и да извършва други действия по комерсиалното му използване. Затова той обикновено реализира авторската си собственост, като дава разрешение на други лица да извършват съответни комерсиални действия. Това става с договори, определяни като авторски и като лицензионни заради дадената от автора лицензия, т.е. разрешение за използване на негово произведение по определен начин. Лицензополучатели по тези договори са печатници, издателства, радио- и телевизионни организации, преводачи, доставчици на съдържание в интернет и други **ползватели с ролята на посредници** в процеса на довеждане на научното произведение до потребителите. Всички те организират своя бизнес върху използването на авторски произведения и се стремят към извличане на максимална печалба от това, вкл. за сметка на посегателства върху авторска собственост. Ето защо тези на пръв поглед полезни и услужливи посредници често стоят изцяло и единствено зад икономическите си интереси за сметка на интересите на авторите. Това личи най-вече от клаузите, които те залагат в договорите за използване на авторски произведения. В общия случай тези договори се подготвят от лицензополучателя, т.е. от ползвателя на научно произведение и почти не предвиждат възможност авторът да преговаря по условията му. Самите договори залагат много "**капани**" за авторската собственост. Тук ще посочим само някои от обичайните.

Първият "капан" е заложен в предмета на договора във връзка с **обхвата на даденото разрешение** – общо или конкретно. Общо е разрешението за използване на научното произведение, а конкретно – когато се посочват определени действия по използването. Обикновено в договорите е записано даването на разрешение (отстъпването на правото) за "използване. Това понятие не буди никакво притеснение у автора, звучи му естествено и му се струва правилно. Проблемът е, че той не познава специфичното съдържание на понятието "използване" и не знае, че то включва всички комерсиални действия с произведението. Когато авторът разреши "използване", това означава, че той се е съгласил ползвателят да извършва всички действия с произведението му. Подобна обхватност не е по силите и възможностите на ползвателя, но той се стреми и обикновено успява да получи глобално разрешение.

В предмета на договора обикновено се залага още един "капан", свързан с **вида на даденото разрешение** – изключително или неизключително. Двете разрешения са алтернативни, но по-вероятно е авторът да не знае за тази алтернативност, както и да не познава същността на алтернативите. Обикновено в договорите се записва даването на изключително разрешение (отс-

търпането на изключително право) за използване. Изключителността означава, че с даденото разрешение авторът се лишава от възможността сам да извършва разрешените действия със своето произведение, както и да дава разрешение на други лица за тяхното извършване. При това положение той се превръща в "гол собственик", т.е. притежава авторската си собственост, но не може да я реализира. Това положение продължава, докато страните са обвързани с договора.

Друг "капан" в договорите е свързан с **територията**, за която се разрешава използването на научното произведение. Обикновено тя се определя като територията на цял свят или територията на всички държави при ясното съзнание, че ползвателят не може да оперира на такъв географски пазар. За автора, който е дал изключително разрешение обаче, това означава, че той не може да сключи нов договор с друго лице за използване на неговото произведение на територията на държава, различна от тази, в която е сключен първият договор.

По отношение **срока** на действието си авторските договори се подчиняват на императивна норма, според която те могат да се сключват за максимален срок от 10 години. Практиката на договарянето у нас показва опити за заобикалянето на императива под една или друга форма например чрез клауза за автоматично подновяване на договора след изтичането на срока му.

Коварство в договорите може да се намери и при определянето на **тиража** и на дължимото авторско **възнаграждение**, защото в тях не се предвижда възможност за контрол от страна на автора за действителния тираж и за продажбите, съответно – за реално дължимото възнаграждение, когато то е определено в процент от приходите от реализацията.

В обобщение може да се каже, че посочените, както и други капани, заложени в договора от ползвателя, ощетяват автора, не са в негов интерес и не съответстват на значимостта на ролите, които договарящите страни имат в процеса по създаване и предоставяне на научни произведения на потребителите. Но те не противоречат на закона и в този смисъл не са неправомерни. А веднъж сключен, договорът има силата на закон за страните по него, независимо колко неблагоприятен е той за автора. Така, възползвайки се от незнанието или слабата преговорна позиция на автора, **ползвателят посяга на авторската собственост**, без да нарушава закона.

НЯКОИ ИДЕИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ СРЕЩУ ПОСЕГАТЕЛСТВОТА

Поставените в доклада проблеми, както и практическят ни опит, свързан с тях, дават основание за предлагане на някои идеи за противодействие на посегателствата върху авторската собственост върху научни произведения. Тук те само ще бъдат посочени, а развитието им до работещи модели и ме-

ханизми е решение, което предполага обща воля и политика на всички заинтересовани страни, компетентни екипи, професионализъм и комплексност в тяхната работа, време и ресурси.

Предлаганите **идеи** са за:

- развитие и усъвършенстване на законовата защита на авторската собственост;
- разширяване на самозащитата с използване на технически средства за защита на произведения, представени в цифров формат, програми "антиплагиат", използване на депозитния режим и др.
- защита от страна на организираната научна общност, която може да предприеме действия за:
- преценка на целесъобразността от създаване и на ефективността от функциониране на организация за колективно управление на права на авторите на научни произведения по подобие на действащите у нас сдружения на автори на музикални, аудиовизуални и други произведения;
- преценка на възможността за поемане на защитни функции от професионални организации на учените;
- търсене и реализиране на форми за публично-частно партньорство при противодействие на посегателствата върху авторската собственост;
- приемане от научните организации и висшите училища на свои етични кодекси;
- ангажираност на медиите с проблемите на авторската собственост, посегателствата върху нея и защитата ѝ;
- висока възискателност и ясно определена отговорност на научните журита в конкурсите за заемане на академични длъжности, за даване на образователната и научна степен "доктор" и научната степен "доктор на науките";
- подготовка и реализиране на образователни програми за запознаване на научни работници, ползватели и потребители на научни произведения с проблематиката на авторската собственост и др.

НЯКОЛКО ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

Добре е да помним, че първопричини за признаване на авторска собственост върху научни произведения са осъзнатият дълг на обществото за засвидетелстване на **уважение към интелектуалните усилия на учените** и решимостта му за **поддържане на справедливост** в отношенията по създаване и използване на резултатите от техния труд. Тези положения са не само основополагащи, но и непреходни. Тяхното пренебрегване, включително чрез търпимост към посегателствата върху авторската собственост може да има тежки негативни ефекти в научната система и сред научната общност, да

доведе до намаляване притока от научни знания, от иновативни идеи и решения, което ще се отрази негативно върху цялостното икономическо и социално развитие и напредък. Това не трябва да се случва и може да не се случи, ако има чувствителност към тревогата и чуваемост за разумните предложения, направени от откровено загрижената за решаване на проблемите част от научната общност в страната.

КАК Е ВЪЗМОЖНО ПЛАГИАТСТВОТО У НАС?

Ангел С. Стефанов¹

Темата на този доклад е не само актуална, но за съжаление необяснимо премълчавана от страна на научната общност у нас. Имам предвид едно колкото разрастващо се напоследък, толкова и морално укоримо явление, придружаващо някои научни изяви. Веднага ще поясня, че става дума за случаите на интелектуална кражба, наречена плагиатство. То е качествено в *Етичния кодекс на СУБ* като **"едно от най-големите престъпления и от морална гледна точка"** [2]. На смисъла на съединителния съюз "и" в контекста на обсъжданата тема ще обърна внимание по-долу.

Наскоро станахме свидетели на достойната постъпка на подалия оставка министър на отбраната на Германия заради подозрения за плагиатство в дисертацията му. Аз не знам подобна постъпка да е намирала място в нашите научни среди. Нещо повече, дори явните и безспорни случаи на това грозно деяние биват negliжирани и загърбвани, докато не изчезнат в забравата на времето. Така ние не помагаме на младите хора, занимаващи се с наука, за изграждането на морална несъвместимост към плагиатството, а напротив, създаваме настроение, че то е някаква полулегитимна, но все пак ненаказуема и при това твърде лесна практика за научно израстване.

Особено вредни в това отношение са ненаказаните случаи на плагиатство при хора, заемащи престижни управленски постове в образователни и научни институции, на фона на все по-трудно удържаната забраната пред студентите да не преписват при подготовката на своите реферати, курсови и дипломни работи.

Така например, декан на факултет от уважаван университет е към края на първия си мандат и решава да защити голям докторат. Оказва се обаче, че е плагиатствал в своята дисертация. Изнесох този негов недъг пред Специализирания научен съвет по философия през 2007 г. и той не бе избран за доктор на науките. *Но какво последва от този факт?* Последва това, че въпреки разгласата на споменатото плагиатство [2], колегата беше тържествено избран отново за декан с втори мандат. Изпратих във връзка с този случай докладна записка до Ректора на университета, като скромното ми предложение не визираще дори прилагането на Закона за висшето образование с цялата му

¹ Професор в Института за изследване на общества и знанието при БАН, доктор на философските науки.

строгост, а само да се даде знак на новия стар декан да не дава лице на своя факултет, поне за известно време. Всичко се оказа глас в пустиня, а местната мъгла ми приши облика на заядлив душманин на един млад човек, устремил се към бърза административна кариера.

Но какво тук значи "някакъв си декан"? Съвсем наскоро медиите разпространиха новината, че цял Ректор, обвинен в плагиатство, и бивш научен ръководител на бизнесмена Красьо Черничкия, е бил тържествено обявен за професор в собствената си академия [3]. Но не конкретните прояви на плагиатство и не тяхната типология привличат тук моя интерес. Онова, което намирам тук, че си струва да бъде обсъдено, е отговорът на въпроса "Как са възможни случаи на плагиатство в научните ни среди?" Ето и моят опит за един лапидарен отговор.

На първо място, подобни случаи са възможни поради учудващото на пръв поглед примирение и незаинтересованост на научната общност у нас към плагиатството. Дори само подхвърлените по-горе примери са крещящо показателни в това отношение. Такова примиренческо отношение към това позорно явление няма никъде другаде в научните среди на европейските страни, а вероятно и по света изобщо.

Труден е обаче отговорът на въпроса, защо това е така? Защо подплатените с очевидни факти сигнали за плагиатство, адресирани към оценяващите научните приноси структури на бившата ВАК, към научни съвети и съюзи, остават често глас в пустиня? Казвам "труден" отговор, защото най-вероятно е многоаспектен. Той таи в себе си различни мотиви, разположили своята въздираща приемането на истината роля в различни тъмни кътчета на съзнанието. Мотиви, свързани и обвързани с лични пристрастия, с егоистична предпазливост, извираща от своя страна от различни съображения, с плахост на характера, с добре премерени интереси. Тези мотиви избухват не само поради отсъствието на лични морални ограничители, но и на културно вкоренени ограничители на порочни практики в условията на правене на наука у нас.

На второ място, подобни случаи са възможни, защото научната общност у нас не е склонна да проверява как точно стоят нещата при всеки конкретен случай на плагиатство, за който е алармирана, но пък е склонна да се съгласява с оправдателните контраатаки на плагиатите. Обикновено те се свеждат до кресливи декларации, че видите ли, те са нарочно опозорявани от хора, които ги мразят, завиждат им, искат да им спрат научното израстване, правят заговори срещу тях и какви ли не недоказуеми измишльотини от този род.

Причината за тази реакция, странна от гледна точка на съвременните европейски културни ценности, е закътана може би в мащаба на столетната нашенска практика на пробиви в професионалното израстване, белязани с лъжливи доноси и клевети по адрес на конкуренти, които често, макар и не винаги, са по-подходящи в морално и интелектуално отношение за дадена

позиция, отколкото техните зломишленици. Не бих се изненадал, ако размерът на доносничеството у нас на глава от населението се възвисява над сродните практики в останалите европейски страни. Поради това у нас са известни и случаи на целенасочено, но съвсем неоснователно оклеветени за плагиатство хора. Възможно е тогава натрупалите опит в средината на такава практика експерти да отдават повече внимание на кресливата самозащита на плагиатите, отколкото да натоварват вниманието си дори с елементарни проверки. Това обаче за тях не е никакво оправдание.

На трето място, подобни случаи са възможни поради вслушването в едно псевдоюридическо оправдание от страна на плагиатите, че те, видите ли, не са такива, защото не са осъдени за плагиатство. След това те преминават в контранастъпление, като заплашват, че поради липса на осъдителна присъда именно те ще осъдят всеки, осмелил се да изкаже гласно своето възмущение от тяхната постъпка. Това е стряскаща закана, която, както по всичко изглежда, има силен психологически ефект върху съзнанието на честните хора, и която ги отвежда към прегръдката на гузното мълчание.

Тъкмо тук е мястото да си припомним цитираната още в самото начало оценка от *Етичния кодекс на СУБ*, че плагиатството е престъпление **и** от морална гледна точка. Значи ясно трябва да можем да разграничаваме правния от моралния аспект на това укоримо деяние. Първият аспект има своята валидност като процедура само в отделни случаи. Това са такива случаи, при които автор, от когото са взети текстове без изрично позоваване или друг начин на указване на неговото авторство, или пък негови наследници завеждат съдебно дело срещу плагиата. Но започването на такава съдебно производство не винаги е възможно, а и не винаги пожелавано. Вторият, сиреч *моралният аспект на осъждане на плагиатството, е приложим към всеки един случай на това пошло деяние*, стига то да е налице, т.е. констатирано по определен ред, регламентиран в правилниците на научните организации и техните *Етични кодекси*.

Иначе всяко толериране или премълчаване на плагиатството ни води с нарастващо ускорение към многоглавата ламя на духовния разврат.

БЕЛЕЖКИ

1. Вж. точка 2 от Първи раздел на *Етичния кодекс на СУБ*.
2. Вж. Стефанов, А. "Материали от една защита", *Философия*, 2007, № 4, с. 3 – 6.
3. Вж. напр. в. "Труд" от 30. 09. 20011 г.

НАШИЯТ МОРАЛ И НАШЕТО МОРАЛИЗАТОРСТВАНЕ

Георги Найденов¹

В доклада се разглеждат три йерархии на идеолози на прехода, допринесли в най-висока степен за реализацията на стратегията на ценовите шокове и реконцентрацията на икономическата власт на комунистическата номенклатура. Въз основа на лична експертна оценка по два показателя – идеологически принос и политически принос, са построени три таблици – таблица на приноса на "десните" политолози; таблица на приноса на "десните" философи, таблица на приноса на "левите" идеолози. Очертана е възможност за научно изследване, което да доведе до обективна оценка, като: а) се вземе експертното мнение на достатъчен брой интелектуалци от университетските и академичните среди; б) се направи контент анализ на научните и публицистичните прояви на университетските и академичните публични личности.

1. Моята мотивация

Поводът да напиша този доклад е, от една страна, предизвикателната тема на конференцията. А от друга, моето усилващо се възмущение от активното **морализаторстване** в публичното пространство на водещи идеолози на прехода. Заглавието на темата "Нашият морал и нашето морализаторстване" се отнася за нашата гилдия – учените и преподавателите от обществените науки. Именно нашата гилдия "захрани" с идеолози политическата класа, която осъществи в България прехода от съветски към корпоративен държавен капитализъм. В момента водещи фигури на идеолозите на прехода – например Евгени Дайнов, Огнян Минчев, Андрей Райчев, Кънчо Стойчев и др., активно морализаторстват в публичното пространство, "обливат с кал" политическата класа и си "измиват ръцете" от това, което става в България последните две десетилетия. Трудно ми е да преглътна тази арогантност и **аморалност**. Не че политическата класа не заслужава да бъде "обливана с кал". Но точно идеолозите на прехода да правят това – ми идва в повече.

Ето защо в моя доклад ще им "**кажа имената**". Мисля че това е важно. Политическата класа вече два пъти – след 9.09.1944 г. и след 10.11.1989 г. манипулира общественото съзнание чрез архетипите "черно минало – светло бъдеще" и "изкупителна жертва". За съжаление твърде успешно и твърде

¹ Професор в УНСС, доктор на социологическите науки.

дълго. Тези систематични дълговременни манипулации унищожиха чувството за историчност в нашия народ. А историческата памет е много важна за създаването на доблест и достойнство в един народ и в частност в неговия интелектуален елит. Моралността и относителната независимост на нашата гилдия от политическата класа може да се изгражда, като ние знаем и помним имената на тези, които обслужваха **идеологически** политическата класа. Аз отказвам да слушам морализаторството на идеолозите на управляващата класа. Отказвам да се "радвам" на тяхното "красноречие", "компетентност" и т.н. Преди да им "кажа имената" най-напред ще направя кратък ситуационен анализ

2. Ситуационен анализ

В момента общоприета теза е, че в резултат на така наречения "преход" комунистическата номенклатура е заграбила националното богатство и е възстановила властовите си позиции. При цялата условност на понятието "комунистическа номенклатура" и отчитайки разместванията на пластове в нея (включително и генерационни), мисля, че тази теза в общи черти е вярна. Как стана това и каква е ролята на идеолозите на прехода?

Краят на осемдесетте години и началото на деветдесетте години бяха бифуркационна точка в развитието на България. Ние – комунистическата номенклатура, бяхме банкрутирвали като собственик на националния капитал [1]. Предстоеше преход от съветски държавен капитализъм към корпоративен държавен капитализъм. При трансформацията комунистическата номенклатура, възползвайки се от властовите си позиции, всмуква националното богатство и спестяванията на населението чрез стратегията си на ценови шокове (1991, 1994, 1997 г.) и от съвкупен капиталист се превърна в съвкупност от капиталисти, като прехвърли върху нейния кредитор – българското гражданство, изплащането: а) на нейния външен дълг; б) на изпразнените от нея пенсионни фондове; в) на изпразнените от нея здравноосигурителни фондове и пр.

Тази стратегия на управляващата класа на практика **блокира** реформите. Реализира се "**плитък**" вариант на социалното развитие.

Значим принос за осъществяване на именно този (чрез ценови шокове) вариант на социална трансформация имат много университетски и академични "десни" и "леви" интелектуалци. Университетските преподаватели и учени изиграха важна роля в реактивирането на Лениновата парадигма "социалистическа революция, социализъм, обществена собственост". Чрез **преобръщане на оценъчния знак** на комунизма на първо място десните интелектуалци оказаха съществено влияние за създаването на **биполярния** конфронтационен политически модел през 90-те години. Това даде възможност на раздвоилата се комунистическа номенклатура да "насъсква" един срещу

друг "червения" и "синия" квазиетнос и да реализира "розовата" си мечта от 80-те години – ценови шок срещу своя кредитор – българското гражданство [2]. Ето защо сега ще им **"кажа имената"**, като дам моята класация на университетските преподаватели (и учените от БАН), които имат най-голям принос в реконцентриране на икономическата власт на комунистическата номенклатура чрез реализиране на нейната стратегия на ценовите шокове.

3. Какъв е подходът?

Представил съм две таблици от имена на "десни" идеолози и една на "леви" идеолози. Основната причина за тази "неравнопоставеност" е, че "десните" идеолози бяха **активната** страна в манипулациите на общественото мнение [3]. "Левите" идеолози също имат принос за реактивирането на Лениновата парадигма и за изграждането на конфронтационния биполярен политически модел. Защото, за да се "люлее" идеологическата "люшкалка", освен от "десни" тя се нуждае и от "леви" идеолози. Но ролята на "левите" за всичките години на прехода беше **"пасивна"** и "отбранителна". "Левите" идеолози нямаха храброст и доблест. Те бяха "статисти", а не "актьори" в "идеологическата пиеса". Когато се опитах да направя таблици за "левите" интелектуалци по гилдии – философи, политолози, социолози, историци и т.н., се оказа, че "пейката" на гилдиите е твърде къса. Ето защо направих само една – обща таблица на "левите" идеолози, в която влизат представители на всички гилдии.

От "десните" разглеждам приноса само на политолози и философи [4]. Причината е, че именно тези гилдии познавам най-добре. Със сигурност приноса на икономисти, историци, прависти и пр. е не по-малък. Надявам се, че един изследователски екип би могъл да очертае приноса на **целия** интелектуален елит – не само на университетския, но и на интелектуалците от сферата на изкуството, журналистиката и пр. Хубаво би било да се направи такова изследване и на приноса на политическия елит.

Моля моя доклад да се разглежда като малка стъпка в това отношение, да се разглежда като **частно субективно експертно мнение** [5].

Разглеждам приноса в две сфери – на идеологията и на политиката. Причината да давам оценка и в сферата на политиката е, че много университетски преподаватели участваха в социалната трансформация не само като идеолози, но и като политици. Но в моята класификация са включени само интелектуалци, които идентифицирам като **университетски** (академични) личности. За тях присъствието им в политиката е било временно явление. Трайната им самоидентификация и публичният им образ са именно на университетски (академични) преподаватели и учени. Такъв е например проф. Николай Василев, който беше министър на образованието и вицепремиер в правителството на Филип Димитров. Такъв е и проф. Чавдар Кюранов, водеща фигура от "червения" политически елит, който обаче се идентифицира в

нашата гилдия – на социолозите, като учен и преподавател, а не като политик. Други, като например Александър Томов, Димитър Луджев и пр., въпреки продължителната им (включително и досега) университетска кариера и академични титли, не включвам в класификацията, защото за мен те са **политици** и съответно трябва да бъдат класифицирани именно като политици [6].

Оценката я давам по три степенна скала: а) единица – при слаб принос; б) двойка – при среден принос; в) тройка – при голям принос.

Количествената оценка на **идеологическия** принос давам, като отчитам участието на дадения интелектуалец в реактивирането на: а) Лениновата парадигма "социалистическа революция, социализъм, обществена собственост"; б) на архетипите "изкупителна жертва" и "черно минало - светло бъдеще" [7]. Участието се изразява най-вече в публикуване на монографии и статии в публичния и научния печат.

Количествената оценка на **политическия** принос давам, като отчитам участието на дадения интелектуалец в политическата власт и политическите събития.

Първо разглеждам приноса на политолозите, защото той е най-голям. Правя класация до 10-о място. Мисля, че на този етап, в доклад с ограничени размери, това е достатъчно.

4. Таблици за количествената оценка на приноса

4.1. Таблица на приноса на "десните" политолози

№	Име	Идеологически принос	Политически принос	Обща оценка	Мотиви за оценката	Институция
1	2	3	4	5	6	7
1	Евгени Дайнов	3	3	6	Голяма публицистична, популяризаторска и политическа активност	НБУ
2	Огнян Минчев	3	2	5	Голяма публицистична, популяризаторска и средна политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
3	Иван Кръстев	3	2	5	Голяма публицистична, популяризаторска и средна политическа активност	ЦЛС
4	Васил Гарнизов	2	2	4	Средна публицистична, популяризаторска и политическа активност	НБУ

Продължение

1	2	3	4	5	6	7
5	Румяна Коларова	2	2	4	Средна публицистична, популяризаторска и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
6	Димитър Димитров	2	2	4	Средна публицистична, популяризаторска и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
7	Светослав Малинов	1	1	2	Слаба публицистична, популяризаторска и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
8	Димитър Иванов	1	1	2	Слаба публицистична, популяризаторска и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
9	Момчил Баджаков	1	1	2	Слаба публицистична, популяризаторска и политическа активност	НБУ
10	Милена Стефанова	1	1	2	Слаба публицистична, популяризаторска и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"

4.2. Таблица на приноса на "десните" философи

№	Име	Идеологически принос	Политически принос	Обща оценка	Мотиви за оценката	Институция
1	2	3	4	5	6	7
1	Иван Калчев	2	2	4	Голяма, но сравнително краткотрайна публицистична и средна-политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
2	Николай Василев	2	2	4	Средна популяризаторска, публицистична и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
3	Асен Давидов	2	2	4	Средна популяризаторска, публицистична и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"

Продължение

1	2	3	4	5	6	7
4	Сергей Герджиков	2	1	3	Средна популяризаторска и публицистична и слаба политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
5	Емил Георгиев	2	1	3	Средна популяризаторска и публицистична и слаба политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
6	Иван Славов	2	1	3	Средна популяризаторска и публицистична и слаба политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
7	Калин Янакиев	1	1	2	Слаба популяризаторска, публицистична и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
8	Цочо Бояджиев	1	1	2	Слаба популяризаторска, публицистична и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
9	Стефан Гайтанджиев	1	1	2	Слаба популяризаторска, публицистична и политическа активност	Инст. по философски изсл. – БАН
10	Вяра Николова	1	1	2	Слаба популяризаторска, публицистична и политическа активност	Инст. по философски изсл. – БАН

4.3. Таблица на приноса на "левите" идеологии

№	Име	Идеологически принос	Политически принос	Обща оценка	Мотиви за оценката	Институция
1	2	3	4	5	6	7
1	Александър Лилев	3	3	6 (3)	Голяма публицистична, популяризаторска и политическа активност	Център за стратег. проучвания

Продължение

1	2	3	4	5	6	7
2	Чавдар Кюранов	3	2	5 (2,5)	Голяма публицистична, популяризаторска и средна политическа активност	УНСС
3	Андрей Райчев	3	2	5 (2,5)	Голяма публицистична, популяризаторска и средна политическа активност	Галъп интернешънъл – България
4	Васил Проданов	2	2	4 (2)	Средна публицистична, популяризаторска и политическа активност	УНСС
5	Янаки Стоилов	2	2	4 (2)	Средна публицистична, популяризаторска и политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
6	Кънчо Стойчев	2	2	4 (2)	Средна публицистична, популяризаторска и политическа активност	Галъп интернешънъл – България
7	Искра Баева	2	1	3 (1,5)	Средна публицистична и популяризаторска и слаба политическа активност	СУ "Св. Кл. Охридски"
8	Минчо Минчев	1	2	3 (1,5)	Слаба публицистична и популяризаторска и средна политическа активност	ВТУ "Св. св. Кирил и Методий"
9	Иван Ангелов	1	1	2 (1)	Слаба публицистична, популяризаторска и политическа активност	БАН
10	Стефан Стоилов	1	1	2 (1)	Слаба публицистична, популяризаторска и политическа активност	БАН

В скоби след общата оценка на "левите" идеолози съм сложил цифра – двойно по-малка от оценката. Причината е, че според мен ролята на "левите" е **най-малко** двойно по-малка от тази на "десните" идеолози. По-вероятно е, че е многократно по-малка.

В заключение отново ще помоля моя доклад да се разглежда като **частно субективно експертно мнение**. Обективна оценка може да се направи, когато:

а) се вземе експертното мнение на достатъчно количество интелектуалци от университетските и академичните среди;

б) се направи контент анализ на научните и публицистичните прояви на университетските и академичните публични личности.

За мен е несъмнена нуждата нашата гилдия – на учените и преподавателите в обществените науки, да имаме **саморефлексия** и да изграждаме вътрешни неформални морални критерии за научна доблест, достойнство, честност и моралност. Ние не можем да избягаме от въпроса – "Каква е нашата роля в това, което се случва?".

Моят доклад е малка крачка в търсенето на отговора на този въпрос.

Информация: 0886621716; naidenov@tu-sofia.bg; <http://prof-georginaidenov.110mb.com>

1. Въпреки че съм **ренегат** на своята класа, имам право да употребявам този израз. Ренегат съм, защото при варианта, който предлагам, комунистическата номенклатура губеше 35 млрд.дол. капитал. Но мисля, че имам правото да говоря за "моите хора", тъй като по произход съм от комунистическата номенклатура и поемам моралната отговорност за това, което моята фамилия е вършила. Най-интересното е, че въпреки **враждебните** ми действия, никога не съм срещал омраза към мен от бивши комсомолски и партийни дейци. Защото моите "писания" защитаваха тяхното достойнство и чест. А това за тях **има значение!**

2. "Раздвояването" на комунистическата номенклатура не е резултат на "злокобен" заговор. Това е **естествен** процес в общество, изпаднало в **аномия**, имащ своите икономически, психологически, житейски и пр. причини.

3. Водещите "десни" идеолози са по произход от висшата комунистическа номенклатура. От книгата на Достена Лаверн "Експертите на прехода" може да се разбере, че на трима от четиримата "сини шамани" – Евгени Дайнов, Иван Кръстев и Красен Станчев, бащите им са били членове на ЦК на БКП. Висши комунистически функционери са и бащите на други "десни" идеолози, имащи също големи заслуги за реализиране на стратегията на ценовите шокове – Николай Василев, Асен Давидов и пр. Защо именно децата на висши комунистически дейци станаха идеолози на антикомунизма, е отделен въпрос, имащ своите икономически, социологически, психологически, психиатрически и др. страни. Факт е, че именно тези идеолози, поради своя класов инстинкт, **по-добре** от бащите си осъзнаха необходимостта чрез идеологията на антикомунизма да се реактивира Лениновата парадигма и да се създадат идейните и психологическите предпоставки за трансформация на съвкупния капиталист (класата, от която те произхождат и на която принадлежат) в съвкупност от капиталисти.

4. Резултатите на това изследване са изнесени на Международна научна конференция "Интелектуалците и/в политиката", Нов български университет, 29-30 април 2011 г., под заглавие "Приносът на "десните" университетски интелектуалци за реконцентриране на икономическата власт на комунистическата номенклатура".

5. Оценка на **конкретния** принос на **конкретни** университетски интелектуалци (повечето от които са включени и в сегашната оценка) в реконцентриране на иноми-

ческата власт на комунистическата нomenclatura съм направил в доклада "Приносът на преподавателите от Философския факултет на СУ "Св. Кл. Охридски" за реализиране стратегията на ценовите шокове през деветдесетте години", В: "Философия и европейски ценности", УНСС, С., 2001 г.

6. В таблицата на "левите" интелектуалци съм включил и чл.-кор.проф. Александър Лилев. Може би бъркам, но ми се струва, че във философските среди него го възприемат преди всичко като учен, а не като политик.

7. Генезиса на лениновата парадигма съм разгледал в 1-ва глава, а как чрез смяна на оценъчния знак на "комунизма" "десните" интелектуалци **реактивираха** тази парадигма и двата архетипа след 10.11.1989 год. и какви функции имаше тя за манипулация на общественото съзнание, съм изследвал във втора глава на монографията "Стогодишната парадигма". Виж: Найденов, Г., "Стогодишната парадигма", изд. на Института по социология на БАН, С., 2003 г., с.19-46.

МОРАЛ, МОРАЛИЗИРАНЕ, НАУКА

Любомир Драмалиев¹

Като обособен социален феномен морализирането се отличава с висока степен на ежедневно разпространение в различните възрасти и професии, както и в отделните обществени сектори и равнища. Обяснението на това обстоятелство се корени в някои основни признаци на нравствеността като определен социално регулативен институт.

Възникването на морала следва да се търси в далечните времена на формиране на обществения човек. При постепенното усвояване на трудова целесъобразност груповата инстинктивност на някои примати започва да отстъпва пред пораждащите се изяви на съзнателност. Тя се развива и укрепва в прогресиращия ход на трудовия процес. Стихийната стадност и животинската груповост се изместват от изграждащия се човешки колектив. Дейността на неговите членове вече се регулира от създаващите се социални нормативи, чието главно съдържание са правилата от трудово-производствен характер. В тясна и органически необходима връзка обаче изпъква определящата роля на колективното начало. То изпълнява ролята на водещ фактор за обособяването на моралните от технологичните норми.

Отделянето на умствения от физическия труд е нов крупен резултат в хода на общественото развитие. Наред с нравствеността възникват и други поведенчески регулатори, като политиката и правото. С класовото обособяване на човешката духовност и в условията на държавно организираните общества върху човешката мисъл действат вече развити форми на общественото съзнание. В тези от тях, които в някаква степен отразяват социално-класови интереси, се проявяват нови духовни фактори, като идеологията, пропагандата, общественото мнение.

Съпоставена с тях, нравствеността разкрива своята специфика. Възникнала при примитивните условия на древните времена, тя се отличава както със своята историческа първичност, така и с подчертана функционална елементарност. Оттук следва и всеобхватността на нейното социално действие. Практически въздействието на социалната регулация е реално и осезаемо навсякъде, където са налице социални връзки от рода на "аз – ти – той – ние – вие – те", на "Адам и Ева", на "Робинзон и Петкан".

¹ Професор в СУ "Св. Кл. Охридски", д-р по философия.

При това самото наличие на нравствения фермент разкрива едно съществено обстоятелство. Това е различието в съдържанието на понятията "дейност" и "поведение". Те фиксират два основни аспекта в социалната активност на обществения човек. Дейността е предметно специализирана активност – от широкото многообразие на всеки вид трудов процес и следващите го управленски дейности до различните обменни, образователни, културни, спортни и др. видове. Поведението не представлява обособен *вид* социална дейност. С това понятие се обозначава *стойността, значимостта, тежкото* на *всеки* вид социална дейност. А самият факт на това понятиенно обособяване означава значителния ръст в издигането на познавателната култура на обществения човек и по-специално – на нейния оценъчно-регулативен аспект.

В това отношение следва да се изтъкнат двете основни равнища в нравственото съзнание – морално-практическо и етико-теоретическо. В условията на развит умствен труд етическата мисъл придобива особено значение. Нейното развитие става не само във философската сфера. Моралната теория се доизгражда както в политологията и правото, така също в религията (теологията), изкуствата (естетиката) и т.н. Но етико-теоретическото знание остава по принцип трудно достъпно или дори недостъпно за масовия многомилionen индивид. От това следват изводи, които се отнасят пряко до темата за морализирането.

В нравствената проблематика се развива и съзрява социалното мислене и културата на обществения човек. Този вид поведенческа регулация обаче има двойко значение. От една страна, социалното поведение (индивидуално и колективно) притежава висша степен на практическа всеобхватност. От друга страна, взето само по себе си и само за себе си, то не разкрива пряко и непосредствено дълбоките причини на социалните взаимодействия и най-вече – обективните закономерности, които направляват обществения живот. Такива представи и понятия, като "правилно – неправилно", "добро – зло", "дължимо – недължимо", въпреки своята висша форма на социална всеобщност и ежедневна разпространеност, отразяват интереси, факти и отношения, които са изключително важни, но не достигат до корените на социалните процеси и взаимовръзки. Нравствената регулация очевидно носи със себе си не само навиците и достойнствата, но и ограниченията на древните времена и това засяга неговите социални групи, вътрешногруповите отношения и междуиндивидуалните връзки. Оттук е и широката достъпност, понятност и възприемчивост на моралните аргументи, на разбиранията за добро и зло, за съвестно и безсъвестно. Оттук са и мисловните конструкции: "Аз съм добър, значи съм прав", а също – "Аз съм добър и честен, следователно знам и мога". Моралното самочувствие лесно прераства в делово и познавателно самомнение.

Това изяснява една съществена характеристика на нравствените понятия, при това не само в сферата на масовата психика, но и на равнището на етическия анализ и синтез. Става дума за т.нар. разнородност (многозначност) на доброто като категория, заемаща централно място в системата на етическите понятия.

Съществуват различни виждания по проблема и следва да се спрем на някои от по-типичните. На първо място се поставя технологичното, или инструменталното, значение на доброто. Примери за това има много в хода на трудовата дейност – добър чук (клещи, отвертка), добра машина, добър майстор и т.н. Утилитарното значение на доброто се изяснява при оценката на дадена дейност – правилно мислене, добри новини, положителни перспективи. Хедонистичното значение се намира при съответни положителни преживявания – приятна среща, радостно събитие. Медицинското значение се проявява при положителни здравни констатации – добро храносмилане (пулс, зрение, слух). Всички тези, а и други възможни значения, се формират върху основата на нравственото разбиране на доброто с чисто оценъчно-нормативното отношение към поведението – добра постъпка, благородни намерения, възвишени мотиви и др.

Тези, както и други подобни значения на доброто, биха могли да се онагледят с примера за един хотел, където при загубен (или забравен) ключ се използва специално изработен *passkey* – минаващ, отварящ ключ за всички ключалки на тази постройка. В условен смисъл подобна е и ролята на доброто – с него се обозначават множество ситуации от практиката, когато има задоволяване на потребности. Такава е "минаващата" и "отключваща" роля на доброто.

Открояват се не само социалните, но и чисто гносеологичните корени на морализирането. Масовата първосигналност на социалната психика се съпоставя с облечени в теоретичност идеи, призови, аргументи, които далеч не са лишени от противоречивост, пристрастност и групова ограниченост. В тази психологическа обстановка рязко, с налагаща се релефност се откроява традиционният, носещ старинния авторитет на родова добродетелност образ на нравственото начало. С неизбежна стихийност се налага и усвоява идеята (правилото, постановката, убеждението) за доброто, което, бидейки органически срещупоставено на злото, ще притежава и ключа не само за разбиране на обществените проблеми, но и за тяхното разрешаване. Преодоляването на злото се търси и намира "просто, кратко и ясно" в самото възвеличаване на доброто... Така се установява и утвърждава практиката (психиката, навикът, припомът) на *морализирането*.

В течение на столетия и хилядолетия не само вярата, но и самата органична необходимост от добро и добруване води до методологически неоправдано *надценяване на познавателните възможности* на нравственото чув-

ство и мислене. Заварените морални възгледи и оценки, принципи и норми се прилагат и използват в степен, задминаваща тяхната действителна функционална специфика. Полярната противоположност между доброто и злото се разпростира едновременно със своето релативизиране. Все по-често антитезата "добро – зло" ще се налага и предпочита, измествайки такива взаимовръзки, като "знание – незнание", "истина – неистина", "вярно – невярно", "теоретично – практично" [2].

В подобни случаи чувството за нравствено превъзходство, подкрепяно и от авторитета на наследена традиционност, води до фактическо подценяване на реалната оперативна специфика. Общеизвестното правило засенчва значението на конкретната деловитост. Расте вълната от стандартни поучения, доскучаваща назидателност, преповтаряна фразеология, пре-известно поповедничество. Така морализирането се разпростира и надделява над строга-та логика на практическата необходимост.

Процесът на морализираното се осъществява с цялата си вътрешна противоречивост. Идеята за доброто, добротата и добронамереността, издигната като нравствен идеал, притежава стойността на висша човешка ценност. Но частичността, орязаността, ограничеността на нейното реализиране е очевидна историческа истина. Общият колективен интерес, залегнал в корените на тази идея, далеч не притежава признаците цялостност и неантагонистичност. И през двадесет и първото столетие на новата ера човечеството не е преодоляло разстоянието между мечти и реалност, между утопия и всеобща справедливост. Морално желаното често се свежда до практиката на обичайното морализиране.

Темата за морализирането не е предмет на особено внимание от страна на теоретичната мисъл и затова по-долу се ограничаваме с най-същественото, което е налице. Оценка на едни или други обществени явления, основаващо се не върху анализ на обективните закономерности на развитието на действителността, а върху *абстрактни* идеали и пожелания. Такава оценка, която се прави *без разбиране* същността на явленията, е обикновено следствие от *неправилно разпростиране* на принципите и критериите на моралното съзнание върху онези области от политическата и теоретичната дейност на хората, в които само тяхното прилагане е *явно недостатъчно*. При това научното изучаване на действителността, разбирането на законите на нейното развитие се подменят със *субективни представи* за желания ход на събитията и с *нравствено негодувание*, когато събитията се развиват в разрез с намеренията на моралистите [3].

На друго място същият автор, покойният колега Олег Дробницки, обобщава: "Морализиране се нарича такава *незаконно* разширяване на прерогативите на нравственото съзнание ... което се състои в *подмяна* на научния анализ на обективните закони на историята с разсъждения за това как *биха*

били длъжни да се осъществяват историческите събития съгласно нравствената идея, закона за справедливостта и т.н. [4, с. 100]. И авторът е извънредно точен, когато говори именно за "прерогативи", т.е. изключителни права на моралното съзнание, които се възвеличават както в сферата на масовата психика, така и от отделни, считащи себе си за специалисти, моралисти-морализатори [4, с. 170].

Както вече беше посочено, морализирането се среща като масово разпространено явление във всички възрасти, професии и социални равнища. В предучилищната възраст присъствието на нравствената аргументация е подплатено с възпитателни съображения и трябва да се приема в нейния чист вид. При подрастващите моралното начало следва да се прилага като действително необходима регулираща стойност. Съществено по-различно обаче е прилагането при израстването и развитието на човека – гражданин. Както родители, така и учители, свещеници, журналисти и др., макар и неволно, прекаляват с тактиката и техниката на морализирането. С различни форми и начини на изразяване те стигат до един общ, събирателен израз на морализирането, а именно: изхождане от отвлечени представи за добро, чест, справедливост, съвест и др.; непознаване дълбочината и пренебрегване сложността на действителните социални и лични проблеми; приемане на желаното за действително или поне за осъществимо; неразбиране познавателните граници на нравствената сфера; надценяване стойността на собствената добронамереност; предоверяване в искреността на моралното негодувание; изместване на необходимата логическа последователност и строгост на мисловната безпристрастност с прояви на краен субективизъм, необузdana емоционалност и тенденциозна съпричастност.

При условията на съвременните развити държавно организирани общества в практиката на морализирането неволността и спонтанността често пъти се примесват и дори изместват от редовна практическа целесъобразност – особено в политическата сфера. Тук вече идеологическият фактор е съвсем на място и оказва необходимото за съответните политически интереси въздействие със средствата на агитацията и пропагандата, които имат свои особености. А тези особености включват не само общите черти на нравственото начало, но също – във висша степен тактиката и техниката на морализирането: пригаждане на основни програмни положения към равнището на масовото съзнание; разкрояване на обещаващи ползи и блага; подчертаване "изключителната" добронамереност на водещите политически субекти; демонстративна критичност към реални беди и несгоди, особено когато към тяхната причина ще може да се посочи противната страна. Всичко това, с помощта на евтиния арсенал на морализаторското негодувание, се прилага редовно, изобилно и нашироко от пропагандно-агитационната машинария.

Две много характерни за политическото морализиране дейности са *демагогията* и *популизмът*. Докато първото понятие има хилядолетна възраст, то второто е далеч по-близковременно, но се употребява често през последните десетилетия. И двете понятия имат общ етимологичен корен – *demos* на гръцки и *populus* на латински означават едно и също – народ. И при двете именно народът изпълнява водеща роля в морализаторската злоупотреба с понятието. В своята "Политика" Аристотел критикува тогавашните демократи, които изтъквали преимуществата на демократичното управление. Той посочва тези представители на "бедняшкото мнозинство", които на дело не уважават законите и оставят да действат произволните решения, като ги нарича *демагози* [1].

Днес демагогията се прилага чрез цялостно експлоатиране признаците на морала – корисни обещания и измами; очерняне на политическите противници; злоупотреба с вярванията и чувствата на обикновените хора. Неслучайно думата "демагогия" се възприема като равнозначна на лъжа, омраза, фалшификация.

Отделни признаци на популизма обикновено се срещат при повечето изяви на демагогията. Изпъкването на специфично популистката тематика се получава, когато в дадена концептуална и пропагандистка система е налице съсредоточаване върху популисткото, т.е. народностното начало. За пример на такова пряко позоваване на народа като висша самостоятелна цел се счита аграрният популизъм в САЩ през втората половина на XIX век. При него се критикуват едрите богаташи и финансисти, а дребните производители – обикновените хора, се призовават като спасители на обществения ред. Този вид популизъм приключва към края на века, когато в изборите за президент на Щатите съответният кандидат е провален. Подобни са били и възгледите на руските народници по същото време. Такива идеи се откриват и при нашите сиромасомили в годините след Освобождението от турско робство.

В съвременността популизмът се очертава като една по-изтънчена форма на демагогията. Измамата и откритите лъжи се изоставят, като се прибегва към изяви на популярност, себеизтъкване и щедри обещания. Тук тактиката и техниката на морализирането достигат върховно професионално майсторство.

Ако двадесет и първият век се смята за столетие на информацията и безбрежната медийна власт, то мястото на морализирането трябва да се търси в сферата на политическата дезинформация. Това твърдение става все по-очевидно, ако се съпоставят субективизмът на морализирането с безпощадната обективност на научната истина. Оттук идва и широката комплексна значимост на този проблем, който е важен не само за етиката и педагогиката, но също така и за социалната философия, политологията, юриспруденцията, социологията, социалната психология, публицистиката и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aristotle. La politique. Suisse, 1964.
2. Драмалиев, Л., Е. Рангелова. Морал, морализиране, възпитание. В: Годишник на СУ "Кл. Охридски". Факултет по педагогика, т. 97, С., 2005.
3. Дробницкий, О. Нравственное сознание. В: Философская энциклопедия, т. 4, с. 100, М., 1967.
4. Дробницкий, О., И. Кон. Словарь по этике. М., 1970, с. 170.

ЗНАНИЕ, ИДЕОЛОГИИ, ПСЕВДОНАУКА – ЕТИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ

Николай Михайлов¹

В последните десетилетия сме свидетели на огромното нарастване на ролята на науката и значението ѝ в цялата система на човешкото общество и култура. Според данни, цитирани от руския изследовател Лебедев, в света в момента съществуват около 10 млн. учени, число, което досегашната история на науката и човешката култура не познава. От друга страна, големи промени настъпват и в самата структура на науката като обществен феномен и в научното знание като форма на духовно усвояване на действителността. Руският автор цитира Д. Прайс, който говори за иновативността на т.нар. "голяма наука" за разлика от науката на миналото, която той нарича "малка наука". В последните десетилетия научното знание измества акцента си от фундаменталните изследвания към приложните аспекти на когнитивния процес. Съвременната наука е иновационно ориентирана за разлика от класическата ѝ предшественица и следователно тя получава нови измерения, свързани преди всичко с техническата реализация на своите постижения. За да отговорим на въпроса за разграничението между науката и това, което прилича на наука, първо трябва да дадем отговор на друг въпрос, а именно: кои са онези особености, които оформят науката като специфично поле на човешкото знание и отношение към света. Важен е и друг въпрос. Има ли псевдонауката етически измерения, които освен недостоверността на такъв тип знание внасят в него и негативен морален заряд? Твърде лековато ще бъде обаче, както твърдят мнозина изследователи, че динамиката на това взаимодействие е в това етиката да стане по-научна, а науката по-етична. По-скоро въздействието на етиката върху науката трябва да се търси в увеличаването на философския елемент, а защо не и във философската субективност и общочовешка насоченост на научното знание.

Ситуацията в българската академична наука рязко се отличава от съответната ситуация в съвременния европейски свят, към който принадлежим и ние. Не е тайна, че академичната наука в България преживява дълбока криза, която засяга всички области на научното познание. Според мен обаче последиците на тази криза се отразяват най-вече върху специфичния научен

¹ Доцент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

етос на българската наука. Резултатът е растящо отчуждение и дори враждебност в българската "република на учените", липса на обединяващи ценности, което води до това, че науката (в това число и философската етика) и учените (в това число и етиците) губят ясна представа както за себе си като учени, така и за това каква е специфичната природа на философската мисъл и научното знание. Ако си припомним определението от класическата епоха на западноевропейската наука, че тя представлява "познание чрез причина" за разлика от религията, която е "познание чрез вярата", то ще видим, че съвременните учени волно или неволно излизат извън границите на научното знание за света. Бих привел като доказателство становището на един от най-утвърдените съвременни философи – Яако Хинтика, който в своя актуална статия определя тази неяснота като "екзегетичен завой" във философията. [1] Финландският автор смята, че философските изследвания се подменят заради съвременната кризисна ситуация и вместо философска рефлексия, дори търсене на философско събеседване, каквото представлява философията още от времето на Сократ, тя се свежда до тълкуване на "свещени" текстове, обхващащи не само философски, но и литературни, журналистически, политически, естественонаучни и др. проблеми. Хинтика обаче е категоричен – този екзегетичен завой води до фрустрация на философите като следствие от отказа им (явен или неявен) от основните цели на философията и в частност на етиката. Разбира се, в наше време твърдението на Фихте, че без философско знание няма учени изобщо, може да звучи неубедително и дори наивно. Но друго прозрение на великия германец е непреходно – ученият съществува за обществото и доколкото е учен той повече от всяко друго съсловие съществува само за обществото и благодарение на него.

Още от времето на Хоркхаймер и Адорно може да се твърди, че така нареченият научен прогрес и налагането на парадигмата на всемогщата наука може да създават зло, което разрушава традиционни отношения, обичаи и дори норми. В комисията, която взима решение за атомна бомбардировка над Хирошима, от 12 души седем са учени със световни имена, между които трима са Нобелови лауреати... На по-късен въпрос към Опенхаймер – необходимо ли е било толкова крайна демонстрация на научно и военно превъзходство, той отговаря утвърдително. Аргументът му – ако не го бяхме направили ние, щяха да го направят руснаците. Както виждаме, високите интелектуални достижения не са морална пречка за използването на научни резултати в името на световно господство.

По думите на П. Гайденко индустриалната цивилизация е преди всичко рационална цивилизация, в която ключова роля играе науката, стимулираща развитието на нови технологии [2]. Но руската авторка, основавайки се на мненията на различни философи на науката, стига до извода, че рационалност и научност не е едно и също. Науката, която познава целта или благо,

е философията – такова определение за нея дава още Аристотел. Но според него благого е невъзможно за определяне без помощта на разума.

Различни са погледите и парадигмите, които описват отношенията на науката, етиката и философията. Джон Хогт определя отношенията между науката и друга форма на духовен опит – религията, като формулира категории, в които включва конфликт, контраст, контакт и утвърждаване. Друг съвременен изследовател – Ян Барбур, използва друга класификация – конфликт, независимост, диалог и интеграция [3]. Бих казал, че тези понятия могат да опишат и отношенията между науката и етиката или науката и морала. Нека си припомним за конфликта между знанията и морала, за който говори още Антистен киника и прогласения от него девиз за завръщане към природата, към първичното, дори към нецивилизованото. След хиляди години Мартин Хайдегер обявява науката и научното обяснение за ограничени само до определени граници, които на засягат моралното съзнание на човека.

Съществуват обаче и други философски подходи към науката, които търсят и откриват превъзходството на метафизичното знание над това на естествонаучното. Сократ не е намирал разлика между мъдрост и нравственост, а Платон твърди, че прекрасни и добри постъпки извършват само мъдрите, докато тези, които не са дарени с философска мъдрост, и да се стремят към благого пак изпадат в грешки. По този начин знанието следователно е йерархизирано и ценно и достойно е само онова знание, което носи мъдрост, т.е. дълбока нравствена доблест. Аристотел добавя, че на добродетел е неспособен незнаещият, невежият човек. Знанието влияе положително върху формулирането на нравствените принципи, които ръководят хората. На този фундамент повече от хилядолетия по-късно стъпва и Спиноза, който формулира своите философско-етически изводи в научна форма като геометрия – най-достоверната и точна наука по негово време. Можем да твърдим, че самата наука започва като философия – Талес, Анаксимандър и Анаксимен са известни и като първите философски мислители, търсещи първопричината на Космоса.

В основата на съвременната наука обаче стоят и други имена. Между тях може да изредим Галилей, Декарт, Бейкън и, разбира се, Нютон. Влиянието им върху интелектуалната история на човечеството може да се определи с термина "научна революция". По думите на Питър Харисън с тях в науката навлизат експериментът, математизирането на природата, въвеждането на нови таксономични принципи и търсенето на метод за въздействие и промяна на природата.

В историята на етиката се появяват мнения след тази "научна революция", които рязко противопоставят науката и моралните явления. Шотландският мислител Дейвид Хюм в третата книга на "Трактат за човешката природа", посветена на морала, твърди, че предметът на етиката и предметът на

знанието са взаимно чужди един на друг и няма нищо, което да ги обединява. Хюм е убеден, че знанието изисква чувствен опит и този опит заедно с логиката създават философията и науката. Столетия по-късно логическите позитивисти възприемат тази идея на Хюм чрез верифициращия принцип.

Но нека не гледаме само назад. През XX век бяхме свидетели на засилен интерес към една философска система, а именно – към етиката на науката. Още от Платон знаем, че стремежът към истината е винаги морален. Може ли този стремеж на науката да се превърне в източник на морален прогрес на обществото или по-скоро трупането на научни знания действа в обратното направление – унищожава околната среда, принизява духовната култура чрез опредметяване и калкулации, технизира и отчуждава човешките отношения? В световната етическа мисъл това явление се изразява според мен в обръщането на интереса изключително към професионалните етики, навлизането на етическата философия в конкретни области и опитите ѝ да кодифицира и стигне до решаване на конкретни ситуации от професионалния живот на хората. Българската етика не остана встрани от тази тенденция.

Ханс Йонас твърди, че приоритетът и господството на техника и следователно науката в нейния технологичен смисъл е несъмнено в нашата съвременност. Според Йонас това господство обаче е следствие от два принципа, които той определя като антитеория и антиетика. Йонас смята, че технологичната наука е манипулативна, т.е. тя зависи от резултата и предполага отказ от всякаква регулация – етическа, правна, културна. Етиката и науката според Йонас се срещат в идеологията, т.е. етиката се превръща в "научна" и значи тя вече е идеология, която поражда значения (грешни и заблуждаващи), необходими за налагане в практиката. Така вместо обяснение и изясняване, етиката, породена от технологичния напредък на науката, води до объркване и заблуждение [4]. При това въз основа на принципа, прогласен от П. Файерабенд – всичко е възможно. Голяма част от диренията на съвременните етики се свежда до търсенето до един по-общ принцип от максимите на класическите етични системи. Дори според някои колеги етици този принцип е намерен и той е "не вреди". Според нас обаче, както и следва от разсъждението на Ханс Йонас, всеки общ етичен принцип, продиктуван от технологичната наука, крие рискове както за етиката изобщо, така и за морала, който той регулира.

Въпросите, вълнуващи хората относно човешкото поведение и неговите главни цели, трудно могат да получат еднозначен отговор. За над 2500 години моралната философия едва ли може еднозначно да дефинира какво е свобода, дължимост, добро и т.н. Според Йонас технонауката, стремяща се към нова универсалност, не тази позната от Средновековието, създава изкуствен синтез на една псевдоуниверсална среда, в която освен старите природни измерения, излишен става и самият човек [5]. Индивидуалното и колектив-

ното съзнание се инструментализират и идеологизират, имайки за своя база науката и техниката.

Може ли да се каже, че съвременната наука ражда идеологии? Тук няма да говоря за политическите идеологии от близкото ни минало. И в историята на етиката, и в историята на философията можем да открием такава идеологизирана "наука" с претенции за валидност, провъзгласяваща расова омраза и т.н. Или пък например печално известният "научен подход" на лисенковизма и претенциите на това учение да бъде висш критерий за определяне на съдържанието и насоката и на научните изследвания, и на научния морал. Според мен обаче такива опити за идеологизация на науката и особено във философията са и продължаващите непрестанни опити за математизацията ѝ, която математизация унищожава специфичния философски дух и уникалността на философията като специфично субективно отношение към света. Нахлуването на т.нар. аналитична философия в проблемното поле на българските философи и етици има своите преимущества, но и своите минуси. Един от тях без съмнение е промяната на нормата за философски текст. Във все повече съчинения, посветени на философски или етични проблеми, се появяват формули, описания на биологически или химически процеси, доказват се теореми и се установяват окончателни зависимости при това с първоначалните английски термини. Дори да не приемем мнението на постмодерните философи, че философският текст е дотолкова освободен от ограничение, че е вид белетристика, не можем еднозначно да допуснем тази подмяна на философския стил на говорене с тези на математиката, физиката, биологията или политологията. Както пише Ханс Йонас, за разлика от Science – англоамериканският термин за наука, то в европейския континентален езиков ареал думата "наука" (Wissenschaft) обхваща също така и науките за духа и културата и именно те трябва да включват философията и етиката [6]. Последните имат много по-различна по характер научност от онези, чийто обект е природата. Философската етика тълкува живата история на съвременността чрез непрестанни срещи със субективността на миналото. По този начин философската етика представлява и търсене на събеседник в творенията на миналите епохи. Но, от друга страна, тя внася новия опит, който живата история поражда и променя. В такъв смисъл етиката и философията са невъзможни без субективност, която субективност не означава ненаучност, а начин на мислене. Следователно философската етика не може да бъде сведена само до обекта на своето изследване, както претендират съвременните "научни" етици. Напротив, това би я превърнало в идеология, която поражда илюзии за намиране на окончателни решения и крайни общовалидни принципи. Руският изследовател В. Суровцев привежда изследване, според което над 70 % от философите в света се определят като принадлежащи към аналитичната традиция. Суровцев обаче тълкува тези данни като негативна

тенденция за дребнотемие и абстрактен техницизъм във философските работки на тези аналитични философи като следствие от стремежа им към логическа подреденост на анализа.

И така виждаме, че дори във философската етика опитът за доминация на науката поражда илюзии, а често води до научен мистицизъм чрез опити за окончателно даване на отговор на вековни въпроси. Понякога решението на даден научен проблем или дори само тълкуването му зависи напълно и изцяло от волунтаристкото решение на автора, без той самият да обясни кои са критериите, накарали го да определи съответната тема като научна или неговите доказателства като подчиняващи се на научното обяснение. Такива обяснения могат да се посочат във всички области на съвременната наука в България, но специално за мен като етик е изключително неприятна претенцията на науката да "управлява" морала, настояването ѝ, че с разширяването и масовизирането на технонаука вечните морални проблеми на етиката стават излишни, защото са "ненаучни". Привеждат се старите аргументи на Бейкън, че така наречената класическа философия и етика не са се развили прогресивно за повече от 2500 г. Следователно и съвременните философи, които все още изследват тези философски системи, в научно отношение са останали на това ниво. Новите философия и етика трябвало да станат "научни", т.е. да събират и анализират данни, да извършват експерименти, да решат окончателно например въпроса за моралната дължимост чрез планирано и организирано наблюдение. Много често за такива методи претендира новата, "научната" етика – биоетиката, която се опитва да изведе дължимостта от биогенетичните особености на човека, да представи самия човек като крайно битие, което чрез наблюдение и експерименти може да бъде окончателно изучено. Някои биоетици стигат още по-далеч и превръщат човека в обект, неразличим от другите крайни обекти на природните науки, и се опитват да го насочват и рамкират според идеалите на науката. Аз съм съгласен с определението на френския изследовател С. Шовие, че биоетиката е понятие по-скоро удобно, отколкото точно, тъй като то се отнася до областта на биологията и нейните приложни клонове – биотехнологии, медицина, изследване на геном и т.н. [7]. Тези приложни клонове на биологията може би попадат под съвременния критерий за научност, но в никакъв случай не могат да се определят като част от философското разсъждение, разграничаващо личността и вещта. Накъде е насочена моралната дължимост на биоетическата норма? Към ембриона, към животното, към мъртвото тяло или към личността? [8]. Без да отричам сериозните постижения на биоетическото знание, включително и у нас, мисля, че етиците, посветили се на този нов клон на етиката, имат да отговорят на много въпроси. По същия начин и много от въпросите на бизнес етиката, социалната етика, административната

етика и т.н. напускат областта на философските разсъждения и се превръщат в раздел на политическата философия, икономиката, правото.

Науката съществува чрез своята промяна и следователно, ако една истина е научна, то тя е и оспорима. В най-голямо значение това важи и за философията и етиката, които са невъзможни без субективното мислене. Без диалог и събеседване с това съзнание, ние не можем да твърдим, че сме философи. Следователно философстването включва личното отношение, личните ценности, собствените знания. Според М. Полани истината в науката, особено когато става въпрос за ново знание, не е наблюдаем факт, а резултат и от личностна оценка, която лежи извън фактите. Така Полани заключава, че знанието дори в областта на природните науки не може да бъде тотално формализирано. Това според мен е и ето сът на науката, системата от ценности и дори онова лично преживяване, познато ни от философията, което запазва човешките свобода, живот, самостоятелно мислене и висше човешко благо.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вж. Хинтика, Яако. Философские исследования: проблемы и перспективы. – В: "Вопросы философии", 2011, кн. 7.
2. Гайденок, П. Научная рациональность и философский разум, М., 2003.
3. Encyclopedia of science and religion, vol. 2, Macmillan, 2003, p. 760.
4. Нешев, К. Съвременни американски и европейски етици, УИ "Св. Кл. Охридски", 1995, с. 63.
5. Пак там, с. 62.
6. Йонас, Принцип ответственности, М., 2004, с. 16.
7. Шовье, С., Этика и приложная этика. – В: Философские науки, 2011, кн. 5.
8. Пак там.

ДОПЪЛНИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

1. Мещеряков, В. Т., О. Д. Астапова Наука и развитие принципов морали, Л., 1989.
2. Фихте, И. Г. О назначении ученого, М., 1935.
3. Лебедев, С. А. Современная наука – социальность и инновационность, Вестник МГУ, серия Философия, кн. 1/2011.
4. Стефанов, А., Знание, наука, псевдонаука, С., 2007.
5. Суровцев, В. А. Аналитическая философия: всеобщее и нюанс. – В: "Вопросы философии", 2010, кн. 8.
6. Mitcham, Carl, Ethical Issues in Pseudoscience. Ideology, Fraud and Misconduct. In: Encyclopedia of pseudoscience, Chicago, 2000.
7. Fuller, S., Philosophy, rhetoric and the end of knowledge, Wisconsin Press, 1993
8. Magee, Br., The story of philosophy, DK, 2010.

НАУКИТЕ И ТЕХНИТЕ ПРОМЕНЛИВИ ГРАНИЦИ: СЛУЧАЯТ НА ФИЛОСОФИЯТА НА ИСТОРИЯТА

Ивелина Иванова¹

Оценката на съвременното състояние и функции на научните общности не може да стане без непрестанно съотнасяне с историческия фон на възникването и промените на понятието "наука", на ценностите, с които то е било свързано, на функциите на научните общности в обществото. Наред с осъзнаването на историчността на общото понятие "наука", не бива да се пропускат и вътрешното деление между науките, което също е исторично и се трансформира със социалната, културната, политическата среда. Едни науки се появяват, за да изчезнат или да се маргинализират, докато се очертават нови и нови полета. Роящото се множество от научни области е разделяно от различия в целите, ценностите, методологиите – преосмисляни, променящи се, преливащи. Така непрекъснатото движение между областите и границите на науките непрекъснато картографира отново онова, което наричаме "наука". На този фон е трузизъм твърдението, че употребата на понятието наука се прилага към множество изследователски области, за които най-често е трудно да бъде открито онова общо, което ги свързва. За посочване на това общо за науките обикновено се прибегва до безсъдържателни клишета, неказващи много и непотребни в практиките на различните области на знанието. Тази неяснота е една от причините да се стигне до взаимни подозрения и обвинения кой прави "истинска наука" и кой не.

В следващия текст ще се направи опит да се илюстрират историчността и процесът на промяна на научните дисциплини, на техните граници, цели и функции чрез изследване върху промените в една дисциплина – философията на историята. Изложението тук ще се ограничи до проучване на начина на преподаване на знанията от областта на философията на историята в съвременните университети – изместването на дисциплината от философските към историческите факултети и специалности, промяната на нейните проблеми, изследователски предмети, цели и дори появата на нови названия, които да открият тази промяна.

¹ Главен асистент в Института за изследване на общества и знанието при БАН, д-р по философия. Статията представя резултати от работата по проект "Трансформации на социалните науки в общества, основани на знанието", реализиран с подкрепата на програма "Млади учени" на Фонд "Научни изследвания" при МОН.

Реинституционализиране

В други текстове вече съм изследвала процеса, при който през XVIII и XIX век се формират две паралелни стратегии, преобразуващи мисленето за историческото: първо, спекулативните философии на историята и, второ, теоретичните програми за обосноваване и изграждане на историческата наука (следващи примера на науките за природата или търсещи спецификата на науките за духа) [1]. Това ключово време на формиране и преориентация подготвя друг важен обрат, случил се около и след 60-те години на XX век. Тогава изследователите започват да се вглеждат внимателно, дори подозрително в употребите и практиките на историческото знание и тъкмо това вглеждане разкрива проблеми в довчерашни очевидности. Анализът на хода на гореспоменатите промени илюстрира как познати начини на мислене за историческото са били маргинализирани (например големите проекти на спекулативната философия на историята от просвещенски тип), други теми са заглъхнали (като търсенето на специфика на науките за природата и духа, проблемите за метода и т.н.), трети остават актуални (проблемите за интерпретацията, ценностите, влиянието на съвременността и т.н.), и накрая, но не на последно място – как се появяват нови проблематизации (като тези за разказа [2], големите разкази, четенето, представянето, дискурсивните анализи и много други). Посочените промени в проблематиката и теоретичните рамки на философията на историята довеждат до промени в институционалния ѝ статут през 90-те години на XX век. Макар да възниква и да бива институционализирана като философска дисциплина, по-широкото поле на изследвания на историческото знание прекрочва границите на философията. Свидетелство за това е обстоятелството, че все по-често курсове по проблемите на философията на историята предлагат не само философските, но и историческите факултети, както и специалности като социология, политология, международни отношения, регионални изследвания.

За да бъдат илюстрирани тези промени, тук ще бъдат представени накратко резултатите от изследване на реинституционализирането на философията на историята чрез състоянието на преподаването на курсове, посветени на осмислянето на историческото знание. Обект на анализ бяха курсовете, свързани с проблемите на философията на историята в програмите на 22 университета от Великобритания, Германия, САЩ, Франция и Русия [3]. Тъй като единственият източник на информация за програмите на тези университети са сайтовете им, бяха подбрани университети, публикували учебните си планове в интернет. Наред с известни, високорейтингови университети бяха включени и всички онези, чиито програми по философията на историята са класирани сред първите 150 резултата, регистрирани от търсачката *Google Scholar*.

Изследването позволи да бъдат различени следните типове курсове, свързани с проблемите на философията на историята:

- писането на история;
- работата на историка;
- класически философи на историята;
- херменевтика;
- спекулативна философия на историята;
- философия на историческото развитие;
- приложна философия на историята.

Курсовете, фокусирани върху спекулативната философия на историята, представят историята на дисциплината допреди появата на проблемите на обосноваването на историческата наука (изпробвани в рамките на теориите за позитивизма или херменевтиката), като в някои случаи включват и по-нови спекулативни проекти и завършват с "Краят на историята" на Фукуяма [4]. Заедно с познатите вече спекулативни системи преподавателите в тези курсове често имат амбицията сами да предлагат големи теории, разкази или свои решения на проблеми – като целта на историята, онтологическият статут на миналото, наличието на общи модели на историческо развитие, възможността на една метафизика на историята, ролята на човека в историята и т.н.

Курсовете по философия на историческото развитие също предлагат обзор на вкоренени в Просвещението философии на историята, но този обзор е подчинен на проблема за развитието и на някои свързани с него въпроси – като наличието на цел, модели, антропологични константи в историята. Тези курсове като правило имат теоретични амбиции, движени от стремежа да се преработи и "осъвремени" просвещенското понятие за развитие, като се заемат модели от биологията и физиката или като се говори не за прогрес на човечеството, а за прогрес на цивилизациите (в смисъла на Хънтингтън, т.е. като се преосмисли субектът на прогреса).

Курсовете по "класически философи на историята" представят най-често Хегел, Кант и Хайдегер. Обикновено те са институционализирани като курсове по история на философията, а не по философия на историята.

Специфична е ситуацията на курсовете по херменевтика, които също не са представени като курсове по философията на историята, но тъй като разглеждат проблемите за историчността и историята, нерядко биват препоръчвани на студентите по история и социология като въведение във философията на историята.

Курсовете по писане на история разглеждат проблемите на новата философия на историята, формирала се през 1970-те години – историческият разказ, фигуративния език в историята, представянето на миналото, влиянието на настоящето, институциите, отношението между историческо знание и

власт. Каноничните автори на този род курсове са Хейдън Уайт, Франк Анкерсмит, Мишел Фуко и Пол Рикър.

Курсовете върху работата на историка имат за цел да подготвят студентите по история за бъдещата им изследователска практика. Те запознават студентите с класически помощни дисциплини от рода на архивистиката, палеографията, сфрагистиката, историографията, качествените методи, но наред с това разглеждат методологични проблеми, свързани с писането на история: отношението между история, разказ и риторика, подходите към историческата интерпретация, ролята и отговорността на историка. В много случаи тези курсове се ограничават до историята на определен регион или период – например методология на историята на Югоизточна Азия, писането за римска история, изследователски методи в историята на ранната модерност и други.

В рубриката приложна философия на историята бяха включени курсове, които частично засягат проблеми на философията на историята, но са посветени на други теми. Важно място сред тях заемат курсовете по философия на науката, които обикновено разглеждат класическите проблеми на философско-историческия позитивизъм. По-рядко проблеми на философията на историята засягат курсовете по философия на морала и политиката. Наред с това подобни курсове могат да бъдат открити в програмите по социология, история на идеите, изследванията на пола, регионалните изследвания – например югоизточноевропейските или източноазиатските изследвания и други.

С оглед на институционалния статут на описаните типове курсове прави впечатление, че курсовете по спекулативна философия на историята, херменевтика, както и върху класически философи, са институционализирани във философските факултети; курсовете по писане на история имат двоен статут и най-често са включени в програмите както на философските, така и на историческите специалности; курсовете по методология на историческото изследване са институционализирани в историческите факултети; курсовете по приложна философия на историята се срещат на практика във всички социални и хуманитарни дисциплини.

Има и някои регионални особености: херменевтиката има изключителна тежест в немските университети и извън Германия присъства само там, където има немски преподаватели (например в Колумбийския университет); курсовете върху писането на история и работата на историка практически доминират англоезичните и френските университети, макар там да се срещат също и курсове върху отделни философи на историята и в някои случаи по херменевтика; курсове по философия на развитието се предлагат единствено в Русия, където за сметка на това липсват всички останали типове курсове, с изключение на тези по спекулативна философия на историята. Особена е ситуацията във Великобритания, където консервативността на философските

факултети на Оксфорд и Кеймбридж е подтикнала малки университети от рода на Нортуетърн и Ърлъм да опитат да привлекат студенти, като предлагат програми по проблемите на философията на историята (в Оксфорд и Кеймбридж тази проблематика практически липсва).

Този процес на реинституционализиране може да бъде обяснен с това, че след упадъка на спекулативната и позитивистката философия на историята дисциплината все повече се откъсва от онези проблеми, които изглеждат важни само за философите – като онтологичния статут на миналото, целта на историята или спецификата на историческото познание, обективността му и т.н. За сметка на това след 70-те години на ХХ век изследванията все повече се фокусират върху проблеми, важни не по-малко за историци, като писането на история или историческата интерпретация. В края на 90-те институционалната локализация на проблематиката на философията на историята отдавна вече е навлязла в обучението на специалности като социология, политология, международни отношения, регионални изследвания, културните изследвания и други области на социалните науки. Една от причините е в осъзнаването на обвързаността на историческото знание и практика с въпросите за идентичността, представянето, политическата теория и практика.

Така ако някога е имало очаквания, че мястото на философията на историята е във философските факултети, изследването само констатира отдавна известна институционална ситуация: проблемите на философията на историята отдавна са прекрачили границата на философските специалности, факултети и катедри. С други думи, изследванията на историческото знание все повече се превръщат в интердисциплинарно поле, за изследването на което изглежда по подходящо организирането на интердисциплинарни центрове, каквито например вече има в Колумбийския университет и Бъркли.

Нови линии на проблематизация

В резултат от описаните процеси на реинституционализиране днес вместо от историята, изследователите на историческото, а и студентите се интересуват повече от това как и защо пишем за история, от практическите следствия от това, което се прави с историческото знание, а и със знанието изобщо.

Това ерозира големите просветителски разкази за историческите процеси. Дискусиите върху историческото знание днес не само че рядко са насочени към изграждане на спекулативни системи, но всъщност поставят под въпрос легитимността на тези проекти: оспорват основанията им, виждат в тях необосновани политически и идеологически конструкти, догматични системи, основани на ключови положения, които не могат да бъдат обосновани, разкриват политическите последствия, които тези картини на историята пораждават (оправдаване на неравенства, дискриминация, расизми и други). Съвременните знания за историческото са в остър конфликт със спекулативните

системи и защото изграждането на последните не се вписва в днешните критерии за изследване и в представите на множество общности за професионална академична дейност. Понятието философия на историята и до днес има своето място в академичния дискурс, то продължава да бъде свързвано с изследователско поле на остри и актуални дискусии. И все пак между различните академични кръгове има разминавания по въпроса какви проблеми включва то, какво собствено означава да се занимаваш с философия на историята.

Тъкмо затова изследванията на историческото знание са принудени да търсят ново име на своята дисциплина – име, което да обедини новите изследователски интереси и да ги разграничи от просветителския проект, което да отразява съвременното състояние на изследванията, което да отчита начина, по който днес се проблематизира историята и историческото.

Ето защо съвременните изследвания на историческото знание могат да се срещнат под множество названия, появили се през XX в. в контекста на различни текстове, автори, институционална история: критическа [5], аналитична, формална, наративна, съвременна, нова философия на историята [6], теория на историята [7], философия на историописта, метаистория [8], изследвания на историята, изследвания на писането за история [9], изследвания на историческото съзнание и мислене [10], изследвания на работата на историка, обща история и т.н. Тук трябва да бъде отбелязано и едно предложение за име на това специфично изследователско поле, датиращо от XIX в. – историката на Дройзен [11]. Понятието "философия на историята" остава едно от имената на тези изследвания, но то има тежко теоретично наследство, пораждащо несигурност и съмнения. Това наследство е източник на подлагани на изострена и задълбочена критика проблеми като универсализма, евроцентризма, есенциализма, постулирането на същности в историята, употребата на генерализиращи понятия в историописта и други. Недоверието към големите разкази и към картините на света, рисувани от просвещенските философи, е повод за поставянето на въпроси като тези за реалността на историята и възможностите за обективно историческо знание. С критиката на проекта на Просвещението са свързани дискусиите за субекта на знанието, дискурсивната власт [12], както и проблемите за другостта, мултикултурализма.

Ако може да се обобщи, след 60-те години на XX в. се променя гледната точка към "познати" проблеми на писането за история: вниманието се пренасочва от опити да се търсят окончателни дефиниции в историческото знание към изследване на тяхната разнообразност, историчност, практически функции, начини на работа – към изследване на употребите. В резултат на това възниква нов режим на знание за историята, който не просто не може да бъде примирен със, а е конституиран като критика на спекулативните философии на историята и теоретичните програми за обосноваване на историчес-

ката наука от епохата на модерността. Опитът да бъде посочено общото между науките, да бъде дефинирана науката изобщо, да бъде представена тя като единство, противостоящо на ненаучното, би заличил този конститутивен конфликт, правейки неразбираемо както реинституционализирането на съвременните изследвания на историческото знание, така и техните изследователски стратегии и източници на легитимност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иванова, И. История и интерпретация. С., 2010.
2. White, Morton Gabriel. *Foundations of Historical Knowledge*. New York: Harper & Row, 1965.
3. За повече детайли по изследването виж Иванова, И. От философия на историята към изследвания на историческото знание. С., 2011.
4. Фукуяма, Ф. Краят на историята и последният човек. С., 2011.
5. Walsh, W. H. *Introduction to the Philosophy of History*. London: Hutchinson's University Library, 1951.
6. Ankersmit, F. R. *Historiography and Postmodernism*. In: B. Fay, P. Pomper, R. T. Vann (eds.), *History and Theory: Contemporary Readings* (pp. 175-191). Oxford: Blackwell, 1998; Ankersmit, Frank R. *History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor*. Berkeley: California UP, 1994.
7. Croce, B. *History: Its Theory and Practice*. New York: Russell and Russell, 1960.
8. White, H. V. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins UP, 1973.
9. Berkhofer, R. F., Jr. *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*. Cambridge (Mass.): Belknap Press, Harvard UP, 1995.
10. Rüsen, J.. *Zeit und Sinn: Strategien Historischen Denkens*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1990
11. Droysen, J. G. *Grundriss der Historik*. Leipzig: Verlag Von Veit, 1868.
12. Фуко, М. Археология на знанието. С., 1996.

**ИМА ЛИ БЪДЕЩЕ (ПСЕВДО)ЕГАЛИТАРНОТО
ТЕХНОКРАТСТВО
(КАКВО СЕ СЛУЧВА В СЕВЕРНА НОРВЕГИЯ?
ДИЛЕМИТЕ НА ЕТИКАТА VERSUS ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА
НА НАУКАТА В СФЕРАТА НА РЕГИОНАЛНАТА ПОЛИТИКА)**

Силвия Серафимова¹

Генеалогическият анализ на норвежката философия на науката показва как тя се формира като широкоспектърно направление, следващо своя уникална линия на развитие, чиито най-емблематични проекции се отнасят до обвързването ѝ с политическите дебати от 60-те години на XX век. Историческите фактори за открояването на подобна зависимост, която придобива все по-осезателни измерения след 1968 г., са индуцирани от появата и разрастването на норвежкото студентско движение, повлияно от немското студентско движение, както и от идеите на Франкфуртската школа, респективно – от тяхната рецепция съобразно спецификите на публичния дискурс в Норвегия.

В контекста на тези промени етиката на науката в Норвегия се утвърждава под формата на ключов фактор не само за разбирането на влиянието на философията на науката като теоретична дисциплина, но и за открояването на нейните проекции спрямо оптимизирането на икономическото и социалното положение на маргинализираните групи в обществото; т.е. възниква въпросът доколко имплементирането на етиката на науката трябва да се преосмисли в модуса на фундаментална предпоставка за разработването на стратегии, позволяващи да се "живее по-добре" не просто "тук и сега". Уникален пример в това отношение са съчиненията на норвежкия социален антрополог Оттар Брокс.

Съчинението, което превръща за кратко време Брокс в автор със световна известност, е книгата *Какво се случва в Северна Норвегия? Изследване върху норвежката регионална политика* [*Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*], издадена през 1966 г. Анализирайки предпоставките за провала на плана за развитие на периферните области в Северна Норвегия, авторът изследва генезиса на "преплитащите се" урбанистични и рурални интереси, свързани с просперитетата на страната като национална държава в началото на XX век.

¹ Асистент в Института за изследване на общества и знанието при БАН, д-р по философия.

Едно от най-големите предимства на неговото проучване се състои в акцентирането върху преекспонираната роля на технологиите, чието утвърждаване се дължи на абсолютизираните и етически конотации. Процес, при който технологическият прогрес неправомерно е кодифициран в модуса на морален прогрес. Нещо повече – става въпрос за налагането на привиден технологически егалитаризъм, съдържащ претенцията да се легитимира по непротиворечив начин като егалитаризъм, при който "равният" морален статус трябва да доведе до снемането на социалната стратификация.

Брокс прозорливо остензира генезиса на трансформацията, индуцираща превръщането на технологическия егалитаризъм в елитаризъм. Въпросният елитаризъм рефлектира върху апостезирането на технологиите до самоцелно технократство, което не зависи от профила на отделните социални групи. Именно в стремежа към егалитаризация на технологиите сами по себе си (без да се отчита хетерогенната структура на обществото) се достига до технологически елитаризъм, който неизменно рефлектира върху непротиворечивото налагане на елитаризма като социален/морален проблем.

Генезисът на противоречията, индуциращи налагането на елитаризма като привиден егалитаризъм, чието въздействие се разпростира далеч извън сферата на технологиите, се свързва от Брокс с наличието на два типа икономическо планиране. Първият тип, т.нар. технократско планиране, се отнася до подобряването на икономическото състояние на хората по принцип. То оказва влияние върху развитието на рибната индустрия, която представлява един от водещите клонове на норвежката икономика, целяща оптимизирането на приходите в тази сфера чрез увеличаване на националния бюджет посредством стратегии, разработени от специалисти. На свой ред вторият тип планиране е свързан със стратегиите за подобряване на икономическото състояние на жителите в малките общини (в конкретния случай – положението на рибарските общности в Северна Норвегия) така, че решенията да не нарушават обичайния начин на живот на местното население. В този контекст Брокс говори за народно планиране, предполагащо демократизация на процеса на планиране, която не е присъща на технократското планиране [*Philosophy of Science in Norway*, p. 159].

Откроявайки "буферната" функция на малките фермери върху икономиката, Брокс дава пример с дебатите относно експлоатацията на хидроцентралите в Норвегия. Съвременните тенденции, наложени от големите консорциуми, са ориентирани към облекчаване на процедурите за навлизането на чужди капитали, докато представителите на общините апелират за ограничаването на международните инвестиции. Последните успяват да наложат своето мнение, като по този начин законите за концесия гарантират усвояването на определен процент от печалбите за подобряването на икономическото състояние на местните общини.

Аргументирането на необходимостта от демистифициране на технологичния егалитаризъм като технократски елитаризъм, който рефлектира върху поддържането на социалната стратификация в норвежкото общество, се илюстрира чрез следната хипотеза. Според Брокс не съществуват доказателства, че "анти-индустриализацията" (респективно – пред-модерността) затруднява икономическото развитие на Норвегия. Напротив, именно успешното съхраняване на ценностите и приоритетите в малките общини води до утвърждаването на социалната демокрация в страната, съответно – до поетапната модернизация и икономическото развитие на Норвегия.

В този контекст критичното отношение към превръщането на рибарството от поминък в обект на консорциумна дейност, поощрявана от държавната бюрокрация, е индуцирано от наблюдението, че "доброто" за социума в дългосрочен план невинаги е добро за "късогледите", влиятелни действащи лица, които разполагат със силата да контролират нашата дефиниция за ситуация" [*The Political Economy of Rural Development*, р. 5]. Брокс се противопоставя на всяка форма на планиране, която се основава на упражняването на недемократична сила от страна на бюрократите експерти, доколкото последните пренебрегват "конкретиката" на ежедневието. Твърде често обикновените жители имат по-добра идея от "планиращите" какво е по-добро за тях [*Ibid*, р. 2]; идея, която в процеса на утопичното планиране бива абстрахирана от пораждащите я условия и изведена до ранга на идея сама по себе си.

Концепцията на Брокс кореспондира с теорията на Хайек, гласяща че социалното инженерство, което се явява резултат от усилията на централизираната власт да въведе определена форма на планомерен контрол, е обречено на неуспех [*Ibid*, р. 6]. Наблюдение, илюстриращо в каква степен дефиницията за "добро общество" се превръща в неефективна дефиниция. На микрометодологично ниво това означава, че стратегиите, свързани с преодоляването на глада, бедствията и епидемиите, са много по-конструктивни от плановете, отнасящи се до реализацията на "позитивни цели" като максимализирането на brutния национален продукт

Същевременно провалът на норвежкия проект за планиране като егалитарен проект е анализиран от Брокс, доколкото се отнася до следните предпоставки. Все по-драстичната социална стратификация на обществото, увеличаваща както броя на милионерите, така и броя на обеднените граждани, налагането на тенденцията (в световен мащаб) социалните права да се дефинират независимо от гражданските, нарастващата власт на "имунизираната" срещу критики държавна бюрокрация, снемането на националния икономически мениджмънт от политическата сцена, дискредитирането на руралните независими работодатели като икономически "буфери", зависимостта между намаляващата власт на хората поради намаляващото влияние, което имат на пазара на труда, и не на последно място увеличаващата се зависимост от

петролната индустрия [*Ibid*, р. 13] обуславят абсолютизирането на количествените критерии за сметка на качествените. В стремежа техническият прогрес да бъде легитимиран в модуса на морален прогрес по силата на технократизацията, регресът се превръща в неизбежен *modus vivendi*. Теза, която може да бъде илюстрирана чрез прозорливото наблюдение на Брокс върху развитието на малките общини в Северна Норвегия. Елиминирането на печалбите от "малките успешни сектори" е направено в името на промовирането на не толкова доходни, но по-големи сектори [*Ibid*, р. 11]. Стратегия, която води до налагането на специфичен тип елитаризъм, дискредитиращ етиката на науката до наука, чиято главна цел е оптимизацията на бизнес печалбите.

Четиридесет години след появата на *Какво се случва в Северна Норвегия* излиза книга със същото заглавие, написана от известния норвежки журналист, историк и писател Мортен Андреас Стрьокснес. Роденият във Финмарк¹ автор представя не просто икономическото състояние на малките рибарски селища, а и прави опит да изведе предпоставките за формирането на специфичната народопсихология на техните жители.

Стрьокснес споделя скептицизма на Брокс относно влиянието на държавните институции при разработването на стратегии за подобряване състоянието в региона. По неговите думи крайбрежният риболов трябва да бъде поощряван, защото големите рибопреработвателни компании унищожават природата, доколкото настоящата квотна система (*dagens kvotesystem*) [*Hva skjer i Nord-Norge*, р. 32] предполага приватизиране на океана, чиито пасажиста от риба са много по-вкусни и носят повече приходи от замразените филета. Стрьокснес също твърди, че положението на жителите в Северна Норвегия не се е подобрило съществено, независимо от многобройните опити на правителството. То значително се е променило от 60-те години, но това е станало "въпреки, а не благодарение на политическите инициативи на държавата" [*Ibid*, р. 81]. Нещо повече – той обръща внимание на факта, че съвременният език, чрез който се обговарят проблемите на региона, ще звучи след 40 години също толкова "екзотично", колкото книгата на Брокс днес.

Различията между двамата автори се определят от критиците като различия във визиите за бъдещето на Северна Норвегия – като различия между "песимистичната" и "оптимистичната" визия за развитието на региона. Брокс апелира за развитие, което да следва механизмите на старите колективни структури (*kollektivbruklingnende enheter*) [*Hva skjer i Nord-Norge*, р. 83], давайки за пример функционирането на старите мандри, чиито механизми трябва да се внедрят в малките предприятия. Именно благодарение на мултиплицирането на утвърдените структури "добрите и носещи реална педаго-

¹ Финмарк е най-северната област на Норвегия.

гическа полза дървени играчки ще бъдат по-евтини от нискокачествените продукти, идващи от Хонконг, Япония и западна Германия" [*Ibid*].

От друга страна, "оптимистичният" патос на Стрьокнес се илюстрира чрез разглеждането на основанията, водещи до обвързването на прогреса с т.нар. икономика на знанието (*kunnskapsøkonomien*). Според него аргументът, гласящ, че влизането в Европейския съюз ще подобри състоянието на регионите за сметка на националните ресурси, има достатъчно основания да бъде отнесен към старите "брътвежи" за Северна Норвегия (*får nok håret til å reise seg hos Nord-Norge-debattens grand old man*) [*Hva skjer i Nord-Norge*, р. 104]. Само икономиката на знанието ще насърчи разрастването и стабилизирането на градовете. Стрьокнес дава пример със своя роден град Киркенес. Чрез развитието на т.нар. Баренцово сътрудничество (*Barentssamarbeidet*), както и чрез прокарването на нова железопътна линия до Русия ще се стигне до "въвеждането на иновации, съвместни инициативи, атрактивно коопериране, до развитие на космополитизма, науката, изкуството и културата" (*preges av innovasjon, sammensmeltinger, attraktive hybrider, samarbeid, kosmopolitisme, kunnskap, kunst og kultur*) [*Ibid*, р. 147].

Аспект, който обаче остава неизяснен в концепцията на Стрьокнес, е доколко и по какъв начин въпросната икономика на знанието предзадава преосмислянето на идеята за морален прогрес, по силата на която технократското планиране може да бъде разпознато в модуса на стигматизаторска ("елитарна") техника. В противен случай въвеждането на иновациите с претенцията за удържането на космополитизма отново би допринесло за абсолютизирането на техническия прогрес като проблем на технократското планиране. Ето защо полагаането на релацията между икономиката на знанието и интензифицираната комуникация би имало позитивно въздействие върху очертаването на перспективни регионални практики само чрез реабилитацията на ролята на моралния прогрес за формирането на "уникалната" идентичност на жителите в Северна Норвегия.

Несъмнено интердисциплинарната методология на Стрьокнес предполага комплексно осмисляне на политиката на регионализъм, която не се ограничава до икономическите затруднения на маргинализираните общности. Именно генеалогическата рефлексия позволява да се артикулират възможностите за дискредитирането на технократския елитаризъм чрез преосмислянето на фундаменталните морални аспекти на егалитаризма. Елитаризъм, който се вмениява като псевдоегалитаризъм по силата на абсолютизирането на специфичен тип символен капитал. Въпросният капитал не просто се утвърждава като безвъпросен от суверенните субекти (експерти), но и се интернализира от набедените за маргинализирани общности в модуса на иманентна стигма. С други думи, усвояването на подхода на Стрьокнес позволява да се проследи как идеята за уникална идентичност, явяваща се

прототипна характеристика за налагнето на егалитаризма, се превръща в идея с негативни конотации, т.е. как на уникалността започва да се гледа по непротиворечив начин като на идентичностен "дефицит" за сметка на груповата идентичност.

Съчинението на Стрьокнес прояснява още един фундаментален аспект от визията за регионализма в Северна Норвегия, а именно – какви са "психологическите атласи, които структурират света за нас" ("psykologiske atlas som strukturerer verden for oss") [*Ibid*, р. 25]. Стрьокнес прозорливо анализира обговорването на ситуацията в Северна Норвегия като интерпретативна рамка, в която се задава отношението към регионализма като интердисциплинарна проблематика, чиито репрезентации не се ограничават единствено до сферата на икономиката и селското стопанство. Той отбелязва, че езикът, описващ въпросната ситуация, се характеризира с добре познатите думи "предизвикателство" и "възможност" и много по-рядко с думата "действителност" ("utfordringer" og "muligheter", men sjelden "virkelighet") [*Ibid*, р. 31]. Определения, които маркират границите на публичния дискурс, в който субектите се разпознават като маргинализирани (не)участници.

Анализирайки ситуацията като икономическа и социална маргинализация, Стрьокнес прави интригуващ опит да остензира уникалните аспекти на севернонорвежката менталност извън сферата на популярните стереотипи, без да се ограничава до клиширането на връзката между ниския статус и личностната деградация. В този контекст той достига до изключително интересни заключения относно психологията и саморефлексията на жителите в областта. Стрьокнес говори за т.нар. Хамсунов синдром, отнасящ се до желанието за съхранение на севернонорвежката култура и идентичност в нейната уникалност.

На макрометодологично равнище Стрьокнес говори за склонността към ориентализация (в смисъла на пейоративизация) на Северна Норвегия (orientalismetradisjon i Nord-Norge), която се изразява в поляризация на стереотипите чрез имплицирането на погрешни символи и преиначени ценности ("falske symboler og korrumperte verdier") [*Ibid*, р. 204 – 205]. Един от главните методологични приноси на Стрьокнес трябва да бъде търсен в наблюденията му относно ролята на гореспоменатите символи, и по-точно – в уточнението му, че те създават произволни образи, налагащи се като клишета. Именно легитимирането на произволността на образа като нормативна образност обуславя мистифицирането на стереотипите в модуса на легитимна реч, която притежава нормативна обективност. Следователно непротиворечивото утвърждаване на елитаризма под формата на псевдоегалитаризъм трябва да бъде търсено в "привиждането" на нормативната образност като нормативна обективност. Практика, която обрича разглеждането на Хамсуновия синдром като поредния комплекс за малоценност.

Неслучайно Стрьокнес характеризира менталността на "северните" норвежци като шизофренна менталност, породена от характера на стереотипите, създавани в "условия на омраза/любов" (i et hat/kjærlighetsforhold) [*Ibid*]. На свой ред опитът за налагане на определен тип образност, асоциирана по непротиворечив начин с утвърдената "северна уникалност", представлява еманация на гореспоменатата шизофрения, доколкото абсолютизацията на образността, претендираща за произволност, води до допълнителната дихотомизация на омразата и любовта като условия. Колкото по недвусмислено се твърди, че даден образ представлява най-добре изразяващият уникалността образ (т.е. най-уникалният образ), толкова по-често всеки друг се разпознава като "заплашителен" образ – образ, който би поставил под въпрос идентичността на разпознаващите го.

Проекциите на този проблем са остензирани удачно от Стрьокнес и на метаметодологично ниво. Наблюдение, което до голяма степен съдържа патоса на Брокс за ролята на държавните институции като индикатори за отношението към регионализма. Езикът на политиката на сигурността (sikkerhetspolitisk språk) е на път да измести езика на политиката на развитие (det utviklingspolitiske) – тенденция, която се илюстрира с предпочитанието на министъра на външните работи Йонас Гар Стьоре да говори за "северните области" (Nordområdene), а не за "Северна Норвегия" (Nord-Norge) [*Ibid*, p. 184].

Несъмнено уникалността на норвежката етика на науката се състои в опитите за разработването на стратегии, които рефлектират върху преосмислянето на философските аспекти на политиката на регионализма от гледна точка не само на икономическите последици, но и съобразно последиците върху формирането и легитимирането на определен тип групов идентичност. Проблем, който в България се редуцира до изследването на социално-икономическите изменения в профила на съответния регион. Ето защо увеличаването на "анархичната сила на гражданите да затрудняват максимално тези, които се опитват да променят живота им" (анализирана от Брокс) трябва да се разглежда като креативна способност, позволяваща демистифицирането на технократския елитаризъм. Наблюдение, което е актуално както за норвежката, така и за българската етика на науката, доколкото снемането на въпросния елитаризъм във всички сфери на публичния дискурс става постижимо чрез снемането на тъждеството между технологичния и моралния прогрес.

На микрометодологично ниво проблемът се изразява в унификацията на профила на социалните групи, при което се приема, че това, "което е добро" за доминиращата група (елита), е единственото възможно добро. Така се идеологизира самата идея за прогрес, абсолютизирана до цел, която оправ-

дава средствата. Респективно – на макрометодологично ниво моралният и техническият прогрес се налагат като две взаимозаменяеми "мъртви метафори", задаващи универсализирането на диахронната перспектива като "глобална" икономическа перспектива, при която регионалните стратегии се превръщат в стратегии без бъдеще.

ЛИТЕРАТУРА

Brox, O. *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*, Pax forlag, 1966.

Brox, O. *The Political Economy of Rural Development: Modernization without Centralization?*, Eburon Academic Publishers, 2006.

Nordenstam, T. and H. Skjervheim, Philosophy of Science in Norway, *Journal for General Philosophy of Science*, 1973, 4 (1), p. 147-164.

Strøksnes, M. *Hva skjer i Nord-Norge?*, Kagge forlag, 2006.

АКАДЕМИЗЪМ И ПРОФЕСИОНАЛНА ЕТИКА

АКАДЕМИЗЪМЪТ КАТО ПРИЗВАНИЕ

*Силвия Минева*¹

Преди всичко искам да отбележа, че на мнозина изложението ми може да се стори недостатъчно научно, т.е. безпристрастно. Да, действително то е такова – небезпристрастно, доколкото моето разбиране за наука е, че освен специфични методи и цели, тя предполага и призвание, за чието назоваване, смятам, най-точна е думата "академизъм". Това е причината да изпитам известно неудобство и притеснение, когато трябваше да отговоря на дружески отправки ми въпрос на една служителка в търговски обект или, разговорно казано, продавачка в магазин: "Ти какво бачкаш?", защото отговорът: "Бачкам като доцент в СУ", за мен е не само нелеп, но и немислим.

Затова избрах за изложението си заглавие, близко по звучене до известната Веберова лекция. Несъмнено днес се нуждаем от припомняне, но и от преосмисляне на вебериянската теза за професията и призванието на учения в контекста на съвременното състояние и положение на науката, нейните създатели, разпространители и – забележете – потребители.

От друга страна, формулировката "Академизъмът като призвание" ми се струва най-подходяща, когато искаме да акцентираме върху специфичното измерение на науката като социален феномен, доколкото нейното раждане, съществуване и развитие се случват в човешкия социум, във връзка със и под влияние на ставащото в този социум. В резултат присъствието и участието на науката, респ. на учения, в социалния свят днес се асоциират изключително със специфичния им статус, възплетен от академични и образователни институции. Историята на развитие и утвърждаване на този статус сочи, че академизъмът не се свежда до някакво самоцелно търсене и откриване на познавателни истини, защото предполага начин на живот, утвърждаващ човешкото и обществено усъвършенстване и самоусъвършенстване чрез развитие, умножаване, но най-вече споделяне и разпространяване на научно познание и знание.

¹ Доцент в СУ "Св. Кл. Охридски", д-р по философия.

Днес разбирането за такова усвършенстване и самоусвършенстване често се отъждествява с това, което наричаме "висше образование", защото се получава в университет – мястото, където, по думите на Хосе Ортега и Гасет, "средният студент се подготвя като културен човек и добър специалист" [1]. Иначе казано, висшето образование е висше, когато усвояването на експертното знание, предоставяно от него, е неотделимо от усвояването на уменията това знание да се осмисля и прилага културно, според разбирането за културността като съвкупност и система от морални образци и етически стандарти. С оглед на академизма това предполага съпричастност към интелектуалните и поведенчески образци и стандарти, поддържани от академичната общност – *universitas*. Тази общност, по израза на Даниела Сотирова, е "морална, доколкото в нея се интериоризират определени ценности и членовете ѝ универсализират своите морални представи и норми" [2]. Всъщност става дума за това, че още от времето на създаването си до наши дни университетът е институция на културното гражданство, която е необходима и се развива там, където образованието на гражданина се схваща като предварително условие за активното му включване в социалния живот. В този контекст повече университетски образовани или повече "висшести", както се наричат те у нас, означава повече активни граждани. Но това означава още, че обсъждането на академизма изисква той да се разглежда и като етическа категория, свързана със специфичен морал, основан на определена социална парадигма – европейския модел на гражданското общество. Тази парадигма се оформя под силното влияние на просвещенската представа, че свободата на разума да познава, усъмнявайки се във всяко знание, претендиращо за абсолютна истинност, е необходимо условие за еманципацията на човека като същество, което може да е свободно, защото е разумно, мислещо, познаващо, но се нуждае от свобода, защото е социално, морално, човечно. Пътят на така разбраната свобода минава през идеята за образоваността като просветеност, т.е. като средство не на хетерономна, а на автономна воля (власт), защото прави хората едновременно знаещи и човечни, или което е същото – свободни и морални. Ето защо мнозина мислители-хуманисти, особено Монтен и Русо, се интересуват много повече от образованието, отколкото от идеалната държава. Просветеността от това гледище е не само очовечаване чрез развитие и реализация на уникалната човешка способност за учене и образование, но и условие на човечния живот с другите, парадигма на човешката социалност, основана – хегелиански казано – на любовта като свобода, положена в другия. В този смисъл историята на "обществото на знаещите" е същевременно история на борбата за хуманност чрез автономност. Така става приемливо и разбирането, че не може просветеният да не е човечен и човечният да не е просветен. Следователно от това дали се образоваме и как, ще зависи и дали и как ще сме човечни или не, дали ще проя-

вяме човечност, защото сме граждани, или ще сме граждани, защото сме човечни. В резултат академичната общност се оказва носител на функции, които не могат да бъдат поети от никоя друга социална институция. Затова тя има своето битие и ценност само когато е включена и участва в социалния свят като 1) самотъждествена и 2) отчетливо различена от всички останали социални групи [3]. Това означава, че превърнатото в институция знание е невъзможно без социална подкрепа, че един основен и дори върховен критерий на академичното образование, както и на научното познание и знание, на които се основава то, е общественият престиж на социалните и познавателни ценности, с които са свързани те, респ. авторитета, с който се ползват в обществото академичните институции.

Затова, когато говорим за академичното знание и образование като за социално ценни, ние имаме предвид не само професионално ангажираните с тях лица и тяхната/персоналната отговорност, но и авторитета на академиите, на университетите като тяхна професионална среда и същевременно като институциите, които те представляват. Тогава вече става напълно разбираемо и оправдано написаното в едно изложение на Академичния съвет на СУ по повод съкращенията на бюджета за финансовата 1932 – 1933 г.:

"Бюджетът на университета не е и не може да бъде изключително финансов въпрос. При неговото съставяне е необходимо да се вземат в съображение ония специфични нужди на върховния ни научен институт, които се налагат от самото му предназначение и които са намерили признание в съответните законоположения и традиции на университета." [4].

Цитираното е показателно не само за това, че у нас открай време академичните институции са прицел на бюджетни съкращения. То потвърждава още, че способността на едно общество да осигури успешно функциониране на тези институции, както и на условия за преследване и постигане на познавателните ценности като професионални цели, е съизмерима с неговата готовност да ги поддържа и развива в дългосрочна перспектива като институции, които са публични, защото се грижат за хуманността в обществото. Пътепоказателят на тази готовност се нарича Образование и то е единственият лек за самонадеяността и тривиалността на мисленето, което не разполага със задълбочено, категориално осмислено и подредено знание. В такова състояние пребивават хората, които, според Платоновия израз, са мнимомъдри вместо мъдри, а Хосе Ортега и Гасет определя като "най-често срещания човешки тип" или "средния човек" – податлив на заблуди и самозаблуди, слаб и страхлив, защото не съумява да отговори на големите изисквания, предявявани към него от действителния сложен и възискателен съвремен свят. Вместо да отговори на неговите предизвикателства, "средният" човек се обрича на измамно, неистинно съществуване, като си измисля свой,

крайно опростен свят и предпочита "да подмени живота си, затваряйки в пашкул като гъсеница своето измамно и опростено съществуване." [5].

Естествено, няма как такива хора да не са нещастни, неспособни на добър, щастлив живот, защото ограничеността им ги обрича на минимализма, редуциращ свободата до аскетизъм, а живеенето до елементарно оцеляване. За разлика от тях, хората, за които познанието е сериозна и всекидневна жизнена задача, се учат, образоват, упражняват, за да ползват по предназначение наученото и така да са полезни както на себе си, така и на другите, с които общуват и живеят. За минималистите, напротив, всяка просветеност и култура е странично занимание, развлечение, хоби – безползени орнаменти, украсяващи живота на безделниците. Но тяхното опростенчество е опасно, когато дилетантщината и елементаризмът им заливат и удавят всяка мисъл, всяка реч, която е различна, защото има за цел не забавлението, а истината. Това е терорът на необразованите, недообразованите, а също и самоуките, които подобно на къртици копаят тунели във всички посоки, похапват случайно попаднали им корени, без да могат никога нито да достигнат, нито да вкусят плода на растението, защото нито са го посяли, нито са го отгледали. В желанието да избегнат всяко мисловно усилие за осмисляне и възприемане на сериозната реч и знание, тези хора са готови да заклеят привържениците им като надменни, високомерни и ненужни, вместо да се равняват по тях и те да им бъдат мяра, за да достигат до разбирането заради споделяне на истината, а не до изкривяване на истината заради разбирането. Това ни връща отново към старата, добре известна и много повтаряна в различни варианти максима, че няма по-добър път към доброто от образованието, защото без него хората остават полузрящи и склонни към заблуди като окованите в Платоновата пещера пленници. С особена сила максимата важи днес, ако вземем под внимание следната финална констатация на доклад, изнесен в рамките на провения се наскоро у нас Световен конгрес по византистика:

"...Всички се опитваме главно да консумираме, поглъщаме и произвеждаме информация, но нямаме време да я асимилираме, анализираме и да помислим над нея, нещо, което всъщност е задача на хуманитарите. И ако наистина целта е университетите да се превърнат във фирми, а не в центрове, които да предоставят универсални знания с цел изграждането на завършени личности, ние сме осъдени! И може би след 20 години ще се окажем в ситуацията, описана от Р. Бредбъри в неговия роман "451 по Фаренхайт", или просто някои от нас, които се намираме тук, ще бъдем последните мохикани-хуманитари..." [6].

Освен че ни препраща към отколешния дебат за делението на науките и неговите критерии, цитираното повдига и въпроси относно ефектите от практикуването на ценностно неутрални или както се наричат още, "свободни" от ценности наука, образование, индустрия, кибернетика... Такива са

въпросите: наука ли е онова, което ни прави без сърца – хладни, пресметливи, мотивирани изключително от грижата за пазарен успех, в най-лошия случай, за осигурено препитание чрез производство на "научна продукция" във вид на нарастващи "научни публикации", чиито "авторитет" е толкова по-голям, колкото по-научообразен, сиреч неразбираем, е езикът, на който са написани, и колкото по-реномирани са изданията, в които се публикуват, както е прието да се определят днес монополите в сферата на разпространението и популяризирането на научно знание? Но защо тогава жаждата ни за такъв "научен" успех често не сработва не само за общото, но и за нашето индивидуално благо? За такъв авторитет и успех ли са мечтали Нютон, Галилей, Кеплер, Кант, Айнщайн и всички онези колоси в пантеона на науката, благодарение на които критическата мисъл задвижва научните революции, превръщайки се в най-мощното оръжие и защита на човека срещу опасностите на живота? И как тогава следва да разбираме днес отбелязаното от Фихте в една от речите му – "За предназначението на учения" (*Ueber die Bestimmung des Gelehrten*), че това предназначение е да бъде учител на човешкия род (*der Lehrer des Menschengeschlechtes*) и възпитател на човечеството (*der Erzieher der Menschheit*) и се състои в неговата преданост към истината, а не към тези, които са готови да заплатят за нейното достигане или изкривяването ѝ, и в грижата хората да останат на пътя към последните цели, да не се отклоняват и да не се връщат от него? [7].

Разбира се, бихме могли да се оправдаем с обичайното – че не всеки е като тях и може да е като тях, което не означава, че не можем да ги ползваме за образци не само в терминологичен и методологичен, но и в духовен, т.е. морален план. Далеч съм обаче и от мисълта, че мога да предложа окончателен и напълно уводевторителен за всички отговор на подобни въпроси. Затова, без да се впускам в дебата, ще отбележа в допълнение на цитираното, че ако изобщо ни е нужно да правим разлика между научно познание в онзи тесен, конкретен смисъл, в който говорим за науката като за научни открития, изобретения, приложими технологии, то е, за да проясним необходимостта и съвременните задачи на научното познание и изследвания според тяхното влияние като формиращи светогледи, ценности и смисъл, в частност, осмислянето на самите научни достижения, техния ценностен аспект в контекста на актуалната човешка действителност. В противен случай ще трябва напразно да се питаме за Откритията и Изобретенията както на философията, така и на икономиката, правото, богословието, живописата и музиката, които наравно с естествознанието и модните днес информационни науки се титулуват "академични дисциплини". Разбира се, питането ще е по-скоро реторично, не само защото тези дисциплини имат своя стародавна традиция и те именно стоят в самото начало на академичната летопис, доколкото "академично" може да означава и образцово, изискано, свързано с

традицията, благодарение на която преподаватели и студенти, учени и изследователи са част от общност, организирана по определени стандарти (във вид на специфични обръщения, правила, поведение, понякога дори изисквания за външен вид) [8].

Необходимостта на тези най-стари академични дисциплини следва от друга потребност и тя е човешката социалност/политичност в смисъла ѝ на хуманност. В това се заключава и своеобразната отговорност на академичната общност, която е преди всичко отговорност пред бъдещето за идеите и откритията на своето време. В този ред на мисли специфична академична задача е също грижата за непрекъснат ценностен дискурс, осмисляне и преосмисляне на научните постижения, което е наложително в същата степен, в която никое научно познание, не може да разполага с абсолютни, последни познавателни истини, защото парадигмите в науката не са неизменни, а се променят и редуват. Но грижата да го има този дискурс, както и научното познание въобще, не е само академична грижа, тя преминава през всеобщото обществено внимание към образованието, към това хората да знаят повече, да има достатъчно възможности и условия за усвояването, развитието и доброто приложение на научните постижения. И като казвам условия, имам предвид точно образование, достъпност до нея и развитие на собствена наука, сиреч родна. Тривиална, но за съжаление често negliжирана истина е, че днес най-напреднали са обществата, в които са осигурени тези условия, те са и с най-добър стандарт, и с най-демократични закони. И обратно, колкото по-ниско е образователното равнище на хората, а значи и равнището на науката в едно общество, толкова повече те са склонни към суеверие, престъпност и безотговорност, а обществените нагласи – към толериране на тоталитарни и недемократични политики. Всъщност това е според мен и собствено академичното верую – знанието, образованието, тяхното разпространение и развитие да са парадигма на живота ни, на обществото ни, защото без тях сме обречени на оглупяване, обезчовечаване, обезверяване и оскотяване. И никой няма да може да ни помогне в нищетата и мизерията, нито Бог, нито който и да е друг, ако се изоставим на невежеството и позволим то да ни ръководи. Съзнавам, че за мнозина настояването ми звучи прекалено патетично, идеалистично, моралистично. Затова предвид пресметливия скептицизъм, който доминира често днес живота ни, бих искала да коментирам забелязаното още от Уолтър Липман, че има някакво вродено затруднение, когато използваме метода на разумната причинност в заниманията си с неразумния свят. Изложението, което Липман прави по този повод в "Общественото мнение", дава да се разбере, че "неразумният свят" е нещо повече от нечовешкия. Той е и една метафора на света на необразованите и недостатъчно, полуобразованите хора. Тяхното незнание и неумение е източник на

конфликта и разрива с образоваността, който става неизбежен по време на кризи и който се провокира и възобновява при всяка криза:

"Дори и да допуснете заедно с Платон – пише Липман – че истинският капитан знае кое е най-доброто за кораба, вие сте длъжни със съжаление да отчетете обстоятелството, че никак не е лесно правилно да се оцени неговото решение, както и че именно тази несигурност кара голяма част от екипажа да се чувства неубедително. По дефиниция екипажът не знае онова, което капитанът знае, а капитанът, омаян от звездите и ветровете, не знае как да го накара да осъзнае значимостта на знанията, които притежава. Когато в морето избухне бунт, няма време всеки моряк да се превръща във вещ съдник на вещото лице. Няма време и за капитана да се посъветва с екипажа си и да открие дали наистина постъпва толкова разумно, колкото си мисли. И докато образованието е въпрос на години, непредвиденото обстоятелство отнема само часове. Следователно съвсем академично ще прозвучи, ако обясним на капитана, че истинското лекарство например е образованието. То ще даде възможност на моряците по-добре да оценят всяко доказателство. Това можете да кажете само на корабовладелците на сушата... Само на брега хората могат да планират много пътувания... И няма друго, което да доведе до по-голямо претоварване на човешкото благоразумие, от усилието да се разграничават фалшивите кризи от истинските." [9].

Позволих си да цитирам този дълъг пасаж, защото той недвусмислено потвърждава, че няма по-сериозна криза от тази на образованието. Нещо повече – всяка криза е криза на образованието и няма друга криза освен на образованието. Всички други кризи са фалшиви, защото произтичат от нея, от липсата или недостига на знание как да постъпваме, как да живеем, какво да правим, попадайки в изключителни (кризисни) житейски обстоятелства. И колкото по-дълго продължава кризата на образованието, толкова повече ще са фалшивите кризи. Общество и народ, които отказват да се съпротивляват на тази криза, загърбвайки образованието, науката, а значи и хуманността, са обречени никога да не достигнат сушата и да се лутат вечно в бурното море, защото не могат да различат капитана от юнгата...

ЛИТЕРАТУРА

1. Ортега, Х. и Гасет, Мисията на университета. – В: Измерения на университетската идея, УИ "Св.Кл.Охридски", 1995, с. 299.
2. Сотирова, Д., Бизнес етика, Издателство на НБУ, 2009, с. 376.
3. Бояджиев, Ц., К. Петкова, П. Бояджиева, Социалната представа за учения, С., 1987, с. 102.
4. Арнаудов, М., История на софийския университет "Св. Климент Охридски" през първото му полувековие (1888 – 1938), С., 1939, с. 530.
5. Ортега, Х. и Гасет, Цит. съч, с. 294.

6. Mineva, E., Problems of the Critical Edition of the Byzantine and Slavonic Services, XXII Международен конгрес за византийски изследвания "Византия без граници", СУ "Св. Климент Охридски", 2011.
7. Johann Gottlieb Fichtes sämtliche Werke. Band 6, Berlin 1845/1846, S. 331-332.
8. <http://ksk.slovo.uni-plovdiv.bg/3744-2/>
9. Липман, У. Общественото мнение, ЛИК, 2001, с. 331.

ЗА ЕТИКАТА НА УНИВЕРСИТЕТСКИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛ

*Вяра Стоилова*¹

Онова, което е правилно,
не винаги е очевидно.

Етиката е съвкупност от морални принципи и норми, "поместени" във вътрешния свят на човека, с чиято помощ той разпознава света, в който живее, който изгражда и без които не би могъл да прави оценъчни съждения, отнасящи се както до собственото му поведение така и до поведението на другите. Тази матрица на споделени морални ценности дава облика на всяко общество – не само защото прави съвместността възможна, като някакво моментно състояние, но и защото предопределя посоката на нейното развитие, ценностите, които хората искат да постигнат заедно, и средствата за това.

През последните няколко години темата за морала се превърна в една от най-обсъжданите в контекста на споходилата света криза. Поради това намирам темата на настоящата конференция като нещо естествено, но и като нещо тревожно. Когато много се говори за морал, значи нещо с него не е наред. Значи нещо в моралната матрица се е скъсало – или общоприети морални стандарти се нарушават и тяхното следване се поставя под съмнение, доколкото доверието в тях е корозирало, или съвместността се нуждае от нови ценности и средства за тяхното постигане, или пък сме свидетели на очевидно разминаване между прокламираните морални ценности и "успешното" поведение. Изглежда, че представите за "добро", "зло", "справедливо" и "несправедливо" са доста размити, доколкото между тях и онова, което се квалифицира като "полезно", "неполезно", "успешно" и "неуспешно", не съществува причинно-следствена връзка. Този проблем е глобален, но той се преживява екзистенциално на индивидуално равнище от милиони хора и в това се изразява неговият исторически драматизъм днес.

Моралните ценности и стандарти на поведение се вписват и в представата за онова, което се нарича "професионален дълг", с което човек се съобразява, когато избере да се идентифицира с определена професионална общност. Не знам какви са били мотивите на моите колеги – университетски преподаватели – да се ориентират към тази професия. Мога само да предпо-

¹ Доцент в УНСС, д-р по икономика.

лагам, че те са били водени както от съзнанието, че натрупването и разпространението на знание е занятие не само необходимо, но и благородно, така и от отговорността, че ще съдействат за формирането на поколения, които ще трябва да изградят човешкия свят върху морална матрица. Немалка част от нас, по всяка вероятност, са били мотивирани и от великолепните преподаватели, които са имали по време на своето следване. Каквито и да са били мотивите, изборът на тази професия винаги е и морален, доколкото нейното упражняване, по подобие на всяка друга, е свързано не само с придържането към определени морални правила на поведение, но и с тяхното възпроизводство.

Не съм си поставила за задача да тематизирам изчерпателно колко и какви трябва да бъдат тези морални правила, защото считам, че това е твърде претенциозно за когото и да било. Намирам, че провеждането на настоящата конференция е прекрасен повод да се чуят доста мнения, да се поставят доста въпроси, които биха могли да доведат до изработването на етичен кодекс на университетския преподавател като част от професионалната идентичност на нашата общност.

Ще се опитам да представя някои свои мисли в етична посока, в контекста на преподаването на хуманитарни науки, чийто представител съм, и в етичното пространство, което условно може да се затвори между три избрани от мен примера: Хенри Форд, един въпрос, който от години задавам на студентите си и надписът на сградата на УНСС.

След като дълго време произвежда автомобили, Хенри Форд признава, че му се иска да започне масово да "произвежда" и хора. Решил и го сторил. Вложил крупна сума за създаване на училище, което нарекал "училище на бъдещето". Учениците, които се обучавали в това училище, били на възраст между 12 и 17 г., а в кръга на изучаваните дисциплини се включвали задължително език, литература, изкуство, музика и история, защото, както казва Форд, учениците трябва да се научат на изкуството на живота, те трябва да се научат да продават и купуват [1]. Едва ли Форд си е давал сметка колко проникателен е бил. В днешния опазарен свят продаването и купуването са основни човешки действия, но образците на изкуството, което е искал да постигне Форд, са твърде малко.

Когато преподавам на студентите лекцията си за институциите, не пропускам по-късно да им задам въпроса "Какъв е продуктът, който произвежда институцията университет?" В продължение на години получавам все едни и същи отговори – висшисти, специалисти – отговори, които едва ли биха се чули в Харвард, Кембридж, Итън, Хайделберг или Оксфорд. За съжаление, нито веднъж не получих отговор – възпитаник. Не че тази дума не може да се чуе под път и над път, но явно тя не е в съзнанието на студентите като идентификация, като разпознаваемост на единство между знания и възпитание, получавани по време на следването.

Когато всеки ден пристъпвам прага на УНСС, ме посреща надписът "Утре наш става светът".

Какво свързва Хенри Форд, моя въпрос и надписа на университета? Тези избрани от мен примери очертават, условно казано, едно значимо обществено пространство, в което хората получават инструментализирано и хуманизирано знание за начина, по който ще изберат да изграждат себе си и света. И в това съотношение между двата вида знание изглежда, че инструменталното знание взема превес.

За разлика от точните науки, науките, които изучават обществото и човека, предлагат знание, което има по-скоро хипотетичен характер. Цялото многовековно натрупано знание за човека не може да бъде сведено до един алгоритъм, до едно уравнение, което да дава инструментално ръководство как с промяната на една или няколко променливи да се постигат желани резултати. На студентите се представят множество парадигми за обяснение на същността и механизмите на функциониране на човешките съвместности, множество описателни и обяснителни модели за поведението на човека и въпреки всичко на тях често трябва да им се казва, че животът е по-богат от която и да е теория за него и в това са неговото очарование, предизвикателство и възможност за избор.

Подобна саморефлексия има определено морално значение най-малко в две посоки:

1) в посока на "полезно – неполезно" "успешно – неуспешно", "правилно – неправилно", "вярно – невярно", когато в съпоставителен план се дават квалификации на множеството от теории и модели;

2) в посока на достатъчна самокритичност, когато преподавателят е готов да приеме, че може и да е сгрешил и открито е готов да ревизира собственото си знание.

В рамките на подобна морална отговорност на преподавателя няма място разбирането за съществуването на банални истини или за маловажни изследователски търсения, както и за опити за натрапване на определени идеи и разбирания. Ако мога да си позволя да перефразирам Питър Бъргър, това означава преподавателят да умее да се вслуша в полифоничността на онова, което хората правят съвместно, "без да вмениява собствените си формулировки за това, кое е добро и кое е лошо, от една страна", а от друга, да не "свива реалността в тесните рамки на ценностите си съждения" [2].

Цялото познание за икономиката, за управлението, за маркетинга, за финансите е всъщност познание за онова-което-хората-правят-заедно, за техните умения, интереси, страсти, страхове и мечти – накратко, това е познание за човешките ситуации. Това предполага, че то не може да бъде сведено до рецептурник и всеки въпрос от конспекта по съответната дисциплина съвсем не е достатъчен нито за идентифицирането на опереден проблем, нито за

неговото решение. Именно тази фундаментална ценност трябва да ръководи университетския преподавател в неговата работа. Това е цивилизационна ценност – формирането на критично мислене, без което образователният процес се превръща в проста техническа подготовка и престава да има каквато и да е връзка с цивилизирането на ума.

Това изисква знанието да не се възприема като формално, в смисъла на инструментализирано общуване със систематично натрупано знание. Ако едно знание е чуждо за човека, ако той го възприема само и единствено като средство за постигане на някакви свои цели, като напр. заемане на определена професионална роля, достъп до пазара и/или заемане на определена властова позиция, то къде е знанието за онова, което подпомага неговите ценностни избори? В духа на развитата от Ерих Фром дихотомия "Да имаш или да бъдеш" [3] едно знание, което върви паралелно с познание за общочовешките ценности, белязали цивилизационното развитие на човечеството, е в посока на "Аз съм, Аз искам да бъда". В противен случай то се свежда до притежаване на образователни цензове, до един набор от инструменти, които, макар и грижливо подредени, са лишени от онази своеобразна хуманна чанта, която идентифицира нейния притежател като хуманно човешко същество, а не като дивак и варварин. Ако мога да си позволя едно малко екзотично сравнение. Образоваността на човека като познание за самия себе си, за начините, по които може да изгради един хуманен свят и неговото специализирано знание в областта на финансите, на счетоводството, на маркетинга и др. подобни се съотнасят едно към друго както любовта към секса. В съвременния свят има доста секс и малко любов. Приемете това мое сравнение напълно в духа на Николас Гомес Давила, според когото метафората е просветление, а не доказателство. Да искаш да докажеш нещо със сравнение е неприлично, но доста често върши работа [4].

Университетът е място, където младите хора се подготвят не само да изпълняват определени професионални роли, но и да бъдат членове на обществото, да бъдат граждани, да бъдат хора. Това е и социализиращата функция на тази институция и макар че тя не е основната функция, заради която хората са я създали, тя е значима най-вече поради обсъждателството, че знанията, които се преподават, задават и образци на човешко поведение.

Моралът не е просто адаптация на човека към природата, той по-скоро е екзактация. Така представителите на еволюционната биология наричат креативното целево откъсване от природата, най-популярният пример на което са перата на птиците. Те са се развили първоначално, за да поддържат телесната температура на животните. Но впоследствие им дават възможността да летят.

Моралът е част от интелигентността, а тя е способността на човека да създава своя свят, като го насища с производства на блага по начин, който ще му позволи да има един достоен живот. И той трябва да има правото да

избира как ще го направи. За етика се говори в свят, в който хората са свободни и имат правото да избират. Етичното поведение не е детерминирано. Отговорността за избора на едно поведение и последствията от него са лични. Затова и хуманизираното знание, което преподавателят дава на студентите, не е само знание за избора, но и знание за вероятните последствия от него. Светът, който изграждат хората е всъщност резултат от ежедневните избори на милиарди хора, свързани в сложна система от видими и невидими зависимости.

Преподавателят е разпространител на знание, което се предполага, че е натрупал преди това, продължавайки да го трупа и критично да го премисля. И това знание да се предаде като едно изследователско огледало на истината или на интелигентния аргумент, или на моженето (като ноу-хау) или просто като информация, може да доведе до интернализиране на прокламирани морални ценности. Но може и да не доведе. Защото моралът на преподавателя е преди всичко в неговото поведение. Дали си даваме достатъчно сметка, че от онова, което говорим, което пишем и което правим, студентите научават какво е успехът, какво е неуспех, как се постига успеха. Ние им помагаме да избистрят и представите си за справедливост, що се отнася до тяхната преценка за начина, по който оценяваме знанията им (в това отношение те имат твърде широка база за сравнение), "произвеждаме" усещанията им за техните първи победи и загуби в една конкурентна игра. Това не са само знания. Това са изживявания. Това са премисляния, които после ще се превърнат в спомени, в разкази и в примери, доказващи или оборващи техни и чужди тези.

Моралното поведение е резултат от вярното знание. Вярно е онова, което води до постигане на цели. Онова, което студентите научават за професионалните роли, които ще им предстои да играят, допълва техните знания от книги, филми, медии, лични наблюдения. Университетът не е изолирано място за получаване на знания, нито е изолирано място за възпитание в морални принципи. В живота има и Гордън Гeko – емблематичният герой от филма "Уолстрийт", и Хенри Форд, и иконата на няколко поколения – Стив Джобс. Изборът да следваш определено поведение е морален. А моралната чувствителност е проблематичен ресурс. Той се създава само в институции, които имат един по-дълъг хоризонт, визия и стремеж към трайност. Смятам че ние като университетски преподаватели дължим на студентите си повече интелектуални усилия в посока, как в един изпълнен с многостранни рискове свят да се открият и активизират морални ресурси, които да се споделят от свободни, самоопределящи се и отговорни хора.

Надписът на сградата на УНСС "Утре наш става светът" (доколкото ми е известно той е резултат от конкурс, проведен сред студентите на университета) е симптоматичен за притежателния модус, в който се помества тяхното

мислене, а и не само тяхното, за съжаление. Този притежателен модус е характерен за стоково-паричния свят, за прокарването на демаркационна линия между правата на собственост и за фокусирането на човека върху потреблението. "Ние сме светът" изпя преди време гениалният Майкъл Джексън и тази песен се превърна в химн, който звучи винаги, когато хората се солидаризират при поредното сполетяло човечеството нещастие. И може би само в такива случаи те осъзнават, че светът може да продължи да съществува благодарение на общочовешки морални ценности и именно тогава се проявява този битиен, съзидателен модус на мислене. Това е морален дефицит на съвместността, дефицит на съзнанието за отговорност, че от изборите на всеки зависи как изглежда светът.

Утре нашите студенти ще създават света. И ми се иска да се надявам, че те идват в университета, защото вярват, че ние ще им помогнем за това – не само като им дадем всичкото знание, което сме натрупали, за да станат професионални икономисти, финансисти, счетоводители, социолози, юристи, маркетинголози, но и като ги възпитаваме в онези непреходни човешки добродетели, без които не биха могли да изградят хуманен свят за себе си и за своите деца.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kraus, K. Der Fortschritt, (1930), Schriften, B. 20, Frankfurt am Main, 1994, 162.
2. Бъргър, П. Покана за социология. Една хуманистична перспектива. Изд. ЛИК, С. 1999, 172.
3. Фром, Е. Да имаш или да бъдеш. Дилемата на човешкия избор, изд. Кибеа, 1996.
4. Николас Гомес Давила е роден на 18 май 1913 г. в Богота, столицата на Колумбия. Умира също там на 17 май 1994 г. Той развива една несистемна морална философия, чиято мишена е модерната епоха, и която няма равна в остротата на попаденията и дълбочината на прозренията си. Основният корпус на творчеството на Гомес Давила се състои от афоризми и съждения, които излизат през 1977 г. в две части, под заглавие "Бележки към един имплицитен текст" ("Escolios a un texto implicito"), последвани от още два тома (1986 и 1992).

ЕТИКА И ЕТИКЕТ В АКАДЕМИЧНОТО ОБЩУВАНЕ

Блага Благоева¹

Етиката, етикетът и протоколът са значим елемент на академичното общуване; те задават и отликите на академичната общност като специфична и уникална интелектуална и морална общност. Неслучайно *Т. Парсънс* определя университета като институция на културното гражданство, а според *Ю. Хабермас* университетската общност е специфична общност, в която се развива, ориентиран към истината дискурс, и така всички консенсусно спазват определени етични норми в комуникативния процес – научен и учебен! [Вж. Сотирова 2009, с. 376] Днес посоченият проблем придобива особена актуалност поради същностни социални промени, които директно рефлексират върху академичната сфера:

- преходът от елитарно към масово висше образование;
- ценностната криза на преходните общества, каквото е и българското;
- разминаването и колизията на ценностни и културни поколенчески модели;
- предефинирането на ценностни и културни критерии, резултат от процесите на глобализация.

Основната цел на настоящия текст е да постави пред колегиалната общност някои значими проблеми, свързани с етиката и етикета в академичното общуване, а не тяхното теоретично изясняване и изследване. Изхождаме от убедеността, че понякога поставянето на въпроси е много по-продуктивно, отколкото даването на еднозначни отговори.

I. Уточняване на понятията

Известно е, че културата на поведение е съвкупност от форми на всекидневното поведение на човека, в които намират външен израз моралните и естетичните норми на това поведение. Моралът се определя като обществен институт за регулиране на човешкото поведение в широк контекст. Но докато нравствените норми формулират съдържанието на допустимо поведение, предписват дължимото поведение, то културата на поведението разкрива как се осъществяват нравствените изисквания в конкретното ежедневие поведение. В широк смисъл в понятието "култура на поведение" се включват области както на външното проявление на културата на човека – етикецията,

¹ Доцент в УНСС, д-р по философия.

така и културата на бита, културата на речта и т.н. В настоящото изложение няма да се спираме подробно на взаимоотношенията етика-морал-етикет, а само ще зададем необходимите терминологични координати.

Академична етика

Академичната етика е *вид професионална етика*, отразяваща спецификите и уникалността на университета като институция. Тя е самостоятелна част (обособена още през 70-те години на XX век) на т.нар. приложна етика и е изградена върху принципите на автономност на академичната общност. Академичната етика отразява както националните академични традиции в съответната страна, така и променящите се социални роли на преподавателя и студента, резултат от прехода от елитно към масово висше образование.

Особеностите на академичната етика се определят от спецификата на академичната общност като морална общност, защото в нея се споделят ценности, норми и средства за общуване, около които се постига морален консенсус и които не са типични за други сфери на професионално общуване. Така се формират споделени в общността академични етични принципи, чиято основна цел е да зададат границите на приемливо поведение и професионална отговорност на преподавателите като учени изследователи и на студентите като "аудитория на културното гражданство". При това етичните академични принципи не са списък от неопровержими правила или систематичен код на поведение с прилежащите им санкции при нарушения, а поставят рамката, в която академичната свобода може да бъде упражнявана по отговорен начин. Изхождайки от особеностите на академичната етика като вид професионална етика и от спецификите на университета като институция, могат да бъдат формулирани следните *основни етични принципи в университета*:

- **Компетентно избрано съдържание** на преподаваната професионална информация (съдържанието на университетския курс трябва да бъде компетентно преподавано, актуално като съдържание, съобразено с общата професионална подготовка на студентите, балансирано в теоретично и практическо отношение);
- **Преподавателска компетентност** (от университетския преподавател се изисква не само да бъде "знаещ учен", но и компетентно да подбира методите на преподаване и обучение, убедително да формулира мотивиращи цели на обучението, да поддържа постоянна "обратна връзка" със студентската аудитория);
- **Равнопоставеност и справедливост** в отношенията със студентите (недопускане на фаворизиране на определени студенти, на близки лични отношения, на морална, материална или сексуална експлоатация);

- **Уважение към колегите** (недопускане на некоректни коментари и квалификации за преподавателската и научната работа на колеги пред студенти; недопускане на лични конфликти между преподаватели да се отразят върху развитието на студентите);
- **Обективно и справедливо оценяване** на студентския труд и знания, в съответствие с предварително обявени и общовалидни критерии (целесъобразно е в началото на университетския курс преподавателят да запознае студентите с изискванията към тях и с критериите за оценка на тяхната работа);
- **Институционално уважение и морална коректност** към образователните цели, политики и стандарти на университета, в който преподаваме (недопустими са нелоялността и некоректната критичност към академичната институция както пред студентите, така и пред външна колегиална общност, защото преподавателят е страна по договорения морален консенсус в университета);
- **Морална отговорност за спазване на правото на интелектуална собственост** (недопустими са прояви на плагиатство и нарушаване на правото на интелектуална собственост както по отношение на колеги – преподаватели и учени, така и по отношение на студентски разработки или преводни материали).

Академичен етикет и протокол

Утвърдено е разбирането, че родина на етикета е Франция. Историческата справка обаче показва, че етикетът като специално внимание към образование, изкуства, благоприличие е свързан с Италия, където през епохата на Ренесанса започва "облагородяване" на нравите и общуването. Етикетът (добър тон, учтивост, благоприличие) става задължителен при светското общуване във Франция през XVI век при Краля-Слънце – Луи XIV. Монархът въвежда правилото при приеми на гостите да се раздават картончета с правила за поведение, които те трябва да спазват – така от френското название на тези картончета (*etiquette*) произлиза съвременният термин етикет. В България се срещат различни като обичаи правила – донесени от Велика България, въведени от Византия и наложени от Османската империя. След Освобождението, с установяване на новото държавно устройство, в страната ни са въведени и утвърдени правила от Западна Европа.

Академичният етикет е формираният в резултат на традиция и консенсус колегиален тон и учтивост при общуването преподавател – студент както в учебния процес, така и в научноизследователската дейност. Академичният етикет се отнася до етичното поведение при междуличностно общуване в

университета и е свързан както с универсални (общочовешки) норми на поведение и отношение, така и с национални традиции и специфики.

Понятието протокол (от фр. *protocole*) означава правила при дадени обстоятелства, или възприет приличен начин на поведение в конкретна официална или институционална среда (съществуват държавен протокол, дипломатически протокол, политически протокол и т.н.) **Академичен протокол** са правилата на поведение в границите на университета като институция и в академичната общност като морална и автономна общност. Той се конкретизира в различни ситуации на официално общуване (официална комуникация):

- при официални академични срещи;
- при тържествени церемонии;
- при академични форуми и т.н.

Основни изисквания на академичен етикет

Основните изисквания на академичния етикет трябва да се познават както от преподавателите, така и от студентите, защото тяхното спазване е важна част от академичното общуване и олицетворява уникалността на университета като институция. В синтезиран вид изискванията на академичния етикет могат да се представят чрез следните правила:

- в официалното (служебното) общуване – по-нискостоящият в йерархията поздравява пръв;
- при влизане или излизане в/от аудитория или кабинет задължително поздравява този, който влиза (излиза), независимо дали е мъж или жена;
- Обръщението при общуване:
- на студент към преподавател – с академичното звание и фамилията;
- на преподавател към студент – спазване на учтивата форма "Вие"; възможно е на малко име; възможно е на фамилия; възможно е с неутралното "колега";
- между колеги-преподаватели в присъствието на студенти – с академичното звание и фамилия; или с неутралното "колега";
- недопустими при академичното общуване са:
- фамилиарно отношение към студентите или на студент към преподавател;
- фриволно отношение или намеци, основани на етническа, верска, национална или полова основа;
- поддържане и афиширане на неформални отношения със студентите по време на съществуване на официалния модел "преподавател-студент".

II. Някои актуални проблеми на етиката и етикета в академичното общуване

В академичното общуване са налице редица проблеми, чието разпознаване и назоваване трябва да се случва своевременно, за да не се стигне до тях-

ното превръщане в конфликти, дестабилизиращи академичната среда. Проблемите са от различен характер, с различна степен на значимост и актуалност. С известна степен на условност могат да се обобщят до следните основни групи:

- Модели на неприемливо поведение в академичната общност, свързани с нарушаване на основни принципи и изисквания на етиката и етикета;
- Социално-политическо манипулиране на студентите – преднамерено или непреднамерено в процеса на обучение или в изследователската им работа;
- Етническа, религиозна и сексуална дискриминация от страна на преподавателя;
- Етични проблеми, произтичащи от корупционни механизми и практики;
- Етични проблеми, произтичащи от нелоялна конкуренция в научноизследователската дейност (особено експлоатацията на студентски труд при изследвания, обработка и превод на чуждоезикова литература);
- Злоупотреби с властови позиции на преподавателя с цел лично облагодетелстване;
- Етични проблеми, свързани с лоялността и приятелските отношения между преподаватели и студенти.

Визираните групи проблеми се отнасят до същността на образователната и възпитателната роля на университета като институция на "културното гражданство". Взаимоотношенията, противоречията и конфликтите са важни за изграждане личността на "културния гражданин". Основни детерминанти при взаимоотношенията са статутът и ролята на студентите и преподавателите. Мисията на преподавателя е да води студента към определено значими и за двете страни цели – знание и истина. Това не е привилегия, а професионално и морално задължение на преподавателя, а за студента общуването с преподавателя трябва да бъде интелектуален комплимент, който се "заслужава".

Във взаимоотношенията преподавател – студент основна роля играе авторитетът на преподавателя. Всичко, което нарушава неговия авторитет, води до дисхармонични отношения и конфликти. *Негативният имидж* на преподавателя намира отражение в няколко популярни модела на поведение на преподавателите:

- *снизходителен преподавател* – при него студентите са сигурни, че могат лесно да получат високи оценки и под влияние на общата снизходителност много от реалните достойнства на преподавателя губят своята стойност;
- *некомпетентен преподавател* – студентите са убедени, че преподавателят не притежава достатъчни компетентност и знания и така той губи интелектуален авторитет;

- *слабохарактерен преподавател* – показва на студентите отстъпчивост и мекота на характера и така става обект на хитроумна изобретателност и шеги от страна на студентите;
- *заядлив преподавател* – при него отношенията със студентите са силно дисбалансираны поради неуравновесено поведение на преподавателя.

Единствено етичният, професионално подготвен, справедлив и честен преподавател се ползва с авторитет сред студентската общност.

III. Корените на проблемите? (или вместо извод)

В заключение може да се направи изводът, че корените на посочените проблеми при етиката и етикета на академичното общуване са свързани с три групи обективни и актуални причини (реалности):

- деинтелектуализацията на университетската общност, резултат от посочения преход от елитно към масово висше образование и "свърхаудиторната" преподавателска ангажираност;
- профанизацията на "културни" модели, резултат от културен дефицит и ценностна криза на преходните общества;
- "свърхикономизиране" на мотивацията в академичната общност, резултат от икономическата криза, недостатъчно високото заплащане на преподавателския труд и девалвацията на престижа на преподавателската професия.

Решението на визираните проблеми зависи от волята и готовността на университетската общност да защити и запази себе си като морална и интелектуална общност, като институция на "културното гражданство", в която се развива ориентиран към истината дискурс!

Следователно, решението зависи от всички нас!

ЛИТЕРАТУРА

1. Бауман, З. Постмодерната етика, ЛИК, С., 2001.
2. Сотирова, Д. Бизнес етика, НБУ, С., 2009.
3. Хофстеде, Х. Култури и организации, С., 2001.
4. International Encyclopedia of Social Sciences, vol. 1 – 3.
5. <http://literaturata.com/topic-t489.html>
6. <http://googleusercontent.com>

ПРОБЛЕМНИ ВЪПРОСИ НА ХУМАНИЗАЦИЯТА НА ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ВЪВ ВУЗ

Мария Костурова-Парашкевова¹

Съдържанието на процесите, протичащи в глобалните реалности, поставят пред сериозни изпитания образователните системи на държавите и дейността на всяка институция, занимаваща се с образователна, научноизследователска и приложна дейност. Те са свързани с търсенето и конкретизирането на приоритетни направления, практики и техники, които в своята съвкупност да доведат до постигането на висококачествена подготовка, максимално бърза адаптация и общественополезна реализация на завършилия образованието си във ВУЗ млад специалист.

Това свое обществено задължение съвременното българско ВУЗ е заставено да изпълнява на фона на все по-задълбочаващи се тенденции на безкултурие, комерсиализация и дехуманизация на обществените реалности и в условията на все по-засилваща се икономическа стагнация. Вече две десетилетия ВУЗ-овете в страната реализират своите дейности в условията на: първо, действащ ЗВО, приет през 1995 год.; второ, неяснота в държавната политика за това какви специалисти с висше образование са необходими за ускореното развитие на българската икономика – днес и в по-дългосрочна перспектива.

В тези условия, съобразно собствените си виждания за развитие и предоставените им правомощия от Закона, ръководствата на ВУЗ у нас организират и провеждат образователната си политика с една основна цел – оцеляване в условията на конкуренция.

В контекста на посоченото ще се опитам да насоча вниманието върху два важни според мен за необходимата образователна политика на ВУЗ проблемни въпроса: първо – въпроса за качеството на образователния процес днес, немислим без неговата хуманизация; второ – въпроса за състоянието и качествено развитие на академичната общност. Повод за тяхното поставяне са недобрите практики, "родени" в български ВУЗ в последните десетилетия вследствие от стремежа за оцеляване.

Известно е, че протеклият в годините на т.нар. "преход" процес на съсипване на основни отрасли на българската икономика бе съпътстван и с масов отлив на младите хора от основни за много от ВУЗ-овете в страната ни специалности. В стремежа си за оцеляване голяма част от тези учебни заведения

¹ Доцент в Университет "Проф. д-р А. Златаров", Бургас, д-р по философия.

със съдействието на държавните институции се преименуваха на университети и получиха право да разкриват (и продължават да разкриват) нови специалности – кой колкото може и както може, стига всичко да се вмести във формалните изисквания, и оскъдното, но все пак съществуващо държавно финансиране. Борбата за оцеляване на ВУЗ е борба преди всичко за повече студенти и става все по без значение с каква предварителна общообразователна и дори специална подготовка идват те от средното училище.

Вътре във ВУЗ пак в името на оцеляването всяка катедра "дърпа чергата" към себе си – нали и по правомощия катедреният съвет има задължението да прави предложения и да решава основни образователни и кадрови въпроси. Като резултат учебните планове и програми се съставят и скрояват съобразно потребността на деня – да ни има, да имаме часове. Добрите методически и методологични изисквания и практики за структура и съдържание на учебен план и програма остават по-скоро с пожелателен характер. Така постепенно, вместо да се обединяват помежду си, основните структурни звена на ВУЗ все повече се капсулират, погълнати от тясно групови интереси. А каква е съдбата на най-същественния фактор във ВУЗ – студента? Днешните студенти в българското ВУЗ са изцяло продукт на 20-те години "преход" в РБ. Те са плод на всички онези въздействия като съдържание и практика, които социалните и обществени фактори излъчваха и продължават да излъчват в публичното пространство. Доминиращото съдържание в тях бе и за съжаление все още е – конфронтацията, "анти". Всичко това доведе до потъпкване на честта и достойнството на поколения българи, които съзиждаха, творяха и обновяваха съвместно съвременна България на ХХ век. Тази България, която до 1989 година имаше работеща икономика с модерни отрасли и население с много по-добър стандарт на живот от сегашния [1]. И нещо много важно – ВУЗ подготвяше кадри за икономиката и другите сфери на обществената практика на своята държава. С други думи, имаше предпоставки, за да се формира и поддържа най-ценното за населението на една държава – приемственост между поколенията и усет за общност.

В посочените по-горе "родни" реалности – реалностите на прехода, е формиран и все още се формира днешният студент. Такава е формиращата младата личност социална и обществена среда, в която стремежът за власт и богатство тотално измести грижата и отговорността на социалните и обществени фактори за нейното възпитание, личностна и гражданска подготовка и реализация. В тази среда младият човек е по-скоро средство, а не цел. А в условията на икономическа несигурност и стагнация дори семейството не съумява да отстоява традиционните морални ценности в качеството си на основен възпитателен фактор.

В голямата си част младите хора, които днес прекрачват прага на българското ВУЗ, са обезверени, объркани, дезориентирани, с почти липсваща

мотивация за качествена професионална подготовка. Една от основните причини – Родината им не може да им предостави работни места за професионална и трудова реализация след завършване на ВУЗ, както и условия за поддържане на нормален жизнен стандарт. Освен това стремежът на тези млади хора да си обяснят случващото се в обществените реалности се сблъсква с друг сериозен проблем – недостатъчната им теоретична подготовка, с която идват от среднообразователното учебно заведение, както и с невъзможността да бъде проверена и асимилирана връхлитащата ги информация и фактите от реалността. В повечето случаи младите хора прибегват до използването на заучени фрази или втълпени им "истини", без винаги да проумяват истинската им цел, смисъл и съдържание.

Посочените по-горе обстоятелства и фактори, в и чрез които протича образователният процес във ВУЗ днес, ми дават основания да подчертая за необходимостта от предприемане на мерки за неговото хуманизиране. Целта на тази хуманизация е обучението във ВУЗ да допринесе за постигането у студента на умение за висока степен на осмисленост на преподавания материал като предпоставка за формирането на неговата култура на ценността на познанието. Тази култура се определя от приноса на усвоеното знание за преобразуването на обективните реалности в името на социалния и обществен прогрес. Неотменим неин елемент е способността на човека за практическо отстояване на моралните основания на придобитото знание. Следователно приносът на младия човек за постигането на обществен прогрес би бил толкова по-голям, колкото повече чрез своите съдържание и реализация образователният процес допринесе младият човек да постига както висока степен на осмисленост на преподавания материал, така и ярна ценностна ориентация в реалността. Още повече че необходимата трудова и гражданска позиция в посока на промяна на съдържанието на съществуващите обществени и социални реалности е невъзможна без способността на младия човек да търси и осмисля моралните основания на своите действия в конкретните условия. Само така обучаваният би съумял да насочи своите знания и умения в най-продуктивната насока на обществено ползната си реализация – като специалист и гражданин.

Важно е, не на последно място, да припомним: в международните и европейски документи по проблемите на образованието е определена стратегическата задача – образованието да дава знания, обслужващи потребностите на бъдещето. Това означава, че "ориентираното към бъдещето знание"[2] би трябвало да бъде израз на обществено необходимо ценното като потребност, която, осмислена чрез съдържанието на преподавания материал и усвоени умения, да намира практическа реализация в професионалната и социалната дейност на всеки, завършил образованието си и реализиращ се в обществената практика специалист. С други думи, съвременното ВУЗ е призвано не

само да обучава, но и да формира у студентите култура на ценността на познанието. Считам, че необходимата култура на ценността на познанието не може да се постигне във и чрез образователния процес във ВУЗ, ако в учебните планове не се заложи и увеличи делът на хуманитарните дисциплини и особено този на обществените науки. Не е тайна, че във ВУЗ у нас тези дисциплини в повечето случаи са със статут на избираеми и са с ограничен хорариум. По-конкретните ми аргументи за посочената претенция са следните:

Първо, в методологичен план хуманизацията на образователния процес има общонаучен характер и се явява едно от важните проявления на общите закономерности на теорията на познанието.

Спецификата и съдържанието на хуманитарните науки е такава, че те в най-голяма степен допринасят за осмислянето от студентите на знанието като общественонеобходима ценност – чрез светогледно формиращите си, ценностно-ориентиращи, хуманистични и възпитателни функции. В своето произведение "Ядрото на университета: квалифициране на висшистите и изследователска дейност" Толкът Парсънс и Джералд Плат подчертават: "Образователната ценност на хуманитарните науки е в причастността към човешкото минало, знанието в обхвата на човешките възможности." [3]. Авторите, като наблягат върху методологичното значение на тези науки, подчертават и образователната ценност на пътят, по който са постигнати придобиваните от тях знания: "Знание, чието обосноваване аз не мога да разбера самостоятелно, действа тук разрушително." [4] Подчертаната специфика на хуманитарните науки насочва вниманието към ценността на тяхното съдържание и проблематика – те се явяват основа, фундамент за усвояването и осмислянето на преподавания материал по другите изучавани учебни дисциплини.

Второ, хуманистичната парадигма на обучението и възпитанието, които съвременното ВУЗ е призвано да осъществява, необходимо се базира не само на гносеологията, а и на другите философски науки – диалектика, логика, антропология и т.н. Тяхното изучаване позволява да се открият както специфичните особености, така и теоретико-приложният характер на изучаваните дисциплини по различните специалности.

Трето, учебното съдържание на обществените науки подпомага студентите в необходимото разрешаване на противоречието между технократичното и комерсиално мислене, доминиращи в съвременността, и допринася за формирането, ориентирането и целенасочеността на тяхното хуманистично мислене.

Четвърто, решаването на актуалната потребност от социализирането на научната и научно-приложна дейност и от нейното социално-етическо и хуманистично регулиране е невъзможно, ако от студентската скамейка младият човек не стигне до убеждението за ролята и мястото на личностните механизми за нравствен самоконтрол и самодисциплина, както и на ценността на усета за мяра. Умението да съизмерваш своите потребности и интереси

с потребностите и интересите на другия, на другите – това е този усет за мяра, който етиката определя като добро, като социално ценно и затова значимо – както за отделният човек, така и за общността, към която той принадлежи. В този смисъл етиката като философска наука в най-голяма степен подпомага осмислянето от студентите на моралните основания на всяка човешка дейност – научна, научно-творческа, научно-приложна, трудова, потребителска, социална и т.н.

Всяка една от хуманитарните и обществени науки със своето съдържание и специфика допринася за социологизирането на научното знание, за осмислянето от студентите на причинно-следствените връзки между процесите и явленията от действителността и на необходимостта от нейното хуманизиране чрез социално-етическата и хуманистична ориентация на дейността на субектите във всички сфери на живота.

Изучаването на тези науки от студентите в най-голяма степен води и до постигането на двете взаимно свързани цели на всяко ВУЗ днес:

Първо – да дава знания, да формира и възпитава отношението на студента към ценността на изучаваната от него обществено полезна професия.

Второ – да възпитава у студента стремеж към активна личностна професионална и гражданска позиция.

Вторият проблемен въпрос, отнасящ се до хуманизацията на образователния процес във ВУЗ, е състоянието на преподавателския състав и издигането му на равнището на академичната общност. Поради мащабността и сложността на този проблем ще споделя само някои свои виждания в контекста на изложеното до тук.

Разбираемо е, че колкото и обмислени и конкретни мерки да предприеме едно академично ръководство за повишаване на качеството на образователния процес със студентите, без наличието на живееща с пулса на актуалните общи потребности на обществената практика и на съответния ВУЗ преподавателска общност добри резултати не биха се постигнали.

А не е тайна, че не са малко ВУЗ-овете в страната, чийто преподавателски състав живее в разделени професионални пространства, отстояващи тясно-групови интереси и несподелящи на практика необходимия и градивен усет за общност. Тази нездравословна практика продължава да е доминираща и обслужва потребността на деня: да ни бъде, да оцелеем, да си получим заплатите, ако може да добавим към тях – колкото повече, толкова по-добре, важното е ние (от катедрата, от факултета) да сме добре. При отсъствието към днешна дата на държавна стратегия за развитието на висшето образование и в условия на икономическа криза тази логика на разсъждение е сякаш напълно логична, но не и оправдана. Твърде актуално звучи днес твърдението на Макс Вебер за науката, която е "призвание";: "...основаващо се върху специализиране в служба на самоосъзнаването и опознаването на обективните отношения...

Такива са неизбежните условия на нашата историческа ситуация, от която не можем да избягаме, ако желаем да останем верни на себе си." [5]

Считам, че и в съществуващите днес български условия ръководствата на ВУЗ-овете главно с управленските си решения и действия биха могли да допринесат за преодоляването на посоченото по-горе разделение и за формирането у преподавателите на необходимия усет за академична общност. Част от тези решения биха могли да бъдат:

- Да се постави началото на диалог между преподавателските професионални общности – между факултетите и между катедрите във всеки факултет, между преподавателите във всяка катедра, както и между преподавателите от различните направления и катедри с цел интеграция и интензификация на образователния процес, неговото организационно и кадрово обезпечаване. Този диалог да доведе до разработването и осъществяването на съвместни учебни програми, общи изследователски проекти и съвместни публикации, свързани с образователния процес.

- От наличния преподавателски състав да се сформират общи интердисциплинарни изследователски екипи, в които да бъдат включени и студенти. Да се разшири дейността им, като излезе извън вузовските лаборатории и се обърне с лице към социалните проблеми на общините и кметствата, към проблемите на бизнеса, на местните образователни, здравни, културни и др. институции и организационни структури. Така ще се преодолее стената на професионалната некомуникация и затвореността на преподавателските общности и на тяхната изолираност и ще се разшири периметърът за тяхната съвместна дейност. Нещо повече – чрез тези си дейности вузовските структури ще се отворят по-широко към проблемите на практиката и обществения живот на съответните населени места. Това е и един от начините да се формира и утвърди имиджът на съответното ВУЗ като гаранция за неговото бъдещо развитие и обществено полезна дейност.

- Да се прилага открит и демократичен подход на управление от страна на ръководствата на ВУЗ – АС, ФС, КС и т.н., и да се осъществява системно и последователно съгласуваност в решаването на кадровите, организационните и др. въпроси, касаещи проблемите на преподавателите – тяхното развитие, израстване, финансово, материално и морално стимулиране и поощряване и т.н. Откритият подход на управление, вдъхващ респект със своята обективност и безпристрастност, би създал благоприятен климат за сплотяване на преподавателската общност.

- Да се провеждат периодично общовузовски прояви и представления на значими постижения на преподаватели и студенти – образователни, научно-изследователски, художествено-творчески и др.

- Да се установи практика на системна работа със студентските групи и груповите отговорници за тяхната информираност по актуалните проблеми

на организацията и ръководството на учебната и научноизследователска работа с тях, по проблемите на производствените практики и стажове, както и тези, свързани с акредитацията на специалностите, и др. подобни.

- Да се провеждат със студентите и преподавателите анкети и допитвания относно организацията, провеждането, качеството и ефективността на основните дейности, извършвани във ВУЗ, както и да се обсъждат съвместни мерки за подобряването на тези дейности и т.н.

Предприемането на управленски решения, водещи до засилването на личната заинтересованост на студенти и преподаватели в работата по подобряването на качеството на образователния процес и цялостния живот във ВУЗ, би способствало за формирането у тях на съпричастност към общите проблеми и би допринесло тази вузовска общност да се издигне до равнището на академична. Общност, която е способна съвместно да решава собствените си проблеми по предназначение и която осъзнава и е способна да изпълнява мисията си днес – да образова и да възпитава младата студентска личност; да живее с пулса на обществените потребности и да отговаря достойно на предизвикателствата на времето и изискванията на европейските и общоцивилизационни проекти за бъдещето.

Тази реалност и вече няколко годишното членство на България в ЕС и в специализираните международни образователни и научноизследователски структури насочват към извода за актуалната необходимост от приемането на национална стратегия за развитие на висшето образование. Тя трябва да бъде съобразена с потребностите на българската икономика и обществена практика, и да стимулира младите хора да се образуват и реализират тук, в родината си – като професионалисти и граждани. Това е още по-необходимо, ако се доверим и на методиката на американските изследователи К. Корато, Чарлс Хълтън и Д. Сичел, според които България чрез своите младежи със средно и висше образование, които са емигрирали в чужбина, е изнесла зад граница повече от 50 милиарда USD (при чуждестранни инвестиции у нас 40 милиарда USD за последните 20 години) [6].

ЛИТЕРАТУРА

1. Проданов, В. Четирите реалности на българския преход. – Сп. "Понеделник", 2010, 7/8, с. 64 – 65.
2. Делор, Ж. Образованието – скритото съкровище. ЮНЕСКО, 1996.
3. Парсънс, Т., Дж. Плат. Измерения на университетската идея. С., 1995, с. 338.
4. Пак там, с. 338-339.
5. Вебер, М. Ученият и политикът. С., 1993, с. 62-63.
6. Йотов, Ст. Следващите 50 години. – Сп. "Право и бизнес". С., 2011, 10/11, с. 5-8.

ОБЩОТО БЛАГО И ПРЕПОДАВАНЕТО НА ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ

Ивка Цакова¹

Политиката е фундаментална човешка дейност, насочена към преследване на общите интереси на членовете на дадена общност или, ако използваме думите на класиците от Древна Гърция – дейност по преследване на общото благо ("public good") [1]. Когато Аристотел разглежда човека като "политическо животно", той има предвид неговата способност да живее заедно с други хора в една политическа общност (най-вече държава). Съвместният живот на хората дава възможност за взаимен обмен на блага, общуване, създаване на организации от различен порядък, формиране на съвещателни органи, събрания, където да тече дебат и да се вземат колективни решения, които да се прилагат в рамките на общността във вид на споделени норми – в името на просперитета на общността като цяло и на принадлежащите към нея индивиди в частност. Така разбраната политика е предмет на изследване на политическата наука (Political Science) и на различните хибридни дисциплини между нея и други обществени науки: политическа социология, политическа философия, политическа психология, политическа икономия, сравнителна политика и др.

В рамките на това изложение на преден план се извежда **идеята за общото благо**, благото на всички (или поне на мнозинството), общественият интерес и демокрацията **като морален проблем в преподаването на политически науки в българските университети**. Акцентът върху общото благо безспорно има морални измерения, особено за страни като България, където доверието към политиката и политиците е спаднало до критично равнище и гражданите с основание се съмняват, че избраните политици и назначените чиновници управляват в интерес на мнозинството, а не в интерес на малцина. Давам си сметка, че това твърдение е доста крайно, но предпочитам да бия тревога, отколкото да говоря политически коректно.

Тревожните тенденции за спад в доверието към политиката и политиците се обсъждат и в академичните аудитории – особено сред студентите политолози. Аргументите за тази загуба в доверието са следните: икономическите и социални резултати от политиката в годините на прехода са незадоволителни; икономическите реформи (приватизация, замени, концесии и т.н.) се

¹ Доцент в УНСС, д-р по политология.

извършиха, но от това спечелиха малцина – и то чрез използване на политическа власт; нарушаването на правния ред и ръстът на организираната престъпност и корупцията ерозираха доверието в политиката и държавата; силната външна зависимост обезцени националната политика; наличието на много партии, но без отчетливи алтернативи за развитието на страната превърна политиката в игра, шоу и накрая – личното облагодетелстване на хора чрез политиката (конфликт на интереси, търговия с влияние) предизвика остро неодобрение [2].

Учебният план на специалност "Политология" в УНСС съдържа основни и специални дисциплини, които предлагат освен основни политически идеи от древността до наши дни, знания за основни политически институции (национални, европейски), съвременни политически системи, политически анализ, политически технологии и политически комуникации. Знанията по тези учебни дисциплини би трябвало да способстват за обяснение на днешните политически реалности в демократична България, която вече повече от четири години (от 2007 до днес) е пълноправен (макар и не съвсем пълноценен) член на ЕС. Вярно е, че дисциплина за демокрацията (Теория на демокрацията) не се изучава при нас, но основните ценности и принципи на либералната демокрация пронизват съдържанието на различни учебни дисциплини. Това е така, защото преходът у нас в течение на 22 години бе либерален и вече можем да правим изводи за резултатите от либерално-демократичните икономически и политически промени.

А резултатите са печални и незадоволителни и за тях няма как да не става дума в академичните аудитории. Преподавателите по политически науки според мен изпадат в **състояние на когнитивен дисонанс** [3]. Нормативните политологични знания не могат да убедят студентите в неща, в които самите преподаватели не вярват. Т.е. преподавателите изпадат в морална колизия и ситуация да избират – дали да говорят декларативно, пожелателно в отговор на въпроса "какво трябва да бъде", като по този начин рискуват да бъдат обвинени от студентите във фалш и лицемерие, или откровено да обясняват драстичното несъответствие между преподаваните знания по различни дисциплини, свързани с общото благо – с обществения интерес, демокрацията, нацията, и реалностите в България. Всеки преподавател, изпитвайки потребност от логическа кохерентност и афективна хармония, намира свой начин да преодолее състоянието на когнитивен дисонанс и да постигне вътрешно равновесие и комфорт.

Ще споделя своя опит по отношение на когнитивния дисонанс при преподаването на дисциплината *Законодателен процес и парламентарно поведение*. Когато със студентите разглеждаме функциите на парламента (представителна, легитимираща, контролна, рекрутираща и пр.), няма как да не обвържем теорията с реалното функциониране на българското Народно съб-

рание. Рейтингът на българския парламент днес е спаднал неимоверно много – повече от когато и да било през последните 20 години – до фрапиращите 5 % одобрение по данни на изследване на агенция "Алфа рисърч". Той не е само и просто говорилня, а в него се разиграва шоу, театър, няма дебат около политически алтернативи, а общественият интерес се е превърнал в досадно клише. Парламентарните процедури са се превърнали в техники за избягване на наболели обществени проблеми. Устойчиво е убеждението, че заемането на депутатско място осигурява най-бързия път към кариера и богатство. А що се отнася до продукта от парламентарната дейност – законите – те са много, често си противоречат, често се променят и сякаш "формализират интереса на онези горе". Затова напоследък в публично обръщение навлязоха фразите за "лобистки закони", "лобистки поправки" в законите. Подобна лобистка лексика прикрива факта, че ограничени частни интереси се задоволяват за сметка на обществения интерес, въплъщение на който би следвало да са законите. Свидетелство за непредставителното парламентарно управление са например поправките в закона за хазарта при правителството на Симеон Сакскобурггодски, изместването на основната тежест в законодателния процес към политическия съвет на "тройната коалиция". Да не говорим за днешното управление на ГЕРБ, което е "управление в първо лице, единствено число", при което премиерът открито осмива законодателната институция [4].

Моят начин за преодоляване на когнитивния дисонанс е, като отчитам наличните дисфункции на българския парламент, да разкривам причините за това. А те са поне три. Първата е, че упадъкът на парламентите и парламентаризма не е характерен само за България, а е продукт на устойчива тенденция през последните десетилетия в европейските страни, наречена от юристите "рационализиран парламентаризъм", при който се дава надмощие на демократичното управление за сметка на демократичното законодателство. Второто обяснение е, че съвременните парламенти губят влияние и позиции поради наличието на наддържавни институции, какъвто е например Европейският съюз, на когото държавите делегират част от своя суверенитет. И третото обяснение произтича най-общо от глобализацията, която поставя на изпитание националните институции, в т.ч. парламентите. Във връзка с това ще отбележа, че след световната криза от 2008 г. парламентите в западните полиархии започват да се съживяват, политическите дебати в тях се възраждат в търсене на изход от кризата на неолибералния консенсус, кризата на съвременния неолиберален капитализъм. Анализът на цялата тази нова ситуация изисква нови знания и актуализация на учебното съдържание – особено знания за променения смисъл на досегашни концепции и парадигми. Ще дам пример с думите на професора по европейска политика в университета в Оксфорд Ян Желъонка. На въпрос – с какво трябва да се смени моделът на

неолибералния капитализъм, той отговаря: Въобще не знам за какъв модел на неолиберализъм става дума, след като държавите кредитират банки и ги спасяват от фалит. Бащата на неолиберализма Фридрих Хайек би се обърнал в гроба, ако знаеше какво правят днешните правителства [5]. И още един пример. В сайта *opendemocracy* в Обединеното кралство се пледира за нуждата от демократичен одит върху дейността на правителството, което е доминирано от интересите на неизбраната финансова олигархия [6] (*unelected oligarchy*). Дори там – в "добрата стара Англия", се бие тревога за израждане на демокрацията в олигархия, а какво остава за "българската демокрация" и опасността тя да се превърне (ако не се е превърнала вече) в олигархия!...

Така най-общо аз самата намирам изход от състоянието на когнитивен дисонанс, но се появява **друг морален проблем** – дали подобни обяснения пред студентите не провокират у тях напрежение, тревожност и чувство на песимизъм? От дискусиите с тях разбирам, че те се вълнуват от проблемите на деформираната, мнима и фасадна българска демокрация. Критикуват с лекота статуквото, но значително по-трудно могат да аргументират смислени алтернативи за изход от ситуацията – с непредставителното и несправедливо управление в България. Нашите студенти сякаш по-скоро са интригувани от усвояване на прагматични знания за политически технологии и комуникации – увличат се повече по ПР, политически маркетинг, имиджмейкинг и пр., отколкото от теория на политиката и политически анализ. За това им твърдение обаче аз не ги обвинявам. Акцентът в съвременната политика като цяло напоследък се е изместил в следната посока: вместо политическо представителство – политически комуникации. Кризата на представителството е наистина дълбока и повсеместна. Или, както споделя Анна Кръстева в своя личен блог, **PR** е голямата мода у нас през последните години. Изкусени от атрактивността на новото, непознатото, чуждоземното са не само младите. Политическите партии у нас назначават **PR** експерти, преди да (ако въобще) потърсят политически консултанти. "Пакетирането" на посланията става по-важно от самите послания. Липсата на идеи, програми, визии (не)умело се прикрива зад шоу, спектакли. Тези политически резултати се подготвят още на университетските скамейки [7].

Огромна е отговорността на преподавателите по политически науки пред българската нация – за нейния просперитет и благополучието на българските граждани. Ние сме отговорни за това какво разбиране за политиката лансираме в академичните аудитории – дали това, че политиката е пазар, или че е дейност по представителство на обществени интереси, дейност в името на общото благо. От нас, преподавателите зависи дали завършилите специалисти-политолози ще бъдат чувствителни към темата за обществения, националния интерес и дали ще бъдат обучени как ефективно той може да бъде защитен. Погледнато от такава перспектива, самото преподаване на

политически науки може да се третира като благо, ценност за обществото, приносящо обществена полза и стимулиращо обществен просперитет.

Университетското образование по политически науки има своя обществена мисия – да реабилитира политиката и политическото, рационалния и критичен политически дебат чрез съдържателни дискусии в академичните аудитории. Там трябва да популяризираме демокрацията на участието, дискурсивната, делиберативна демокрация; да открояваме нуждата от елементи на пряка демокрация, които да допълнят задъхващата се представителна демокрация; да стимулираме демократична публичност – да разглеждаме и коментираме начина на финансиране на партиите; да надничаме в публичния регистър на доходите на лица, заемащи висши държавни длъжности, да следим за конфликт на интереси и за всякакви прояви на злоупотреба с власт и корупция. С инструментариума на различни политически науки ние трябва да атакуваме елитизма и олигархизма в политиката, настанили се в обширната европейска и англосаксонска зона, поразена от глобалната криза. Не бива да си затваряме очите пред патологичния феномен, че в България политиката успя да проникне в бизнеса, а той на свой ред заживя в нелегитимен брак с нея [8].

Нашите дискусии със студентите трябва да са пронизани от повишени етични изисквания към политиците и осветяване на евентуални техни зависимости от частни интереси. Ние трябва да подготвяме специалисти, способни да разработват стратегии за развитие на българското общество, специалисти, които са наясно как последователно да бъдат защитавани обществени интереси. А дори когато наши кадри намерят своя професионална реализация в частни фирми и компании – те трябва да предлагат своята политическа експертиза така, че преследването на максимална печалба от фирмата да става не на всяка цена, не въпреки, а в синхрон с обществения интерес.

Преподаването на политически науки не е и не може да бъде безпристрастно [9]. Като университетски преподаватели по политология ние трябва категорично да заемем страна и се обозначим в полза на демокрацията, а не в полза на пазара, в защита на публичното, а не на частното. На пазара има различни частни интереси, докато политолозите са свързани най-вече с демократичните ценности и ако те ги изоставят, обществото би загубило почвата, на която стои [10]. Съзнавам колко трудно е това в днешно време, когато границите между публично и частно са толкова размити. Специалистите политолози, които излизат на пазара на труда в търсенето на работа, би трябвало да отстояват стратегическите интереси на българската политическа общност. А те са свързани със съществуването на политическото, на общото за всички благо.

ЛИТЕРАТУРА

1. Josef M. Colomer, *The Science of Politics (an Introduction)*, Oxford University Press, 2010.
<http://www.oup.com/us/catalog/general/subject/Politics/?view=usa&ci=9780195397741>
2. Стоилов, Я. Реабилитация на политиката – възможна ли е и как? – В: Политическите науки в УНСС – с лице към бизнеса, Изд. "Сиела", 2011, с. 123. Наличен online: <http://www.egopolitico.org/upl/95bdf0b443d859fdcac855af83039866.pdf>
3. Понятието "когнитивен дисонанс" е въведено в психологията от Леон Фестингер за обозначаване на психичния дискомфорт, дължащ се на факта, че субектът преживява тягостно едновременното наличие на две или повече противоречиви идеи. Теорията на когнитивния дисонанс помага да се разберат обстоятелствата, при които отсъства връзката между реалността и наличните когниции (Вж. Силами, Н. Речник по социология, Плевен, 1996).
4. Вж. Шопов, Вл. Парламентът – лицето на политическия картел. в. "Труд", 22.09.2011.
5. Никой не знае как да управлява капитализма след кризата,
<http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1071759>
6. See Smith, T. Unelected Oligarchy: corporate and financial power in Britain. Published on open Democracy (<http://www.opendemocracy.net>)
7. annakrasteva.wordpress.com/ (2 октомври, 2011).
8. Вж. Петков, Кр. Политикономическата теория и социологията – с лице към кризата: уроците след 2008 г. – В: Политическите науки в УНСС – с лице към бизнеса. Изд. "Сиела", 2011, с. 108.
9. Тодоров, А. Скритата програма на политологията. – В: Политологията като наука и академична дисциплина в България: състояние, проблеми, перспективи, УИ "Стопанство", С., 2011, с. 61.
10. Вж. Пиргова, М. Две тези по проблема за редуцираната демокрация в България, 2010. – В: Политическите науки в УНСС – с лице към бизнеса, Изд. Сиела, 2011, с. 120

ПРОБЛЕМИ НА ПРОЦЕСА НА РЕАЛИЗИРАНЕТО НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКАТА

Алла Кирова¹

Представеният доклад насочва аналитичния ракурс към извеждане на факторите, катализиращи практиките за накарняване на етичните правила в академичните среди. Спецификата на човешкия капитал в сферите на висшето образование и науката предопределя наличието на редица проблеми и особености за и при неговото реализиране, които до известна степен влияят и върху етичните взаимоотношения на различните академични групи – преподаватели и изследователи, млади и възрастни, хабилитирани и нехабилитирани и други подобни.

Един от най-важните проблеми по отношение на този специфичен човешки капитал се проявява в наличието на условия за неговата **амортизация или обезценяване**. Наред с по-общите причини, водещи до това явление, такива като физическо, физиологично и умствено остаряване на хората, човешкият капитал в разглежданите сфери в много по-висока степен от другите видове човешки капитал е уязвим с оглед на един от най-значимите проблеми в икономиката на знанието – амортизацията на самите знания. В съвременните условия периодът на обновяване на технологиите и техниката е ограничен до броени години, като същевременно продължителността на времето за подготовка и обучение на квалифицираните работници нараства, което изисква постоянно и бързо разработване на нови учебни програми и специалности, респ. адаптиране на човешкия капитал във висшето образование и науката, а това неизбежно въздейства върху процеса на неговото не само морално, но и физическо изхабяване. Знанията са основно средство и продукт в тези сфери, което изисква влагането на значителни усилия, а често и инвестиции за постоянното актуализиране и усвояване на нови знания и информация (по думите на проф. А. Казаков, това "по дефиниция си е инвестиционен процес, свързан със замяна на старото знание в съответната област с ново, актуално знание" [1]), без които не е възможно осъществяването нито на прогресивна научноизследователска дейност, нито на качествено, модерно, специализирано в крак с времето висше образование. Този проблем, при същ на целия свят, по отношение на страните, преминали през процеса на

¹ Доцент в Института за икономически изследвания при БАН, д-р по икономика.

преход към пазарна икономика, сред които е и България, се допълва с редица негативни минали и настоящи тенденции по отношение на обезценяването на човешкия капитал във висшето образование и науката:

- преминаване на квалифицирани специалисти към нискоквалифициран или неинтелектуален труд в резултат от съкращенията в сферите на образованието и науката в началото на прехода, съпровождащата ги безработица и структурните реформи;

- подценяване през продължителен период на процеса на актуализиране на знанията, учебните програми, насоките на специализацията в университетите;

- слаба мотивация на работещите в образованието и науката, проявяваща се в необосновано ниското им заплащане, което води до ограничени възможности за използването на необходими технически средства и други ресурси, за реално (а не често само виртуално) участие в световните научни мрежи и събития, за снабдяване с актуална литература и други, т.е. за осигуряване на адекватна организационна, познавателна и партньорска инфраструктура; от друга страна, относително ниското заплащане в сектора образование и най-вече в науката нарушава характерния за традиционната теория за човешкия капитал принцип за определяне на работната заплата като индикатор за оценка на ефективността на инвестициите в човешкия капитал, поради което функционирането му в тези сфери у нас зависи главно от личните решения, волята и стимулиращия характер на творчеството на работещите за сметка на материалните стимули, което прави неговото натрупване абсолютно неефективно с оглед на индивидуалната му възвръщаемост;

- подценяване на научноизследователската работа в обществено-политически аспект, което води до неудовлетвореност на учените, отразяваща се върху качеството както на техните изследвания, така и на професионалните взаимоотношения;

- застаряване на "гилдията" поради посочените дестимулиращи младото поколение причини;

- продължаващо намаляване на държавното финансиране на образованието и науката, рефлектиращо, наред с ниското заплащане, и върху остаряването и неадекватността на материално-техническата база в съвременните условия, което на свой ред води до амортизацията на човешкия капитал и затруднява дейностите по актуализиране на знанията и извършване на изследванията и образователния процес: ниска техническа осигуреност; липса на средствата за закупуване на модерна литература, абониране за реномирани списания и поредици, за участие в световните академични мрежи, за публикации в реферирани международни издания, включително за издаване на нашите академични списания на английски език; липса на национална информационна система за цитирания и т.н.;

- недостатъчно ефективното (с оглед апатията на бизнес-средите и държавните институции) използване на трудовия и експертния потенциал на работещите в образованието и науката;

- ниска активност и заинтересованост от внедряването на резултатите от научноизследователските разработки в държавната и производствената практика у нас.

Посочените негативни тенденции, характерни за реализирането на човешкия капитал в образованието и науката, водят до задълбочаването на още един проблем, свързан както с качеството на самата научно-образователна сфера, така и с голямата му обществена значимост, а именно – **проблема за изтичането на мозъци и за липсата на стимули за репатриране на заминалите по-рано талантиливи изследователи.** Този проблем има няколко измерения в България.

1. Обусловеният от неадекватните условия на заплащане и материално-техническа осигуреност нисък престиж на научния труд, т.е. нарушеният принцип за икономическата целесъобразност, от който изхожда традиционната теория за човешкия капитал при оценка на мотивацията на хората, в даден контекст – академичната кариера тласка талантиливите специалисти да търсят реализация в по-развитите държави, като изразходваните за тяхното образование и формиране на научната им идентичност (или за изграждането на човешкия им капитал) средства губят инвестиционния си характер и се превръщат в преки загуби за държавата (и печалби за приемащите ги страни). А. Солимано, известен с изследванията си в областта на миграцията на талантите, нарича предизвикващите "изтичането на мозъци" фактори "привличащи" и "тласкащи", като към вторите се отнасят ниското заплащане у дома, ограничените възможности за признание, лошата перспектива за кариера и липсата на контакти с "корифеите" [2].

2. Недостатъчното финансиране на системата на висшето образование, често рефлектиращо в нейната "закостенялост" по отношение на предлагането на модерни специалности и методики на преподаване, влияе върху неговото качество, което предизвиква отлив на студентите от нашите университети.

3. Наложилото се обществено мнение за предимствата на обучението на младежите в по-развити държави, съпроводено от липсата на стимули за прилагане на получените знания в родината – особено за желаещите (и можещи) да се развиват в сферата на науката, са предпоставки за търсене на реализацията на най-талантиливите и перспективни млади учени в чужбина.

4. В същата насока е влиянието на слабата активност от страна на университетите и научноизследователските институции за включване на студенти в изследователската работа и насочването им към академична кариера.

Очевидно е, че в условията на глобализация и демократично общество т.нар. "международно движение на човешкия капитал" или "миграция на

талантите" е естествен процес и право на всеки индивид на избор. Но то има значително негативно влияние върху развитието на икономиките на страните в преход, поради което придобива по-различна от посочената квалификация "изтичане на мозъци". В съответствие с това в икономическата литература се налагат две противоположни гледни точки по отношение на това явление – интернационалистична (Хари Джонсън), акцентираща върху ролята му в качеството на средство за повишаване на глобалната ефективност, и националистична гледна точка (Дон Патинкин), определяща го като фактор за ограничаване на националното развитие и за загуба или понижаване на запаса от интелектуалния човешки капитал на съответната държава [3], както и в по-общ смисъл за изтичане на човешкия капитал от по-бедните страни към по-богатите [4], което естествено съдейства за "затвърждаването" на статута им на бедни и богати. Загубите от изтичането на този тип човешки капитал имат и друг аспект – произвежданите в резултат от изследванията и разработките на заетите в тази сфера модерни продукти, услуги и технологии впоследствие се внасят в родината им на много по-висока цена, а също така държавата губи от пропуснатите ползи, свързани с правата върху интелектуалната собственост.

Необходимо е да се подчертае, че през годините на преход и особено през последните години практиката на управлението и финансирането на сферите на образованието и науката у нас доказва пълно игнориране на инвестиционния характер на човешкия капитал на заетите в тях. Налице са: съкращаване на държавните субсидии; липса на стимулиращи участието на бизнеса в тези процеси инструменти; забавена реформа в началното и средното образование; неадекватно на нуждите на съвременността безконтролно "роене" на колежите и университетите и акредитиране на частни учебни заведения със съмнителни качество и легитимност на издаваните дипломи; неадекватен подход към реформирането на БАН. Тези процеси констатира пълната липса на стратегическо отношение към развитието и модернизирането на образованието и науката, подценяването на значението и ролята на ангажирания в тях човешки капитал за икономическия и социалния прогрес в условията на икономиката на знанието, както и "подклаждат" неетични практики и стандарти и конфронтират колегите от различни академични институции.

Посочената негативна ситуация води до задълбочаване на проблема **ерозия на качеството на публичните услуги главно в сферата на образованието**, рефлектиращ върху социалната възвръщаемост на инвестициите и влошаването на имиджа на ползвателите на съответния човешки капитал. Недостатъчните средства за развитие на тази сфера обуславят ниското равнище на материалната база за провеждане на образователния процес, както и слабата мотивация на преподавателите вследствие на неадекватното заплащане, което рефлектира върху понижаването на академичните стандарти на

обучение. Последното е следствие от влиянието и на редица други фактори, породено от необходимостта от следване на тенденцията за "оцеляване" (а не за модернизирание) на висшите училища, характерна в значителна степен за нашата практика и притежаваща не само икономическо, но и етично измерение.

Един от факторите с негативен за нивото на образователния процес ефект е т.нар. комерсиализиране на образователните услуги, характеризиращо се с появата на множество частни университети и колежи, стремящи се да привличат максимален брой студенти, което в значителна степен влияе върху понижаване на критериите за прием и оценка на резултатите от техните усилия.

Вследствие на ниското държавно финансиране и незаинтересоваността на бизнеса да използва капацитета на университетите, както и поради конкуренцията между необосновано голям брой висши училища у нас и тяхната пряка финансова зависимост от броя на приетите студенти, ограничаван от негативната демографска ситуация в страната, немалка част от държавните вузове също се характеризират с понижени критерии при прием и провеждане на изпити. Това води до неограничен улеснен прием на студенти, във все по-нарастваща степен стимулирани не от целта да получават знания, а да придобиват каквато и да е диплома, необходима за намиране на удовлетворителна работа в бъдеще – изопачен вариант на т.нар. селективна теория за човешкия капитал, водещ в редица случаи до "одобряване" на понижените критерии от страна на студентите. Тази тенденция е следвана от развитието на две крайни явления, изразяващи се във: от една страна, феномена "прекалено образовани" (това понятие е въведено в книгата на Р. Фрийман [5]) – наличието на прекалено много притежатели на дипломи за висше образование, несъответстващо на броя на предлаганите на пазара адекватни работни места; а от друга страна, неадекватната на пазарното търсене професионална квалификация, придобита в процеса на висшето образование, включително недостатъчната ѝ практическа насоченост, водеща до намирането на работа в абсолютно различни сфери на дейност, което обезсмисля направените инвестиции и разходи [6]. Последното потвърждава характерното до голяма степен за нашата образователна система преобладаване на теоретичната подготовка за сметка на практическата. Това води, по изразу на един канадски преподавател, до "изпращане на студентите в свят, пълен с оръжия, неподготвени да водят битки" [7].

Следващият фактор, оказващ негативно влияние върху образователния процес, е наложилата се у нас тенденция за превръщане на висшето образование във формално стъпало, което трябва да бъде на всяка цена преминато с оглед на професионалната кариера, често без значение в коя област. Това пряко влияе върху мотивацията както на студентите да учат задълбочено – по-голямата част от тях работят, при това на пълен работен ден, което очевидно се отразява върху качеството на техните познания и усилия, така и на

самите висши училища, поддържащи неактуални, нетърсени от пазара специалности, остарели учебни планове и програми, и на преподавателите, демотивирани от нивото на подготовка на студентите, от една страна, и от равнището на заплащането, от друга, което насърчава амортизиращото и влияещото върху качеството на учебния процес обикаляне на вузовете в страната на принципа на совалката. Въпреки това по въпроса за избор на преподаваните специалности, необходимо е да се отбележи, че през последните години все повече се налага мнението, че политиките в областта на формалното образование трябва да бъдат много внимателни и премерени и да не се ограничават само до стимулирането на тясно специализираното образование съгласно нуждите на пазара [8]. Според Б. Кили те трябва в разумни граници да оставят възможност за проявите на "неконвенционалните студенти" – съзидателни ексцентрици, притежателите на дарби и т.н., т.е. тези, които имат явно изяви творчески способности, толкова важни в съвременната икономика на знанието. В този смисъл трябва да се припомнят думите на един от основоположниците на теорията за човешкия капитал – Т. Шулц, че разкриването на таланти е една от трите главни функции на висшето образование, наред с обучението и научната работа.

Специфичният интелектуален характер на човешкия капитал във висшето образование и науката изисква внимателно отношение и към **условията на работа** на заетите в тези сфери, където, по думите на руския учен В. Марцинкевич, "технологичната последователност се формира не по логиката на машините, както е в масовото производство, а по законите и стимулите на творческия процес" [9]. Това предполага създаване на стимулираща творчеството и съзидателните способности на учените атмосфера, а не осъществяване на дестимулиращ контрол върху научната дейност, който се опитва да бъде наложен в нашата практика през последните години, включително по отношение на работното време на изследователите. В обществото се натрапва идеята за безделието на учените, за празните стаи в институтите и т.н. В този аспект е уместно да се представят разсъжденията на британския професор Ходжсън, който твърди, че когато става дума за интелектуалните умения, осмисленият контрол е нещо нереално: не е възможно да се види, какво става в главата на човека. Наред с това, степента на ефективност на контролната функция зависи, според него, от компетентността на контролиращия, която често е недостатъчна и разминаването дори нараства с времето. Не са редки случаите, когато видимата ниска продуктивност на един работник на умствения труд в даден момент е преходен период към постигането на изключителни резултати по време на следващите етапи на работа. Също така фиксираното работно време по отношение на интелектуалната дейност губи смисъл и функционално значение, защото нейната специфика изисква време за размисли, четене, познавателна дейност и други, което често трудно се

вписва в рамките на фиксираните работни часове, напротив, превръща ги в "ритуална празнина", докато по никакъв начин не се отчита извънредната надомна работа вечерно и нощно време, през почивните дни и отпуските [10]. В този смисъл прекият административен контрол върху процеса на научноизследователската дейност трябва да бъде ограничен до разумен минимум за сметка на отчитането на специфичния характер на труда в тази сфера, който е (или трябва да бъде) основан на атмосферата на доверие, творчество и аргументирана колегиална (професионална) оценка на резултатите. Последното изисква да се акцентира и върху още един момент – възприетото в целия свят понятие академична общност не е самоцелно, то е израз на характерната за тази сфера тясна връзка между натрупания човешки капитал на учените и преподавателите и социалния им и културен капитал. Става дума, от една страна, за потенциала от взаимно доверие и взаимопомощ [11], проявяващ се в анализирания контекст като различни научни обединения, социални научно-информационни мрежи, споделяне на опита и постиженията на научните семинари, конференции, кръгли маси и други, без които качествено развитие на преподаването и науката в епохата на лавинообразните потоци от информация е невъзможно; а от друга страна, за необходимостта от изграждането на система от ценности и ограничения, споделяни от мнозинството членове на определен социум [12], което се изразява в съобразяването с писани и неписани етични норми, свързани с честността, лоялността, колегиалността по отношение на взаимното цитиране, коректната критика, предотвратяването на проявите на плагиатство, неподдаването на корупция при оценка на знанията, приносите, кариерното развитие на колегите и други.

В заключение е необходимо да се отбележи, че в условията на съществуващия неблагоприятен икономически климат достойното реализиране на човешкия капитал в сферите на висшето образование и науката, неговото съхранение и развитие е особено важно за успешното включване на България в световната и европейската академична общност, което има съществено значение за бъдещето на страната в условията на развиващата се икономика на знанието като ключова характеристика на XXI век, както и представлява съществена предпоставка за изграждане на адекватна на принципите на академизма етична среда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Казаков, А., 2010. Човешкият капитал. Формиране, функциониране и инвестиционни решения. С.: УИ "Стопанство", с. 107.
2. Solimano, A., 2005. The International Mobility of Talent and its Impact on Global Development: An Overview. UN-ECLAC.

3. Solimano, A., 2002. Globalizing Talent and Human Capital: Implications for Developing Countries. Santiago, Chile: UN, ECLAC, p. 7.

4. Lowell, L., 2003. Skilled Migration Abroad or Human Capital Flight? Institute for the Study of International Migration, Georgetown University, June. Available at: <http://www.migrationinformation.org>

5. Freeman, R., 1976. The Overeducated American. Harvard

6. Виж напр. резултатите от проведеното в Пловдивския университет емпирично изследване "Пазарна оценка на инвестициите и възвръщаемостта във висшето образование", публикувани във в-к "Пловдивски университет", бр. 9 (384) от 28.11.2008 г., с. 6-8: едва 46 % от специалистите с висше образование, заемащи функционалните позиции за аналитични и приложни специалисти с икономически и административен профил, притежават образование, свързано с тези професионални направления, докато очертанят дефицит се удовлетворява от специалисти от други професионални направления; регистрирани са дефицити на практически знания и умения, като 40 % от респондентите не са уверени в своя професионален капацитет и в уменията да се справят с трудовите задължения.

7. Виж изказванията по време на академичната дискусия, проведена на сайта на Worthwhile Canadian Initiative по повод на материала на Wooley, Fr. "Human Capital: Literal Truth, Fairy Tale or Myth?"

Available at:

http://worthwhile.typepad.com/worthwhile_canadian_initi/2010/03/human-capital-literal-truth-fairy-tale-or-myth.html

8. Keeley, B., 2007. Human Capital. OECD.

9. Марцинкевич, В., 2005. Инвестиции в човека: економическа наука и русийска економика (Что скрывается за термином "человеческий капитал"). *Мировая экономика и международные отношения*, 9, с. 29.

10. Ходжсон, Дж., 2001. Социально-економическите последствия на прогреса на знания и нарастване на сложността. *Вопросы экономики*, 8, с. 38-39, 43-44.

11. За целите на изследването се използва дефиницията на социалния капитал, развита от: Патнъм, Р., 1995. Процветающа комюнити, социален капитал и обществена живот. *Международна економика и международни отношения*, 4, с. 77-86.

12. В даден контекст е възприето определението на културния капитал, развито в: Сухинин, И.В., 2008. Социално възпроизводство, обществено здравие и нова економика: методологически основи. *Економика и математически методи*, 44 (1), с. 63.

НАУКАТА – СОЦИОКУЛТУРЕН КОНТЕКСТ

ЕТИКАТА В БЪЛГАРСКАТА НАУКА КАТО СОЦИОКУЛТУРЕН ФЕНОМЕН

Богдана Тодорова¹

В съвременните философски и социални изследвания все по-актуална става темата за съществуването на човека и отношението му към заобикалящата го действителност през призмата на един източен поглед. Известни са ни разработките в рамките на екологичната етика и отказа на най-радикалното направление в нея от господство на човека над природата. Етичните регулатори в масовото съзнание са ориентирани към съзерцателно отношение към природата, което е свойствено повече за традиционните култури, отколкото за технологичните западни такива.

Всяка култура притежава характерна матрица от категориални смисли, ценности, които определят отношението на човека към света. В системата от ценности на западния тип култура човекът се разглежда като противостоящ на природата, векторът на неговата активност е насочен навън – към преобразуване на света. Източната традиционна система от ценности полага човека като разтворен в света на природните организми, векторът на неговата активност е ориентиран навътре – към себепознание, себеограничение, включване към традицията.

Внимание заслужават три особености на източната традиция.

- Заобикалящият ни свят е жив организъм, а не безгранично неорганично поле, което може да бъде моделирано.

- Необходими са нови стратегии за действие, в които основна роля не играят силовите взаимодействия. Външните силови въздействия вече не са ефективни, под тяхно въздействие системата възпроизвежда един и същ набор от структури, без да се създава нещо ново.

- В този тип стратегически действия се появява нов тип интеграция на истина, нравственост, целево рационално и ценностно рационално действие.

¹ Доцент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

Подобна стратегия води до сблъсък на културата на западната цивилизация с древните източни култури. Този момент е важен, когато се разглежда проблемът за диалог между културите, както и при изработването на нови ценностни стратегии за цивилизационно развитие.

В западната културна традиция дълго време доминираше идеята за знанието като самоценност, без нужда от допълнителни етически обосновки.

Когато питали Сократ как да се живее добродетелно, той отговарял, че най-напред трябва да знаем какво е добродетел. Истинното знание за добродетелта следователно задава параметрите за нравствено поведение. Съвършено друг е подходът при източния тип култури. При тях истината не се отделя от нравствеността, а нравственото съвършенство е условие за постигане на истината. Един и същ йероглиф – "дао", обозначава в древнокитайската култура закон, истина и нравствен жизнен път. Когато учениците на Конфуций го питали как да разберат "дао", той давал на всеки един от тях различен отговор, защото всеки един от тях е изминал различен път на нравствено самоусъвършенстване.

Новият тип дискурсивна рационалност, който днес се утвърждава в науката, резонира с древноизточните представи за връзка между истина и нравственост. Това не означава, че намалява ценността на самата рационалност, която винаги е имала приоритетно място в западната култура. Днес типът научна рационалност се променя, но самата рационалност остава необходим фактор за диалога между културите. Развита в лоното на западната културна традиция, дискурсивната рационалност остава опора в търсене на нови светогледни ориентири, доколкото самата тя търпи нови изменения в съвременния етап на развитие.

Днешните процеси на глобализация протичат не като равноправен диалог между културите, а като активно едностранно въздействие на съвременните западни ценности и идеали на потребителското общество върху други култури. Стремешът на страните-лидери от западния свят да запазят доминиращо положение на световните пазари, от една страна, поражда насилие, но от друга, може да стимулира съхраняването на съществуващите традиционни ценности от западния тип технологична агресия.

Когато говорим за насилие, то е елемент от категориалната матрица на културата, една от универсалиите ѝ, която се сблъсква с другите такива като "добро" и "зло", "приятели", "врагове", "власт", "справедливост". Идеята за самото насилие е свързана с разбирането ни за действие – като особена смислова и ценностна конструкция, която също в качеството си на универсалия на културата разкрива мястото на човека в света. В европейската култура през XIX век идеята за преобразуване на света придобива ново измерение. Тя се разпростира и върху социалните феномени и процеси, които могат да се разгледат като обективно битие, преобразувано от човешката дейност.

Отношението към социалния свят като поле на обекти които целенасочено могат да бъдат преобразувани, съдържа и представата за човешкия материал, също подложен на изменения под въздействието на социалните действия. Оттук възниква и специфичният смисъл на идеята за насилието. Силовото въздействие върху социалния обект, е въздействие над човека, включен в този обект, но и въздействие върху група от хора. Това не означава, че само новоевропейската култура е източник на идеи за насилие. В историята на Изтока можем да открием най-дивите форми на проява на насилие – войни, геноцид, издевателства над личността. В традиционните източни общества насилието се осъществява като непосредствена, често пъти персонифицирана власт на един човек над друг. Много често подобна власт не е регулирана от правни норми, което прави деспотизма характерен белег на източните общества. В новоевропейската история също могат да бъдат открити форми на проява на насилие на един човек над друг. Но тук подобна форма на насилие се ограничава от друга форма – стремежът за придобиване на власт над обекта (в разбирането за обект се включват и социални структури и процеси). Да не забравяме, че именно в новоевропейската култура се формира, а впоследствие и действа като регулатор на социалния живот, идеята за правата на човека. Идеята тук е да покажем как в историята на европейската цивилизация се изгражда такава система на ценностна ориентация, която санкционира до голяма степен анонимните, неперсонифицирани форми на насилие, реализиращи се във вид на система, въздействаща върху отделни социални обекти и обществото като цяло. Догонващата модернизация накарва традиционните общества да заимстват западния опит. В съвсем различна среда бе трансплантиран различен от източния опит, при това с натиск отгоре, преодолявайки сърогивата на местните традиционни структури. Така в една причудлива симбиоза се преплетоха традиционните форми на азиатски деспотизъм с идеалите за целенасочено преобразуване на обществения живот по пътя на насилствено преобразуване на обществото като цялостен обект.

Този сблъсък на западната с източната стратегия резонира и в българската наука, формирайки феномена на "мълчаливия свидетел". В тази роля влязоха както отделни учени, така и цели научни съвети. Феноменът "насилие" се характеризира със специфично отношение между насилник, жертва и свидетел на насилието. Отношението "насилник – жертва" е опосредствано от социално-правовата категория "справедливост". Ролята на "мълчаливия свидетел", който не заема страната нито на жертвата, нито на насилника, характеризира опита за насилие като универсален опит. Той не е юридически свидетел в прекия смисъл на думата, не е независим и справедлив в пълния смисъл, не осъжда пряко насилието, а го превръща във формално легитимно. Той самият не може да избяга от акта на насилие, преживява го и на

практика заживява с него, което е деградация по отношение на автономността му като личност. Самият той се трансформира в насилник, обладан от страха, да не бъде попитан/изслушан, т.е. да не бъде изваден от комфортната рамка на мълчанието, превръщайки се самият той в жертва. Светът на "мълчаливия свидетел" е свят на страха, а безкрайните вариации на тема страх само допълнително подчертават неговата тоталност. Трансформацията на "мълчаливия свидетел" в "насилник" легитимира взаимозаменяемостта на всички индивиди, за разлика от класическата теория на отчуждението. Подобна взаимозаменяемост на индивидите избавя "насилника" от отговорност. Научното насилие не е физическо, не е пряко, но е основен механизъм за легитимация на властимащите. Властта не може без насилието, което често се превежда чрез изкуствено-символни форми. В културата на "мълчаливия свидетел" легитимирането на насилието става чрез морала. За адекватното описание на този морал не работят класическите морални категории "добро" и "зло", моралът е там, където е изгодно. Оправдаването с морал и нравствено поведение за определени научни среди става част от механизма на властения ресурс. Ако съответното научно ръководство се откаже от методите на насилие, то рискува да изглежда слабо и безволево в очите на подчинените си, т.е. да изгуби авторитета си. Прякото насилие и неговите механизми на действие, от една страна, легитимират обществото на "мълчаливия свидетел", а от друга, го консолидират, придавайки му смисъл на ирационалност. Това общество е заинтересовано да формира обществени институции, изработващи и реализиращи различни форми на пряко насилие. Ето защо научната власт има нужда от "мълчаливия свидетел" и не науката или законите се оказват източника на насилие, а неговото обществено структуриране и морална легитимация. Моралната легитимация на насилието се нуждае от абстрахиране от реалността, от изкуствени форми за институционализация. Именно институционализираните сфери на културата – наука, образование, виртуални комуникации, независимо от нравствеността на своите отделни представители, стават главен инструмент за легитимация на насилието. Механизмът на култура на насилието е насилие над самата култура. Еталонът за израстване в йерархията на научните степени се оказва йерархия от кодове за достъп до информация. Ученият става автоматично губещ, ако не знае кода. Всяка възникваща в такава култура философия неизбежно става философия на "мълчаливото съгласие". Текстовете и докладите само подчертават това "мълчание". От друга страна, изговореното и написаното се превръща в постидеология, която отрича и унищожава самата себе си.

Оттук и неизбежните конфликти, които най-често възникват при необходимостта от даване на морална оценка, особено ако тя почива на "старите" представи за "добро" и "зло" и се сблъсква с реалната ситуация. Подобни конфликти са толкова по-неразрешими, колкото повече ученият настоява, че

конфликтът се осъществява в сферата на реалността (всъщност този конфликт е конфликт между реално и фикция), прави опити да го оправдае с културни понятия. Реалната, а не фиктивната страна на конфликта е във факта, че имплицитната моралност на насилието е експлицитно тотална, т.е. човек може да действа легитимно само по този начин. Такова поведение допуска човек да има свободен избор или набор от алтернативи, но подобни алтернативи само създават една илюзорна представа за свобода на избора, а в рамките на културната институционализация само увеличават експлицитната тоталност на културното насилие.

Така в рамките на културата на "мълчаливия свидетел" се формират механизми за колективно оправдание на съществуващия морал (морал на насилието), съответно понятиен оформен. Такъв колектив оправдава поведението на всеки един от членовете си и действа като морален коректив и съдник. Не е наложително подобен морал да бъде дефиниран, защото групата/колективът "обучава" на своя морал не вербално, а въвличайки хората в рамките на отношенията, характерни за групата. Откриващият се пред всеки "шанс" да намери своята група и да стане "морален" човек в една съобщност на насилие на практика лишава човека от избор: за да оцелее в научната среда, той трябва да се идентифицира с една или друга група (дори единица), като носител на определен морален код. Единственото, което обединява подобни групи, е отговорността им за съхранение на съществуващата обществена реалия.

Съвременното многофункционално общество принуждава учените да принадлежи често към повече от една група, дори взаимно изключващи се, от една страна, но от друга, действа и като способ за консолидация на групата, обединена от един общ морал на насилие. Имплицитният характер на подобен групов морал способства социализацията на "мълчаливия свидетел". Културата на "мълчаливия свидетел" се оказва култура на тотално насилие, защото за разлика от "насилника" или "жертвата" опитът на "мълчаливия свидетел" не е ограничен времево. Той живее с една илюзорна свобода, от която не може да емигрира. Тя съблазнително предоставя възможност за реализация на собствения "аз" или за превръщане на "аз-а" в център на влияние. Това е действащ механизъм за въвличане на учения в акумулиращото насилие на научната реалност.

В културата на "мълчаливия свидетел" претенциите за истина и свобода се издигат във висша ценност. Всичко, което не влиза в рамките на моето "аз", всичко Друго няма право да съществува. Така насилието се оказва замаскирано от фикцията за свобода и подкрепено със средствата на социалната мрежа. Демокрацията се интерпретира като умението всеки член на групата да налага своята воля (за добро или зло) на другите. Всичко в културата на "мълчаливия свидетел" е насочено към запазване на съществуващия по-

рядък на мълчание. Мълчание, опиращо се на миналото и ориентирано към бъдещето, като протест към настоящето.

Следователно могат да бъдат открити два съществени момента: как да се противодейства на съществуващото насилие, неутрализирайки емоционално-психологическите му последици? Може ли източната стратегия за ненасилие да се превърне в обединяваща перспектива? Ако идеята за справедливо възмездие е донякъде отговор на първия въпрос, то за втория могат да се посочат редица аргументи.

- Мястото на ненасилието в човешката култура не подлежи на съмнение – то е аргументирано като идея, задаваща смисъл на човешкия живот и изпълнено с нравствено съдържание.

- Идеята за ненасилие не е интелектуална екзотика. Ако в общественото съзнание тя все още е в маргинализиран вид, тя е апробирана в индивидуалния и в колективния опит. Съществуват не само добре разработени концептуални схеми за ненасилствени политики (изследванията на американския професор Дж. Шарп [1]), но и политически теории, в които ненасилието се разглежда в качеството на специфичен признак на политиката. [2]

- Идеята за ненасилие е универсална по своята същност и произход. Тя е присъща на всички култури и религии, задаващи духовния мир на нашето съвремие. Никой не може да претендира за монопол над нея: тя не е юдейска, будистка или конфуцианска идея, индуистка, християнска или ислямска. Следователно и никой не може да твърди, че тя е чужда на някой от тези религиозно-културни комплекси. (Учението на Христос да не се отговаря на злото със зло, Суната и Корана, в които могат да се открият насоки за опрощение и ненасилие).[3] Напротив, тя е обзримата платформа, върху която всички те могат да се обединят.

- Ненасилието е проект, който може да бъде обоснован както в рамките на религиозното, така и в рационално-прагматичен аспект. То е адекватно и на плурализма на съзнанието, и на съвременното състояние на културата, в чийто рамки религиозният символ няма влиянието на норма за практическо поведение.

- Независимо от национално-историческите и религиозно-културните различия ненасилието има негативен характер. То не е в това, което човек прави, а в това, което не прави. По своята същност ненасилието е отказ от насилие.

При налагането на източни модели и практики често пъти обаче се забравя, че благоговейното отношение към природата в традиционните култури и общества върви редом с пренебрежително отношение към човека. Следователно когато се говори за потенциал на източните култури, трябва да се приложи избирателен подход, а свойственият за западните общества приоритет – човекът като ценност, не само да бъде отстояван, но и да бъдат потърсени

нови измерения. Днешното консуматорско общество и масова култура допринасят за нарастване на антропологичните, екологичните и други глобални кризи. Затова не е без значение каква стратегия за развитие и какъв морал ще избере българската наука.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Sharp G.* The Dynamics of Nonviolent Action Vol.1 – 3 Boston: Porter Sargent Publishers, 1973.

2. Имам предвид изказвания на Хана Аренд, засягащи проблема за насилието: "Насилието само може да разруши властта, но е неспособно да заеме мястото ѝ." *Хана Аренд, Via activa или за действия живот, С., Алтея, 2000, 288.*

3. *Islam and non-violence* (ed. Glenn Paige), Honolulu, 1990.

4. *Callicott B,* Conceptual Resources for Environmental Ethics in Asian Tradition of Thought. In: *Philosophy East and West.* Vol. 37, N 2 (April 1987).

DILIGENTIA КАТО ДОБРОДЕТЕЛ

Иван Колев¹

В социалното битие на съвременните науки се забелязва една отчетлива тенденция за размиване на границите между академичната наука и нейните популярни версии. Това размиване лесно преминава в "забравя на смисъла на академичното". Има достатъчно изкушения това да се случва и случването да не е в посока на отмиране, а по-скоро, за съжаление, в посока на интензифициране на ценностното сфумато.

Ако се позволам на историческия смисъл на "академичното", ще си спомним, че то извира, първо, от стремежа на Платон да говори за невсекидневното, и то по разграничаващ се от неговото говорене начин. Второ, академичното има и още едно, специфично новоевропейско начало, което е различно от реанимирането на античното от Марсилио Фичино във Флоренция. Това ново начало е плод на опитите на късноренасновите автори да създадат място, в което художникът да се образова, и то с ясното съзнание, че по този начин цели да се разграничи от "вярността към традицията" и "подчинението в гилдията". За тази цел художникът, за разлика от занаятчията, се образова посредством теории (геометрия, реторика, анатомия), а не само чрез емпирично подражание. Така е в академията на братята Карачи. Към това се добавя и високият тон на ренесансовия хуманизъм, филологичен по произход, като претенция на индивида към самия себе си. Тази диференцираща претенция се индикира чрез владеенето на два колкото богати, толкова и ненужни езика – старогръцкия и класическия латински. С тези езици не се търгува, те не са полезни в местата, където има обмяна на еквиваленти. В този смисъл те са аристократично несъвременни.

Върху тези три основни академичното гради достойнството си. Така в тъканта на "академичното" се вплитат смисловите пластове на невсекидневно съществуване, живот-в-теория и на интерналистки разбран перфекционизъм. Само това обаче като че ли не е ценностно прецизно. Да се вгледаме в последното. Философът преследва своите цели, сред които са откриване на истина, разрешаване на проблем, формулиране на нетривиална позиция. Дали обаче тези сами по себе си безспорни ценности на философстването не подвеждат понякога? И вместо към истината, към разрешения проблем и към

¹ Главен асистент в СУ "Св. Кл. Охридски", д-р по философия.

персоналната философска позиция не подвеждат ли към авторитетни мнения, привидни разрешения и себично самоутвърждаване?

Мотиви за тези аберации има. Днес и тук основните и най-силните според мен са два мотива. Първо, влиянието на една наследена от комунистическия футуризм самоувереност. Връзката между комунизъм и футуризм е добре проследима и на тази връзка се крепеше често срещаното самоуверено отвърщане на поглед от голямата философска традиция. Ако човек е исторически прогресист по убеждение и приложи това към философската традиция, за него философията преди Маркс е предмарксистка, а философията извън марксизма е с принципно погрешна навигация.

Второ, съвременният пазарен фундаментализъм индоктринира философите в институционална среда да следват принципа "publish or perish". Това поражда склонността философстващият да гледат на философстването си като на процес на производство, подчинен на принципите на пазарната ефективност и свързаната с нея публичност и реклама.

Когато Хайдегер ни посочва грижата като фундаментален екзистенциал, това посочване може да бъде прочетено не само фундаментално-онтологично, но и моралистично, без обаче последното да бъде вмениявано на самия Хайдегер.

Морал, който произтича от идейна непомерност, може да бъде приземен към по-автентични максими, ако приеме образец от феномените на морално безспорното. За да опитаме да фокусираме фундаменталността на грижата от полето на екзистенциалното всекидневие изобщо в полето на академичното всекидневие като неин регионален модус, можем да си помогнем с аналогона и авторитета на един морален първофеномен и неговата класическа юрисдикция.

В римското право думата *diligentia* има характера на термин. Нейната употреба е формализирана в договорното право по отношение на грижата за имуществото. *Diligentias pater familias* означава "грижата на порядъчния гражданин за своето имущество".

В някои съвременни правни системи, базирани на романското право, каквото например е италианското право, следите от *diligentia* лесно могат да бъдат намерени. В *Codice civile* срещаме термина *diligentia*, употребен на единадесет места. Като характерно може да бъде посочено следното: "Настойникът трябва да оперира с наследството на непълнолетния наследник с грижата на добър баща на семейството" ("Il tutore deve amministrare il patrimonio del minore con la diligenza del buon padre di famiglia") (CC, 382).

Ако се основем на тези употреби, можем да наречем едно поведение и неговата максима "дiligentни", когато те са противоположни на "безстопанственост", "небрежност". Предимствата на такъв морал, вложен и съответно извлечим от този феномен, е в неговата екзистенциална фактичност и характер ѝ на исторична универсалия.

Тези и свързаните с тях моменти можем да преглеждаме описателно, но можем да намерим и тяхното общо – било то и само "семејно общо". В търсене на това общо можем да се възползваме от непохабения от употреба смисъл на думата "diligentia".

Предтерминологичното значение на *diligentia* в латинския включва няколко употреби. На първо място означава "внимателно" отношение към нещо, което може да бъде "ценно" и затова "уважавано", дори "обичано". Това внимание не е обаче дистантно-съзерцателно, а е свързано със "старание" и "усърдие". Като интегритет на тези аспекти в употребата на думата *diligentia* идва значението на "грижа".

Ако свържем смисловата структура на *diligentia* в обикновения език и терминологизирането ѝ като "стопанска грижа", по образеца и в подобие на "бащината грижа", тогава можем в едно синтетично събиране на смисъл да кажем така: *дiligenцията е грижа, в която внимателно, със старание и усърдие се отнасяме към нещо, от чиято ценност сме респектирани, но също така заради нея го обичаме.* Респектът не ни позволява да го подценим, а обичта не ни позволява да останем безразлични и от нея идва енергията, която реализира посочените структурни моменти.

В латинския превод на *Библията* думата *diligentia* се среща на осем места. В повечето случаи в българското издание от 1982 г. тя е преведена като "внимание". Но може би най-характерното място е смисълът на *diligentia* в първото послание до Тимотей (1 Тим. 3:5). Там се казва следното [подчертаното е мое – И.К.]:

Защото, който не умее да управлява собствената си къща, как ще се **грижи** за църквата Божия? (1 Тим. 3:5) (*Библия*. Издава Светия Синод, 1982).

Съответно мястото в други издания е предадено, както следва:

Εἰ δὲ τις τοῦ ἰδίου οἴκου προστῆναι οὐκ οἶδεν πῶς ἐκκλησίας θεοῦ ἐπιμελησεται.

(*Stephanus*, 1550, *Novum Testamentum*)

Si quis autem domui suæ præesse nescit, quomodo ecclesiæ Dei *diligentiam* habebit.

(*Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem*)

Car si quelqu'un ne sait pas diriger sa propre maison, comment *prendra-t-il soin* de l'Église de Dieu?

(*La Sainte Bible*, trad. par Louis Segond, 1919)

For if a man know not how to rule his own house, how shall he *take care* of the church of God?

(*Kings James Version*, 1611)

So aber jemand seinem eigenen Hause nicht weiß vorzustehen, wie wird er die Gemeinde Gottes *versorgen*?

(*Luther Bibel*, 1545)

Ведь если кто-либо не может справиться со своей семьей, то как он сможет *заботиться* о церкви Божьей?

(*Святое Писание, Слово Жизнь, 2000*)

Както се вижда от приведените паралелни места, в новозаветния текст е посочено като саморазбиращо се съотношението (пропорцията) на човешкото лично домостроителство и домоустройство (*oikonomia*) с грижата за църквата като "тяло Господне". Тази пропорция е аналогия, защото чрез нея "протича" смисълът, който свързва двата метафизични региона – този на човека с този на Бога.

Целта на настоящото размишление е да опитаме да вградим дилigentността в структурата на моралните ценности, за да попълним едно пусто място в тази структура. Какво отношение обаче има тя към философстването?

Ако философията беше наука, тя щеше правомерно да използва научни методи за откриване и обосноваване на обективни положения на нещата. Но тъй като това сциентизиране на философията е достатъчно солидно оспорено в дебатите на ХХ век, можем без специално аргументиране да не го следваме и да разглеждаме философстването като "разговор върху пределните въпроси в голямото исторично време", както да гласи известната теза на Карл Ясперс. Като за разлика от техницистски разбиранията философия, която "разрешава проблеми", екзистенциалната по дух философия схваща философстването като разговор без последна дума. Като разговор, в който постоянно виждаме знака *da capo al fine*.

При тази принципна назовършимост на философстването като основано върху "дълбочина на съдържанието" как може да се подчертае по-автентичното философстване? Сред многото белези е и този на характера на философската книжнина. В преобладаващата част от историята на философското мислене книгата играе роля на "мисловен шедевър". Книгата се разглежда като крайна цел на умствената ентелехия.

Как би трябвало да изглежда една "дилigentно" завършена и издадена философска книга?

Нека първо да разгледаме един пример от жанра на философските преводи. Да вземем книгата *За душата* на Аристотел. Когато изкушеният български читател отвори тази фундаментална за философската антропология и психология книга, той доверчиво може да сметне, че несъмнено "чете *За душата* на Аристотел". Изкушеният читател (дилigentният читател) обаче първо ще насочи *вниманието* си към онова, което ще му даде представа за дистанцията, която дели ученика на Платон от Философа, а Философа от онзи, на когото се приписва българският текст. В отстоянието първо застава фигурата на българския преводач – в случая д-р Марко Марков. Второ отстояние се индексира от посоченото от д-р Марков издание, което той е ползвал, когато е правил българския превод. Посочено е оксфордското издание

на W. D. Ross от 1961 г., което е консултирано с френското издание на A. Jannone от 1966 г. Ако се *постараем* да намерим изданието на Jannone и продължим с *усърдието* си да дирим междите помежду нас и Аристотел, ще открием, че Jannone е съставителят на интегрирания текст, а преводът е направен от E. Varbotin. *Ценим* ли обаче верността с оригинала, бихме могли да открием френското издание на E. Varbotin. *Любовта* ни към истината като "нескритост" ще бъде възградена, когато открием максисума на автентичното – списъка на кодексите, с които са разполагали както Ross, така и Jannone, за да състави всеки от тях по един интегриран текст, от който е превеждал българският преводач д-р Марков. Но само истинската любов към Аристотел би могла да ни отведе до библиотеките, в чиито архиви могат да се открият тези осемнадесет кодекса, които са най-далечното от нас, но най-близкото до самия Аристотел. По този начин ние сме стигнали до пределния праг, до който може да ни доведе внимателното, старателно и с усърдие преследване автентичният Аристотел. Едва тогава ще можем да знаем какъв точно текст от кой точно автор четем. Когато по такъв начин сме се постарали да открием автентичното, остава да приложим дилigentността към структурата на изданието.

Накратко тук можем да посочим следните белези на едно внимателно подготвено издание на класически текст:

1. Указване на изданието, по чиито отстъпени права е направено българското издание.

2. Указване на първичния интегриран текст, по който е направен преводът, когато става въпрос за наличие на множество преписи на стар текст.

3. Списък на преписите, които редакторът на чуждоезиковото издание е ползвал при съставяне на интегрирания текст.

4. Пагинация по стандартното издание (например тази на Iohannes Becker от 1832, когато се отнася до изданията на Аристотел).

5. Две съдържания – обзорно и аналитично (коментирано).

6. Коментарни бележки, отбелязани в началото с поредна номерация на бележката и завършващи с указване на страницата, към която се отнасят.

7. Индекси на термините:

a. индекс на термините от превода;

b. индекс на термините от оригиналния текст;

c. индекс на друга лексика (чуждици, латинизми и др.).

8. Индекс на авторите, цитирани в текста.

9. Индекс на книгите, цитирани в текста.

10. Речник на термините.

11. Библиография (обикновена или коментирана):

a. на изданията на оригиналния текст;

b. на преводите;

- c. на коментарите;
- d. на тълкуванията:
 - i. на цялостния текст;
 - ii. на отделни теми.

Много от тези белези на грижливо подготвеното издание вече се срещат в някои български научни издания. Добър пример са българското издание на *Съчинения* на Аристотел, излизащи под редакцията на Иван Христов, превода на *Битие и време* на Хайдегер, осъществен от Димитър Зашев. Няколко десетилетия преди тези две книги Цеко Торбов е показал в изданията на трите *Критики* на Имануел Кант как внимателното отношение към текста изисква да бъдат посочвани разночетенията и корекциите, които издателите на Кант правят в текста.

При издания на автори, които не влизат във философския канон, но дело на философи, също се среща посочената академична грижа. За такова издание може да бъде посочено подготвеният от Емил Димитров том първи от съчиненията на митрополит Симеон. В тази книга срещаме още няколко елемента, характерни за внимателно подготвеното издание:

- индекс на периодичните издания, споменавани в текста;
- индекс на географските имена (топонимите).

С известна емфаза можем да кажем, че броят на приложенията към един класически текст е индекс за вниманието, с което текстът е бил удостоен от неговите издатели (преводач, съставител, научен редактор).

Когато изданието на една книга придобие тази академична орнаментация, тя навлиза в друга културна категория и придобива културен статус, който категорично не може да бъде смесен с популярното и квазинаучното.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотел. *Съчинения*. Т.1. Част 1. Прев. Иван Христов. Изд. "Захарий Стоянов", С., 2008.
2. Аристотел. *Съчинения*. Т. 1. Част 2. Прев. Иван Христов. Изд. "Захарий Стоянов", С., 2009.
3. Имануел, К. *Критика на чистия разум*. Прев. Цеко Торбов. Издателство на БАН, С., 1967
4. Симеон, Варненски и Преславски митрополит *Съчинения*. Т. 1. *Църква и история. Статии. Спомени. Писма (1869-1900)*. Съст. Емил Димитров. Изток-Запад, С., 2011.
5. Хайдегер, М. *Битие и време*. Прев. Димитър Зашев. Акад. изд. "Марин Дринов", С., 2005.
6. Aristote. *De l'ame*. Texte établi par A. Jannone. Traduction et notes de E. Barbotin. Paris: Societe d'edition "Les belles Lettres", 1966

МОРАЛНОСТ НА ПАЗАРНАТА ИКОНОМИКА

Пеню Михайлов¹

Този въпрос вероятно ще породи спор. Логиката може би е такава: **първо**, няма пазарната икономика има морал; **второ**, ако имаше, защо приватизацията се извърши по един безразсъден и безогледен начин; **трето**, твърдението, че икономиката има морал, не означава ли, че икономическата теория от наука се превръща в етична наука? Въпросът може да се постави и в друга плоскост: ако пазарът не съдържа в себе си никаква моралност, моралът и другите социални фактори имат ли някакво отношение към неговото развитие. И накрая, при положение, че моралът е атрибут на пазара, губи ли той своята самостоятелност и автономност, не се ли превръща в елемент на пазара?

Както се вижда, въпросите са сложни и многозначни. Откъде да започна? Може би от историята и нейната значимост за анализа на нашето съвремие.

1. В древността, в примитивните общества и най-вече при традиционната икономика стопанството се е развивало на основата на традициите, обичаите и религиозните обреди. Духовното производство не е било самостоятелна сфера на дейност, а вътъкано в материалното производство. Икономиката се развивала на основата на нормите на обичайното право, то определяло поведението на хората за по-добър и справедлив живот. Различните религии: будизъм, индуизъм, калвинизъм, протестантство, реформаторство и др., са дали отпечатък на икономиката, тя е придобивала черти на моралност. Семейно-родовите връзки са я поощрявали, те са извършвали богоугодни дела.

2. Ако се приеме, че моралността е елемент на пазара, тогава морална ли е системата, която го поражда, т.е. морален ли е капитализмът? Пазарът съзижда и разрушава, има добри и зли страни, които имат морално-етично измерение. Самоорганизацията и саморегулацията на пазара формира нов тип икономическо поведение. Пазарът трябва да се оценява не само по икономически, но и по морално-етични признаци.

Светът днес е в криза. Много критици на Запад говорят за т.нар. нишета на капитализма: морална и духовна деградация, криза на "духа", застрашаващи устоите на обществото. Това поставя на преден план необходимостта системата да бъде реформирана и усъвършенствана. В наше време доверието

¹ Професор в Икономическия университет – Варна, доктор на икономическите науки.

между хората, бизнеса и властта е ослабено, угасва човешкото у човека. Доверие има, когато се спазват морално-етичните норми: не лъжи, не кради, не злоупотребявай с власт, не използвай за користи цели и собствено благополучие.

Недоверието извращава пазарните отношения, снижава ефективността на тяхното управление. Моралните принципи би следвало да се вкарат в правото, да формират нов икономически ред, съответстващ на традициите и етиката. Тогава "спонтанният ред" се движи не по законите на "невидимата ръка", а по тези на културата и морала.

Християнската философия формира икономическата теория. Божията промисъл пронизва всички звена на стопанството, има за краен резултат, че всички блага по своята същност са рожба на Твореца. Бог е направлявал поведението на човека, стопанството се движело в съответствие с каноните на религията. Всяка дейност – търговска, занаятчийска, е била обвързана с тях. Протестантството, калвинизмът, реформаторството произтичат от християнската набожност. С една дума, пазарът носи белезите на религиозния материал. Християнството е основа за разбирането на историята. Цялата хилядолетна култура на човечеството се гради върху него. Историята не може да се познава добре, ако не се познава християнството. Цялата икономика и пазарът са обвити в религиозна обвивка. Върху тях са наложени моралните принципи на божие провидение.

Религията е била връзката на общуване между човека и Бога, всявала е в него чувство на отговорност, карала го е да се замисли за смисъла на човешкия живот и спазването на определени нравствени принципи. Пестеливостта, скромността са благочестиви неща, спазването им при всякакви обстоятелства е единствен начин да се харесаш на Бога.

3. Но какво да се прави: **"Всичко тече, всичко се мени"**. Стоково-паричните отношения разкъсват затворените локални граници на натуралното стопанство и то постепенно преминава в стоково, а при капитализма се превръща във всеобща определеност на системата, т.е. всичко приема формата на стока. Формира се нова ценностна система: стремежът на капитала към печалба, жаждата му за пари, преследване на егоистични интереси, безскрупулност и други стават негов атрибут.

4. Църквата от съдник на лихварството и печалбата, се превръща в техен покровител. "Човек се отнася към печалбата като към смисъл на живота си, а не като средство за удовлетворяване на материалните си жизнени потребности". Икономиката започва да се освобождава от своята теологична функция и хуманистична насоченост, превръща се в егоистична, конкурираща икономика, отдалечава се от Божиите закони. Щом пазарът придобие всеобщност и стана всеобща сила, проникна във всички сфери на обществеността.

икономическия живот и има власт над човека, той повече, според израза на М. Вебер, не се нуждае от "религиозна мотивация".

5. В повседневното съзнание се формира мнение, че пазарът няма морал, доколкото обаче е налице, той се подчинява на законите на пазара, т.е. на "невидимата ръка". Пазарната саморегулация се движи в съответствие с първоначално зададените ѝ параметри и в този смисъл подчинява морала на своите цели.

6. Ако се следва тази логика, моралът оправдава дефектите на пазара и неговите странични последствия. Стихийата му би ни хвърлила в бушувашо море, от което не знаем как да се спасим. Тук важи правилото: "съдбата на даещите се е в ръцете на самите даещи се". Моралът в случая се схваща много тясно и опростенчески, в него се влага класов смисъл: морално е онава, което ни обогатява, което служи да извлеква печалба, без да подбирам средствата за това, експлоатацията е също морална.

7. У нас политиците също изповядват (не всички) такъв морал. В зората на "демократията" те издигнаха лозунга "не е важен произходът на парите, важното е да ги има и след като мине време, ще търсим техния източник".

"О времена, о нрави". До това ли доживяхме?

8. Моралът е вторична структура на обществото, икономиката – първична. Рязка граница между тях няма, при определени условия могат да преминат от една в друга. Икономиката приема черти на моралност. Вплетена в нея, тя може да определи насоките на икономиката от гледище на морално-етическите принципи.

Първичните структури на обществото стоят в основата на непосредствената жизнена дейност на хората. Вторичните структури изразяват обективните тенденции на обществения живот във всичките им модификации и механизми. Някои от тях (държава, право) пряко влияят върху икономиката, други – моралът – въздействат опосредствено от политиката и правото.

9. Моралът не е просто огледално отражение на икономиката, т.е. какъвто е пазарът, такъв е моралът. Както се отбеляза, моралът има своя автономност, той може да бъде градивен и деструктивен по отношение на пазара, зависи от какви позиции се преценява. Между пазар и морал има единство и несъответствие. Ако се утвърждава позитивното в пазара, неговото въздействие е конструктивно, и обратно, ако е в плен на негативните му страни, действа разрушително.

Морално-етичните фактори стават неотменима черта на икономиката, при определени условия могат да придобият статут на първични. Рационалното става морално, щом е нравствено оправдано и щом служи на обществото и не противоречи на общочовешките ценности.

У нас, както се посочи, отсъстват движещи сили, присъщи на западния тип капитализъм: "протестантска етика", "калвинизъм", "реформаторство", "капиталистически" предприемачески дух. Православието по ред причини не беше такава сила и не създаде такъв дух.

10. България не извлече поуки от историята. Тя възприе модел, присъщ на XIX столетие: деиндустриализира страната; реставрира капитализма от времето на свободната конкуренция; приложи хибриден модел на уродливи форми на първоначално натрупване а капитала, формира първобитен, а не западен (цивилизован) тип капитализъм.

Моралът на управляващия елит също ни тласка към такъв капитализъм. Логиката е странна: не е важно какъв капитализъм се строи, по-важното е че се строи, и след като се изгради, "лошият капитализъм" ще се превърне в "добър", "социално-ориентиран", "цивилизован".

Във връзка с това бих желал да направя някои възражения: **първо**, ако крайната цел е добрият капитализъм, то сегашния трябва да бъде предпоставка да се реализира първият, но това не се съгласува с изходното начало като зачатие на бъдещата система; **второ**, ако стремежът е добрият капитализъм, защо се легитимира грабителската приватизация и се амнистират изнесените "мръсни пари".

Ние копираме архаични ценности на западното общество, основание на егоизъм и безнравственост. Всичко подчинено на тях се смята за морално, измерител на човешката съдба става парата, другото е безнравствено.

11. Моралността на икономиката зависи от икономическия строй, какъвто е той, такъв е и моралът (разбира се, пълно покритие няма). Човекът е част от обществото и той не може да не изпитва неговото влияние. Моралът обаче невинаги се покрива с обществените критерии, за различните социални слоеве е различен. "Организираната престъпност например представлява най-висшата степен на развитие на капиталистическите производствени отношения и идеология. Тя е същината на самия капитализъм. В нея той се оглежда"¹ (проф. Жан Зиглер, Женева). Ако моралът за едни е такъв, за други социални слоеве той не е такъв. Това, което е добро за пазара, от морална гледна точка може да бъде зло.

12. Това обаче не значи, че егоизмът трябва да се приеме такъв, какъвто е. Разумен егоизъм е допустим, стига да не пречи на другите да получат икономическо благополучие. Егоизмът от гледище на пазара получава нова етическа оценка. Моралното се заключава не в неговата безграничност, а в разумното му обуздаване. Егоизмът не се унищожава, а придобива нова специфична форма. Моралното трябва да се обективизира в икономиката, т.е. в системата на пазарните отношения.

¹ Сп. "Ново време", 2008.

13. Моралните принципи на икономиката в развитите страни намират проява в т.нар. стопанска етика. Честността, доверието, коректността се превръщат във важно условие за постигането на високоефективна икономика. Бизнесът и обществото се нуждае от тях. "Доверието на партньорите един към друг е едно от моралните устои на пазарната икономика"¹. Те са залог за успешен и взаимноизгоден бизнес².

У нас обаче доверието в икономическите субекти е силно подкопано: лъжата и измамата понякога взимат връх – влошено качество на продуктите и тяхната фалшификация, ширеща се спекулация, пране на мръсни пари.

14. Нашите предци – Дж. Ст. Мил, А. Маршал, Дж. Кейнс, се застъпват за морал на пазара. Икономиката трябва да се обвърже с морално-етичните принципи. Пазарът трябва да се преценява от морално-етически позиции: "добро", "зло", "справедливост", "обществени интереси" и пр.

Алфред Маршал говори за морално-етически принципи на поведение на човека в сферата на икономиката, а според Кейнс никаква икономическа и всяка друга дейност не може да бъде постигната във от нравствените закони.

- пазарът има свой коридор на действие, но този коридор може да води както към "добро", така и към "зло". По тези причини той не може без морално-етически контрол. Икономическият растеж, изобщо целият обществен напредък трябва да се оценява не само от гледище на икономическата ефективност, но и от морално-етическа гледна точка.
- хората са прави да не купуват стоки, които не отговарят на техните нравствени принципи. Етическото потребление се вмъква в търсенето и предлагането, става неотменима тяхна черта. Постъпките на хората невинаги се ръководят от тесни егоистични интереси. Върху тяхното поведение лежи печата на нравствеността. Икономическата наука трябва да признае този факт, с това обаче тя не става етическа или теологическа наука. Икономиката трябва да придобива черти на моралност. За да стане това, държавата трябва нравствено да се обновява, а не да бъде покварена, но това е друга тема.

15. Моралът като фактор за социално-икономически прогрес на обществото и на пазара би следвало да бъде средство за установяване на нова цивилизация и развитие на хуманистичните традиции в Новото време. Тук става дума не за унищожаване на пазара, а за развитие, което съответства на моралните принципи на обществото: хуманност, справедливост, непазарни форми на организация на обществото, на нови ценности и нов ред на взаимоотношение, даващи път на сферата на духа и на културата. Моралът би

¹ Акад. О. Богомолов, Нравственный фактор социально-экономического прогресса, – Вопросы экономики № 11, 2007, с. 55.

² Пак там, с. 56.

трябвало да направи пазара по-културен и цивилизован, а не да се превръща в див и варварски, присъщ на първоначалното натрупване на капитала, да ограничи неговата стихия и подложи на критика и отрицание онези пазарни форми, които пречат на утвърждаването на нравствените норми и поведение на човека, на неговата "свободна индивидуалност". Трябва да се извличат поуки от историята.

Управниците, държавниците и народите, посочва Хегел, често биват съветвани да си вземат поука от опита на историята. Но опитът и историята ни учи, че народите и правителствата никога нищо не са научили от историята и не са действали съгласно поуките, които биха могли да бъдат извлечени от нея.

ЕТИКАТА НА НАУКАТА В КОНЦЕПЦИЯТА НА НАРОДОУЧНАТА ШКОЛА

Цветанка Горанова¹

В съвременната история на българското народознание терминът "народоука" [1] навлиза в употреба едва напоследък, но до 50-те години XX век той е използван доста широко от научната общност. Народоуката е замислена от Иван Д. Шишманов като всестранно изучаване на българския народ и страната, която той населява. Тя не е нито само фолклористика, нито само етнография или народопсихология. Подобно на немското *Volkskunde* [2] тя е комплексно и систематично изследване на собствената нация, на особеното, характерното, типичното, масово разпространеното у българите, културата им и българските земи. Народоуката е интегративна, синтетична и специална област на етнологичното познание, всестранно реконструираща традиционната култура, етническата история, народностната психология и природните условия на живот на българския народ. [3] По-късно, през социалистическата епоха, народоуката като проект е изоставена, а етнография и фолклористика са рязко разграничени и подчинени съответно на историческата и литературната наука. Поради това и самият термин "народоука" към края на 50-те години на XX век губи гражданственост и излиза от научна употреба. Така се маркира пределната горна граница от историята на българското етнологично познание, чието начало не съвпада с Освобождението, а е поставено едва през 1889 г. със знаменитата студия на Ив. Д. Шишманов "Значението и задачата на нашата етнография". Този народоучен период не се прекъсва рязко с обществено-икономическите промени след 1944 г., а обхваща поне първите години след това, доколкото научната народоведска общност не е подменена и преустроена внезапно, а е постепенно изместена от марксистката научна формация.

Характерен, основополагащ за народоучната школа е възгледът за отделния народ като общност, притежаваща известно етнопсихично единство и колективна творческа и нравствена субектност. Представителите на народоуката извеждат на преден план не социално-класовите различия, а общността на характерните етнонационални черти и това дава на научните търсения насока, различна от тази на марксистката школа, утвърдила се в народозна-

¹ Главен асистент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по социология.

нието през втората половина на ХХ век. Несъмнено народоуката се изгражда в условията на доминиране на идеологията на националната идентичност. Българският обединителен национализъм, отстояващ идеала за нацията-държава, силно влияе при формирането на светогледа и ценностната ориентация на учените от народоучния кръг на всички етапи от тяхното личностно и професионално развитие. Национализмът е идеологически фон и основен фактор за разгръщане на народоучния проект. Самият основоположник на народоучната школа Ив. Д. Шишманов е сред убедените теоретици на т.нар. просветен национализъм, съгласно който нацията е най-пригодната посредническа форма за усвояване на световното културно наследство от отделната личност. В тази доктрина нацията не е самоцел, а средство, мост за културно общуване и обмен. Обосновавайки своята позиция, Ив. Д. Шишманов пише: "Национализмът създава отделни, определени народни типове и способности съзнателно или безсъзнателно да се развият у нас характеристически качества, които в други типове или съвсем отсъствуват, или са по-слабо развити. Ний не отказваме, че при тая диференциация може да се развият и лоши качества, но те са осъдени да се затрият под влиянието на хуманните идеи, които лежат в основата на новата цивилизация, общият идеал на всички съзнателно живущи народи. Дайте прочее свобода на националностите да работят всяка отделно и всички взаимно за изграждането на цялото човешко общество. Цивилизацията е един тънък изкуствен механизъм, въ фабрикуването на който е необходимо да се извърши едно обширно разпределение на работата. Недейте изисква китайците да раждат непременно Шексипировци, Гюговци или Гетевци, а не Конфуциевци. – Нека всеки народ варди своя гений и нека го усъвършенствува за общочовешкото благо, а не само за своето. Тия които се боят от национализма, чини ми се, не правят достатъчно разлика между национализъм и национален егоизъм. Ако национализмът е един от най-мощните културни фактори, то националният егоизъм, който в много отношения се покрива със шовинизма, замедлява и противодействува само на прогреса." [4]

Народоуката се разглежда от своите създатели като научна дейност, непосредствено свързана с нравственото изграждане и възпитание на нацията. Досега с проблемите на морала и връзките с етиката като наука се проследяват на различни равнища и по различни линии на системата народоука. Задачата на нейните представители е твърде многопосочна. Превръщайки българознанието от компилативна в систематична дисциплинна цялост, те трябва да изучат нравствения свят на традиционното българско общество със средствата на обективната и критична наука и заедно с това да използват полученото знание за утвърждаване на националната идентичност и цивилизационното приобщаване на същото това традиционно общество. Своеобразната ценностна проективна схема на народоуката съдържа няколко пред-

поставъчни за научната дейност положения. Преди всичко битът и културата на простолюдието се разглеждат като извор и хранилище на добродетели. По убеждението на Ив. Д. Шишманов "Както златният пясък се намира на дъното на реките, така и дарбите на народа трябва да се дирят в неговите низини." [5] От друга страна, самият народ трябва да знае това, т.е. да оцени своето нравствено достойние и така да се идентифицира национално. Следователно народоуката трябва да възпитава народа в дух на висока национална самооценка, но без да се отклонява от обективното изследване на истината като висша ценност на науката. Такава наука трябва да култивира у народа уважение към другите и нагласа към равнопоставеност. Съчетанието на тези предпоставки очертава и основния ценностен принцип на цялата народоука: придържането към строгата научна истина е най-силното оръжие за утвърждаването на националната идентичност. И както заявява в тази връзка с право и самочувствие М. Арnaudов: "Аз стоя на строго научни позиции. Никога не бих желал работите ми да бъдат погледнати като инструмент за някакви други странични цели. Аз държа на чистата наука, защото тя е вече наше голямо оръжие и тя пледира нашата кауза пред света, а не едно тенденциозно осветление в духа на тази или онази съвременна идеология". [6] Тази вярност към истина и правда в науката и просветата съответства на мъдростта и справедливостта, присъщи на самия ни народ. В обосноваването и популяризирането на този възглед като централен за националната идеология се състои мисията на самата народоука. Всички народоуци са убедени, че утвърждаването на нациите обслужва прогреса на европейската цивилизация, а също и че етничността, върху която се надгражда националността, е обективна характеристика на динамичните и многообразни естествени човешки общности. Доколко това убеждение е наивно и почиващо на факти е въпрос, поставян и разрешаван от самите народоуци в научна форма, съответстваща на тяхната епоха, която все още е епоха на нациите. На фона на този неизбежен, но нелишен от саморефлексия и самокритичност национализъм се осъществява в народоуката взаимодействие между сферите на етнологичното, етичното и науковедското познание, изявява се единството в моралното съзнание и поведение на представителите на народоуката като хора, граждани, българи и учени.

Първото равнище, на което се разгръща взаимодействието между народоучно и етичностно познание, може да се определи като обектно. Народоуката навлиза в предметното поле на етиката чрез изучаване на нрави и обичаи като парамиология [7], като история и география на нравите и обяснение на тяхната етническа обогрненост. Поначало самото етнологично познание е насочено към изследване на историята на нравите и към анализ на моралното съзнание и моралните отношения през призмата на интереса към етнопсихологичното портретуване на естествените общности (етноси, субетноси,

етнографски групи). Между етиката и науките за етноса и народната култура се установява пресечна зона.

В предметологичната си симбиоза с етиката народоуката се проявява най-напред като дескриптивно и емпирично насочена изследователска област. Тя търси етничната специфичност и характерност в нравствеността и едва след това преминава към извличане на нормативно градиво за съвременния национален морал, намирано изобилно в изследвания материал. При това народоуката не си поставя за цел да се задържи на чисто обективистична почва с безпристрастно отстояние от обекта си. Тя демонстрира способността си за обективност, но отива и по-нататък – от хладна констативност към ангажирана нормативност и приложност. Това е така, защото народоучната общност не разглежда народната нравственост като изцяло исторически преходна и избира съхраняването на народните добродетели, преутвърждаването им като национални добродетели на едно информирано и образовано българско общество. В основата на тази ориентация е изначалното неверие на народоуците в историческата неизбежност и целесъобразност на експроприацията на дребната собственост и на демографския преврат към урбанизация. Народоуката е знание за опита и знанието на народа, преминало през одобрението, през санкцията на образования национален елит и така преутвърдено в средата на самия народ чрез печата, училището, читалището, музее и дори чрез кооперацията.

"Етноетиката" като изследователско поле на народоуката се оказва програмно, проективно ориентирана. Тя използва постулираната от нея народна добродетел за поставяне темелите на новия, тепърва изграждан национален нравствен образ. С това тя преминава от сферата на констативната и описателна научна етика към разработването на етиката на науката, т.е. на кодекс на поведение и на отношение на учения към изследваната от него простонародна среда, към своята обществена мисия, към ролята си в националния и международния живот. В този аспект народоуката вече не е само съседна на етиката изследователска област, тя е самоорганизираща се върху особени морални начала патриотична общност, имаща своята професионална и гражданска деонтология. Нейните извори се намират в особеното саможертвено отношение на народоуците-интелигенти към народа, за когото те трябва да се грижат в просветно и нравствено отношение. Това е линията на "холопоманството", предадено на Ив. Д. Шишманов от украинския историк и фолклорист Михаил Драгоманов [8], а по-нататък по веригата на учителско-ученическата приемственост към Михаил Арнаудов, Христо Вакарелски и др.

Тъкмо това осъзнаване на дълга към собствения народ, от чиято среда излизат самите учени, е първото тематично поле на етиката на народоуката. Те избират демократична, а не елитарна насоченост, защото приемат предимствата на народния светоглед, включително нравственото му преимущество.

Светът, именуван и обяснен в народните представи, е "по мярка" на просто-народния човек, оставащ при смисъла и предназначението на самите неща. Това равнище на народно мирозрение и организация на народността следва да се запази редом с модерните науки, които всъщност не го отхвърлят, а го допълват. Така като съседна и сродна на етиката и педагогиката област, народоуката бива определяна от своите основоположници като носителка на особена нравствено-възпитателна мисия. Особено показателни в тази връзка са схващанията на водещия изследовател на веществената култура на българите Хр. Вакарелски, който в областта на взаимодействието на етнографията с педагогиката, етиката и естетиката, изхожда от положението, че етнографията сама по себе си е възпитателно средство. В съдържанието ѝ се откриват ръководни правила, образци и норми за поведение, защото народът не само изказва, но и показва на идните поколения изконните норми на дължимото. [9] Разкриването, разбирането на народните знания и вярвания възпитават в стоицизъм и здрав оптимизъм, в чувство за неизменност на човешката мисия. "Този народ – пише Вакарелски – ... е намерил сили в душата си да остане с твърдата вяра, че всичко е в ръцете на Бога, че всяко зло идва за добро, че на всяка болка има и лек, че човек е създаден, за да тегли неволя и за един върховен дълг: да отгледа деца и да им остави хляб в ръцете. И всичко това е в ръцете и на най-обикновения човек, стига само той да живее с съзнанието за това свое предназначение. Всичко друго е временно, то е второстепенно и преодолимо, скоро преносимо." [10]. Сърцевината на етнопедагогиката е постигането на катарзис и успокоение чрез досега с народното светоусещане чрез народоуката, показваща народа мъдрец. Нравствено той, като традиционна общност, стои по-високо от модерните общества и е чужд на шовинизма на модерните нации [11]. Ученият определя етнографията като сила, способна да предпази народа от пагубното, според него, влияние на модерния скептицизъм и отчужденост и в редица публикации убедено отстоява съхраняването и пропагандирането на традиционния бит и светоглед на българите като хранилище на добродетел, противопоставяйки го на нездравите, според него, тенденции на модерността, които свързва с неверието и упадъка на нравите. Върху опозициите "традиционно – модерно" и "селски народ – космополитна цивилизация" той налага не по-малко характерната опозиция "родно – чуждо", като в един типичен за българското просветителско движение дух заклеява плебейския срам от своето, българското. Хр. Вакарелски ратува за прагматично отношение към постиженията на европейската цивилизация, в сравнение с които нацията е върховна ценност, като едно общочовешко постижение и универсална културна форма. [12] Но заедно с това той отбелязва в статията си "В служба на родината и културата", че "Обичта към отечеството не бива да ни прави слепи фанатици, шовинисти каквито са ниско-културните народи, които са плащали и

плащат данък на историята. Ние може да имаме някои недостатъци, като исторически народ, но от шовинистическа слепота, която имат някои близки и далечни народи сме свободни." [13] Народоучната школа изобщо обосновава актуалното и непреходно значение на народната нравственост като част от националното културно наследство, но си поставя за цел предпазването от шовинизма, което вече е една обществено значима задача от сферата на професионалната етика на народоуците. Съхраняването и преосмислянето на нравственото наследство на българите може да се осъществи с помощта на професионална народоведска общност с висок морал. Крайъгълен камък на етичката концепция на народоуката е идеята за подобие между отделния представител на народа и целия народ, между личност и общност. Идеалът на народоуците е образованият, стопански самостоятелен труженик, който свободно и при взаимна полза се кооперира със себеподобните си. Това е "зеделецът – гражданин", способен на самоуправление в стопанството, в селището и в държавата. [14]

Представителите на народоучната школа прокарват аналогията между персонален и национален морал. Както отделната личност трябва да се отнася към себеподобния като също тъй достоен и заслужаващ щастие, така също и нациите трябва в отношенията си да са равноправни и взаимно уважаващи достойнството си. Свободната договорна асоциация съответства, според учените, на демократичния морал, към който те се придържат. Федерацията на равнопоставени международноправни субекти е съответно най-подходяща за устройството на международния живот. [15]

В рамките на народоучния проект се утвърждава единството на националния, гражданския и научния етос. Безкомпромисното служене пред олтара на научната обективност далеч не предполага идеологическа стерилност, индиферентност, неутралност по обществено-политическите проблеми на епохата. Здравият позитивизъм и критицизъм в науката се съчетават с последователен демократизъм в областта на образованието и на обществения живот. "Народният дух" не е мистична сила, а психично сходство на индивидите, принадлежащи към определена нация. То е отразено в тяхното групово самосъзнание. Между личността и националната културна цялост има определено подобие. Народът е макро-личност, "изображение" на типичния, характерния свой представител. Всяка народна цялост има "своя" версия на общочовешката култура и на нейните достояния, каквито са например "странстващите сюжети". Всяка народност дава свой ценен вариант на културна рецепция и поради това е важно да се пазят и развиват културите и на малките народи. [16]

В своите схващания Ив. Шишманов и М. Арнаудов се придържат като цяло към етиката на дълга. Всъщност основоположниците на народоучната школа разработват методите и тематиката на българознанието в тясна връзка

с деонтологията на етнологката професия. Тя обединява дълга към науката с дълга към отечеството. Според водещите представители на народоучната школа човешкият и гражданският дълг на учения могат да се реализират в пълнота чрез служенето преди всичко на националната общност като оптимален мащаб за културен градеж. Най-съкровени мотиви, задвижили цялостния народоучен проект, са разкрити в писмо на Ив. Шишманов до Атанас Илиев-старши от 1899 г.: "Не на тебе, драги Илиев, ще го казвам. Ти, който си идеалът на един честен, безкористен работник, разбираш много добре, какво значи изпълнението на един дълг, – Кой знае на какъв съляп случай се дължи, че сме се родили Българи, но нека говори, който какво ще за силите на патриотизма, – една честна натура не може да не обича земята, рода си, както не може да не обича майка си, баща си, децата си. Това е един инстинкт, който може да се изнасили, като всеки друг инстинкт (хора, които не признават никакво отечество – това са политически кастрати), но при правилно развитие той може да вземе най-благородни форми. (Не почива ли цялата етика на най-груби инстинкти?) Когато захванах да размишлявам, аз видях, че живота добива значение само тогава, ако се схване като един дълг, а не като извор за чувствени или висши наслаждения. И аз реших да употребя тоя живот, колкото къс и незначителен и да е, като поработя за напредъка на истината и доброто на тая клета България, която ние тъй жестоко малтретираме. – Един млад човек с моята подготовка може да бъде полезен като политически деец или служител на науката. Аз избрах последното, защото нямам дарбите на политика. И ето как станах учител и защо гледах, да се основат между друго и Сборникът и Висшето училище". [17] Това е всъщност нравствената програма на цяло поколение български учени. В този текст Ив. Шишманов набелязва двете равнища на лоялност, на които е позициониран българският учен от онова време – лоялност към националната общност с нейните насъщни нужди във всички области на тепърва предстоящото строителство и лоялност към научната общност, към каноните на научната професия. Двете нива не са в несъгласие: националната мисия доминира и мобилизира научните сили. Водещите представители на народоучната школа се проявяват като най-изтъкнатите радатели на установяването на нормите на т.нар. етос на науката [18] и адаптирането им към конкретните измерения на народоучната дейност. Програмата на Ив. Д. Шишманов и М. Арнаудов за развитието на народознанието поначало е ориентирана към неутралност и чистота на науката, освободена от користи мотиви и насочена към разширяване на обективното и общовалидно знание за народната култура. И тъй като в областта на етнологкото познание отношенията между учените възникват тъкмо по повод на етнонационални задачи и тежнения, корифеите на народоуката са убедени, че колкото по-обективна и вярна на професионалния етос и на строгата научност е ценностната ориентация на

българските народовеци, толкова по-ефикасно те подпомагат националното дело в следване на българския идеал, като е в сила и обратното – верността към идеала изисква всеотдайност и обективна оценка на фактите и изоставяне на всички пристрастия, една научна неутралност, която е само от полза за успеха на националната мисия. И през целия си творчески път те реализират тази оптимална формула на съвместяването на научната обективност с националните идеали, отразена в емблематичното признание на М. Арнаудов, че в живота си е имал два кумира: "това беше науката, това беше Отечеството". [19]

В осъществяването на идеята за патриотична наука, в рамките на която патриотизмът поставя изначалната цел и дава смисъл на цялостната дейност на един "народоведец", омертвяването на научната прецизност и добросъвестност прави експертния продукт на тази дейност приемлив за съвременната, повлияна от сциентизма публика. С усилията на учени от школата народоуката добива своята тежест в семейството на европейската славистика, фолклористика и езиковедство. Но заедно с това техните приноси си остават ценно *градиво* на науката за собствения народ.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Народоуката*, както тя се разбира до средата на XX век, е *комплексно българознание*, интегриращо опита и приноси на множество научни дисциплини. В съвременната история на науката употребата на термина "народоука" е преди всичко релевантна за този период, когато е имала широка гражданственост в българските научни кръгове. В този смисъл използвам в изследванията си понятието *народоука*, както и съответните производни от него: *народоучна общност*, *народоучна школа*, *народоучен период*, *народоуци* и др.

2. *Volkskunde* – термин, разпространен в немскоезичните страни, обозначаващ етнографските изследвания на *собствения народ*, концентрирани главно върху историческото развитие на начина на живот и културата на народа, включително и в съвременната епоха. *Volkskunde* се различава от *Volkserkunde*, както се нарича разделът на народознанието, изследващ извъневропейските народи. – В: Етнография и смежните дисциплини (Съст. Бромлей, Ю. В., Штробах, Г.). Издателство "Наука", Москва, 1988, с. 70.

3. И днес Шишмановият проект удивлява със своята изначална интердисциплинна насоченост и с плурализма на школи и методи, необходими за критичното и компаративно изучаване на собствения етнос, разбираан като системна, органична и жива цялост. Школата на *комплексното научно българознание* (народоука) се развива през първата половина на XX век във взаимодействие с националните школи по антропо-география, езиковедство, литературна наука и българска история. Свообразен предтеча на народоучната школа е украинският фолклорист и историк Михаил Драгоманов, тъст на Иван Шишманов и професор в Софийското висше училище през 90-те години на XIX век. В нея се развиват и творчески вярват учени като Димитър Матов, Михаил Арнаудов, Христо Вакарелски, Стефан Л. Костов и др. Съзнателното

обръщане към проблематиката на етиката на науката съпътства развитието на българското етноложко познание от самото начало на този вече собствено научен период от неговото развитие.

4. Шишманов, Ив. Нашето Висше училище (Неговите начала и националното му значение). – В: Мисъл, 1892, 1 с. 242 – 243.

5. Чилингиров, С. Иван Д. Шишманов. – В спомените на съвременниците си. Български писател, С., 1983, с. 92 – 93.

6. Арнаудов, М. Изповед. – В: Литературен вестник, 3, 2008, с. 12.

7. Бобчев, С. С. Нашето народно право в юридическите ни пословици. Кооперативна печатница "Гутенберг", С., 1932 – В този си труд Ст. С. Бобчев въвежда понятията "парамииография" – записване и събиране на пословичния материал и "парамииология" – подреждане, анализ, тълкуване на събраното. *Парамииологията* е и самата съвкупност на пословичния фолклор и научното занимание с него.

8. М. Драгоманов изхожда от народническите стремежи да се внесат просветата и прогресът и в селото. В украинските патриотични среди дейците с подобна нагласа са определяни като "холопомани", т.е. обичащи "холопите", простите селски труженици. Идеите на холопоманите предполагат пренасяне на елементите на високата градска култура в селска среда чрез посредничеството на традиционната култура и бит в съчетание с развитието на интереса към фолклора и народната култура.

9. Така в областта на "техническите знания", на "сръчностите" народът учи на "...извънредно практична и ценна инженерия. <...> В всички тия поделения на техническия и стопанския бит народът показва, как с елементарна целесъобразност и с постоянно, системно залагане се постига разрешението на задачите на материалната издръжка на живота. <...> В областта на вярванията имаме, може би, най-силният възпитателен момент от живота и културата на народа." Вакарелски, Хр. Етнографията като възпитателно средство. – В: Училищен преглед, 1936, 10, с. 1275, 1277.

10. Пак там, с. 1277.

11. Пак там, с. 1278 – *"Тази твърдост на вярата и това стоене над нещата, над живота, у незасегнатия от цивилизацията народ, го издига високо над крайно специализирания се в модерната култура човек, който пропорционално на своята висока култура, е носител на все по-строг критицизъм към областта на своите познания и в края на краищата се доближава твърде много до съмнението, до несигурността.* Въз основа на това днес твърде често имаме по върховете на познанието теории, основани върху силен скептицизъм: упадък на културата, отрицание на мирсохващания, на методи, на нравствени понятия или идеали и т.н. и предлагане на съвсем нови, за да бъдат разрушени твърде скоро от други и т.н. Тая нестабилност на умовете у цивилизования човек, тия напразни вълнения и нервничения отсъствуват у народа, морето на духа там е спокойно, в него животът се развива в своите естествени и възможни рамки и тъкмо с това народният бит ще бъде винаги начало на поправяне и въздържане в живота на модерното общество, на държавата в днешни времена."

12. Пак там, с. 1278, 1279; Вакарелски, Хр. Народна и модерна култура. – В: Българска реч, 1936 – 1937, 1, с. 15, 17, 18; Как да се записват народните обичаи. – В: Български народ, 1941, 1, с. 4; Насоки за събиране на етнографски материали. НЕМ, 1945, С., с. 1.

13. Вакарелски, Хр. В служба на родината и културата. –В: Отец Паисий, 1940, 7, с. 310.

14. Ив. Шишманов го характеризира по следния начин: "Тоя здрав 30-40 годишен мъж, който вчера ви пленяваше със своята хубава сказка, крачи бодро зад ралото (разбира се, най-усъвършенствуваното) или, облечен в проста синя блуза, пръска с широки шепи златното семе. Оная мома, която вчера ви пленяваше със своето пеене, днес е запретнала скути и напета и жизнерадостна дои кравите или върти машината за производство на масло, ако млякото не отива в най-близката кооперативна млекарница. <...> И ето това са селяни и селянки. Запитайте когото обичате от тях, дали някой би желал охотно, да размени мястото си с някой дребен чиновник (писар или стражар) или с някоя градска шивачка, всеки ще ви се изсмее: "Що да стана чиновник, слуга, роб!... Не е ли хиляди ката по-добре и по-благородно, да си бъда господар на себе си, ако ще би и да искарвам хляба си с пот ... Нима ръчния труд унижава човека, когато има възможност, да си достави в село и умствени и даже художествени наслади." – В: Шишманов, Ив. Полза от науката и що принася читалището към нея. –В: Читалище, 1914, 1 – 3, с. 30.

15. *Архивен фонд* на Ив. Шишманов при БАН: НА-БАН, ф. 11К, оп. 1, а.е. 426, л. 25 – 28, 468, л. 9 – 10, 17; (а. е. 426 – Ръкописът "Религиозност и патриотизъм" няма характер на научна студия, а е по-скоро популярна брошура върху националната идеология и връзката ѝ с възпитанието на младото поколение от 20-те години на ХХ век; а. е. 468 – Като едно обширно продължение към предишния текст идва сказката "Културните задачи на македонската младеж". Ръкописът е датиран от самия автор с датата 17 януари 1925 г. и е израз на неговите надежди, че след разпадането на континенталните империи и след образуването на тяхно място на множество малки самостоятелни държави партикуларистката тенденция в Европа ще бъде сменена от федералистката.)

16. Пак там, а.е. 426, л. 20, 22; Шишманов, Ив. Нашето Висше училище. – В: Мисъл, 1892, 1 с. 242 – 243.

17. Шишманова, Л. Професор Шишманов като умствен работник. – В: Българска мисъл, 1930, 5, с. 470.

18. Известно е, че проблемите на етиката на науката в западната социология се разглеждат през класическия модел на етоса на науката, създаден в средата на ХХ век от американския социолог Робърт Мертън. Той обособява следните институционални норми на науката, които имат както методологическо, така и социологическо значение: универсализъм, всеобщност (колективност), незаинтересованост и организиран скептицизъм. По-подробно вж: Семенова, Н. Н. Методологическите аспекти изучения етики научной деятельности. – В: Наука и ценности. Н-ск., 1987, с. 17 – 30.)

19. Арнаудов, М. Изповед. – В: Литературен вестник, 2008, с. 13.

ИСТОРИЯ И ПОЛИТИКА – МОРАЛНИ АСПЕКТИ ОТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО ИМ ПРЕЗ ХХ В.

Искра Баева¹

Свикнали сме да отнасяме изискванията си за спазване на морала преди всичко към личните отношения или към сферата на политиката, защото там те в най-голяма степен бият на очи и са дискутирани в обществото [1]. Много по-рядко проблемите на морала се обсъждат като част от функционирането на академичната или на университетската наука, а когато това се прави, става дума главно за нерегламентираното използване на източниците (плагиатството). Моето обяснение за традиционното пренебрежение към моралните норми на научно поведение е базирано върху практиките на модерната българска държава, възкръснала от небитието на османското владичество преди повече от 130 г. Още по време на Възраждането и при първите стъпки на държавността българската хуманитаристика и в частност българската историческа наука се оказва подчинена на могъщ политически императив, насочващ я към обслужване на националния интерес, което я лишава от свободен избор. В онези времена на Третото българско царство става дума не за идеологическия императив, добре познат на учените от днешното средно и по-възрастно поколение, а за задължението всички усилия да се подчинят на патриотичния стремеж за утвърждаване на младата българска държава. Всъщност това навсякъде в региона на Балканите става главно с помощта на историята. Не е случайно, че Българското възраждане започва с едно, макар и първично и непрофесионално, но все пак историческо изследване, каквото е "История славянобългарска" на Паисий Хилендарски [2]. Така българската историография, подобно на другите балкански християнски народи от онова време, придобива ясно изразена националистическа насоченост, която на моменти достига до крайности, например в годините на Втората световна война, когато България става и формален съюзник на Третия райх и приема Закона за защита на нацията; или в края на социалистическата епоха с "възродителния процес".

Нови възможности за изработване на правила за свободно научно дирене се създават в годините на прехода, но пътят от формулирането на условията до реализацията им в практика се оказва твърде дълъг.

¹ Професор в СУ "Св. Кл. Охридски", д-р по история.

Може би още тук съм длъжна да изясня какво разбирам под изискването за морално отношение към професионалната дейност от страна на историците. Според мен най-важна за историка е професионалната добросъвестност, с други думи, автентичността на историческото изследване, при което историкът формулира свободно и убедено изводите, до които е стигнал в резултат на запознаването си с пълнотата на документите, позициите на участниците в събитията, без да изключва "неудобните" факти и позиции или да заменя своите собствени изводи с такива, наложени му от външни фактори.

Ще се опитам да анализирам отношенията между професионалната научна дейност на историческата гилдия и официалната политика през бурния XX в. Рамката на тези отношения е подчинената роля на историческата наука по отношение на господстващия в различните епохи политически императив. Ще се съсредоточа върху двата големи прехода, през които преминава българското общество през XX в. – първият е от националистически авторитаризъм към държавен социализъм от съветски тип след Втората световна война, а вторият – от държавен социализъм към парламентарна демокрация и пазарна икономика според тяхната интерпретация от българските историци.

Отделните представители на историческата колегия посрещат края на Втората световна война по различен начин. Няма съмнение, че водещите тенденции до онзи момент са силно разпространените в обществото националистически нагласи – те осигуряват безпроблемното присъединяване на България към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. и общото задоволство от "решаването на националния въпрос" (това понятие трябва да се постави в кавички, тъй като не става дума за трайно и легитимно обединение на земите, населени с българи, а за временна възможност на българските войски да административат Македония и Тракия, докато германският вермахт воюва на Източния фронт). Българските историци са силно мотивирани да защитават правото на българската държава върху тези територии и да доказват "арийския характер" на българите [3], върху който се основава външнополитическата ориентация на страната [4]. Но в тези случаи няма проблем с морала на историците [5], тъй като те вършат своята работа убедено и с желание [6], така че не им се налага да влизат в противоречие с вътрешните си убеждения.

С края на войната България заедно с цяла Източна Европа попада в изцяло нова геополитическа ситуация – регионът влиза в съветската "сфера на влияние". Промяната означава смяна не само на политическия, а до голяма степен и на интелектуалния елит, към който принадлежат и професионалните историци. Промените в академичните среди следват с известен отстъп във времето политическите, но началото е шоково – един от съдебните състави на "Народния съд" се занимава с идейните позиции и публикациите на българските интелектуалци [7]. Отстранени и осъдени на смърт са известни университетски преподаватели, най-ярките фигури между които са: профе-

сорът археолог Богдан Филов, професорът славист Борис Йоцов, но не заради научните им трудове, а заради политическата им дейност (министър-председател и министър). Това, което пряко засяга академичните историци, е наложената нова идеологическа линия, при която национализмът е категорично отречен като шовинизъм и заменен от интернационализма, както и нова външнополитическа ориентация – от Запад (към Германия) на Изток (към Съветския съюз). Като следствие от новата линия се стига до тоталното отричане на много изследвания по българска история, определени като проява на "великобългарски шовинизъм", напр. на историка Петър Мутафчиев [8].

Отстраняването по политически причини на част от академичните историци [9] е последвано от замяната им с нови, които осигуряват новата историческата парадигма, наложена в университета и в средното образование. "Новите историци" имат историческо образование, но в масовия случай са работели като учители и са били част от съпротивителното движение. Такъв е например Димитър Косев, назначен за асистент по българска история през 1945 г. [10] или Туше Влахов, свързан с БКП от 1934 г. [11]. В тези случаи обаче не може да се говори за разминаване на личните им убеждения с историческата дейност – преподавателска и изследователска. Тук е моментът да припомним, че впоследствие Димитър Косев не само става академик, а прави и най-задълбоченото и по същество ненадминато до днес изследване на бурните събития в България през 1923 г. [12].

Проблемът с професионалния морал може да се открие при другите – стари и нови преподаватели, онези, които не споделят новата идеология, не са нейни привърженици или последователи, но са принудени да се подчинят на новия политически императив. "Приспособяването" става по различен начин. Ще дам два типични примера. Първият е с професора по нова обща история Христо Гандев, който прави докторат в Карловия университет в Прага (1935), след което преподава в Софийския университет, където промяната от 1944 г. го заварва като доцент. Той работи в сравнително отдалечената от политиката област на историята на Българското възраждане, но плаща дан на духа на времето с издадената през 1940 г. книга "Националната идея в българската историопис". След 1944 г. се преориентира сравнително бързо, като става професор още през 1946 г., по-късно влиза и в БКП, за да продължи изследванията си за Българското възраждане. Макар че прави компромиси с обществените и политическите си позиции, Гандев остава верен на научните си занимания. С други думи, до голяма степен той запазва своята морална автентичност. Другият пример е с Александър Бурмов, който специализира във Виена (1940 – 1941), преподава като доцент в университета в Скопие (1943 – 1944) и така се включва изцяло в официалната линия до 1944 г., но след 1944 г. рязко се преориентира: от 1945 г. е хоноруван асистент в СУ, а през 1946 г. става доцент и се включва в отрицанието на дотога-

вашните исторически тези и замяната им с нови. Именно той става създател и главен редактор на органа, който налага новата историческа парадигма – сп. "Исторически преглед" [13]. Тези два примера показват не само моралната дилема, пред която се изправят следвоенните историци, а и различните позиции: едната е минималистично конформистка, а другата – максималистично. Различни са и целите на изразителите на тези позиции. В първия случай целта е изследователят да продължи безпроблемно да развива своята научна дейност, макар и след компромис, а във втория – да участва активно в определянето на новата историко-политическа линия и при утвърждаването на новото поколение историци.

Дейността на втория тип приспособяващи се преподаватели скоро дава резултати. Те съумяват да създадат едно изцяло ново поколение историци, което се вписва в новите условия. Възпитани в условията на политически императив, новите историци добре разбират каква е "вярната" посока за исторически изследвания и не излизат от нея, дори и когато изследователските им изводи ѝ противоречат. По-голямата част от тези историци приемат циничната позиция да публикуват текстове, в които не вярват, а в най-добрия случай да скрият своето несъгласие под официалните изводи с помощта на т.нар. езопов език. Примерите са многобройни и се отнасят на практика почти до цялото средно поколение университетски и академични историци. За да не прозвуча голословно, ще изброя най-ярките примери: Николай Генчев [14], Милен Семков [15], Любомир Огнянов [16], Пламен Цветков [17], Константин Косев, Диню Шарланов [18] т.н.

Общият ми извод за отношенията между история и политика по време на следвоенния преход е, че той създава поколение историци, които не вярват в истинността на историческите изследвания и са готови да се съобразяват с политическия императив.

В обяснението на релацията история – политика при настоящия преход най-важно е наследството. Поколениято историци, посрещнали прехода, стоеше на цинични позиции, те отдавна бяха загубили каквото и да било уважение към историята като дейност, при която свободно се търси историческата истина. Вместо това най-изявените от тези историци бяха убедени в обслужващите функции на историята, които се рентирах особено добре при държавния меценат, готов да възнагражда богато поръчките изследвания. Този начин на мислене и действие осигури бързото осъществяване на промените в историческата парадигма. Тези промени съвсем не приличат на следвоенните, защото става дума не толкова за подмяна на кадрите и на посоката на научните изследвания, колкото за пренаписване на вече постигнатото научно познание. Това стана главно чрез смяна на оценките за вече изследваните исторически събития, които най-често бяха осъществени от техните автори – ярък пример в това отношение е промяната в цялостната

оценка за Георги Димитров, направена от един от неговите биографи – Милен Семков, който от възхвала на най-изявения български комунист достига до пълното му отрицание [19]. По подобен начин се "вписва" в новата политическа обстановка и Любомир Огнянов, който за по-малко от едно десетилетие написа и публикува две книги с противоположни оценки за едни и същи събития [20].

Примерите могат да се множат, но ми се струва по-важно да ги систематизирам и да направя своя извод. А той е, че от самото начало на настоящия преход не може да се говори за морална позиция на историците, тъй като за разлика от следвоенния период сред най-опитните трудно могат да се намерят идеалисти, водени от идеята за достигане до истинско научно познание, необременено от политическия императив. Точно обратното, повечето историци с вече присъщия си цинизъм започват да пренаписват историята, така че тя да отговоря на новите политически изисквания, както са го правили и преди 1989 г. Разликата може би е в това, че го правят доброволно и съзнателно, но не от идеални съображения, а водени от желанието да участват в промените и да контролират новата историческа парадигма. Разбира се, ще направя и уговорката, че този извод е обобщение, което не представя всички гледни точки, а само най-често срещаните.

Все пак не всичко в годините на прехода е толкова мрачно. Съществуват и други историци, често от най-новото поколение, които за разлика от опитните и свикнали с политическия императив, се опитват да се възползват от новите условия и от отворените архиви, за да извършат класически исторически разследвания, върху основата на които да направят свободно своите изводи. Но и за тях е трудно да се освободят от новия политически императив, който продължава да съществува, макар и по-мекото от преди – не чрез партийни решения и вездесъщи партийни организации, а посредством парламентарни и политически решения [21], указания на Министерството на образованието, независимо как се нарича в различните правителства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Имам предвид речниковото понятие за морал: "Съвкупност от условни норми и принципи на поведение, които определят отношенията между хората в обществото. Поведение, което е съобразено с нравствените правила, нравственост". – Речник на чуждите думи в българския език. С., 1978, с. 482.

2. *Паусий Хилендарски*. Славяно-българска история. С., 1960.

3. Проф. *Геза Фехер*. Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. С., 1939.

4. В това отношение може да се посочат и публикациите на проф. Петър Мутафчиев: Книга за българите. С., 1943; История на българския народ. Т. 1 и 2. С., 1943.

5. В този случай използвам онова определение за морала, което изисква: "поведение, съобразено с нравствените правила". Речник на чуждите думи в българския език. С., 1978, с. 482

6. *Венедиков, И.* Познайте ги по делата им. Българската интелигенция в моите спомени. С., 1993.

7. *Калинова, Е.* Българската култура и политическият императив 1944 – 1989 г. С., 2011.

8. Например неговата "Книга за българите", публикувана отново едва през 1987 г.

9. Този процес е добре изследван в годините на прехода. – Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии 1944 – 1950. Т. 1, Съст. *Вера Мутафчиева, Весела Чичовска, Дочка Илиева, Елена Нончева, Златина Николова, Цветана Величкова.* С., 1995.

10. Академик Димитър Косев е роден в село Грозден, Бургаски окръг, на 5 януари 1904 г. Завършва СУ "Св. Климент Охридски" през 1931 г., специалност История. През 1945 г. е назначен за асистент в Софийския университет, а през 1947 г. става доцент. През 1950 г. става професор. От 1951 г. е член-кореспондент на БАН, а през 1961 г. – академик. В периода 1962–1968 г. е ректор на Софийския университет. В Университета чете курсове по Нова българска история; Българско национално-революционно движение през втората половина на XIX в.; Възраждане; Проблеми на революционното антифашистко движение; Национално освободително движение през Възраждането. Умира на 15 октомври 1996 г. в София. – Архив на СУ, ф. 22.

11. Туше Влахов завършва история в Софийския университет през 1926 г., а между 1929 – 1932 г. специализира в Берлин и Париж със стипендия "Марин Дринов". През 1934 г. Влахов става член на БКП, заради което е репресиран, и работи като гимназиален учител в Карлово, Сливен, Копривщица и София до 1944 г. След 9 септември 1944 г. работи като главен инспектор по история в Министерството на образованието, от 1949 г. е преподавател, от 1951 г. – доцент, а от 1954 – професор по нова обща история в Софийския университет. От 1961 до 1968 г. оглавява катедрата по нова и най-нова обща история. От 1967 г. е член-кореспондент на Българската академия на науките. – <http://bg.wikipedia.org/wiki/>.

12. *Косев, Димитър.* Септемврийското въстание 1923. С., 1973.

13. http://bg.wikipedia.org/wiki/Александър_Бурмов.

14. Разминаването се вижда най-ярко, когато се сравнят книгите на Николай Генев, писани в годините на социализма ("Алжирската революция", "История на младежкото революционно движение в България" и издадените през 2005 г. негови "Спомени").

15. Най-вече книгата на Милен Семков, посветена на Георги Димитров: "Моабит 8085", претърпяла две издания.

16. *Огнянов, Л.* Априлската линия на БКП 1956–1980. С., 1981.

17. Дисертацията му, подготвена в Съветския съюз и посветена на политиката на колективна сигурност на СССР през 30-те години, а е издадена, макар и в преработен вид, през 1990 г. – *Цветков, Пл.* Европейските сили, Балканите и колективната сигурност 1933–1935. С., 1990. Докато в годините на прехода посвещава усилията си на доказване идентичността на комунизма и фашизма: *Цветков, Пл.* Болшеvizъм, националсоциализъм, фашизъм, 1917–1939. С., 1992.

18. При този историк, работил в обслужващите ЦК на БКП институти, а след 1989 г. Посветил се на изследването на репресиите скокът във вижданията е най-голям. – *Шарланов, Д.* Създаване и дейност на ОФ. С., 1971; *Шарланов, Д. П. Дамянова.* Мясото и ролята на ОФ в системата на народната демокрация. С., 1969; Черната книга на комунизма. Под редакцията на Стефан Куртоа. 2 част, История и памет за комунизма в Източна Европа. С., 2004 (българската част е написана от Любомир Огнянов, Диню Шарланов и Пламен Цветков); *Шарланов, Д.* Тиранията. Жертви и палачи. С., 1997; Горяните. Кой са те? К., 1999; *Мешкова, П. Д. Шарланов.* Българската гилотина. Тайните механизми на народния съд. С., 1994; Коварната игра. Процесите "Легионерски център", 1946; "Легионерски център", 1948, С., 1995.

19. Георги Димитров – из неговите писма, статии и речи. Съст. *Милен Семков.* С., 1975; *Милен Семков.* Моабит 8085. Партиздат, С., 1982; *Милен Семков.* Записки по съвременна история 1928–1945. С., 1992. Виж и интервюто на Светослава Банчева и Иван Бакалов от 13 юли 2009 г.: Проф. Милен Семков: Георги Димитров е бил пущач, пияч и е..ч. и слуга на Сталин. – <http://e-vestnik.bg/6605>.

20. *Огнянов, Л.* Деветосептемврийската социалистическа революция. С., 1984; *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 1993.

21. Едно от ярките е решението на Народното събрание от 9 септември 2004 г., което декретира как трябва да се интерпретира цялата история на България след Втората световна война. – Решение 44304 на 39. НС от 9 септември 2004 г. *Държавен вестник*, бр. 81, 2004, с. 10.

СМИСЪЛЪТ НА ИСТОРИЯТА И СЪДБАТА НА ЧОВЕКА

Стоянка Георгиева¹

Едва ли има специалист, който категорично би оспорвал практическата аксиоматичност на тезата, че етиката трябва да заема важно място в системата на образованието и възпитанието. Проблемите произтичат от все по-ясно открояващата се невъзможност това да бъде реализирано в условията на нестабилността на моралната ситуация в българското общество. Моралният проблем днес се изразява преди всичко в безразличното отношение на човека към себе си и към нарастващата деструктивност, безнаказано властваща при липсата на адекватни морални санкции.

Сериозният анализ на проблемите на образованието е невъзможен без акцент върху етичното измерение на тези проблеми, а това насочва вниманието към значимостта на академичната етика. В условията на съвременността академичната етика е отговор на необходимостта от прагматична консолидация на академичната общност (съ-общество) в условията на изключително интензивно променящата се структура на актуалните професии и компетентности. Същевременно тя е начин за "вътрешна" кристализация на корпоративното съзнание на академичната общност в условията на пренебрежително отношение към идеята за "класическия" университет като институционализация на ценностите или като "институция на културното гражданство, т.е. на правото да участваш ефективно и пълноценно в културата" [6, с. 376].

Академичната етика се формира като система от открити публични практики за оптимизиране на образователния процес, но би получила допълнителни основания да претендира за по-широко обществено признание само ако преди това съумее да стане действително актуална за самата себе си. Това условие е следствие от спецификата на социалните науки, свързана с т.нар. "двойна херменевтика" (Ангъни Гидънс), разграничаваща човека като самоинтерпретиращо се същество от всички други възможни обекти на изследване. Мярка на въпросната "самоактуализация" на академичната етика представлява готовността на нейните представители съвместно да дискутират най-болезнените проблеми на съвременната ситуация: необходимостта от разграничаване на научно-образователната от възпитателната (дори просветителската) функция на университета; ограниченият и затворен вътре в

¹ Главен асистент в Икономическия университет – Варна, д-р по политология.

голяма част от университетите процес на кадрово обновление; трудното съвместяване на научна и академична кариера и т.н.

Утвърждаването на идеята за спецификата на хуманитарните науки е резултат от кризисната ситуация, възникнала в класическата наука на границата между XIX и XX век. Тези науки са ориентирани към изследване на духовния свят на човека, на субективната реалност, която оказва съществено влияние върху външните форми на взаимодействие на хората със заобикалящия ги свят. Осъзнаването на целенасочения характер на човешката активност не позволява на изследователите да пренебрегват обстоятелството, че в процеса на своите действия хората предварително съотнасят усилията, които смятат да предприемат, с възможните резултати, които искат да получат. Основна задача на хуманитарните науки (Вилхелм Дилтай) е установяването на връзка между начина, по който хората осмислят миналото, и техните представи за възможното бъдеще. Това е напълно реално, защото когато осмисля натрупания опит, индивидът го актуализира и преживява миналите събития в ситуацията "тук и сега", което ги превръща в елемент от настоящето. По същия начин представата за очакваните резултати придава на "възможното" бъдеще характеристиките на "вече реализирана" действителност. Миналото и бъдещето се обединяват в настоящето, за да осигурят целенасочена организация на човешкия живот.

"Управляемостта на интелектуално пространство на университета" (Томас Кун, Мишел Фуко) поражда потенциално поне две групи етични проблеми. *Първата* произтича от функционирането на властовите структури в науката и йерархизирането, водещо до бюрократизиране на университета. *Втората* група етични проблеми са свързани с "икономизирането" на университета и все по-категоричното концентриране върху "ползата", което стимулира пренебрежително отношение към проблема за "смисъла" [6, с. 385]. Тъй като всеки приложно-етичен дебат по същество предполага преразпределение на власт или окупиране на определени властови позиции, един от най-значимите конфликти във функционирането на академичните структури е този между специалистите от областта на "частните" науки и представителите на хуманитарните науки (доколкото такива изобщо са останали в голяма част от българските университети). Това е практически "вечният" дебат дали философията, и по-специално етиката, като особен тип дейност, е в състояние да предложи по-големи възможности за анализ и решаване на моралните дилеми. Без да се абсолютизира нейното значение в днешното прагматично време, не трябва да се забравя, че осъществяването на прехода от етичната теория към моралната практика изисква трайни правила за аргументация, основаващи се върху "разбирането на думите", които използваме, когато задаваме морални въпроси. Това отново проблематизира въпроса за мястото и ролята на философските дисциплини в учебните планове на "нехуманитар-

ните" университетски специалности. Разбира се, интелектуалната дейност не може и не трябва да остава в границите на "чистата теория".

Подчертано етическият характер на проблема за "смисъла" се разкрива в изследването на аналогията между изразите "смисъл на живота" и "смисъл на историята", които могат да бъдат разбирани по различен начин. Отговорът на въпроса "Какви задачи мога самият аз да си поставя за да направя живота си смислен?" (Кант: "Какво съм длъжен да правя?") превръща търсенето на смисъла на живота в етичен въпрос. Частичен отговор на този въпрос се съдържа в Кантовите идеи за свободата и автономията, за плурализма, ограничаван единствено от идеята за равенството пред закона и взаимното уважение на свободата на другите. Това са идеи, които подобно на идеята за "самоеманципация" чрез знание допринасят за откриване на смисъла на нашия живот. По аналогичен начин проблемът за "смисъла на историята" се трансформира в задачата да се "даде" на историята смисъл или по-скоро множество от смисли, които са постижими и достойни за човешките същества. А опитът да се даде на историята етически смисъл съвсем не е лишен от основания, защото историята не може да бъде разбрана, ако се подценява историческата сила на етическите цели [5, с. 153-154]. Идеята за самоосвобождаване или самоеманципация чрез знание позволява основната цел на университетското образование да бъде "о-смислена" по следния начин: не да дава на човека готов образ, а да култивира самосъзнание, самочувствие за наличие на вътрешни сили и способности, той сам да изгражда свой образ (проект или модел) на света и мястото си в него.

В есето си "Мисията на университета" (1930) Хосе Ортега-и-Гасет поставя проблема за реформирането на университета и обобщава, че същността на всяка възможна университетска реформа е една и тя е свързана с решаването на проблема за *мисията на университета* [3, с. 55]. Според него реформата не трябва да се свежда до поправяне на грешките, защото реформа означава създаване на "нова форма". А нормите на функциониране на нито една социална институция не могат да бъдат установени, ако преди това нейната мисия не е прецизно определена. Формата е добра, когато съответства на мисията на университета, на неговото предназначение, на неговия смисъл. Всяко историческо творение на хората (наука, политика и т.н.) е следствие от определен дух или нагласа на човека, защото идеите и ценностите на всяко поколение са породени от неговия дух. Ортега-и-Гасет подчертава, че по самата си идея Университетът съчетава най-малко три функции: 1) преподаване на знания и умения за създаване на добри специалисти; 2) развитие на науката чрез изследователска дейност; 3) преподаване на културата (тя не съвпада с науката) като система от живи идеи, които всяко време притежава и чрез които то живее. От етическа гледна точка третата функция е най-значима, защото изразява социалната роля на университета – запазване на културата и

цивилизацията с оглед постигане на човешкото разбирателство като висша морална цел. Философът установява, че съвременният университет прави неимоверно сложни професионалното обучение и частно-научните изследвания, но напълно пренебрегва културата. Ужасните последици от това се плащат от цяла Европа. Катастрофалното състояние на нещата се дължи най-вече на факта, че "средният" (или масовият) човек е "некултурен", т.е. не притежава жизнена система от съответстващи на времето идеи за взаимоотношението между света и човека. А културата по самата си същност се нуждае от обща идея за света и човека. Този среден човек е "*новият варварин, изостанал по отношение на епохата си, архаичен и примитивен*" [3, с. 64]. Това е специалистът, въоръжен с повече знания от всякога, но и понекултурен от всякога, което провокира впечатляващо и "невероятно зрелище" – безпросветната и агресивна глупост на човека, знаещ всичко за едно нещо и нищо за корените на всички неща [3, с. 67]. Затова Хосе Ортега-и-Гасет дефинира университета като институцията, в която *средният студент* се подготвя като културен човек и като добър специалист. Университетът трябва отново да се превърне в това, което е бил през най-продуктивните периоди от своето съществуване – "двигател на европейската история". Впечатляващо е, че става въпрос именно за "средния студент", което придава на дефиницията съвременен звучене. Ако светът беше населен само с изключителни същества, подчертава философът, вероятно не би имало нужда от никакви институции. Институциите са необходими и имат смисъл точно защото съществува "средният" човек и те трябва да се съотнасят към "средния човек със средни дарби" [3, с. 69].

Почти по същото време, в началото на XX век, проблемът за човека и неговата съдба занимава и един от най-изявените представители на руската религиозна философия – Николай Бердяев. Според него всяка промяна в парадигмата на развитието извежда на преден план въпроса за смисъла на човешката история, който съвпада с въпроса за съдбата на човека, за неговото бъдеще и неговата "мисия" в света. Търсенето на отговори на тези въпроси продължава да бъде изключително актуално и днес, на фона на засилващия се песимизъм и скептицизъм относно перспективите на човека и цивилизацията. Собствените проекти за бъдещето карат съвременния човек да търси в историята "неизвестни" на хората от миналото решения и "смисли". Бердяев съчетава интереса си към философията на историята с убеждението, че тя показва човека в конкретната пълнота на неговата духовна същност, в съвкупността от действията на всички световни сили, в резултат на което историята "се оказва съдбата на човека" [4, с. 175].

Една от основните характеристики на извършващата се промяна в Европа през този период е отчуждението на духа, което Бердяев нарича загуба на духовния център. Той анализира кризата на европейския хуманизъм и пред-

сказва настъпването на антихуманистичната епоха, през която утвърждаването на самодостатъчността на човека се превръща в негово отрицание и води до дехуманизация. Това е процесът, който определя разрушителния и отрицателен характер на епохата. За Бердяев това е реакция от неосъществените идеи на Ренесанса, който започва с голяма творческа енергия и увереност в човешките сили, но завършва с катастрофа, която обяснява и кризата в съвременната култура. Откриването на причините за неуспеха на Ренесанса, според Бердяев, може да помогне в значителна степен за изясняване на характера на съвременната цивилизация и на нейните алтернативи.

Характерното подзаглавие на един от главните трудове на Николай Бердяев – "Смисълът на историята" (1923) – е "Опит за философия на човешката съдба". Това подчертава антропологичния характер на произведението. Бердяевата философия на историята, която се противопоставя на обективистичните тенденции на класическата философия на историята, концентрира вниманието си върху човека и придобива подчертано субективни очертания. Авторът не признава обективно, независимо от човека съдържание на историческия процес. За него историята всеки път е индивидуално преживяване на историческото, а историческата действителност е "особена и висша духовна действителност". Според Бердяев достоверността на вътрешното битие на човека е много по-значима от тази на външното. Смисълът на нещата не може да бъде открит във външната реалност, тъй като разгадаването на смисъла е "скрито" в самия човек. "Човекът е във висша степен историческо същество. Човекът е в историческото и историческото е в човека" [1, с. 313]. За Бердяев пътят на свободата е труден и трагичен, няма нищо по-отговорно от този път, докато пътят на необходимостта и принудата е по-лесен, по-малко отговорен и по-малко трагичен. Това е причината, поради която човечеството в своето историческо развитие постоянно се изкушава "да подменя" пътищата на свободата с пътищата на принудението. Върху тази основа се разиграва "драмата на историята" с нейната постоянна борба между началото на свободата и началото на принудата, и с постоянния преход от едното към другото.

Още в началото на XX век Бердяев поставя акцент върху процесите на "оварваряване", на огрубяване и загуба на изработените от културата свършени форми, което започва да се проявява в развитието на цивилизацията. Според него това оварваряване може да приема различни форми, затова предупреждава за опасността от "варварството, което може да възникне на върха на европейската и световната цивилизация" [1, с. 510]. То е заложено в основите на тази цивилизация – човекът решава да тръгне по пътя на волята за реално могъщество и щастие, основаващо се на господството на разума и развитието на техническите сили. Оказва се обаче, че по този път човекът не може да постигне автентично човешко битие.

В края на XX век грузинският философ Мераб Мамардашвили посочва Европа като формата, показваща, че "съществува орган на живота, присъщ на човека, и този орган е историята" [2, с. 349]. Според него в европейската култура се съдържа единствено приемливият отговор на въпроса: "Възможна ли е промяна в света, способен ли е човекът да реализира в конкретни форми някакво безкрайно съвършенство?". Той вярва, че човекът винаги се намира в процес на ставане и затова определя всяка история като история на неговото усилие "да стане човек". Мамардашвили проблематизира съвременността чрез онази повратна историческа точка в годините около Първата световна война, породила катастрофите в недрата на европейската култура през целия XX век. Според него тя концентрира в себе си всичко, което се случва покъсно. В края на XX век хората за пореден път са изправени пред същата опасност и същата отговорност – опасност за хората отново е "съвременното варварство". Основната характеристика на варварина Мамардашвили открива в обстоятелството, че той е "човек без език", без артикулирано пространство на мисълта, включващо в себе си желанията и чувствата на хората. Но ако страстта на човека е да се самоосъществи, то това "е възможно единствено в пространството на езика, на неговата свобода, и това е наша обща задача" [2, с. 350].

В началото на XXI век, търсейки своята европейска идентичност и отговорност, хората отново преосмислят тревожните въпроси, поставени от мислителите на XX век. Още повече, че и днес (ако афоризмът на М. Мамардашвили продължава да бъде истинен) може би живеем в началото на XX век. Човекът е опустошен и лишен от истинско вътрешно съдържание. Той не знае къде е центърът на неговия живот и не чувства в себе си дълбинните основи на своето битие. Разбира се, в условията на постмодерността класическата идея за университета не може да претендира за категорична валидност. Невъзможно е обаче да не провокира тревожност обстоятелството, че процесът на "деинтелектуализация" на академичната общност става ясно разпознаваем едновременно и като процес на "деморализация".

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердяев, Н. Смислът на историята. // Бердяев Н. Съчинения в 6 тома. Т. 2. С., 2003.
2. Мамардашвили М. Избрано. Класическа и неklasическа рационалност. Т. 1. С., 2004.
3. Ортега-и-Гасет Х. Мисията на университета. // Ортега-и-Гасет Х. Есета. 2 том. УИ "Св. Климент Охридски". С., 1993.
4. Паси, И. Николай Бердяев. С., 2001.
5. Попър К. В търсене на по-добър свят. С., 2003.
6. Сотирова Д. Академичната етика като професионална етика. // Сотирова Д. Бизнес етика. С., 2009. с. 369 – 393.

ФЕНОМЕНЪТ НА ЕТИЧЕСКИЯ ИКОНОМИКС НА АМЕРИКАНСКА ЗЕМЯ: СОЦИАЛНО- ЕТИЦИСТКАТА И СОЦИАЛНО-РЕФОРМИСТКАТА ТЕНДЕНЦИЯ В ЕВОЛЮЦИЯТА В АМЕРИКАНСКИЯ ИКОНОМИКС ДО 30-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В.

Веселина Атанасова¹

Анотация: Настоящото изложение се фокусира върху развитието и отмирането на етическия икономикс на американска земя в периода от последните десетилетия на XIX в. до първите десетилетия на XX в. Този (етическия) характер и методологичните аспекти в ранния американски икономикс несъмнено са в ярък контраст с установилата се в края на междувоенния период и особено през 40-те и 50-те години на XX в. обща тенденция на стесняване на предмета на икономикса и неговата техницизация и технологизация и на превръщането на тези общи черти във вътрешни свойства на заелата господстващо положение в следвоенния период неокласическа икономическа парадигма. Предмет на изследването е обективният исторически ход на тази трансформация. По мнението на видни историци на икономикса генезисът и еволюцията на социално-евангелисткото движение в страната са представлявали ключов социално-културен и идеен фактор при формирането на социално-икономическите възгледи и развитието на американския икономикс в периода от от 70-те години на XIX в. до 20-те години на XX в. – с по-важно значение от това на която и да е по това време школа на икономическата мисъл. Постепенно социално-етицистката и социално-евангелистката тенденция в него са изместени от сциентистките аспирации, а визията за икономистите като социални инженери е загърбена и е издигнат идеалът на технократизацията.

Ключови термини: ранен американски и ранен неокласически икономикс; етически икономикс; роля на социално-евангелисткото движение в САЩ; еволюция в социалноевангелистката основа; научен прогресивизъм; социална трансформативност срещу технократизация.

JEL класификационни кодове: В10; В15; В19; В20; В25; В40.

1. Въведение

Господстващият съвременен, неокласически по своя характер, мейнстрийм икономикс е обект на критика във връзка с проявената в неговото раз-

¹ Главен асистент в УНСС, д-р по икономика.

витие в периода след Втората световна война обща тенденция на наблягане на формата (аксиоматизация, математизация, моделиране, висока теория) пред съдържанието и относителното му откъсване от действителността.

Неговото практическо функциониране, което е свързано с техническото му приложение в качеството на институционализирано теоретично икономическо знание, предполага реализирането на специфичен нормативен стандарт, но на преден план представителите му обикновено изтъкват следването на ценностна (социалноетическа) неутралност. Такъв е основният резултат от еволюцията в икономикса през десетилетията на 30-те и 40-те години на ХХ в.: налице е обща тенденция на стесняване предмета на икономикса в посока на неговата техницизация и технологизация и превръщането на тези общи черти във вътрешни свойства на заелата господстващо положение в следвоенния период неокласическа икономическа парадигма (вж. Морган и Ръдърфорд, ред., 1998; Морган, 2001; Бекхаус, 1985; Хандс, 2007; и др.)¹.

От една страна, тези две ключови десетилетия – и особено 30-те години на междувоенния период – се характеризират с реалното съществуване на плуралистична среда, на дух на толерантна комуникация и теоретична широта в икономикса, а от друга – с формирането на ключовите и решителни условия за последвалото отстъпление от това богатство и многообразие в икономикса, настъпило по-късно в периода от 40-те до 60-те години на ХХ в. и основно легитимирано през 70-те години на ХХ в.

Едно от условията, формирали характерната плуралистична рамка на американския икономикс през периода между войните, са социално-етицистката и социално-реформистката тенденция в неговото развитие до първите две десетилетия на ХХ в. В настоящото изложение се фокусира именно върху тази уникална контрастна основа в трансформацията на американския икономикс през периода между войните. Изведена е историческата и културно-идейната определеност в еволюцията на ранния американски икономикс, преходът от социално-християнски към научен прогресивизъм и обуславящата плурализъм на икономическите възгледи обща социалнореформис-

¹ Вж. Morgan, Mary and Malcolm Rutherford, eds. (1998) *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*, Durham, NC: Duke University Press (Annual Supplement to *History of Political Economy*, Vol. 30); Morgan, Mary (2001) "The formation of "Modern" Economics: Engineering and Ideology", Working Paper No. 62/01, May 2001, Department of Economic History, London School of Economics; <http://www.lse.ac.uk/collections/economicHistory/pdf/WP6201.pdf>; Backhouse, Roger E. (1985) *A History of Modern Economic Analysis*, Oxford, first published by Basil Blackwell. Ch. 21: *The Turning point in the 30s*, <http://www.econometrics.bham.ac.uk/backhouse/homepage/hmea/hmea21.pdf>; Hands, D. Wade (2007) "The Future of Economics", Register Lecture, University of Puget Sound; a public lecture given at the University of Puget Sound, Tacoma, WA, November 15, 2007 [SSRN-id1076818[1].pdf]; и др.

тка среда, характерна за 20-те и 30-те години на ХХ в. Постепенно социално-евангелистката и социално-етицистката тенденции в него са изместени от сциентистките аспирации, а визията за икономистите като социални инженери е загърбена и е издигнат идеалът на технокрацията.

2. Обща изходна точка на социално-евангелистките и на ранните неокласически възгледи и еволюция в социално-евангелистката база

Изследванията в Бейтман (1998, 2008)¹ и Бейтман и Капстейн (1999)² извеждат еволюцията в американското протестантство и по-специално еволюцията в социалното евангелистко движение като ключов социално-културен и идеен фактор в развитието на американския икономикс в периода от 70-те години на ХІХ в. до 20-те години на ХХ в. Анализите показват, че социално-евангелисткият реформизъм в доминиращото ранния американски икономикс институционално направление в лицето на разработките и приносите на Ричърд Т. Ели и Джон Р. Комънс и социалните нормативни (етицистки) аспекти на ранния неокласически американски икономикс в лицето на разработките и приносите на Джон Бейтс Кларк имат обща изходна точка. Това са социално-икономическите проблеми в индустриалното развитие на САЩ през последната четвърт на ХІХ в., в т.ч. обедняването на трудещите се, безработицата, проблемите на града, миграцията, изчерпването на икономическите възможности за поминък на трудещите се на "пределните" (граничните) земи в американския Запад, проблемите на повишаването на производителността на труда и опасността от радикализация на засегнатите от индустриалното развитие слоеве [вж. Перски, 2000, и Фуркад-Гуринчас, 2001]³.

¹ Вж. Bateman, Bradley W. (1998) "Clearing the Ground: The Demise of the Social Gospel Movement and the Rise of Neoclassicism in American Economics", in Morgan, Mary and Malcolm Rutherford, eds. (1998) *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*, Durham, NC: Duke University Press (Annual Supplement to *History of Political Economy*, Vol. 30), pp. 29-52; и Bateman, Bradley W. (2008) "2007 Presidential address: Reflections on the Secularization of American Economics", *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 30, No. 1, March 2008; интернет изт.

² Вж. Bateman, Bradley W. and Ethan B. Kapstein (1999) "Between Good and the market: The religious roots of the American Economic Association", WFU Social Science seminar version, интернет изт.

³ Цит. изт. са: Persky, Joseph (2000) "The Neoclassical Advent: American Economics at the Dawn of the 20th Century", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14, No. 1, Winter 2000, pp. 95-108; интернет изт., и Fourcade-Gourinchas, Marion (2001) "Politics, Institutional Structures and the Rise of Economics: A Comparative Study", *Theory and Society* 30 (3), pp. 397-447; интернет изт.

Социално-етицистките аспекти в историческия подход на институционалисти като Ели и Комънс и социалнонормативните стандарти на неокласическия анализ на Дж. Б. Кларк намират допирни точки по редица дебатирано по това време въпроси (на първо място по актуалния въпрос за работната заплата). Институционалистите Ели и Комънс не са чужди на маргиналистките елементи на анализ, а считаният за основоположник на американския неокласицизъм Дж. Б. Кларк е твърде далеч от апологетичните лесеферистки възгледи и много по-близо до социалния реформизъм на институционалистите.

Предвид наболелите социално-икономически проблеми *Дж. Б. Кларк си поставя за цел да създаде аналитичен стандарт за справедливост на икономическото отношение между труда и капитала.*

Първо, той възприема и доразвива, – като генерализира, – идеи на самобитния американски социален икономист Хенри Джордж относно ролята на затварянето на аграрната граница на страната на запад. Кларк е съгласен със свеждането на заплащането на работниците до справедлива алтернатива, като се солидаризира със заключението на Джордж, че *работодателите в началото на XIX в. трудно биха могли да привлекат работници с предложението за заплати, по-ниски от онова, което би могло да се получи на границата.*¹ "С разширяването на икономиката и с намаляването на привлекателността на незаетите земи, според Джордж, – пише Перски, – заплатите по необходимост трябва да паднат."² Заедно с това Кларк, както показва Перски, надгражда постиженията на Х. Джордж. Кларк коригира твърдението на Джордж, съгласно което "след затварянето на границата земеделските настанявания в земите не [са могли] вече да погълнат значителен дял от работната сила и следователно те не [са били] алтернатива за значителен брой работници"³, като отмества вниманието от пределната гранична земя и го насочва към случаите на определяне на дела на труда при приложението му към капиталови блага в пазарни условия.⁴ С това Кларк смекчава проблема със затварянето на западната граница на страната, като аргументира, че с развитието на капитализма заплатите не са обречени на намаляване.

Второ, в дискусиата около проблемите на индустриализацията, растежа и неравенството той защитава справедливото разпределение на продукта

¹ Вж. Persky, Joseph (2000), p. 98.

² Persky, Joseph (2000), p. 98.

³ Persky, Joseph (2000), pp. 98-99.

⁴ Дж. Б. Кларк прави това като разработва своята концепция за пазарно обезценените капиталови блага (т.нар. "no-rent capital goods"), когато трудът, комбиниран с тях, "често би могъл да произведе достатъчно, за да покрие заплатите" (вж. пак там [Persky, 2000], p. 99).

както като етически постулат, така и като необходимо условие, което да предпази обществото от рискове за насилие и революция.¹

Заслужава основно и в по-широки граници да бъдат изведени и подчертани следните две съществено важни особености в развитието на ранния американски икономикс:

- *социалната нормативност (етическото измерение) в конституцията на ранния американски неокласицизъм в творчеството на Джон Бейтс Кларк, останала и досега недостатъчно акцентирана или дори скрита за по-широката публика;*
- *това, че в отличие от традиционния исторически подход индституционалистите Ели и Комънс се стремят да внесат по-строг аналитичен стандарт, като в своята учебна литература Ели се стреми да намери дължимото място на маргинализма, като ясно покаже една обща етицистка обвивка.*

Социално-евангелистката основа обаче търпи развитие, което своеобразно и превратно довежда до нейното отрицание, дало тласък и намерило израз в по-нататъшното идейно реформиране на американския икономикс. Възприемането от протестантските деноминации на т.нар. социално верую в страната резултира в началото на ХХ в. в *социално-християнски прогресивизъм*, който се стреми към *реформи чрез етика и нравствено усъвършенстване*. За съжаление обаче това води до възкресяване на примитивната социално-евангелистка националистическа идеология, изразила се в религиозна агитация за участие на страната в Първата световна война. Ужасните последици от войната довеждат до упадък на религиозното начало и нарастване влиянието на развилия се след 1910 година и по-малко засегнат от този провал т.нар. *научен прогресивизъм*, който се стреми към *социални реформи посредством издигането на ефективността на производството и управлението с цел едновременно повишаване и на печалбата, и на работната заплата. Научният прогресивизъм съхранява социалния реформизъм, но се отнася към него не със социалнотрансформативен етицистки подход, а с управленски подход, който извежда на преден план и отстоява ефективността на националната икономика* (върху социалния трансформатизъм в

¹ Вж. Clark, John Bates (1899) *The Distribution of Wealth: A Theory of Wages, Interest and Profits*, New York: MacMillan Company, p. 9, предаден по Persky (2000), p. 98. Вж. още Tobin, James (1885) "Neoclassical Theory in America: J. B. Clark and Fisher", Cowles Foundation Paper #636, Reprinted from *American Economic Review*, 75 (6), 1985; <http://cowles.econ.yale.edu/P/cp/p06a/p0636.pdf>.

отличие от бизнес управленския подход, вж. повече във Фуркад, 2006¹). На свой ред религиозният възглед се ориентира към признаването на егоистичността и погрешимостта на индивида. По такъв начин, както се изтъква от Брайли Бейтман, теренът е разчистен от пряко религиозно влияние, като икономистите престават да следват теолозите. Върху индивидуалистична и егоцентрична основа, както обобщава той, американският неокласически икономикс "се консолидира около нов, по-остро очертан и неограничено отстояван модел на индивидуалната оптимизация"². Но между изгубването на влиянието на социалното евангелие и консолидацията и възцаряването на неокласическия икономикс няма пряка връзка.³

3. Етицистката и реформистката нагласа и съвместимостта на различните подходи и възгледи през периода между войните. Преходът в методологията на икономикса от етицистки към "обективен научен" стандарт

Реформата, а не революцията, е общата основа, която обяснява съвместното съществуване на различни икономически възгледи и подходи в периода между двете световни войни. *Обстановка на реформи на научния прогресивизъм през първото десетилетие на миналия век прави възможна и сама обуславя съвместимостта на различните възгледи и подходи в периода между войните* (тази обща генезисна линия е изтъкната в Бейтман, 1998, в Морган и Ръдърфорд, 1998, и др⁴). Тенденцията към реформизъм намира своеобразно проявление в *прилагането на статистически и количествени методи* през този период както от институционалистите, така и от икономистите неокласици. Но в този нов *научнопрогресистки* интелектуален свят институционалистите, особено отначало, оказват много по-голямо влияние,

¹ Fourcade, Marion (2006) "The Construction of a Global Profession: The Transnationalization of Economics", *American Journal of Sociology*, Vol. 112, No. 1 (July 2006), pp. 145-194;

<http://sociology.berkeley.edu/faculty/fourcade-gourinchas/pdf/AJSII.pdf>; вж. p. 166 и др.

² Вж. Bateman, Bradley W. (1998) "Clearing the Ground: The Demise of the Social Gospel Movement and the Rise of Neoclassicism in American Economics", цит. изт., p. 43.

³ Вж. пак там [Bateman, Bradley W. (1998)], pp. 43-44.

⁴ Вж. Bateman, Bradley W. (1998) "Clearing the Ground: The Demise of the Social Gospel Movement and the Rise of Neoclassicism in American Economics", цит. изт.; Morgan, Mary and Malcolm Rutherford (1998) "The American Economics: The Character of Transformation", in Morgan, Mary and Malcolm Rutherford, eds. (1998) *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*, Durham, NC: Duke University Press (Annual Supplement to *History of Political Economy*, Vol. 30), pp. 1-26. Вж. повече в Morgan, Mary and Malcolm Rutherford, eds. (1998) *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*, цит. изт.

отколкото икономистите неокласици. Както посочва Бейтман (1998), "Черпейки от идеите на Торстейн Веблен за важноста на инженерите за новата индустриална система и от наследството на Ели и Комънс за събирането на данни с цел да бъде интерпретирана еволюиращата природа на икономическата дейност, институционалистите след Първата световна война си поставят като задача изграждането на наука за контрол на икономиката. Резюме на това движение в американската икономическа мисъл, – изтъква той, – е Уесли Клеър Мичел, ...олицетворяващ както импулса към "научно" разбиране на икономиката, така и централното място на институционалистите в това начинание."¹ Освен Мичел през 20-те години на ХХ в. водещи имена в американския икономикс са институционалисти като Джон Морис Кларк (*хвърлящ мост между институционализма и неокласицизма*), Съмнър Сличър, Уолтър Хамилтън, Рексфорд Тъгуел² и др. *Многообразието от възгледи през този период е характерно както за научната общност от икономисти като цяло, така и за всеки един от учените*. Морган и Ръдърфорд (1998), обобщават, че като цяло, в междувоенния период толерантността между различните научни методи предполага споделянето на научни стандарти. Тя подпомага и не компрометира научното търсене.

Основното, което се има предвид тук, е формирането и наличието на обща методологична рамка, обуславяща плурализъм на социално-икономическите възгледи, и това, че тя е резултат главно от въздействието на *социално-културните и политическите течения през първите две десетилетия и в началото на 20-те години на ХХ в. – считани за по-основни и по-мощни от различните икономически школи*. Преходът от социално-християнски към научен прогресивизъм и произтичащият от това стремеж да се създаде "*научен*" икономикс, с помощта на който да се управлява икономиката и да се направи нацията по-ефективна, фактически създават важна част от общите предпоставки и условия за по-нататъшната технизация на икономикса и изоставянето на плурализма (Бейтман, 1998; вж. още Фуркад, 2006; Сент, 2006; и др.).³ Поради тези и други причини влиянието на институционализма през междувоенния период в САЩ отслабва (вж. Морган и Ръдърфорд, ред. 1998; Коландер и Ландрет, 2004⁴; и др.). През 30-те години

¹ Bateman, Bradley W. (1998), p. 45; акцентът добавен.

² Вж. пак там [Bateman, Bradley W. (1998), p. 45].

³ Вж. Bateman, Bradley W. (1998), p. 48; Fourcade (2006), цит. изт.; Sent, Esther-Mirjam (2006) "Pluralisms in Economics", in Kellert, S. H., H. E. Longino, and C. K. Waters, eds. *Scientific Pluralism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 80-101; <http://www.uu.nl/content/Esther%20Mirjam%20Sent.pdf>; и др.

⁴ Colander, David and Harry Landreth (2004) "Pluralism, Formalism and American Economics", Middlebury College Economics Discussion Paper No. 04-09; <http://www.middlebury.edu/services/econ/repec/mdl/ancoec/0409.pdf>.

на ХХ в., особено в лицето на Франк Найт, и през следващото десетилетие на 40-те години на ХХ в. се появяват ортодоксални неокласически контрааргументи, според които "естествените методи не могат просто да бъдат внесени в икономикса без модификация"¹. Това "натоварва" измерването и фактите с *теория* и увеличава шансовете на неокласиците в борбата им с институционалистите (вж. повече в Морган, 2001 и в Бекхаус, 2006 [2008]²). Формира се цял комплекс от предпоставки и условия, способстващи и тласкащи към преход от *етическия* научен стандарт на толерантност, научна комуникация, обективност и справедливост, свързани с моралния научен интегритет на икономиста и следването на равнопоставеност в научното изследване, – а не с използването на даден метод, – към "*обективен*" научен неокласически икономикс в края на Втората световна война, наблягащ върху обективността на техническия анализ (вж. Морган и Ръдърфорд, 1998³ и приведените от тях аргументи в тази насока на Лорейн Дастън, 1995 – за персоналните добродетели и ценности на икономическото дирене⁴; и на Мери О. Фърнър, 1975 – за вътрешноприсъщия стремеж на ранния американски икономикс към безпристрастност и равнопоставеност на анализа, въпреки активното поддържане от учения на дадена социално-икономическа политика, т.е. въпреки следването от него на социално-етична неутралност⁵).

Как научният "етицистки" икономикс се превръща в "обективен" научен неокласически икономикс?

В хода на трансформацията на икономикса *видовете стандарти на "обективен" неокласически икономикс започват да се приемат като поддържащи се както на равнището на изследванията, така и на равнището на възгледите и препоръките към икономическата политика*. Главната тен-

¹ Вж. Morgan, M. and M. Rutherford (1998) "The American Economics: The Character of Transformation", цит. изт., р. 7.

² Morgan, Mary (2001) "The formation of "Modern" Economics:...", цит. изт.; Backhouse, Roger E. (2006) "Economics since the Second World War", draft March 2006, интернет изт. Редактирана версия на същата студия, подготвена за новото издание на *Палгрейв речник по икономикс* под редакцията на Стивън Дурлауф и Лорънс Блум, с Backhouse, R. E. ([2008]) *Batch 43: United States, Economics in (Since the Second World War)*. *New Palgrave: United States, Since WW2*; <http://www.econ.uoa.gr/UA/files/1358441695.pdf>.

³ Вж. Morgan, M. and M. Rutherford (1998), р. 7, р. 8.

⁴ Daston, Lorraine J. (1995) "The Moral Economy of Science", *Osiris* 10, pp. 3-24, цит. по Morgan, M. and M. Rutherford (1998) in Morgan and Rutherford, eds. (1998), р. 8, р. 25 (библиография).

⁵ Furner, Mary O. (1975) *Advocacy and Objectivity: A Crisis in the Professionalization of American Social Science, 1865-1905*, Lexington: University Press of Kentucky, цит. по Morgan, M. and M. Rutherford (1998), р. 8, р. 25 (библиография).

денция в по-нататъшното развитие на неокласическия метод е свързана с техническото му развитие и с относителното му откъсване от действителността. Количествените техники придават на икономикса "аурата на научната модерност". Той бива представян и възприеман като "най-научната от социалните науки". Но неговите претенции за такава титла скоро започнат да имат все "по-малко общо с какъвто и да е успех в използването на математиката за формулирането на общите закони или в използването на статистиката за предсказването на събитията в икономиката"; *главното в неговия статус постепенно става доминацията на методологията, която произвежда икономическо знание просто с помощта на технически инструменти*.¹ В общия контекст на посочените фактори, – към които следва да се прибави мястото и ролята на *отъждествяването на неокласическите постулати с либералните ценности на капитализма*, – трансформацията на характера на икономикса след 30-те години на века все повече започва да се отличава именно с *установяването на такава методология, която "разчита на техническите инструменти, за да се подкрепят претенциите за икономическо знание"*² (освен настоящото позоваване върху Морган, 2001 вж. още Бекхаус, 2006 [2008]; 1985; и др.). Това изменение в характера на метода на икономикса се обуславя от широкото протичане на *"два трансформиращи процеса"*³. Първият процес е свързан с посоченото отстъпление от "идеята за обективността, асоциирана с персонални качества, гарантиращи стандартите на научния икономикс" и прегръщането на "идеята за обективността в лицето на определен набор от методи, именно – математиката и статистиката"⁴. Вторият трансформиращ процес се отнася до нарастващата вяра в "пазарно решение" и в добродетелите на конкуренцията, посредством което се изоставят персоналните добродетели на учения икономист⁵ (освен това позоваване върху Морган и Ръдърфорд, 1998, вж. още Бекхаус, 2006 [2008]). Този втори процес се развива относително изпреварващо по отношение на установяването на техническия инструментариум по това време.

* * *

Бумът и заглъхването на етическия икономикс на американска земя в края на XIX в. и началото на XX в. остава някак скрит в контекста на предс-

¹ Вж. Morgan, M. and M. Rutherford (1998), pp. 5-6. Вж. още Morgan, Mary (2001) "The formation of "Modern" Economics: Engineering and Ideology", цит. студия.

² Morgan, M. (2001), p. 6; акцентът добавен.

³ Вж. Morgan, M. and M. Rutherford (1998), pp. 9-11.

⁴ Morgan, M. and M. Rutherford (1998), p. 10.

⁵ Вж. пак там.

тавата за възхода и съвременното световно господство на неокласическия мейнстрийм икономикс.

Общата социалнореформистка рамка, приета в междувоенния период в САЩ и от институционалисти, и от неокласици, освен действието на други широки социални, технически и мощни исторически фактори, които обуславят трансформацията на икономикса като цяло, – без да са непременно свързани с дадена икономическа школа, – включва влиянието на *социално-етицистките* и *научнопрогресистките* възгледи. Понастоящем този тип теоретико-приложно икономическо знание не е характерно за днешния мейнстрийм икономикс. Дискутирайки редица етически проекции в областта на съвременната наука и практика, следва да се отбележи, че все по-настоятелно става обсъждането в икономикса на неговата позиция по отношение на *социалния трансформатизъм*, в отличие от *технократизацията* на теоретичното и приложното научно икономическо знание. Съвременният икономикс не следва да обръща гръб и да забравя факта за появата на социалните измервания още в *плановите и практическите действия на дейците на социалното евангелистко движение в САЩ, "силните институционалистки, исторически и емпирицистки традиции, популярни в края на XIX в."*¹, и *привързаността на американския прогресивизъм и на европейските либерално и уелфъристко движения към реформи*².

Съвременните мейнстрийм икономисти често се позовават неетично, когато трябва да се обърнат към колосите в историята на икономическата теория, едностранно привеждайки аргументи и забравяйки да отдадат дължимото на мястото, което заемаат в системата на техните възгледи, етицистките аспекти. Така е например с позоваването на Смит, чиито етицистки възгледи изобщо не са предмет на вниманието на текущия господстващия икономикс. Внушава се като аргумент демонстрирането на *апостериорен консенсусен (неокласически) стардарт* при функционирането на съвременния интернационализиран мейнсктрийм икономикс, а се забравя *инициалният етицистски нормативен стардарт* на смятания за главен основател на ранния американски неокласически икономикс Джон Бейтс Кларк!³

¹ Morgan, M. (2001), p. 11; акцентът добавен.

² Вж. пак там.

³ През 70-те и 80-те години на XIX в. Дж. Б. Кларк е привърженик на християнския социализъм, в ранния период на своята кариера бива характеризирани като институционалист, а в литературата се разгръща спор за т.нар. "проблем на Дж. Б. Кларк" – по подобие на "проблема на Адам Смит", като се дискутира приемствеността в творчеството на Дж. Б. Кларк. Относно т.нар. "проблем на Джон Бейтс Кларк", вж. Persky, Joseph (2000) "The Neoclassical Advent: American Economics at the Dawn of the 20th Century", цит. изт., p. 98: footnote 4; и p 108 (библиография на приведените основни източници в обсъждането на "проблема на Дж. Б. Кларк").

ЛИТЕРАТУРА

1. Backhouse, Roger E. (1985) *A History of Modern Economic Analysis*, Oxford, first published by Basel Blackwell. Ch. 21: *The Turning point in the 30s*, <http://www.economics.bham.ac.uk/backhouse/homepage/hmea/hmea21.pdf>.
2. Backhouse, Roger E. (2006) "Economics since the Second World War", draft March 2006, интернет изт.; и Backhouse, R. E. ([2008]) *Batch 43: United States, Economics in (Since the Second World War)*. *New Palgrave: United States, Since WW2*; <http://www.econ.uoa.gr/UA/files/1358441695..pdf>.
3. Bateman, Bradley W. (1998) "Clearing the Ground: The Demise of the Social Gospel Movement and the Rise of Neoclassicism in American Economics", in Morgan, Mary and Malcolm Rutherford, eds. (1998) *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*, Durham, NC: Duke University Press (Annual Supplement to *History of Political Economy*, Vol. 30), pp. 29-52.
4. Bateman, Bradley W. (2008) "2007 Presidential address: Reflections on the Secularization of American Economics", *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 30, No. 1, March 2008; интернет изт.
5. Bateman, Bradley W. and Ethan B. Kapstein (1999) "Between Good and the market: The religious foots of the American Economic Association", WFU Social Science seminar version, интернет изт.
6. Clark, John Bates (1899) *The Distribution of Wealth: A Theory of Wages, Interest and Profits*, New York: MacMillan Company, p. 9, предеден по Persky, Joseph (2000) "The Neoclassical Advent: American Economics at the Dawn of the 20th Century", p. 98.
7. Colander, David and Harry Landreth (2004) "Pluralism, Formalism and American Economics", Middlebury College Economics Discussion Paper No. 04-09; <http://www.middlebury.edu/services/econ/repec/mdl/ancoec/0409.pdf>.
8. Daston, Lorraine J. (1995) "The Moral Economy of Science", *Osiris* 10, pp. 3-24, цит. по Morgan, M. and M. Rutherford (1998) in Morgan and Rutherford, eds. (1998), p. 8, p. 25 (библиография).
9. Fourcade, Marion (2006) "The Construction of a Global Profession: The Transnationalization of Economics", *American Journal of Sociology*, Vol. 112, No. 1 (July 2006), pp. 145-194; <http://sociology.berkeley.edu/faculty/fourcade-gourinchas/pdf/AJSII.pdf>.
10. Fourcade-Gourinchas, Marion (2001) "Politics, Institutional Structures and the Rise of Economics: A Comparative Study", *Theory and Society* 30 (3), pp. 397-447; интернет изт.
11. Furner, Mary O. (1975) *Advocacy and Objectivity: A Crisis in the Professionalization of American Social Science, 1865-1905*, Lexington: University Press of Kentucky, цит. по Morgan, M. and M. Rutherford (1998), p. 8, p. 25 (библиография).
12. Hands, D. Wade (2007) "The Future of Economics", Register Lecture, University of Puget Sound; a public lecture given at the University of Puget Sound, Tacoma, WA, November 15, 2007 [SSRN-id1076818[1]. pdf].
13. Morgan, Mary (2001) "The formation of "Modern" Economics: Engineering and Ideology", Working Paper No. 62/01, May 2001, Department of Economic History, London School of Economics; <http://www.lse.ac.uk/collections/economicHistory/pdf/WP6201.pdf>.

14. Morgan, Mary and Malcolm Rutherford (1998) "The American Economics: The Character of Transformation", in Morgan, Mary and Malcolm Rutherford, eds. (1998) *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*, Durham, NC: Duke University Press (Annual Supplement to *History of Political Economy*, Vol. 30), pp. 1-26.

15. Morgan, Mary and Malcolm Rutherford, eds. (1998) *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*, Durham, NC: Duke University Press (Annual Supplement to *History of Political Economy*, Vol. 30).

16. Persky, Joseph (2000) "The Neoclassical Advent: American Economics at the Dawn of the 20th Century", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14, No. 1, Winter 2000, pp. 95-108; интернет изт.

17. Sent, Esther-Mirjam (2006) "Pluralisms in Economics", in Kellert, S. H., H. E. Longino, and C. K. Waters, eds. *Scientific Pluralism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 80-101; <http://www.uu.nl/content/Esther%20Mirjam%20Sent.pdf>.

18. Tobin, James (1985) Neoclassical Theory in America: J. B. Clark and Fisher, Cowles Foundation Paper #636, Reprinted from *American Economic Review*, 75 (6), 1985; http://cowles.econ.yale.edu/P/cp/p06a/p06_36.pdf.

ЕТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СЪВРЕМЕННАТА НАУКА

ЖЕНИТЕ В НАУКАТА

Ася Асенова¹

През последните години в Европейския съюз (ЕС) се отделя специално внимание на учените и науката като съществен елемент в икономиката на знанието, която се изгражда в съюза. Нееднократно се акцентира върху необходимостта от над 700 000 нови учени, за да може Европа да отговори на предизвикателствата на икономиката на знанието. Наред с това се акцентира върху младите учени и привличането на младежите в науката и задържането им там. Друг съществен проблем е мобилността и необходимостта да се създадат атрактивни условия в Европа, за да се привлекат обратно заминалите учени, както и учени от трети страни. В контекста на изброените проблеми, многократно коментирани и присъстващи в редица стратегически документи, се прокарва и въпросът за жените в науката, който тук ще бъде основен фокус (вж. Гурова, 2005; http://www.democrit.com/this_news.php?n=776).

Посредством статистическите данни ще демонстрирам очевидната пирамидалната структура, която би онагледила женското присъствие в академичния персонал и придобитите научни степени. Устната история (лични истории) показва т.нар. стъклен покрив – невидимите, но трудно пробиваеми бариери, които засягат женския достъп до науката. Социалните нагласи, публичността и присъствието или не на конкретните теми ясно проличават в публичното пространство, вкл. виртуалното (вж. http://www.capital.bg/blogove/iasen_rekunov/2008/06/25/518664_jenite_v_naukata/). Тук се спирам и обсъждам единствено пирамидалния модел на йерархично структуриране във висшето образование в България, използвайки количествени методи и съпоставителен анализ. Виждането и отчитането на ясните показатели и стойности на женско и мъжко присъствие в науката/ образованието е първа стъпка към информираност, търсене на стратегии за развитие и поощряване на равнопоставеността в образованието.

¹ Главен асистент в СУ "Св. Кл. Охридски", д-р по философия.

Една от целите на хилядолетието бе насочена към премахване на неравнопоставеността и към насърчаване на равенството на половете на всички нива. За България тази цел включва две подцели: 1) премахване на различията в доходите на мъжете и жените; 2) осигуряване на по-широко участие на жените в управлението. От 2003 г. равнопоставеността е една от централните теми в обществения дебат, но закон за равните възможности на жените и мъжете все още няма, разликата в доходите на двата пола е съществена, а участието на жените в политическия живот в цифрово изражение е намаляло в сравнение с нивото от 2003 г.

Нивото на заетост на българските жени е по-ниско с три пункта от средното ниво на заетост за 27-те страни на ЕС и с четири пункта от средното ниво на заетост в "старите" 15 страни – членки на ЕС. То се е повишило от 47,5 % през 2002 г. на 54,6 % през 2006 г., но е все още далеч от нивата на водещите страни. Жените в българския Парламент са 22 % и има спад в сравнение с най-високите стойности от преди няколко години (26 %).

Липсва обвързаност между целите на хилядолетието по отношение равнопоставеността между половете и характера на образованието. Характерът на образованието и отсъствието на чувствителност по отношение на пола са сред причините за неравнопоставеността на жените в обществото. Ред водещи съвременни социолози (Пиер Бурдийо) подчертават ролята на семейството, училището/образованието, държавата и църквата за насаждане на старите стереотипи по отношение на половете и препредаването им на бъдещите поколения. Висшето образование подготвя бъдещите педагогически кадри и е отговорно за отсъствието на сензитивност по проблемите на пола, включително за неравнопоставеността на жените във ВУЗ. Макар че повече от 50 % от всички, завършили висше образование в България (а и не само), са жени, малък процент от тях поемат научна кариера. Жените представляват половината от студентите, но държат само 15 % от академичните постове (Даскалова, Колева, Асенова, 2008).

Gender vs. sex

В българската култура понятието пол е натоварено с биологичен смисъл и се определя като съвкупност от генетични и физически особености, които осигуряват половото размножаване на индивидите. Понятието пол се приема основно при диференцирането на полово-ролевите стереотипи, които (под влияние на утвърдени в обществото образци) служат за ориентационна норма, за доказателство и за принадлежност на всеки индивид към съответния пол и типично женско и мъжко поведение, съответно женственост и мъжественост (вж. Гончева 2001, Даскалова 2001, Славова 2001). Феминизмът приема, че условията на съществуване на мъжете и жените са социално конструирани, а не природно дадени. Отношенията между мъжете и жените са

социални отношения и базираните върху пола различия имат фундаментално социален характер. Терминът gender се използва, за да разграничи социалните значения, прикрупени към половите различия, от биологичните различия между женския и мъжки пол. Повечето теоретици приемат, че докато природата произвежда биологичния пол (sex), обществото създава социалния пол (gender). Социално конструираният пол не е непременно свързан с тялото. По-скоро той е въпрос на последователен набор от убеждения за това, какво е присъщо на женствеността и какво на мъжествеността. Разнопосочни са тенденциите и интересите на различните поколения феминистка критика, подходите – изключително разнообразни. А родът се оказва многозначна трансформационна категория, чиито рамки се местят и обогатяват непрекъснато.

Множеството пирамиди

Според проведена от ЕМВО Reports анкета сред европейски изследователи над 70 % от жените и близо 50 % от мъжете считат, че науката е доминирана от мъжете. 57.4 % от жените мислят, че те са по-малко склонни да се борят за кариерата си от мъжете. Цели 76.6 % от жените считат, че на тях се дава предимно административна или поддържаща роля и това ги спира по пътя им. Мъжете като цяло са несъгласни с горните две твърдения (ЕМВО Rep 2008;9(6):494). По данни на Националния статистически институт (НСИ) общият брой на студентите за степените бакалавър и магистър в България за 2010-2011 г. е 281 170, от които 126 028 са мъже и 155 142 – жени. От тях българските граждани са 270 889, 119 465 мъже и 151 424 жени. Общият брой на чуждестранните студенти е 10 281, от които 6 563 са мъже и 3 718 жени. Броят на завършилите една от трите степени студенти през 2010 г. е 60 523, от които мъжете са 23 844, а жените – 36 67. Както общият брой мъже и жени, така и образователно-квалификационните степени бакалавър и магистър демонстрират относително по-високи стойности за сметка на жените. Докато третата степен на обучение, т.е. делът на защитилите дисертационен труд през 2010 г. е в полза на мъжете. Защитилите мъже са 318 срещу 285 жени.

Социалният прогрес на жените е по-добър от този на мъжете само що се отнася до образованието им. Когато завършват образованието си, младите жени имат определено надмощие над младите мъже в почти всички страни от Централна и Източна Европа. Обикновено жените представляват повече от 50 до 52 % от студентите във всяка страна. Това предимство се превръща в сериозна пречка, когато младите жени се опитат да излязат на пазара на труда. В сравнение с жените мъжете по-лесно биват поети от пазара на труда, защото много от тях завършват професионални училища. В повечето страни процентът на жените, записали се в технологични или строителни училища, радикално е спаднал. Образованите жени, които губят своите ква-

лификации, започват да работят на непълен работен ден или неквалифицирана работа, продължават да зависят от родителите си, от мъже или от няколко мъже (вж. Мироу 2008).

Съвременната политическа теория постулира равенство на половете, за разлика от класическата, според която дискриминацията на жените е резултат от разликите в нивата на рационалност. Настоящата нормативна регулация не е дискриминираща сама по себе си и на практика няма пречки за достъпа на жени до работа, длъжности и професии. Данните на НСИ обаче недвусмислено показват, че липсата на нормативни пречки не е довела до истинско равенство.

Преподаватели в университети и специализирани висши училища

общо	университети	обща бройка	жени
	44	21 057	9 711

Преподаватели в колежи

общо	колежи	обща бройка	жени
	9	1375	707

Различието между половете се отнася до разликите между мъжете и жените в три аспекта: 1) достъп до публичната сфера; 2) достъп до пазара на труда; 3) достъп до социално подпомагане.

Традиционно половите различия са обяснявани с по-ниското ниво на образование, обучение и професионален опит на жените. Сегрегацията по пол води до изключване или маргинализация на жените в професии и постове, които носят висок доход и социален престиж. Феминистките обяснения на това състояние се фокусират върху проблема за "двойния товар". В патриархалните култури жените са отговорни за домашната работа и отглеждането на децата – обстоятелство, което отнема ресурси, необходими за професионални постижения.

Ясно видимо е функционирането на два модела:

1. Модел на изключване: жените са изключени от добре заплатени длъжности поради социокултурни причини. В институциите на висшето образование жените са изключени или представляват малцинство във високи длъжности и постове (професори, декани, ректори).

2. Модел на струпване: жените са струпани в по-малко желани постове и функции, които мъжете предпочитат да избягват (в академична среда: тютори, водещи на семинари, лабораторни занятия, практики).

Втората вълна на феминизма обръща особено внимание на властовите отношения в различните им вариации. Понятието за власт, свързана с пола, се използва по отношение на действия, поведение, нагласи и практики на индивидите. Отношенията между половете са отношения на власт. Ако обществото цени присъщите на мъжествеността поведение и нагласи в дадена област, то привилигирвани ще бъдат мъжете. Най-красноречивият пример е сферата на управлението. Редица изследвания показват, че индивиди, които са или мъжествени, или способни да играят присъщи на мъжествеността роли, ще имат предимство при получаване на високи управленски постове. Тази реалност обяснява защо повечето жени, които достигат до върха на политическата или управленската йерархия, се държат по начини, обикновено описвани като присъщи на мъжете. Съответно жените, които не се държат по такъв начин и не се съобразяват с неписаните норми на политическа игра, не могат да достигнат политическа известност. Нещо повече, дори когато приемат присъщи на мъжествеността нагласи, за да успеят като ръководители, жените трябва да бъдат двойно по-добри от своите колеги мъже (вж. Мироу 2008).

Политиките на заплащане и феминизацията изобщо в образованието, вкл. и висшето, са ключов въпрос в *Good Practice in Promoting Gender Equality in Higher Education in Central and Eastern Europe*. Сумите, инвестирани в други бюджетни схеми, са значително по-големи от инвестираниите във висшето образование. Цялостното образование е в процес на пауперизация, което гарантира неговата феминизация. С намаляването на заплатите във висшето образование намалява и неговият престиж и съотношението между дохода на дадено лице и неговото образование става незначимо. Мъжете търсят области, в които доходът и престижът нарастват.

В Централна и Източна Европа доходите на жените във висшето образование са под две трети от тези на мъжете поради по-ниските им позиции в академичната йерархия. Вследствие на това състояние на нещата в институциите за висше образование се приемат и завършват повече жени, отколкото мъже. С течение на времето ще има повече жените и сред преподавателите. Понастоящем броят на жените сред преподавателите е по-малък от този на мъжете с изключение на някои хуманитарни дисциплини. Повечето жени са асистентки, а професорите – обикновено мъже. Данните от проучване, направено през 2008 г., сочат, че от професорите в България едва 21 % са жени и 79 % мъже, от доцентите – 38 % жени и 62 % мъже, съответно от главните асистенти – 52 % жени и 48 % мъже и асистенти – 61 % жени и 39 % мъже (Даскалова, Колева, Асенова, 2008).

През последните години жените масово навлизат като преподавателки във висшето образование. Повечето жени се държат в академичната среда точно както се държат в семействата си: те поемат отговорности, като прена-

сят етиката на грижата от семейството в работата си. Те по-скоро биха поели няколко зле платени длъжности в същата институция и биха работили двойно повече за този университет поради по-ниските им длъжности. Докато младите мъже във висшето образование в по-голяма степен, отколкото младите жени, имат няколко местоработи. Жените се занимават с повечето текущи задачи, които възникват в университетите, като така имат по-малки възможности за допълнителен доход. Тъй като трябва да съчетават академичната и домашната работа, жените във висшето образование имат по-малки възможности да заемат високи постове, да напредват в изследователската кариера и да сключват добре платени извънакадемични договори.

Жените, които участват в пълния цикъл на академична кариера, са по-малко, отколкото мъжете. Стереотипите се задават още в началното училище. Учебниците представят ролите на мъжете и жените по съвършено различен начин – едните – като майки, другите – като професионалисти. Светът на работата е светът на мъжа. Както показват авторите в *Good practice*, жените се възприемат така, сякаш имат само малък принос към значимата теоретична работа. Разглеждат се като по-малко креативни и способни да посветят себе си на каузата на знанието. Двойният работен ден е обичайно явление в обществата на Централна и Източна Европа. За жените домът не е място нито за отпускане, нито за почивка. Той не е място, където биха могли да учат или правят изследвания; по-скоро той е място за домакинска работа и отглеждане за деца. Поради тази причина кариерите на жените започват тогава, когато децата им са достатъчно големи, за да имат някаква независимост, докато на мъжете не им се налагат никакви прекъсвания на кариерата (вж. Grünberg 2011).

Ръководни позиции

В настоящия момент образованието е феминизирано в основата и маскулинизирано на върха на йерархичната пирамида и тази тенденция е особено видима. Сегрегацията е вертикална – един пирамидален модел на включване на жените в йерархично разпределените длъжности. Броят на жените намалява с увеличаване на значимостта на длъжностите. Редица изследователи отбелязват явлението "стъклен покрив" – невидимите бариери пред достъпа на жени до високи постове. Твърде малко министри, държавни секретари или генерални директори с висше образование са жени. А дори и когато заемат такива постове, те не подкрепят чувствителни към пола политики и често остават слепи за различията по пол. Академичните съвети се състоят предимно от мъже, правилата в институциите за висше образование се пишат предимно от мъже. Броят на жените, заемащи длъжности като ректор, заместник-ректор, декани, ръководители на катедри и др. е сравнително малък. Участието на жените във взимането на академични решения е силно

ограничено и се отнася до всекидневни въпроси, а не до стратегическите. За България данните сочат следните показатели: ректор – 12 % жени срещу 88 % мъже, заемали този пост; помощник-ректор – 18 % жени срещу 82 % мъже; заместник-ректор – 29 % жени срещу 79 % мъже. За поста декан данните сочат 16 % жени и 84 % мъже, за заместник-декан – 34 % жени и 66 % мъже. За позицията ръководител на катедра съответно данните са 32 % жени и 68 % мъже, за заместник-ръководител на катедра – 36 % жени и 64 % мъже (Даскалова, Колева, Асенова, 2008).

Академичният феминизъм трябва да се разбира като реакция срещу сексизма в академичните среди, която се изразява в маргинализация, по-ниски длъжности, по-ниски заплати. Традиционно не се взимат под внимание специфичните нужди на жените в науката, липсва сензитивност, публичност и необходимост от по-осезателно представителство на жените в науката, отчиташо различията между половете.

Различията по пол имат нормативни последици: те се отнасят не само до това, как се държат жените и мъжете, но до това, как трябва да се държат. Така биологичният пол функционира на основата на биологичните различия, докато социално конструираният функционира на основата на социалните и културните различия. Социалната му конструираност обуславя и неговата културна релативност – различни са характеристиките в различните исторически периоди, културни и социални контексти.

Училищата и институциите за висше образование са белязани от норми и стереотипи, свързани с половите роли, и допринасят за сегрегацията на половете. Дълго време формалното и неформалното образование на жените са се различавали съществено от тези на мъжете. Момичетата не са имали достъп до образование, особено до висше образование. Въпреки постигнатия прогрес, в образованието все още съществува дискриминация между мъже и жени.

Вместо да схващат правата на жените като човешки права, страните в Централна и Източна Европа скриват правата на жените в мита за формално равенство, за което се твърди, че е *fait accompli*, но което рядко е прилагано – ако изобщо е прилагано (International Helsinki Federation for Human Rights, 2000).

Дискриминацията по пол в образованието, независимо дали скрита или явна, може да се открие на нивото на: 1) резултатите; 2) структурата на образователните институции (пирамидалния модел); 3) образователното съдържание. Ясно могат да бъдат идентифицирани хоризонтални различия по пол като феминизация или маскулинизация на дадени области и дисциплини, както и вертикални различия по пол като различно заплащане, различни назначения на професионални и управленски длъжности, базирани на полови различия.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Гончева, М. Женствеността като тема и метафоричност в тоталитарния и посттоталитарния печат. Тя на Балканите. Благоевград, 2001
2. Гурова, Е. За учените в България и Европа. – В: Наука, 5, 2005 – http://www.democrit.com/this_news.php?n=776
3. Даскалова, Кр. История на жените, феминизъм и рамките на тяхното осмисляне. Теория през границите. С., Полис, 2001, с. 28 – 58.
4. Даскалова, Кр., Д. Колева, А. Асенова. Полов профил на преподавателите във висшите учебни заведения в България. 2008 – www.bauw-bg.com
5. Мирою, М. Насоки за поощряване на равнопоставеността на половете във висшето образование в Централна и Източна Европа. С., Полис, 2008.
6. Назърска, Ж. Университетското образование и българските жени. 1879 – 1944. С., 2003.
7. Славова, К. Споровете на рода (gender) – значения, употреби, преводи. Теория през границите. С., Полис, 2001, с. 8 – 28.
8. Grünberg, L. From Gender Studies to Gender IN Studies Case Studies on Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education, Bucharest, UNESCO-CEPES Studies on Higher Education, 2011 <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002111/211180e.pdf>
9. Palermo, S., Giuffra, E., Arzenton, V. & Massimiano Bucchi. Gender and science. EMBO Rep 2008;9(6):494
10. <http://www.nsi.bg/>

ЕТИЧНАТА НАУКА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЖИВАТА ЕТИКА

Илияна Ермолина¹

Някога Галилей е твърдял, че за да бъде унищожено учението на Коперник, съвсем не е достатъчно да бъде затворена нечия уста. Трябва да бъде забранена астрономията, а също трябва да се забрани на всички да поглеждат към небето. Подобни думи можем да отнесем и за четиринадесеттомното философско-нравствено учение Жива Етика [1]. За да бъде забранена днес тази философската система (както се е случвало в недалечното минало), съвсем не е достатъчно да се затвори нечия уста, защото логиката на развитие на науката вече неизбежно води до възгледите и представите, характерни за космозма и за доскоро пренебрегваните философски трудове от края на XIX и началото на XX век – Тайна Доктрина, Писма на Махатмите, Жива Етика. Появата на теорията на относителността и квантовата механика доведе до коренно изменение на представите за пространство и време, за съотношенията материя и енергия, субект и обект във физическия експеримент и показа един динамичен модел на Вселената, отговарящ на представите за еволюцията в Живата Етика. Вече се наблюдава тенденция към трансформации и преобразувания в науката, възникват нови идеи, които я сближават с езотеричното знание и източните доктрини. Списъкът с аналогии между идеите от Живата Етика и новите научни парадигми за "невидимата" реалност на фините енергии, за многомерността на космоса и на човешкия организъм, за битието на съзнанието и много други е доста дълъг и непрекъснато расте. По този начин основните принципи и подходи на това учение за решаването на философски проблеми придобиват все повече убедителност и актуалност.

И единственият начин да се противодейства на безогледната клевета на някои автори и на неморалното фалшифициране на цитати от Живата Етика с цел тя да се дискредитира, е да се каже, че философското, научното и художественото наследство на семейство Ръорих от десетилетия е обект на изследване от страна на учени и специалисти в различни области на знанието: в Русия – акад. Л. Шапошникова, проф. В. Фролов, проф. А. Иванов, акад. Ш. Амонашвили и др.; в България – проф. Николай Райнов, Благой

¹ Докторант в СУ "Св. Кл. Охридски".

Мавров, Борис Георгиев, Владимир Димитров – Майстора, проф. Васил Стоилов, Стоян Омарчевски, а в по-близко време проф. Тодор Чакърров, проф. Иван Пунчев, проф. Антон Дончев, доц. Ерика Лазарова, проф. Ал. Федотов, проф. Емилия Василева и др. Съответно съорганизатори на научно-обществените конференции, ежегодно провеждани в Москва, Санкт Петербург, Новосибирск и др., са авторитетни институции и организации като Руската академия на науките, Руската академия за естествени науки, Руската академия на космонавтиката, ЮНЕСКО, Световната федерация на фондовете на мира, Международната лига за защита на културата и др.

По своя замисъл и съдържание Живата Етика предполага мислене, ориентирано към артикулиране на космическото светоусещане, а също и оригинална философска визия за етичните проблеми на съвременното човечество. В нея хармонично са синтезирани отделни източни традиции с идеите на западната философия и с постиженията на експерименталната наука. По силата на своята синтетичност Живата Етика обединява различни перспективни философски подходи при разработването на онтологични, гносеологични и аксиологични въпроси. Тази философска система обсъжда и предлага насоки за решаване на проблеми както от областта на етиката и психологията, така и на космологията и антропологията, като сред основните ѝ акценти присъства неизменно темата за човека, обществото и природата, разглеждани от позицията на идеята за всеобщото развитие – на универсалния космически еволюционизъм.

Пред учените днес стоят много проблеми, свързани със съдбата на цивилизацията, непрекъснатото влошаване на климатичните условия, засилването на сеизмичната активност, появата на нови видове болести, отслабването на магнитното поле на Земята и други. В трудовете си Елена и Николай Рьорих предлагат интересна теория за предстоящите промени на Земята, която очаква своето адекватно осмисляне.

Живата Етика пледира за формирането на нова наука, която трябва да бъде преди всичко етична, непредубедена и да приема знанието в каквото и форма то да възниква. Така тя насочва вниманието към нуждата от диалог между наука, изкуство, философия, религия, между научни и метанаучни методи на познание като взаимодопълващи се ракурси за обективно изследване на битието. Тяхното противопоставяне е безсмислено, тъй като всички те са основани на действието на различни познавателни способности и сфери на съзнанието, които трябва да си взаимодействат, като се отбелязва, че колкото по-високо е равнището на съзнание, толкова по-високо е равнището на синтетично познание.

Разделянето на знанието и забраняването или пренебрегването на някои негови области закриват пътя към правилното и цялостно осмисляне на откриваемите явления, в резултат на което емпиричната наука се отдалечава от

духовните проблеми, превръща се в технологична наука, с всички произтичащи от това следствия. Гадамер също твърди, че съвременната наука си е присвоила правото да казва кое е истина, но обхватът и е твърде тесен за човешкия живот.

Според новата научна парадигма на Живата Етика така наречените свръхестествени явления се разглеждат в смисъла на познати и все още непознати, но с тенденция за откриване и изучаване, защото "чудото е проявление на най-фините енергии, отчетени в химичните и физичните лаборатории" [2]. Реалността на света не се ограничава само с видимите явления – тя е във взаимодействието и едновременното съществуване на видимия и невидимия свят, който с развитието на човешките способности, в резултат на духовно-нравственото усъвършенстване, ще се превърне също във видим. Въобще възможността за рационална онтология е проблем.

"Да се определи природата на науката е едно от доброволно поетите задължения на философите от най-стари времена. Нещо повече, проблемът за същността на науката най-често и най-естествено се обвързва с въпросителните около същността на философията, а доколкото етиката е философска наука, изследваща отношението между човек, Бог и природа, следва че разкриването на определенията на науката е и пряко, и непряко обвързано и с етичската тематика." – пише проф. К. Нешев [3]. Следователно пред етиката днес стои задачата да съдейства за обновяването и трансформирането на науката и установяването на нова синтетична система на познанието, способна да обяснява както явленията от физическия, така и явленията от невидимия – духовния свят, което би подпомогнало еволюцията и връзката с висшите светове и с представители на Космическия Разум. Сред най-важните задачи пред съвременната наука създателите на Живата Етика поставят изследването на фините енергии, вибрациите, и ролята им в живота на Вселената: "Време е от грубите слоеве на материята да се премине към фините енергии", "Скритите фини сили или енергии изискват същото фино и строго научно отношение към тях" [4].

Основен акцент в това учение е, че етиката е неразделна и неотменима част от системата на познанието, предлагана там. Именно етиката е условие, без което е невъзможно бъдещото познание. Сърцето се разглежда като онтологичен център на личността, център на неговото съзнание и инструмент на познанието, следователно творческата и познавателната му работа е възможна само при неговото развитие на основата на висока нравственост и етика. Усъвършенствайки се духовно и нравствено, човекът изфинва своята енергетика и придобива възможността да се докосва и опознава други измерения и да получава информация от тях. Духовно-нравственото усъвършенстване е път към свръхсетивния опит.

Известно е, че науката е колкото постижение, толкова и самоотричане на вече откритото знание. Сензационното откритие за неутриното например преобръща основни положения във физиката. По същия начин редица нови научни открития, в частност изследвания в областта на реаниматологията, танатологията, реинкарнацията, проведени от Р. Моуди, Л. Уотсън, Ч. Файе, А. Ладсберг, Ш. Карагула, К. Озиз, Е. Харълдсън, Я. Стивъндън и др., потвърждават мнението на Е. Ръорих, че е ред на науката да възвести новото разбиране за духа: "Съвременната църква ни е отклонила от Висшия Свят, съвременната наука ще ни приближи към Него" [5].

На пътя към широкото научно действие стоят обаче много прегради, сред които е светогледният догматизъм. Невежеството, ако се е барикадирано с догми – научни или религиозни – е опасен враг на знанието. Подобен възглед споделя и Паул Файерабенд, една от интересните личности във философията на 70-те и 80-те години, който показва, че постулатите на науката се приемат на доверие и че тя в действителност не е по-рационална от религията. Според него методолозите и образованието обедняват науката, защото потискат интуицията.

Поради светогледен догматизъм очевидните неща се обясняват по най-нелеп начин или се определят като суеверие, действителни събития попадат в графата "недопустими", а всички по-особени явления се обявяват за съвпадение или случайност. Така действителността се заменя с условната очевидност. Но, както е забелязал големият естествоизпитател Александър Хумболт – самонадеяният скептицизъм, който отрича фактите без достатъчното им изследване, в някои отношения е по-вреден от безусловната доверчивост.

Живата Етика учи, че науката не трябва да изменя методите си, а трябва просто да разшири своя обхват. Тъй като както законите на третото измерение не изключват законите за плоскостта, а ги включват, така и законите на духовното знание са по-широки от законите на съвременната наука, но ги включват.

Създателите на тази философска система апелират учените да дадат достоен пример за широка хипотеза, за да не бъде възпрепятствана еволюцията, като категорично заявяват: "При нас е само космичният научен метод" [6]. "Въоръжена с опита на древността, подчертава Н. Ръорих, Живата Етика в процеса на свободно разпространение на истинското знание говори за научно изследване и обосноваване на всичко съществуващо" [7].

За да може науката да бъде етична според това учение, тя трябва да съблюдава някои условия:

1. Необходимо е науката трябва да бъде съвършено свободна – знанието не бива да търпи насилие – нито външно, нито вътрешно. Всеки изследовател има право на свой път и не трябва да се натовазва с преднамерени методи. В живота се забелязват много феномени, откриват се необикновени чо-

вешки способности, но ако бъде допуснато отрицание и забрана за изследването им, ще се създаде препятствие за еволюцията. "Тук се сблъскваме с драмата на западната наука. Тя не е създадена за изследване на душата... Ако приемем хипотетично, че тези явления (ясновидство, местене на предмети с мисъл, телепатия, контактуване с извънземни, лекуване чрез биополе – поясн. от И. Е.) съществуват, какво ще стане с онтологията. Може ли някоя европейска метафизика да ги поеме, без да се "разпука по шевовете?" [8] – пита проф. С. Герджиков, което като че ли обяснява известния антагонизъм по отношение на определени личности и концепции.

2. Учените трябва да намерят в себе си решимост и мъжество да не се отричат от това, което в дадения момент им е все още неизвестно, защото "научната задача е основана на широко допускане, а псевдонаучната е пълна с отрицание" [9]. Да не забравяме, че в средните векове даже само мисълта за летателни апарати се е смятала за магия.

3. Учените трябва да бъдат интуитивисти, притежаващи фини възприятия, синтетично мислене и чувствознание. В Живата Етика се посочва, че "вярата, това е мъжеството на духа, който стремително се хвърля напред, уверен, че ще намери истината. Тази вяра не е враг на разума, а неговата светлина. Това е вярата на Колумб и на Галилей, която иска проверка. Това е единствената вяра, възможна в наши дни" [10].

ЛИТЕРАТУРА

1. Създадена е през 30-те години на миналия век от известните руски интелектуалци Елена и Николай Ръорих, в сътрудничество с няколко източни философи (които според източната традиция е прието да се наричат Махатми (Велика душа).
2. Мир через культуру. Москва, 1990, с. 279.
3. *Нешев, К.* Система на етиката. С., 1999, с. 145.
4. Цитат по *Степонас Стулгинкис* (съставител), Введение в Агни Йогу. Рига, 1995, с. 205.
5. *Рерих, Е. И.* Письма Елены Рерих. Минск, 1992.
6. Живая Этика, МЦР, 1994, с. 89.
7. *Храмченко, Вл.* Международная мисия Е. Рерих. – В: Гималаи. Горки, 1992.
8. *Герджиков, С.* Философия. 1992, С., с. 60.
9. Цитат по *Степонас Стулгинкис* (съставител), Введение в Агни Йогу. Рига, 1995, с. 210.
10. Пак там, с. 210.

ВИРТУАЛНИ НАУЧНИ ДИСКУСИИ – ПРАВИЛА И КОНТРОЛ

Зоя Димитрова¹

Употребата на виртуалното пространство за провеждане на дискусии върху научни теми е устойчива и широко практикувана дейност както в чуждоезиковите форумни пространства, така също и в тези, които се водят на български език.

Отдавна и в българоезичния интернет могат да бъдат намерени достатъчен брой форуми, които предлагат за широка обществена дискусия професионални научни теми. Така научната проблематика, намираща се до неотдавна на специализирано обсъждане в академична среда, се превърна в обект на дискусии с масов достъп.

В тази статия се опитвам да разбера какво се случва с професионалните научни теми, подложени на широко обществено коментиране, както и какво може да съществува в рамките на говоренето в интернет, обявено като научно.

Изследването ползва като емпирична база няколко форума в българското интернет пространство, които се самопредставят като места за провеждане на научни дискусии. Умишлено избягвам университетските сайтове, защото техните цели са по-различни и насочни най-вече към улеснение на комуникацията с обучаваните от тях студенти.

В период от шест месеца бяха наблюдавани форумите на електронното списание "БГ наука", научният форум на SCI-bg, форумът по природни науки на Dir.bg и специализираният философски форум "Проектория", като най-много наблюдения са извършвани върху форума на списание "БГ наука", тъй като той е най-разнообразен като тематика.

Дискусията като форма на устно изложение има цел и ясни характеристики. Една дефиниция на А. А. Ивин в "Логика: Учебник для гуманитарных факультетов" [1] дава ясна информация кои са те: "... спор, насочен към постигане на истината и използващ само коректни похвати за водене на спор", "Непосредствената цел при дискусията е постигане на съгласие от всички участници относно дискутирания проблем." [2], "ползата в дискусията се състои и в това, че тя намалява елемента на субективност" [3]. Ивин посочва мястото на дискусията като един от четирите основни вида спор наред с полемиката, еклектиката и софистиката. За разлика от останалите три вида

¹ Докторант в Института за изследване на общества и знанието при БАН.

спор, при дискусията изрично е подчертано изискването за употреба само на коректни аргументи, както и нейната цел – достигане на истината, а не пререс над противоположната гледна точка, както е при полемиката и софистиката [4].

В почти всяко от съвременните ръководства за провеждане на дебати можем да прочетем конкретните правилата, по които се осъществява професионален спор. Така например в книгата на Емерен и Гротендорст "Как да печелим дебати" [5] можем да намерим в синтезиран вид най-важните от тях и те звучат така: (1) *страните в дискусията не трябва да си пречат за представяне на гледната точка;* (2) *страна, която представя гледна точка, е длъжна да я защити;* (3) *атакуването на гледната точка трябва задължително да е насочено към гледната точка на опонента;* (4) *всяка от страните може да защитава своята гледна точка единствено като представя аргументация;* (5) *страните не могат да считат една гледна точка за окончателно защитена, ако защитата не е била проведена с помощта на подходяща аргументация;* (6) *в своята аргументация страните могат да използват само аргументи, които са логически валидни;* (7) *ако една страна не успее да защити своята гледна точка, тя е длъжна да се оттегли;* *при успешно проведена защита другата страна е длъжна да оттегли своите съмнения относно защитената гледна точка;* (8) *страните не трябва да използват формулировки, които са недостатъчно ясни.*

За успешна реализация на гореизложените правила спрямо дефиницията на дискусията като форма има няколко сигурни изисквания и те са: физическо присъствие на аудиторията, водещ на дискусията, който да следи за тяхното изпълнение, както и приемането на правилата като валидни за дадения дебат. От дефиницията също така става ясно, че дискусията включва начало, край и регламент. Цел на дискусията е съгласието на всички по даден проблем, т.е. убеждението на аудиторията. Това е нейната крайната цел, а част от задачите ѝ се състоят в удържане на равнището на спора или спорът да се осъществява с логически валидни аргументи за дадената дискусия, насочени само към тезата на опонента.

Става ясно, че дискусията е нещо случващо се във времето, включващо начало и край, цел и задачи, за чието осъществяване се изисква аудитория, рефер и правила.

Научната дискусия като вид професионален спор е зависима и от други фактори, произтичащи от нейната употреба, като среда за представяне на професионални качества. Трябва да подчертаем, че аудиторията на научните дебати е почти винаги специализирана, и лошо представяне или невъзможност за удържане на равнище на спор могат да имат трайни последствия върху спорещите. Ето защо в една критична дискусия върху научна тема са застрашени много повече елементи от моментното представяне, които са

свързани с трайна загуба на социален престиж в средата и със сериозни последиствия върху научния имидж. Това ни подсказва, че контролът на една критическа дискусия върху научна тема е не само въз основа на формалните правила и дейността на водещия, но е допълнително утежнен от оценката на професионалната среда.

Интернет дискусията върху научни теми протича при съвсем други условия: физическо отсъствие на дискутиращите, невъзможност за предварителна селекция на аудиторията, липса на контрол от страна на специализирана група, липса на ангажимент от страна на участниците за завършване на спора (всяка една от страните може да напусне дискусията по всяко време).

Тези промени в характеристиките на дискутиращите ни дават предпоставки за извода, че условията, при които съществува дискусията във виртуална среда, не предоставят възможност да бъдат спазвани дори и най-общите правилата за водене на спор. Липсата на ангажимент на всяка от страните за завършване на дискусията и възможността за напускане на дебата по всяко време автоматично елиминират правило номер две, а именно, че "всяка страна, която предлага гледна точка, е длъжна да я защити". Това осуетява и целта на дискусията, която е достигането на истината за даден проблем. Липсата на условия за селектиране на аудиторията не позволява да се удържа равнище на спор, защото няма как да бъде предварително проверена информираността и специализираността на даден дискусант по темата и да се осъществи разговор между специалисти, ползващи валидни аргументи и атакуващи само гледната точка на опонента. Разликите в нивото на владение на темата на спорещите също е честа пречка за разбирането на тезата.

Отсъствието на условия във виртуална среда да бъдат наложени правила за коректност на спора, изисква ползването на друг вид контрол над поведението на дискутиращите. Научната дискусия като вид професионален спор, санкциониран до този момент според утвърдени в развитието на реториката правила, преминава към общите правила за коректно поведение в интернет, т.нар. "нетикет"

От няколкото ръководства по "нетикет" разбираме, че това не е лицензирано ръководство, нито наръчник с нормативни изисквания, а съвкупност от правила и съвети за успешна комуникация в мрежата. Те са резултат от наложилото се в практиката и прието като коректно поведение от участниците. Неговите автори обясняват наличието му със спецификите на виртуалната комуникация и липсата на "незабавна обратна връзка на зрителния, сетивния контакт, която помага да запазим равновесие в общуването." [6]. С лекота може да се забележи, че правилата в тези текстове са сведени до минимум, а преобладаващата част от съдържанието включва съвети. Това, което може да бъде прието като твърдо правило, са няколкото изисквания, заимствани от най-крайните прояви на грубост в словесните отношения: "не пишете с глав-

ни букви, възприема се като крещене, и не нападайте" [7]. Останалата част от правилата са технически, например "не пишете с цветни букви, за да ви четат". Интересно е да се подчертае, че един от съветите в ръководствата по "нетикет" е "нетикетът варира според мястото, за известно време бъдете само зрител" [8], което ни показва, че тези правила са нещо условно и зависимо от поведението на сформирания виртуална група.

Освен тези указания виртуалната дискусия зависи и от дейността на модератора, който задава рамките на поведението в разговорите и следи за придържането към темите. Условността на "нетикет" и възможността той да бъде пренебрегнат, лесно оставят вида, стила, темите и нивото на дискусииите на преценката на модератора. По този начин етикетът на дискусииите е зависим от етикета на модераторите на сайта или от техните лични представи за коректност в дискусията, както и от тяхната добросъвестност. В почти всяко форумно пространство има и допълнителна възможност самите дискусанти да сигнализират за неетично поведение в дискусията до модераторите на сайта. Така етиката на една виртуална дискусия представлява поведенчески консенсус между участниците в дискусията и модераторите на сайта. Често неактивиран от реакцията на участниците, модераторът може да занежи контрола над дискусииите.

Нека видим какво се случва на практика в този вид виртуални обсъждания. Как се спазват правилата, зададени от модератора, какво съществува като теми и как протичат дискусииите.

Прочитането на изложените от модераторите правила в няколко сайта, предназначени за дискутиране на научни теми, показва, че те действително се придържат към указанията в нетикет, но не в никакъв регламентиран вид [9]. Правилата за писане във форумите са зависими от това, което модераторът на форума е сметнал за необходимо да напише. Част от тях са кратки, други много дълги и дописвани впоследствие под влияние на самите дискусии. Често форумните правила са зависими от общата юридическа грамотност на модератора. Така например във форума на списанието "Българска наука" [10] виждаме най-дългите и прецизно изписани правила, които включват не само съобразяване с нетикет, но и с голяма част от общия правен регламент в страната. В други форумни пространства, например sci-bg [11], правила изобщо липсват. Във форумното пространство, предназначено за научни теми на сайта "Портал към съзнателен живот", модераторите пишат още в началото, че "се оставя на личната морална преценка на всеки да прецени каква информация да публикува" [12], в други сайтове правилата са съвсем кратки.

Идентичност на форумните правила се наблюдава в общите части, отнасящи се до коректността в поведението на участниците според указанията в "нетикет": *не обиждайте, не нападайте, не крещете* [13]. Във форума на БГ

наука виждаме и доста по-конкретни изисквания, прибавени от модератора: "без нецензурни думи, да не се пускат теми с расистки или остро политически характер" [14]. Изискването за липса на рекламни послания се среща в почти всички форуми.

Наблюдението над няколкото форума за спазването на зададените от модератора правила в самите дискусии показва, че се срещат и теми с остро политически характер и изрази, които могат да бъдат окачествени като нецензурни, както и лични нападки и обиди между участниците. Действително, има стремеж от страна на модераторите за овладяване на дискусиите в някакви етични рамки, но съвременната намеса от страна на редактиращия дискусията е трудна. Липсата на вторичен контрол над дейността му също не създава условия за добросъвестно изпълнение на поетия редакторски ангажимент. Във форумните подразделения, свързани с вътрешнонационалните обществени дебати и с външнополитическото бъдеще на страната, нарушението на правилата в посока нецензурен език, обиди с расистки характер, нападки между участниците, не са рядкост [15].

Опит за наблюдение над употребяваните изразни средства показва, че те се различават значително от използваните в словесната дискусия. Интернет форумът, обсъждащ научни теми, представлява своеобразен микс от жанрове и похвати. Така например в рамките на една дискусия можем да намерим коментар със специализирана лексика по дадена тема, препратка към видеофилм в интернет, препратка към считан за авторитетен писмен източник, последващ коментар на същия автор, съдържащ всекидневна лексика, и емоционална оценка, ползваща жаргонен език [16]. Можем да намерим теми, коментирането на които протича само с препратки към материали в YouTube, без последваща дискусия – метод, употребим най-често в коментирането на исторически теми. Срещат се теми, чието обсъждане представлява обсъждане на даващите информация за тях сайтове. Препратките в хода на дискусията към смятан за авторитетен писмен или видеоизточник в интернет най-често бележат края на анализа на темата. Посочването на източника често се счита за достатъчен аргумент в дискусията и бележи края на аргументацията на дискутанта.

Друга характеристика за начина на провеждане на интернет дебатите е свободното съществуване на темите. Обикновено според форумните правила темите трябва да бъдат съобразени с характера и целта на страницата, но практически това не се реализира. Ако преброим темите в един широкопрофилен форум, ще забележим, че те доста често са широки, масово достъпни [17] и с популярен характер, например: "Коя е най-великата империя на всички времена?" [18]. Присъствието на строго специализирани теми е рядкост. В един форум, обявен като научен, можем да видим теми от всякакъв характер: политически, социални, национални, научни, злободневни и др.

Срещат се и форумни пространства, обявяващи се като подфоруми с научен профил, където избилства от теми, свързани с нетрадиционно лечение, гадателски практики и езотерика [19]. Такъв пример дава сайтът "Портал към съзнателен живот", който може да бъде открит в търсачка, селектираща тематично форумите на раздел "наука", каквато е forum.bg [20]. Добра тематична селекция се наблюдава в по-тясно специализираните сайтове, като тази на форума към сайта на "Проектория" [21], в който квалификацията на модераторите е на нужното специализирано професионално ниво и те имат възможности да поставят темите в правилния ресор. Там обаче се наблюдава друго явление. Често участниците във форума са колеги в реалния живот и дискусиите се измества във вътрешни коментари, засягащи личностни, а не научни проблеми. В специализираните научни сайтове се наблюдава по-често употреба на *argumentum ad hominem*, нападки на личността, а не на тезата на опонента. И по-честата употребата на този вид форумни пространства за оповестяване на позиции са свързани с взаимоотношения между реални личности в съвременната българска наука, а не за коментиране на научни проблеми.

При прочитане на дискусиите в широкопрофилен научен сайт като този на БГ наука се наблюдава лесното разчленяване на основната дискусия на поддискусии. Могат да бъдат посочени много примери за успоредно протичане на няколко поддискусии в рамките на една тема [22]. Това се забелязва най-често при коментарите върху популярни теми с по-широк достъп. Например разглеждането на темата "Коя е най-великата империя на всички времена" във форума на "БГ наука" [23] образува няколко поддебата, които се водят успоредно в рамките на темата на групи между различните участници. Освен сепариране на подтеми в рамките на централната тема, разговорът се води и на няколко равнища: фактологично между модераторите на сайта с излагане на исторически данни и факти, политическо, включващо най-вече лични пристрастия, злободневно, обвързващо имена и събития от непосредственото медийно настояще с централната тема. Включването в дискусията е спрямо възможностите на дискутанта и често е отклоняване от централната тема, което активира нова дискусия. Разговорът в темата, зададена от участник в дискусията "Коя е най-великата историческа личност", се разделя още в началото на международен и национален и завършва като национален, като сумираният отговор, около който застават почти всички дискутантите, е "Васил Левски" [24]. Това е реакция, по-скоро свързана с очаквания в българското общество отговор, отколкото с отговор, получен чрез анализ и следствие от дискусията. При дискусиите върху масово достъпна тема с научнопопулярен характер може да се забележи директна употреба на констатации и на лични прогнози и убеждения на дискутанта, които не се основават на изследвания, например: *"В момента ние също живеем в такъв глобален свят.*

Той не е така териториално хомогенен, както Рим, но изглежда е достатъчно културно хомогенен. И точно както в Рим, така и в недалечното бъдеще историята ще се повтори. Четирите висши религии ще се слоят, още повече че имат общи корени, ще се претопят и ще възникне една единна обща висша религия, синтез на сегашните, както някога в глобалния римски свят са се слели всевъзможни религии, за да родят християнството." [25]. Друга характеристика на общите дискусии с по-популярен характер е лесното им сливане с актуалния обществен дебат, засягащ вътрешно-национални дискусии, в това число обсъждане на междуетнически взаимоотношения, политически коментари и социални неравенства.

Опит за класификация на типовете дискусии, протичащи в тези форуми, ги разделя условно на три вида [26]. Между професионалисти по дадена тема, между професионалист и аматьори и само между аматьори. Отново ползвах форума на "Бг наука", защото в него участниците имат профили, в които съобщават професионалните си интереси и занимания. Първото уточнение, което трябва да се направи на това място, е, че най-специализираните теми, пуснати като статия с добра логическа и фактологична аргументация, обикновено остават без коментар и представляват по-скоро информационни материали, отколкото начало на дискусия. Най-тясно специализираните теми активират и напълно несериозни включвания, шеговити или саркастични. Разговорите между специалисти са основно между модераторите на сайта, които в повечето случаи се познават. Тясно специализираният разговор често преминава във взаимно информиране по дадена тема с препратки към полезни източници, даващи надеждна информация. Най-специализираните дискусии върху конкретен проблем се провеждат основно в тесен кръг между двама или трима участници. Разговорите по темата са аргументирани и фактологично издържани. Провеждат се задълбочени спорове относно автентичността на материалите и тяхното качество. Добър пример са специализираните исторически дискусии в подфорум "История" на "БГ наука", в който има постоянни участници с професионални интереси в различни области на историята [27].

Разговорът между професионалист по темата и аматьор, който в академична среда би изглеждал като лекция и би имал дидактични цели, е активиран основно от специалиста. Той пуска тясно профилирана тема с очакване да привлече аудитория със сходни интереси и познания. Аматьорското участие в специализираната тема често е включване в друг аспект на проблема и не е отговор на гледната точка на професионалиста основно поради нейното неразбиране. Наблюдава се изместване на дебата в посока, достъпна за дискусанта неспециалист. Реакциите на професионалното участие са различни: от опит за професионална аргументация, до пълен отказ от дискусията. Най-често се забелязва препращане на дискусанта от страна на специалиста към

източник в интернет, който да потвърди тезата. В този вид дискусии се забелязва най-широко третиране на аргумент на авторитета. Аматорското участие в професионално специализирана тема създава ниша за по-широко неспециализирано включване и често подменя темата. Например темата "История на проституцията" в подфорум история на БГ наука се предлага от автора на дискусиата като научна статия, проследяваща исторически и статистически развитието на явлениято. Последващите включвания на дискусанти са относно с кратка, необоснована информация, свързана със сведения за проституцията в български градове в миналото, което бележи края на дискусиата [28]. Темата "Колко време ще се мълчи за извършения от турците геноцид над българската нация" [29] се развива като дискусия между аматьори и един професионален историк. Професионалното мнение насочва дискусиата в посока, уточняваща понятията и даваща исторически справки, а аматорското участие акцентира върху мащаба на жертвите и необходимостта от припомнянето: *"Нашите изклани деди чакат децата им да си спомнят за тях"* [30]. Дискусия не се получава, защото равнището на анализ на проблема е различно и няма съответствие; дискусантите се включват в различни нива на обсъждането в зависимост от личните си възможности и нагласи. Дискусиата показва разминаване между няколко лични, обществени и политически позиции и един научен анализ върху проблема. Това са по-скоро монологични коментари, активирани от общата тема, обединени от виртуалната среда.

Дискусиите между аматьори обикновено са върху теми с популярен характер и се състоят от излагане на пристрастия, без употребата на аргументи. Наблюдава се и използването на пристрастието като достатъчен аргумент. В този вид дискусии влияят най-често предварителни оценки, почиващи на предразсъдъци, свързани със социалната група, към която се причислява дискусантът. В неспециализираните дискусии на масово достъпна тема можем да отбележим осъществяване на разговор без аргументи и обосновки, а с употреба на готови крайни констатации, както и лични, небазирани се на фактология и неаргументирани тези на дискусанта, например, "Ех, КГ, не бил Паисий националист, баш си е националист човека, човек мразещ елинизма и, обичаш българското, ми то по това време по-краен национализъм няма накъде." [31].

Става ясно, че форумните дискусии върху научни теми могат да съществуват свободни не само като етика на общуване, но и като теми и стил. Една от причините за това е липсата на подготовка на модераторите, голяма част от които се представят като хора с професионални интереси в областта на науката. Това най-вероятно е така, но широчината на научния обхват и възможността един учен да владее твърде малък периметър от научното поле осуетяват техните добри намерения предварително да селектират темите и

да отстраняват тези с ненаучен характер, защото под учен в съвременните парцелирани условия на съществуване на науката се разбира по-скоро ресорен специалист с ограничен периметър на компетенция. Иначе казано, не е възможно няколко човека да селектират всяка тема и всяка научна дискусия.

Друга основна причина е гъвкавата природа на нетикет, който има условен характер и неустановен статут. Освободен от сигурни нормативни изисквания към своята дейност, модераторът задава стиловите и етични рамки на дискусията. По този начин контролът над дейността на модератора е сведен до епизодичните реакции от страна на дискусантите. Или етичният изглед на дискусията е оставен основно на съвестта на модератора. Дори обаче и да съществуваше форма на вторичен контрол над дейността на модератора, все още не е ясно по какви правила ще се осъществи санкцията над дейността му.

Свободното съществуване на дискусии показва, че включването в тях на научни теми може да става на всякакво равнище чрез употребата на всякакви средства като аргументи. Това само по себе си ни дава достатъчен повод да не можем да отнесем този вид обсъждания към формата на дискусията, за която, както споменахме в началото, има изисквания. Или, спрямо дефиницията, дискусия във виртуална среда не може да съществува при настоящите условия на интернет дебатите. За да има дискусия във виртуална среда, трябва да има промяна на условията за достъп, изискване за легитимност, за поемане на ангажимент в дискусията и професионално подготвен в реторичните правила за водене на дискусия модератор. Виртуална дискусия може да се осъществи, но тя трябва да се случва в реално време, с едновременното присъствие на спорещите и на контролиращия, в една виртуална среда. Санкцията във виртуалната дискусия трябва да е идентична с тази на реалната.

Науката е професионална сфера, възприела като практика развитите от реториката правила за водене на професионален спор. Правилата за участие в критична дискусия са част от научния стил и етикет, те са част от професионалната атмосфера. Още с встъпването в академичната аудитория първокурсникът започва да се обучава, подражавайки на по-опитните си колеги в аргументирано говорене и обосноваване спор. Спазването на правилата на критичната дискусия е условие за участие в академичен дебат. Удържането на равнището на спор е свързано с употребата на убедителни аргументи в дискусията. Етиката на спора е неизменна част от неговото съдържание, доколкото без спазването на етическите правила за водене на спор няма възможност за удържане на неговото равнище. За да се атакува само гледната точка на опонента или неговата теза, е необходимо да се избягват редица грешки в дискусията, което е възможно само при строго придържане към етичните изисквания. Иначе казано, няма спор без етика, без етика съществува нещо друго, и то не може да бъде наречено спор.

Науката като професионална сфера работи и със специфична лексика, със собствен понятиен апарат. Често научното понятие казва повече и по-конкретни неща от обикновената лексика, невинаги е по силите на всекидневната реч да удържа равнището на спор върху специализирана научна тема.

Ето защо санкционирането на една професионална дискусия, каквато е научната, по общите правила за виртуално говорене, валидни за всички дискусии в мрежата, е своеобразна уравниловка на всички видове разговори. Тъкмо затова преходът в едно обсъждане на научна тема към обсъждане на злостовна в хода на една дискусия е толкова лесен и често практикуван. Интернет заличава социалните характеристики на дискутиращите и естествената ориентация в социума между специалист и неспециалист. Разпознаването на професионалното говорене е само по употребата на езика и по неговата достъпност и недостъпност. Частичната достъпност в езика създава илюзия и за достъпност до темата и активира всякакви включвания. Гъвкавите условия на правилата за етично говорене в интернет не създават никакви специални изисквания при коментирането на научните теми. Научният разговор лесно прехожда до актуалния обществен дебат, често в рамките на една тема, дори и на един коментар. Това размива границите на темите, стила и етиката в дискусията.

И ако за професионалния учен е добре известно, че това не е критическа дискусия и употребяваните аргументи не са валидни, нито издържани, то не е известно какво е ясно за научно неинформирания. Факт е, че търсенето на информация в търсачките за дадена научна тема препраща към свободните дискусии във форумните пространства. И за незапознатия, за обучаващия се това може да бъде и пример за критична дискусия и модел за употреба на аргументи.

Ето защо смятам, че не е възможно масовият достъп, машабите на разпространение на тези обсъждания да не се върнат в аудиториите и класните стаи чрез обучаващите се. Не е възможно масовото участие в тази свободна, неаргументирана реторика да не повлияе върху стила на академичната изразност.

Моето лично мнение е, че научните теми са подходящ обект на обсъждане основно в професионална среда и участието в тях трябва да става чрез обучението, като се спазват правилата за достъп. В противен случай машабите на непрофесионалното ще се отразят върху професионалното в посока на сближаване на границите между свободно и академично. Тъкмо затова смятам, че трябва да има някаква форма на контрол върху местата, обявени за провеждане на научни дискусии, както и начин за легитимно присъствие на дискусантите. Както едно популярно научно издание има своята професионална редакторска колегия, така също е необходимо и ангажирано редактиране на научните интернет форуми.

Това може да стане само с рефлексия на научната общност върху възможностите на употреба на понятието "научно". Кой може да го употребява, при какви условия може да се ползва то, какви са изискванията към експлоатиращите го. В противен случай има опасност терминът "научно" постепенно да започне да губи от своето съдържание.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. А. Ивин, "Логика: Учебник для гуманитарных факультетов", М.: Фаир – Прес, 2002, глава 14, изданието е използвано <http://psylib.org.ua/books/ivina01/index.htm>. В своя предговор "Анатомия на спора", с. 12-13, към книгата "Как да печелим дебати" УИ "Св. Кл. Охридски", 2009, проф. Донка Александрова цитира дефиницията от учебника на А. А. Ивин, откъдето е заимстван превода.
2. Пак там, с. 12-13.
3. Пак там, с. 12-13.
4. Пак там, с. 12-13.
5. Вж. Емерен и Гротендорст, "Как да печелим дебати", УИ "Св. Кл. Охридски", 2009, с. 338-339.
6. Вж. "НЕТИКЕТ, етикетът в мрежата", с. 6, Валерия Ангелова, Георги Маринов, "Орбител" АД, София, 2003.
7. Пак там, с. 8. Вж. също: <http://www.albion.com/netiquette/>.
8. Пак там, с. 8. Вж. също: <http://www.albion.com/netiquette/>.
9. Вж. правила на форумите БГ наука, <http://nauka.bg/forum/index.php>.
10. <http://nauka.bg/forum/index.php?app=forums&module=extras§ion=boardrules>.
11. <http://www.sci-bg.com/>.
12. <http://www.beinsadouno.com/board/index.php?showtopic=9>.
13. Вж. "НЕТИКЕТ, етикетът в мрежата", с. 8.
14. Вж. правила на форумите БГ наука, <http://nauka.bg/forum/index.php>.
15. Наблюденията са извършени върху дискусиите в подфорумите на "БГ наука".
16. Ползвани са наблюдения от форум "БГ наука", подфорум "Обща история, "Българска история", "Съвремие, политика и геополитика".
17. Преброяването е извършено върху темите в подфорумите на "БГ наука".
18. Дискусия в подфорум "История" на "БГ наука".
19. <http://www.beinsadouno.com/board/index.php?showforum=64> към дата 01.09.2010 г.
20. <http://forum.start.bg/>.
21. <http://projectoria.org/>.

22. За тези изводи са наблюдавани над 100 дискусии във форумите на "БГ наука".

23. Вж. "БГ наука", подфорум "История", дискусия "Коя е най-великата империя на всички времена".

24. Вж. "БГ наука", подфорум "История", дискусия "Коя е най-великата историческа личност".

25. Вж. "БГ наука", подфорум "История", цитатът е от дискусията "Коя е най-великата империя на всички времена".

26. Изводите са върху дискусиите на исторически теми в "БГ наука".

27. <http://nauka.bg/forum/index.php?showtopic=8978> дискусия към дата 01.09.2010 г.

28. <http://nauka.bg/forum/index.php?showtopic=950> дискусия към дата: 01.09.2010 г.

29. <http://nauka.bg/forum/index.php?showtopic=11597> към дата: 01.09. 2010 г.

30. Цитат от дискусията: <http://nauka.bg/forum/index.php?showtopic=11597> към дата: 01.09.2010 г.

31. <http://nauka.bg/forum/index.php?showtopic=253> към дата 01.09.2010 г.

АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ И НЕОЛИБЕРАЛНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЕТИКАТА В БЪЛГАРСКАТА НАУКА

Десислава Дамянова¹

В среда, в която базовите структури на социалното възпроизводство са силно деформирани, научните звена и ВУЗ-овете рискуват да останат институции, чиято автономия е обезценена, а същинската им роля – подменена. Тревожно е, че на този фон българското общество вижда само техните кадрови, финансови, мениджърски и демографски проблеми, а подминава дълбоката подвъпросност на ценностните им основания и на теоретичните им задачи. Ако академичната практика е силно затруднена, ако предаването и носителството на знания е лишено от всякаква стойност, а културната и публичната комуникация силно нарушени, цялата системата е обречена на демотивация и инерция. Обновяването на българската наука като процес със социална значимост е възможно само при наличието на силна публична сфера и активна гражданска позиция. Ще разгледаме накратко консервативната, реформистката и еманципаторската парадигма на образователното формиране, от които се очаква да инициират етически дебат за мястото на академичната общност в структурата на съвременното общество, както и за фундаменталните цели и преките приложни функции на морално ангажираната наука.

Научното поле би трябвало да има висока степен на автономия, в чиито граници протичат особени форми на комуникация – като публична дискусия, рационална надпревара, критически диалог и т.н., които са подчинени на иманентни методологични принципи и закони, определящи критериите за стойност в даден момент. Когато поставяме проблема за етиката в българската наука, ние имплицитно задаваме въпроса за легитимността на установения порядък. Тук е мястото на питането доколко новото глобално поле на висшето образование допринася за нарастващата стратификация и несигурност в световен мащаб и има ли то ресурс да се противопостави на тези тенденции? Дали университетите могат да представят институционалната рамка и да бъдат двигател за значима обществена промяна? Усещането за кризисност провокира критическия опит, сигнализира за криза на колективното

¹ Докторант в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

себеразбиране, зависещо от непрекъснатостта на определени практики. Академичната критика предполага както повече или по-малко дистанцираната модерна презумпция за ангажимента, така и тясно професионалната заинтересованост на изграждащите етичните кодекси за приложните и формалните знания на социалните, природните и пр. науки.

В съвременния свят науката продължава да функционира като ефективен рационално-технологичен стожер на обществото: тя е загубила до голяма степен мирогледната си и образователна компонента и се е превърнала в ценностно неутрален производител на "знания". В динамиката на тези процеси вече е почти невъзможно да има привилегирани автономни територии на "висока" култура и класическа образование. "Университетът не може да пази по старомоден начин своята независимост, защото е въввлечен в мощни социални процеси, които трансформират всичко: държавата и стопанството се появяват като могъщи и всеизискващи клиенти пред университетската институция, която все повече се разорява и подчинява на принципа на ефективността." [1].

Според Хабермас прагматизмът е колонизирал жизнения свят чрез техниката и рационалната бюрокрация, което поражда следния парадокс: светът вече е структуриран по научните закони, но в него самата наука е загубила критическото си жило и е станала инструмент за чужди цели. Той не смята, че съвременните европейски университети са чисти функционални подсистеми, управлявани от пазарна и бюрократична рационалност. Напротив – те продължават да бъдат обвързани със света на жизнената мотивация на отделния индивид чрез тройното преплитане на функции, които заедно с това са и индивидуални мотиви. "Става дума за образователната функция на университета (социализацията), за неговата културно-комуникационна функция (да предава традицията на културното наследство) и неговата публична функция (да въвежда дискусийни модели на обществено поведение)" [2].

Следвайки Хабермас, легитимацията на автономните образователни институции и независимите научни изследвания днес не би могла да се основава на друго, освен на принципите на академичната свобода, културната комуникация и публичната дискусия. Тези положения набират популярност в България едва през последните двадесет години, а по света отдавна се намират в легитимационна криза [3]. Просвещенската идея – че ВУЗ-овете трябва да останат автономни заради свободното дирене на истината, в името на единството на науките, свързаността на изследването с преподаването и образоваността и т.н. – звучи напоследък като абсурден лукс. Късномодерната, вече традиционна идея за академизма гласи, че университетът има автономия заради дейността си, която никой друг не може да осъществи. "Той е безкористната институция на истината, мястото, където тя се търси в самота, свобода и честна дискусия, без оглед на държавен, пазарен и общес-

твен интерес и неговата академическа организация гарантира цялостния космос на знанието, фокусира в себе си целия морален свят на нацията" [4].

В условията на нарастващ социален натиск, изправени пред предизвикателствата на все по-задълбочаващата се икономическа криза, университетът и академията за пореден път подемат инициативата за легитимационен дебат от позиция "цайтнот". Притиснати до стената от постоянно засилващите се опити да се контролира българската наука отвън, с ясна идея за интереси, приложност и полза, държавните ВУЗ-ове и БАН отново и отново са принудени да обясняват на какви интелектуални основания съществува *akademia* и защо научният живот у нас се нуждае от същинска свобода за фундаментални цели. Реформистката политика сякаш се приема все по-безвъпросно, макар и подплатена с формални оправдания от типа на слогана, че държавните университети и изследователски звена трябва да бъдат насочвани и управлявани от гледна точка на икономическия, политическия или обществен интерес. "Защото в България университетът и науката са били винаги в хлабава връзка с практиката, технологиите, производството, индустрията. Хабермас, следвайки Вебер, ни напомня, че функциите на една институция не са тъждествени на целите и мотивите на хората, които са участници в нейните процеси. Можем да се запитаме обаче – няма ли някаква граница въпросното разединяване между отчуждени институционални функции и мотивите на участващите хора в нея?" [5]. Това е сериозен теоретически въпрос – възможно ли е въобще да бъдат удържани принципите на академизма в среда, в която мотивите са толкова разнородни и се разбягват във всички посоки, далеч от нормиращата сила на каквато и да е универсална идея?

Днешните образователни и изследователски институции са създадени много повече за удобство на голямата централна държава, отколкото в името на работещите в системата, на обучаваните, на учените. Според Р. Петров резултатът от това наследство е "системно социално изключване, на което успяват да се противопоставят малцина, и цената за това е, че те се отчуждават допълнително от себе си, от своите съграждани, от страната си и в крайна сметка – от света" [6]. Първите, очевидни жертви са слабите и подчинените – у нас за съжаление в тази група попадат повечето преподаватели и огромна част от обучаваните при опита да бъдат изтикани в периферията на обществения живот. Време е не само в тази област да започне да доминира общностният интерес, съчетан хармонично с индивидуалната свобода, изобретателността, предприемчивостта, ограмотителната политика с акцент върху човешките права (като социален коректив).

Обновяването на българското образование като процес с етически импликации е възможно само като част от установяването на силна публична сфера и активна гражданска позиция. И това не е чисто обучителна или научна задача – от провалените опити за оптимизиране на културното и прос-

ветно производство, както и от други области на обществените политики получаваме доста сигнали за сериозен дефицит на самоопределение. Ключът за мотивационно преодоляване на този идентичностен недостиг са еманципаторското ограмотяване и повишаването на правната култура както на обучаеми, така и на обучаващи. Мотивацията за преподаване и повишаване качеството на науката е и морален въпрос – деморализацията на българското образование е факт и тя не може да се преодолее централно (старата академична парадигма) или по модела на новите "шатни модернизатори". Евентуални допълнителни вложения и политиката на автономното управление трябва да имат мисия – не просто измерени "високи резултати", а дух, морал и ценности, доколкото липсата на етични стандарти има и качествени, и количествени измерения. Публичната сфера, която преди е била по-близка във функционирането си до политиката, сега се разгръща по логиката на пазара.

В началото на годината Съветът на ЕС по образование, младеж, култура и спорт на редовно заседание одобри решение за оптимизация на научната и образователната политика при изпълнение на стратегията "Европа 2020". Европейският комисар по образованието Андрула Василиу призова към реформи в тази област, които да дадат възможност гражданите да получат необходимите за европейската икономика и общество актуални умения и компетентности. Съветът отчете належащата нужда да се инвестира ефикасно във висококачествени, конкурентоспособни и реформирани програми за обучение, което в краткосрочен план да допринесе за преодоляване на последиците от кризата, а в дългосрочен – да положи основите на благополучието в Европа за идното десетилетие. Съветът на министрите по образование прикани държавите членки да засилят хоризонталното сътрудничество и обмяна на добри практики помежду си, за да подпомогнат връзките между образователните институции, изследователските институти и предприятията. Две от предложените водещи инициативи в "Европа 2020" изглеждат значими за укрепване триъгълника на знанието като основа за по-иновативна и творческа икономика, образование и обучение – инициативата "Младежта в движение" и инициативата "Програма за нови умения и работни места" [7]. Коректно би било предложените мерки и програми да отговорят на следните въпроси:

- 1) Кой е субектът и кой е обектът, както и "продуктът" на "образователното производство"? Какъв е статусът на учения в деонтичната му функция да произвежда знание, а също и като учител, поощряващ израстването на обучаваните и съхраняващ тяхното достойнство, както и това на съсловието?
- 2) Успява ли горепосочената парадигма чрез термини от пазара на труда, засягащи неолибералната ефикасност – "работна ръка", "индивидуален деец",

"знание и мобилност" и пр., да мисли за образованието и науката в контекста на повишаване уменията и компетентностите на участниците в този процес?

3) Преквалификацията и програмата за учене през целия живот също пораждат въпроси: дали преобладаващите показатели, които описват процеси и вложения в цикъла на образованието, могат да компенсират липсата на показатели, описващи краен продукт, резултат?

Най-близко до идеята за "продукт" се доближава очакването, че бизнесът може да се произнесе за качеството на образованието. Достатъчно е да погледнем малко извън границите на нашата страна и да видим какво става в Гърция, Италия, Испания, Португалия и по-далеч – в САЩ, за да разберем, че бизнесът не може и не бива да бъде единственият и най-меродавният оценител на качеството на образователния продукт. Какво ще "оценяваме" – зрялата житейска философия и уменията за справяне на отделния образован член на общността, или стремежа към "продаваемост". Във втория случай критерият ще бъде друг: бизнесът търси служители. Знаем, че (нео)либералният "продукт" *homo oeconomicus* влита остоковяването, пазарната конкуренция и дисциплинирането на знанията в изкуството на управление, което "произвежда свобода" чрез технологии на самоограничаване и сигурност. Дискурсивната фигура на *homo oeconomicus* се разглежда като субект на определен тип саморефлексивни избори (които не могат да бъдат осъществени от друг, освен от него), което въвежда етическата проблематика за дълга и отговорността, защото ако не бъде контролиран от морала, пазарът ще се себеунищожи.

Преди появата на (нео)либералните стратегии пазарите (в т.ч. и на знание и образователните институции) са били преобладаващо *топоси на справедливост* – регулирани от правила за защита на публичния и частния интерес. Либералното управление преустройва пазара в "място на истина", освобождавайки го от регулативни механизми – той е оставен да следва собствения си ход на функциониране, като работата му не е "деформирана" от управленска намеса – той сам произвежда своята истинност като "пазарна истина за ценат" или "истинска пазарна цена". В контекста на процесите на либерализация на "научния пазар" и реформиране на редица образователни практики и у нас по неолиберален модел анализите на група интелектуалци, които са склонни да се идентифицират с промяната, разглеждат процесите на модернизация (на образованието и науката) по правило "извън системата", без да са ангажирани с непосредственото ежедневие на учение/преподавателите. Неолибералната позиция препоръчва "иновативна политика", която да засили натиска върху бюрокрацията чрез радикално реструктуриране на институциите, на културата, на всекидневния живот, на ценностите, вярванията и обществените практики. Ето някои от проблемите, пред които е изправена подобна стратегия:

– Обществото ни (вкл. научната общност) е сериозно фрагментирано. Социалните дейци съществуват изолирано едни от други – били те индивидуални агенти, или групи от заинтересовани граждани. За съжаление работната задача на българската бюрократична машина от момента на нейното създаване е да произвежда администратори (служители), а не предприемачи и граждани. В условия на повсеместна отвореност (интернет, миграционни потоци, локални интереси и т.н.) реформистката политика не бива да се превръща в инструмент в ръцете на най-високите етажи на образователната бюрокрация – без децентрализация и мобилност системата е обречена на ретроградно самовъзпроизводство и стагнация [8].

– Необходимостта от еманципация на авторитета: трябва да сме наясно с разликата между школуване и образование – последното е ценност, то може и на практика се придобива навсякъде. Продуктът на образованието представлява "производство" на култура и обратното – знанието е продукт на доминираща култура или на борба между култури. Пропедевтичната ценност на общността я превръща в основна образователна институция – от тази позиция следва разбирането, че животът сред просветени хора е най-доброто място за учене и творчество.

– При възхода на пазарната идеология информационната и научната сфера са подчинени все повече на търсенето и предлагането – редица ВУЗ-ове изработват своите програми, учебното съдържание и форми на обучение, водени от подобни стимули. Това променя характера на образователната сфера, която по класическата схема на Хабермас би трябвало да бъде извън пазарните отношения и конкуренция, да е място на свободен интелектуален и рационален дискурс.

Научната и образователната автономия мотивира най-силно и трайно: тя дава възможност учените и преподавателите да възстановят скъсаната връзка с творческото начало в самите тях, а също връща отговорността за обучението на подрастващите в ръцете на техните обучители. В тази система (ди)ректорът не е агент на централната власт, а "мениджър" в ежедневната борба за социално и икономическо развитие на местната общност. Това предполага общности от различен тип, но засега у нас такива липсват – налице е остра криза на досегашния обществен модел за публични политики и за социална свързаност на българското общество. Според П. Бояджиева университетът като институционална база, принципи на автономия, административно-кадрови ресурси и специфичен етос възниква бавно и трудно – в условията на финансова оскъдица и липса на мотивация развитието на чиста наука се оказва социално ирелевантно [9].

Заключение. Как се вписват стандартите за етична наука в съвременната неолиберална икономика на знанието? Консервативната парадигма се вслушва в обезправените оплаквания на участниците вътре в системата преди

всичко на школското образование, която спешно се нуждае от рехабилитация с допълнителни средства и мобилизация за привличането на собствени ресурси наред с оскъдното централизирано бюджетиране. Последното е нужно главно на ВУЗ-овете и академията за емпирично незаинтересовани фундаментални изследвания, наред с чисто приложните, които обичайно са обект на държавни и граждански намеси. Търсенето на истината чрез науката формира онзи интелектуален дискурс, морален дебат и философска критическа рефлексия, които са направили тези институции и практики възможни. Българската наука сякаш предпочита да цитира всеизвестни формални основания, вместо да ги мисли: т.е. да разгъва критично и рефлексивно техните дълбоки импликации. Така системата не получава вътрешна способност да се сеобновява, за да престане да бъде "консервативна", "инерционна", "традиционна" и др. определения, които прикриват зависимостта и бюрократичния контрол.

Реформистката парадигма е доста по-критична към съществуващата система на висшето образование, но е жертва на командно-административния подход, който се засилва в условия на тоталитарна концентрация на властта. Една демократична стратегия е коренно различна поради необходимостта да се отчита както автономията на ВУЗ-овете, така и отговорността на разпоредителите с бюджетни средства. Образователното министерство и централната администрация трябва да насочат усилията си към създаването и поддържането на среда за разкрепостяване на ВУЗ-овете и мотивиране на преподаващите и обучаващите се в тях. Основните закрепостяващи (демотивиращи) фактори са диктатът на ведомството, лишената от етични стандарти научна политика, продължаващата откъснатост на университетския от ежедневиия живот.

Еманципаторската парадигма разглежда образователното отношение като сполучливо, когато то води до обогатяване и по-голяма свобода на участниците в него. Тя вижда учения като автор на много равнища: на ниво съдържание, профил и организация на научните изследвания, както и с оглед специфичната методология на работата в съответното звено [10]. Тази парадигма ангажира науката с актуалните проблеми в дадената област, въвеждайки като коректив етичен кодекс и регулативни принципи, които да позволяват нейното обновяване да не става за сметка на безотносителни към морала казуси. Тя засега е най-слаба, но е и най-обещаваща и предполага сериозна промяна на ценностната нагласа в бъдеще. Автономният преподавател и изследовател е един от образователните лидери на свободните граждани в качеството си на член на независими научни общности. В еманципираните образователни модели съответните ведомства са под граждански контрол, за да могат да поддържат условия за академична свобода, която да обвърже научните стандарти с моралните изисквания.

В определена перспектива трите парадигми могат да се съчетаят: допълнително средства са нужни и те трябва да бъдат инвестирани така, че да доведат до качествено повишаване на авторския потенциал на учените, както и да допринесат за подобряване на образователния процес и оптимизиране на преподавателския състав. Това проблематизира мястото и легитимността на цялата университетска мрежа в процеса на многопосочен реален и виртуален трансфер на знания, останал неконтролиран от никакъв авторитет в един несиметрично глоболизиращ се свят. Съвременната наука не се легитимира чрез големи идеологически разкази, а чрез прагматичен консенсус между експерти, като заменя критерия за "истинност" с този за "ефикасност". При новите форми на приложимост – гъвкавост на различните аксиоматични системи, връзка с политическото и икономическото начало и пр., йерархичната пирамида на науките и факултетите е отстъпила на хоризонтална мрежа от изследвания с подвижни граници [11].

В "Принципа на разума: университетът в очите на неговите студенти" Дерида разсъждава за кризата на университетите по доста сходен начин, макар да се откриват и съществени различия с Лиотаровия анализ. Той тръгва от положението, че досега не е известен университет, който да не се опира на рационални фундаменти; академизмът изначално се преплита с принципа на достатъчните основания и оттук – с причините, ценностните оправдания, значението и мисията. Но как да се обоснове този принцип на *основаването*: зад университетската рационалост зейва бездната на онова, което е отвъд *рациото*, без непременно да се изпада в ирационализъм и да се обявяваме срещу разума – проблематичността на академичната институция в крайна сметка се изразява в невъзможността на принципа на основанията да послужи за основание на самия себе си. Според Дерида рефлексията за съдбата на университета не трябва да бъде поверена на представители на нерадикалната обективизираща рационалност, понеже те не се питат за фундаменти. "Онези, които поемат риска да се противопоставят на това, трябва да бъдат в традицията на разума и университета, но да са готови да радикализират не само неговите собствени питания, но и модусите на академическо писане, педагогическите подходи, отношението към езика, към дисциплините и самата институция" [12]. Той смята, че отговорността и рисковете за един нов проект за мислене във и отвъд институцията на университета следва да бъдат възложени на онези, които си дават сметка, че метафизиката и техниката се оказват неразривно свързани.

Трудностите, на които се натъква всеки опит за "калкулиране" на непредвидимите ефекти на кризата днес показват, че на прага на пост-дигиталната ера границата между приложно и фундаментално изследване е почти неразличима. И това не е само следствие от "безпринципната" информационна епоха, доколкото знанието винаги е участвало в игрите на властта, а наука

без морал би си останала като дърво без корен. За да бъдеш отговорен, легитимно въввлечен учен, е необходимо непрекъснато да се ангажираш с етическите аспекти на знанието, което се придобива само в изследователската работа, подчинена на правилата на научната общност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кьосев, Ал. Университетът между фактите и нормите – "Култура", бр. 19, 19.5.2000 г. – (http://www.kultura.bg/media/my_html/2130/kiosev.htm)

2. Пак там.

3. А преди това, дори да е имало техни наченки в тясно затворени, почти елитарни общности, е стоял най-малкото проблемът с гласността, която е в основата на всяка същностна проява на публичността. Englund, T. Jürgen Habermas and education. Introduction – Curriculum Studies, 2006, Vol. 38, No. 5, 499–501.

4. Според Ал. Кьосев Хабермасовият проблем – че ядрото на академизма е загубило истинската си социална функция, превръщайки науката в отчуждена от ценности и цели приложно-инструментална сила – не е български университетски проблем. За Хабермас например най-важната задача на университета е да задава на обществото модели на публична комуникация и формиращо предаване на опита – да въвежда аргументационния етос на научния спор и постигането на обоснован и толерантен консенсус. Но "идеята", колективно споделената утопия, би могла да служи и като ограничител – при съвременни обстоятелства тя би попречила на учени с различни мотиви и жизнени светове да участват съвместно в една многофункционална организация. И все пак, ако полифункционалността няма позитивно утопично ядро, тя би трябвало да послужи като "негативна граница" за разбягването на мотивите на отделните агенти. Кьосев отбелязва, че в българското общество напоследък се наблюдават все повече симптоми за такава разнородност, значително надвишаваща допустимия за университета спектър от различни образователни цели.

5. Кьосев, Ал. Цит. съч.

6. Петров, Р. Пропускаме ли нещо? – (http://www.librev.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1321&Itemid=195)

7. Ролята на образованието и обучението за изпълнение на Стратегията "Европа 2020" – http://www.minedu.government.bg/news-home/2009/11-02-18_strategy2020.html; Национална стратегия за развитие на научните изследвания 2020 г. – (http://www.ibir.bas.bg/uploads/user/Закони_%20и_%20правилници/Nac.strategia.razvitinaukata.2020.pdf); Quinn, M. The future of Social Sciences and Humanities in Horizon 2020 (<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/11/741&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>)

8. Модерната публична образователна сфера е територията, на която се срещат отделните индивиди, идентифицират се проблемите на общността, формира се общественото мнение, а то пък е основен механизъм за функционирането на морала.

9. Бояджиева, П. "Университет и общество: два социологически случая", София, 1998. стр. 187 – 191. Делегираните школки бюджети и опитът за назначаването на финансови мениджъри във ВУЗ-овете поставят под въпрос отстояването на

академичната свобода в условията на неолибералните управленски стратегии и битката за материално обезпечаване.

10. Гатоу напр. критикува остро американското училище за насаждането на *корпоративски менталитет*, преследващ печалбата на всяка цена, без оглед на цели и ценности отвъд нея – нещо, което подронва основанията на пазарите и демокрацията. Той открива "продукта" на образованието в предприемачеството, в солидарността, в способността за личното говорене; в мисленето на гражданин с проект, който е свързан с общността си и има визия за нея. Особено важно е, че той е учител и гражданин едновременно, което му дава възможност да разглежда разделянето на двете позиции като изключително вреден резултат на образователната система. В качеството си на свободен човек Гатоу се е посветил на това да поставя другите в контакт с потребността от лична свобода, което може да се случи само в една истинска общност. Знае, че ученето наистина не спира никога, стига да сме живи, и че най-доброто, което можем да направим, е да създаваме условия навсякъде и по всяко време опитът на хората и въпросите, които той им поставя, да бъдат оползотворени и превърнати в знание на свободните граждани. Вж. Гатоу, Дж. Оръжия за масово обезличаване, С., Изток-Запад, 2011.

11. Лиотар, Фр. Постмодерната ситуация, С., Наука и изкуство, 1996.

12. На социолозите и политолозите на знанието им е удобно "вътре" в университетската институция – по тази причина те всъщност са подчинени на стандартите, които се стремят да анализират безпристрастно. Derrida, J. The Principle of Reason: The University in the Eyes of Its Pupils, *Diacritics* 13 (3), 1983, 2-20, p. 16 – 17 (<http://ic.ucsc.edu/~rlipsch/Pol291/Derrida.pdf>)

МНОГООБРАЗИЕТО ОТ КОМУНИКАЦИИ В СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ – ЕТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Екатерина Маркова¹

От 2004 г. до сега интернет вече не е същият, както и "материалният" глобален свят. Със създаването на първата социална мрежа Фейсбук виртуалната комуникация поема в съвсем нова посока. Защо Фейсбук? Защото тази социална мрежа се смята за най-популярната в света, следвана от MySpace [1]. Във Фейсбук само от САЩ има 138.9 милиона посетители месечно [2]. През април 2010 г. 41,6 % от жителите на САЩ имат регистриран профил в социалната мрежа [3] – почти половината от живеещите в една от най-влиятелните държави в света се свързват помежду си в една социална мрежа. По данни за м. юли 2011 г., Фейсбук има повече от 800 милиона активни потребители в света [4]. В България регистрираните в тази социална мрежа са повече от два милиона души, а най-значителната част от тях са млади и активни хора на възраст от 18 до 34 години [5]. Седем години след създаването на първата социална мрежа през 2004 г. виртуалните платформи за социална комуникация вече са стотици [6]. Повечето социални мрежи са безплатни за потребителите, но има и примери за подбрани общества, в които членството става по специфични изборни процедури [7]. Може би едва сега глобалното световно общество е толкова осезаемо и достъпно именно поради факта, че съвременната виртуална комуникация е доминирана от социалните мрежи. 14 на брой са социалните мрежи, в които членуват повече от 100 милиона активни потребители [8] – една огромна част от света е свързана помежду си и обменя информация.

Различните аспекти на комуникацията в социалните мрежи са в центъра на изследователските търсения, но все още не може да се каже, че всички предимства и ограничения в това виртуално общество са изследвани изчерпателно. С колко виртуални приятелства може да се ангажира един среден потребител на социалната мрежа? Според Камерън Марлоу [9] средният брой "приятели" на един потребител във Фейсбук е 120, като жените имат склонност да бъдат по-активни във виртуалното общуване от мъжете. Антропологът Робин Дънбар от Oxford University прави извода, че когнитивната

¹ Главен асистент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по социология.

сила на ума определя и броя на социалните контакти, които един човек може да развие. Екстраполирайки размерите на мозъка и социалните мрежи при шимпанзетата, д-р Дънбар предполага, че размерът на човешкия мозък позволява да се развият около 150 стабилни социални връзки. Ако действително тази хипотеза е вярна, то повечето от активните потребители на социалните мрежи по-скоро рекламират себе си и ежедневните си дейности, отколкото да комуникират ограничено в рамките на най-близкия си приятелски кръг. Машабите на разпространение на социалните мрежи варират в различните страни и континенти. Трябва да отбележим обаче, че социалните мрежи и блогове продължават да доминират виртуалния живот на американците [10] – почти една четвърт от общото време, което се прекарва в социалните медии, нараства значително – днес почти 4 от 5 активни интернет потребителя от САЩ посещават социални мрежи и блогове.

Развива се нова виртуална социална среда, пред която не съществуват пространствени и времеви ограничения, и налагането на добре познатите, но консервативни, класически правила на общуване невинаги постига необходимия ефект. Общоприетата система от етически норми и правила в общуването изглежда, че има нужда да бъде адаптирата, тъй като виртуалното общуване развива своите собствени закони и норми, около които все още съществува вакуум, докато адаптираните правила и етически норми се дописват в движение.

Децата в социалните мрежи. Посочените по-горе статистически данни се отнасят до пълнолетното население, което общува в интернет. В Мрежата обаче играят, учат, общуват и споделят нашите деца. През септември 2011 г. Европейската комисия [11] публикува втората независима оценка на изпълнението на Принципите за безопасно социално общуване (Safer Social Networking Principles) за ЕС, където се казва, че повече от половината от европейските деца на възраст 9-16 години са регистрирани във Фейсбук, който е тяхната единствена или най-често използвана социална мрежа. Според данни от проучване "Поколение М²" [12] 75 % от децата от 7 до 12 клас казват, че имат профил в социална мрежа. В един обикновен ден 40 % от младите хора на възраст от 8 до 18 години в САЩ посещават страница на социална мрежа и прекарват средно по един час на ден в мрежата. Относителният дял на децата, които посещават социални мрежи, варира от 18 % при децата на възраст 8-10 години до повече от половината – 53 % при децата на възраст 15-18 години. Данните са безброй, но всички изследвания показват, че децата ни прекарват по-голямата част от времето си в интернет, без значение дали възрастните сме съгласни с това. Също така от 2000 г. влиза в сила и Кодекс за защита на личните данни на децата [13], който не позволява на компаниите да събират лични данни на деца под 13-годишна възраст [14]. Реалните предизвикателства възникват от разликата между заявената и дей-

ствителната възраст на интернет потребителите. Отново в Америка е възможна и т.нар. "проверка на произхода в социалните медии" (Social Media Background Check) [15], чрез която компаниите могат да изготвят индивидуално досие, показващо виртуалното поведение на потребител или на неговото дете в социалните мрежи. Този механизъм дава информация какво вие или вашето дете сте публикували, чели, споделяли в мрежата през последните седем години. Все повече работодатели в САЩ се възползват от възможността да проверят потенциален свой работник за виртуалното му поведение в мрежата. Ще си позволя да илюстрирам тенденцията с цитат [16] *"Ако някога сте публикували нещо, което подсказва, че сте някой, който харесва расистките вицове, тие твърде много или може би сте любител на хладните оръжия – всичко това може да бъде мотив за отказ на потенциалния ви работодател да ви наеме на работа. ... Разследващите интернет технологии стават все по-сложни: работодателите започват да обикалят мрежата и социалните медии в частност – в търсене на потенциални уволнения"*. Допускам, че в близко бъдеще сред необходимите документи при явяване на конкурс за работно място може да бъде включена и проверка на присъствието в социалните медии (Social Media Background Check).

Социалните мрежи променят света. Всеки ден в общественото пространство се появяват десетки новини, свързани с различни аспекти от използването на социалните мрежи. Както при въвеждането на мобилните телекомуникации преди години, когато съпротивата да нямаш мобилен телефон се възприемаше като признак на ексцентричност и излишен лукс, така се случва и в момента със социалните мрежи – рядкост е да срещнете човек, който няма профил в някоя социалка или не използва сайтове за видеосподеляне, както е YouTube например. Променя се начинът, по който комуникираме с близките си, с клиентите, с подчинените. Променя се начинът, по който фирмите общуват с клиентите си. Няма електронна медия, която да не дублира съдържанието си в основните платформи за социална комуникация. Новата виртуална комуникация доведе до съществени промени в научни полета и парадигми [17]. Създават се нови правила на социално взаимодействие и общуване, а свързаното вече глобално виртуално общество се учи на демократичност и етика – стъпка по стъпка.

Модерните революции на социалните мрежи. Ескалирането на националното недоволство в Тунис, Египет, в Средния изток, окупирането на Уолстрийт, масовите протести в редица европейски държави на практика са организирани в интернет посредством социалните медии и технологии като Twitter, TwitPic, Facebook и YouTube [18,19]. Властите в Иран обявиха за престъпление използването на виртуални частни мрежи (VPN) и прокси софтуер, чрез които иранците съумяват да преодолеят поставените от правителството филтри и да получат достъп до Фейсбук и блокирани уеб сайтове.

В медиите се появи терминът "революциите на социалните медии". Протестите в България вече също се организират в социалните мрежи [20].

Заради възможността да се споделя лична информация с голям кръг от потребители етическите проблеми с **неприкосновеността на личните данни** в социалните мрежи непрекъснато са на дневен ред. Сигурността на данните и информацията се отнася до степента, в която публикуваната във социална мрежа информация може да бъде достъпна за други лица, които могат да редактират тази информация и да я използват за свои цели. Злоупотребата с лични данни е един от сериозните въпроси, с които социалните мрежи и потребителите трябва да се борят – кражба на профили, гавра с лични данни, кражба на лична информация, кредитни карти и пароли, кражба на виртуална идентичност.

Европа срещу Фейсбук. Социалната мрежа събира абсолютно всички данни на потребителите си, дори и онези, които те отдавна са изтрили, за да ги събере в досие. Един потребител изтрива собственооръчно информация, която е споделил в социалната мрежа, но на практика тази информация продължава да съществува – тя се пази в сървърите на Фейсбук. Именно този факт провокира инициативата "Европа срещу Фейсбук" [21], която се бори за прозрачност и гарантиране правото на личен избор при съхраняване на лични данни от страна на социалната мрежа и инициира серия от съдебни дела срещу социалната мрежа. Други примери за нарушаване на етическите принципи са [22]: публикуване на неподходящи изображения на потребителя или негови приятели, на които се показва скандално поведение, употреба на алкохол или незаконни наркотици; публикуване на обидни коментари за бивши или настоящи интимни приятели/ки в опит да се предизвика ревност, да се причини болка или обида на другата страна; обсъждане на чувствителни теми, които могат да бъдат прочетени и да засегнат други хора – например свързани с религия, политика, расизъм и/сексизъм.

За едно виртуално убийство. В България за съжаление не липсват примери за виртуален вандализъм и нарушение на етическите принципи в интернет комуникацията. Създават се фалшиви профили на политици, които в някои случаи могат да имат сериозни последствия [23]. Някои от българските общественици, културни дейци и политици имат повече от един профил в социалната мрежа, същото важи за институции, заведения за обществено хранене и забавление, търговски дружества. По повод на събитията в село Катунница през м. септември 2011 г. [24] и репортажите на журналистка от водеща телевизия нейният личен виртуален профил в социалната мрежа Фейсбук беше изтрит поради масовото докладване от страна на членовете на различни виртуални групи в защита на убитите в инцидентите момчета [25]. Беше създадена и група срещу журналистката [26], която съществува и до днес и има повече от 11 000 почитатели.

Фейсбук групите, свързани с протестите по повод събитията в с. Катунца, в които се изразяваха обидни, расистки призови и се подтикваше към насилие и междуетническа омраза, бяха изтрети [27] сякаш от мистериозна, невидима сила. Появиха се редица материали в интернет и медиите по повод изтриването на расистките групи. Това беше и поводът в обществото да започне дискусия за приемливото и етически коректното виртуално общуване. Фактът, че в социалната мрежа има правила, които трябва да се спазват, сякаш първоначално се изплъзна от общественото внимание. Коментарите бяха по-скоро в посока на погазването на човешки права, злоупотреба, цензура, отколкото за етичността на призови от рода на "Циганите на сапун" [28]. Трябва да подчертаем, че все пак има издадена условна присъда за насаждане на етническа омраза и призив към насилие чрез социалната мрежа [29] и посредством обществения отзвук за изтриване на темите информираността относно етическите принципи в комуникацията в социалните мрежи сред българските интернет потребители рязко се увеличи.

Виртуалното гражданско общество, или за групите Анти СПАМ. Както посочихме по-горе, нарушаването на етическите принципи в социалните мрежи за съжаление е доста разпространено. За да се намери антидот, за да се противостои на тези негативни практики, виртуалното множество от хора създава своя версия на гражданското общество. Във Фейсбук спонтанно възникват групи, които се борят срещу измамите, спам съобщенията и нарушението на етическите принципи на комуникация в социалните мрежи. В тези групи участват на доброволни начала активни интернет потребители, сред които интернет и компютърни специалисти, маркетинголози, журналисти, които чрез действията си спомогат за закриване на фалшиви профили, за борба срещу кражбите на самоличност, опитите за измами и кражби на лични данни и т.н. Едни от най-активните виртуални защитници на етическите правила при комуникацията в социалната мрежа, спомогнали за закриване на расистките групи по повод събитията в село Катунца, са именно членовете на групата Анти СПАМ/СКАМ [30]. Освен възможността да се докладва неприемливо виртуално поведение, тази група превежда на български език и популяризира някои важни за сигурността на потребителите документи, издадени от Фейсбук, а също така и предлага консултации на потребители, жертви или свидетели на отклоняващо се виртуално поведение в мрежата.

Безброй възможности, забавления, предизвикателства и заплахи, динамичен, пъстър и активен виртуален живот – интернет представлява всичко това в едно цяло, без ограничение в мащаба, без пари и веднага! Присъствието на децата в мрежата в повечето случаи е нелегално, но те са там, тук, навсякъде във виртуалния свят, преструвайки се на възрастни. Все по-често в публичното пространство се разпространява тезата, че единственото "свободно" пространство на Земята е интернет, а социалните мрежи са трибуната за

изява и защита на тази свобода. Но сякаш често това разбиране за виртуална "свобода" всъщност нарушава етическите правила на общуването помежду ни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цитираните данни са от проучване на Compete.com, 2011. Повече информация за вида потребители във Фейсбук можете да видите на адрес: <http://www.kenburbury.com/2011/03/facebook-demographics-revisited-2011-statistics-2/>

2. По оценка на Quantcast – инструмент за дигитален анализ, който позволява потребителите да видят статистически данни за различни интернет страници и тяхната аудитория. "facebook.com – Quantcast Audience Profile". Quantcast.com. April 29, 2011. Retrieved May 15, 2011.

3. Wells, Roy (August 8, 2010). "41.6 % of the U.S. Population has a Facebook account". *Social Media Today*. Retrieved January 6, 2011.

4. www.datasprings.com, <http://en.wikipedia.org/wiki/Facebook>, "Is Facebook growth stalling in North America?". CNN. Retrieved 2011-06-21.

5. Източник: checkfacebook.com, facebook.com

6. Повече за социалните мрежи и медии можете да прочетете написаното от Kazeniac, Andy (February 9, 2009). "Social Networks: Facebook Takes Over Top Spot, Twitter Climbs". *Compete Pulse blog*. Retrieved February 17, 2009; Robert Gutounig, *Social Media and Self-Organization: Potentials for Knowledge Processes and Social Change*, Steyregasse 29, 8010 Graz, Austria; Sonia Livingstone, Kjartan Ólafsson and Elisabeth Staksrud, *Social Networking, Age and Privacy*, ISSN 2045-256X, eukidsonline.net

7. За пример ще използвам частната социалната мрежа "Един малък свят" <http://www.asmallworld.net>, където членуват едни от най-ярките представители на световния бизнес и в която ново членство се допуска само по препоръка от някой активен потребител на социалната мрежа, последваща проверка и одобрение на кандидата. Членството в тази социална мрежа освен социалната комуникация, носи на притежателя си и висок престиж.

8. Подробни данни за най-разпространените в света социални мрежи можете да видите тук: <http://en.wikipedia.org>

9. Приматите във Фейсбук. 2009. <http://www.economist.com/node/13176775>

10. Данните са от изследване на Нилсен за социалните медии <http://www.nielsen.com/content/dam/corporate/us/en/reports-downloads/2011-Reports/nielsen-social-media-report.pdf>

11. Подробна информация за присъствието на децата в Интернет и резултати от съвместните усилия на ЕК и собствениците на големи интернет портали за прилагането на принципите за по-безопасен интернет можете да видите тук: i) European Commission (2009) *Safer Social Networking Principles for the EU*. Luxembourg: European Commission. ii) *Assessment of the Implementation of the Safer Social Networking Principles for the EU on 14 Websites: Summary Report*; European Commission (2009); http://ec.europa.eu/information_society/activities/social_networking/eu_action/implementation_princip_2011/index_en.htm. Други интересни изследвания за децата и интернет можете да прочетете в материала на Американската психологическа асоциация *Social*

Networking's Good and Bad Impacts on Kid, American Psychological Association, <http://www.apa.org/news/press/releases/2011/08/social-kids.aspx> . В този материал – 5 Fun and Safe Social Networks for Children, <http://mashable.com/2010/10/11/social-networks-children/>, са представени пет безопасни социални мрежи, подходящи за деца.

12. Изследването е цитирано в доклада "Daily media use among children and teens up dramatically from five years ago", <http://www.kff.org/entmedia/entmedia012010nr.cfm>

13. Children's Online Privacy Protection Act, <http://www.coppa.org/comply.htm>

14. Ограниченията, произтичащи от обема на тази статия и тематичната ѝ насоченост не ми позволяват да опиша изчерпателно и да анализирам съществуващите регулаторни механизми, нормативни актове и добри практики относно присъствието на децата в интернет и тяхната безопасност, но едно такова задълбочено изследване би било полезно.

15. Чувството за анонимност в мрежата сякаш вече е един от модерните митове. В реалния живот вече е възможно да се потърси отговорност за виртуалното поведение. Повече информация за този инструмент можете да получите на адрес <http://abcnews.go.com/Business/job-tweets-background-checks-employers-now-include-postings/story?id=13908874#.TtoAVPjtlwc>

16. Alan Farnham, Background Checks Now Include Twitter, Facebook, absnews.com. Прев. авт., ЕМ.

17. Вече разграничаваме класически от дигитален маркетинг, който непрекъснато се развива. Социолозите изследват социалното взаимодействие във виртуална среда – редом с антрополози, психолози, компютърни специалисти.

18. За ролята на социалните медии в Тунис – <http://socialcapital.wordpress.com/2011/01/26/twitter-facebook-and-youtubes-role-in-tunisia-uprising/>

19. Социалната медия разпалва протести в Иран, Бахрейн, Уемен. <http://abcnews.go.com/International/social-media-fuels-protests-iran-bahrain-yemen/story?id=12926081>

20. Метежите тръгват от Фейсбук и SMS-и. Webcafe http://www.webcafe.bg/id_1561921646; Дебнат метежници във Фейсбук, в-к Труд, <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=1055447>

21. За инициативата Европа срещу Фейсбук можете да прочетете тук: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1099620>, тук: <http://mashable.com/2011/10/21/facebook-deleted-data-fine/> . Резултатите вече са налице и Фейсбук почти финализира преговорите си за прекратяване на измамните практики в социалната мрежа, както и относно сигурността на личните данни http://www.webcafe.bg/id_1992286814 .

22. Цитираната класификация на нарушенията на етическите принципи във Фейсбук открих в Urban Dictionary <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=Facebook%20Ethics>

23. За фалшивия профил на президента Георги Първанов и възникналото напрежение между него и Росен Плевнелиев прочетете във в-к Дневник на адрес: http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/11/08/1199305_falshiv_profil_vuv_feisbuk_opita_da_skara_purvanov_s/

24. Инцидентите в село Катунца. <http://www.vesti.bg/index.phtml?tid=40&oid=4145691>

25. За закриването на фейсбук профила на Миролуба Бенатова вижте нейното отворено писмо <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1060849>

26. Анти-групата "Миролюба Бенатова – враг на българския народ" все още се намира на адрес: <https://www.facebook.com/pages/Миролюба-Бенатова-враг-на-българския-народ/277801008905085>

27. За малко повече от едно денонощие бяха закрити няколко расистки групи с по над 50 000 привърженици, което предизвика остра обществена реакция. <http://www.burgasnews.com/burgas/trafik/47802--zakrivat-facebook-grupi-na-protesta>;
http://www.btv.bg/news/bulgaria/story/1863597931-Feysbuk_kontrolyori_zatvaryat_rasistki_stranitsi.html

28. В един от коментарите във връзка с изтриването на расистките теми се казва: "Един път се вдигнахме спонтанно и веднага се юрнаха да ни задушават! ... Няма демокрация в България". Спазването на етическите принципи в комуникацията не е широко разпространено сред всички потребители на социалната мрежа в България. Оригиналният интернет адрес, от където по-горе цитираният коментар беше взет, е <http://turb04.blog.bg/izkustvo/2011/09/28/feisbuk-ili-feikbuk.827142> .

29. За условната присъда във връзка със създаването на група с името "Клане на цигани" се посочва в този материал <http://www.snews.bg/bg/statiya/zakrivat-grupi-na-protesta-vav-facebook:11192>

30. Анти СПАМ/СКАМ групата може да бъде намерена на адрес <https://www.facebook.com/groups/antispamgroup/>

ИНТЕРНЕТ – НОВИТЕ ЕТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Маргарита Пешева¹

Ако през 1989 г., когато се създава интернет, нейните потребители са малко над 1 млн., при това основно в САЩ, то през 2000 г. те са вече 135 млн., като днес се смята, че в нейната електронна паяжина участват повече от 300 млн. потребители. Нека видим как изглежда мрежата в

Световната статистика

По данни на Евростат в страните – членки на ЕС, проникването на интернет е средно 70,0 %. То е най-голямо в Холандия – 91,0 %, Люксембург и Норвегия – 90,0 %, във Великобритания и Германия е 80,0 %, във Франция – 74,0 %, като се има предвид съпротивата ѝ срещу налагането в мрежата на английския език като световен.

Все още има ясно разделение на Север/Юг по отношение на проникването на мрежата в Европа. Ако в скандинавските страни и Холандия пенетрацията е над 80,0 %, то в Южна Европа – в страни като Гърция, Турция, Португалия, е 40,0 % [1].

В България проникването на мрежата отговаря на стандартите в Южна Европа – около 40,0 %, което за нашия регион е добър показател. Според някои изследвания средната възраст на българските интернет потребители е 28 години. Това показва, че комплексната услуга, предлагана от мрежата (комуникация, бази данни, електронен бизнес, пазаруване, електронни игри), се използва предимно от социално зрели и активни потребители.

Обемът на потребителите на мрежата у нас се движи от 2,5 млн. до 3 млн. души в зависимост от различните оценки. Над 80,0 % от хората в тази група са на възраст между 18 и 40 години, а дялът на тийнейджърите е 14,0 %. Съотношението между потребителите жени и мъже е равномерно.

Почти половината от онлайн потребителите в България имат високо образование, което не е типично за пазарите с високо проникване на мрежата. Една трета от юзърите живеят в столицата, над 60,0 % от тях работят [2].

Според Microsoft в следващите години интернет в Европа ще изпревари телевизията като най-популярна и влиятелна медия. Ширококоловите връз-

¹ Доцент в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, д-р по философия.

ки на стария континент в последните пет години нарастват с 95,0 % и днес средният европейец прекарва около 9 часа седмично онлайн. В Европа ширококоловите връзки са 83,0 % от всички интернет връзки, което е много по-напред от САЩ, където ширококолов достъп е осигурен за около 70,0 % от всички връзки. Редица анализатори смятат, че само след няколко години работата в интернет ще се измести от традиционните персонални компютри – към други уеб устройства, като IPTV, мобилни телефони, игрови платформи.

Днес се приема, че броят на страниците в мрежата надхвърля 1 трилион, като никой не знае с точност колко пакета информация се качват всяка минута. Според някои данни например в Youtube само за миналата година са качени 14 млн. видео, като всяка минута се добавят нови 48 часа съдържание. Всеки ден в Google има над 1 млрд. търсения, а през миналата година целият мрежов трафик през мобилни устройства е бил колкото целия интернет трафик преди десет години – през 2000 г.

Над 800 млн. потребители имат електронни пощи само в Windows Live Hotmail, Yahoo Mail и Gmail. Във Facebook регистрация имат над 800 млн. потребители, а българските потребители на социалната мрежа са около 2 млн. души.

Изследване на Cisco показва, че след четири години над 90,0 % от мрежовия трафик ще е от видео, като преносът на информация чрез безжични устройства ще надхвърля трафика, генериран през кабелни мрежи. Световният интернет обмен ще надхвърли границата на 1 зетабайт, а през 2012 г. над 1 млн. домакинства ще генерират всеки месец трафик от 1 терабайт.

Наред с традиционните и преносимите компютри, трафикът в интернет се генерира все повече през смартфони, планшети, електронни четци на книги. Номенклатурата на мобилните устройства и техните приложения нараства с шеметна скорост, много бързо се развиват електронните игри онлайн и видеото по заявка. Цените на тези устройства постоянно вървят надолу, те стават все по-достъпни за широки групи потребители. Бързото поевтиняване на смартфони, планшети, мобилни телефони и в бъдеще ще е водещ фактор за растежа на онлайн потреблението.

Прогнозира се, че в следващите няколко години приблизително една пета от трафика в мрежата ще става през такива устройства. Някои анализатори смятат, че до края на 2011 г. всички устройства, свързани към мрежата, ще бъдат повече от хората, живеещи на земята, а до 2015 г. мобилните устройства, които ще генерират мрежов трафик ще бъдат около 15 млрд., а до 2020 г. ще нараснат на 50 млрд. Възможно е след няколко години смартфоните да надминат PC като водещи мрежови устройства.

Свободният достъп до мрежата, който мобилните оператори предоставят, също значително увеличава потреблението. Високоскоростният достъп до интернет чрез кабелни модеми и цифрови абонатни линии (DSL) бързо се разширява и ще окаже положително влияние върху онлайн потреблението.

Няколко други широколентови технологии могат да окажат влияние върху развитието на интернет достъпа. Безжичните локални мрежи (Wi-Fi или IEEE 802.11) използват нелицензиран честотен диапазон 2.5 GHz за местните безжична комуникация за мобилни устройства. Растежът на безжични точки за достъп, които предоставят широколентов достъп онлайн за мобилни устройства, които използват IEEE 802.11 протокол, се развива много силно. WiMax или IEEE 802.16 е нова безжична технология, която показва бъдещия потенциал за широколентова свързаност. WiMax има много по-голяма гама от Wi-Fi и ще се състезава с 3.5G и 4G клетъчни мрежи.

Онлайн поддръжката за потребителски електронни устройства ще има нарастващо влияние върху използването на мрежата. Все по-голям брой 3G мобилни телефони ще имат възможности за достъп до нея и ще удължат времето и мястото на потребление. Web поддръжката за мобилни телефони разширява броя на интернет потребителите, особено в развиващите се страни, където те все още са ограничени с фиксирани телефонни линии. Различни web уреди също увеличават времето и мястото на достъп до мрежата.

В България Nielsen Online следи общо 230 сайта (140 марки) на 20 интернет групи, като броят на последните вероятно ще нарасне. В тези сайтове един онлайн потребител прекарва средно на ден половин час, а над 44,0 % – по час и половина. Времето, отделено за работа в мрежата, има разнообразна топография – офиса, вкъщи, колата, мобилния телефон, смартфона, таблета. 11,0 % от българските потребители вече използват телефоните си за достъп до интернет, а преносимият компютър все повече става втори начин за работа онлайн. За 2009 г. GemiusAudience отчита 46,0 % интернет проникване в България, което отбелязва ръст от 31,0 % спрямо 2007 г. [3].

Много бързото развитие на мрежата неизбежно поставя нейните потребители пред подводните течения на компютърната етика, пред новите изисквания на

Мрежовия етикет

Съвременното онлайн общество тепърва създава и развива своите морални закони и правила, налага собствени норми за добро и зло, справедливо и несправедливо, позволено или не. В мрежата етичните бариери засега са много ниски, степента на анонимност на съобщенията е твърде висока. Тук всеки анонимно може да пусне компромат срещу някого, да извърши нередна постъпка – от гледна точка на съвременния морал и установените норми. Светът ужасен видя снимката на мъртвата лейди Даяна след тежката автомобилна катастрофа в Париж, анонимно пусната по мрежата.

Интернет обединява хора и компютри от най-различни страни и континенти, които принадлежат към различни общества, с различни демократични права и свободи. Все по-актуален става въпросът за създаването на собстве-

но *интернет законодателство*, доколкото отделните съобщения в мрежата съответстват на законите и демократичните права в едно общество, но в друго общество те вече нарушават неговите закони и обществени порядки.

Мнозина автори смятат, че е крайно време да се изработи специфичен *мрежов етикет – нетикет (netiquette, от network и etiquette – мрежов етикет)*, който да дефинира правилата за подходящо онлайн поведение. Търсят се начини за прилагане на закона за клевета върху *онлайн* услугите [4]. Грета Дерменджиева привежда някои от най-често срещаните правила за етикет и поведение в мрежата:

- Това, което може да бъде извършено, не означава, че трябва да се върши.
- Уважение на правото на уединение на другите в мрежата. Много хора започват да се чувстват застрашени и да гледат на нея като на недружелюбно място.
- Осъзнаване на отговорността за достъп и действителните ресурси на ползваните машини.
- Поемане на лична отговорност за написаното. Мрежата предлага голяма анонимност, което силно отслабва социалните бариери на тези, които активно я използват.
- В мрежата се включват хора и компютри от различни страни, раси, националности и социални групи. Не във всяка страна има свобода на словото, не всички имат еднакви права и задължения. Да не се използва оскърбителен или дискриминиращ език [5].

Много дискусии се водят относно авторските права върху произведения, разпространявани по интернет, кражбите на интелектуална собственост, нелоялната конкуренция, некоректното събиране на лични данни, неясната граница между частното и публичното при *електронната поща или чатгрупите*.

Мнозина автори смятат, че виртуалният човек е непредсказуем, борец срещу предразсъдъците, но в крайна сметка – робски зависим от мрежата. Според Мария Попова виртуалният човек може да се определи като:

"самоуверен, независим, любопитен, общителен, държащ на своята индивидуалност за сметка на авторитетите, скрит зад анонимността си, но въпреки това искрен, емоционален и като резултат – тотално зависим от мрежата" [6].

В интернет все още е трудно да се спре и накаже разпространението на расизъм, педофилия или порнография. Остава спорен въпросът кой е същинският виновник – този, който разпространява подобни информации, или този, който им предоставя среда за разпространение? Поне що се отнася до порнографията, контролът е изключително труден. По неофициални данни около 80,0 % от всички потребители на мрежата гледат секс успоредно с другите си дейности онлайн. За противодействие на тази планетарна секс

вълна от доста време се използват специални софтуерни продукти, които наблюдават възрастта на потребителите или отклоняват порнографските материали. В употреба са и специални защитни стени, които блокират достъпа на определени потребители до нежелана информация.

Разнообразните престъпни действия в живота отдавна получиха свои компютърни еквиваленти: кражбите с взлом или заразяването с вируси, лъжите, инсинуациите и компроматите. Немски хакери бяха хванати да продават в бившия СССР информация, която по незаконен начин бяха получили от мрежата. Робърт Морис, студент от Корнуелския университет, беше осъден за изпускането на вирус в мрежата, вследствие на което бяха разбити няколко хиляди компютъра. За борба с тежките компютърни престъпления е създадена *Фондация за граничещи с електрониката проблеми*, която поема част от борбата на американското правителство с отклоненията от социалните и правните норми, възникващи от нарастващото използване на компютрите и интернет като средство за комуникация и разпространение на информация. Тази фондация активно работи в сферата на мрежовото законодателство [7].

Как да запазим личната си неприкосновеност, при положение че в интернет и социалните мрежи за всеки отделен потребител нерегламентирано може да се събират лични данни? Твърде показателен е случаят със студента Макс Шремс, следващ право във Виена, който днес съди Facebook за непропорционално събиране на лични данни, след като видя досието си от над 1200 страници, събрани за 3 години.

Дали не е дошло времето, в което общуването през интернет и социалните мрежи трябва да стане по-умерено, а публикуването онлайн на разнообразни данни от личния ни живот – по-внимателно и разумно? За да съхраним и опазим себе си като живи същества. Защото, по думите на Ричард Барбрук, *"Мрежата не е нищо друго, освен инертна маса от метал, пластмаса и пясък. Ние сме единствените живи същества в киберпространството"*.

ЛИТЕРАТУРА

1. www.internetworldstats.com
2. www.interactive-share.com
3. www.webdesignbulgaria.net
4. Дерменджиева, Г. Социокултурни аспекти на дигиталното общество, в: Четвъртата власт, 1997, кн. 2, с.119.
5. Пак там, с.120
6. Мария Попова, Виртуалният човек. Социално-комуникационни особености на Интернет потребителя. С., 2005, с. 25.
7. Дерменджиева, Г. Цит. съч., с. 123-124.

ФИЛОСОФСКА ОБРАЗОВАНОСТ И ИНТЕРНЕТ: ЕДНО ОТРИЦАТЕЛНО МНЕНИЕ

Бисера Колева¹

Текстът е опит да се огледа качеството на университетското обучение по философия във време на масово и безразборно използване на интернет в подготовката на студентите. В тази светлина се поддържа тезата за системен интелектуален и нравствен срив сред студентското множество и се представя хипотезата за възможните му свързани с глобалната мрежа причини, както и за евентуалните му пагубни последици.

Беше време, когато лавинообразно натрупващите се в интернет текстови ресурси предизвикваха у нас възторга и изумлението на Аладин в пещерата на разбойниците. Всички ние бурно адмирахме информационния рог на изобилието, излял се така незаслужено връз нас. Като преподаватели, живели и учили в системен недоимък, вкл. на така нужната ни книжнина, заблазявахме на нашите студенти, че няма да познаят висенето в задушни читални и библиотеки, няма да дишат праха на орфани издания и най-важното: няма да чуват така познатото ни "липсва наличен екземпляр". Не след дълго обаче радостта беше попарена от една съвсем друга реалност. Факт е, че в последните 10-15 години глобалната мрежа овърза така здраво образователния процес като цяло, че той вече едва ли е мислим извън нея. Количеството и разнообразието от налични и пръкващи се в интернет обучителни институции, услуги и продукти сочи, че социалното битие се е сдобило с радикално нов атрибут, който наименувам най-общо *виртуално образование*. Ще се опитам да покажа, че това словосъчетание съдържа смислово противоречие, чийто действителен ефект руши същността университетската философска (но не само нея) образованост.

1. Лични наблюдения. Убедена съм, че не само аз от доста години се сблъсквам със следното: стотици студентски писмени работи (есета, реферати и др. п.), взети наготово от съответното множество сайтове в мрежата и надлежно принтирани. Забележително е, че текстовете върху една тема или проблем буквално по нищо не се отличават един от друг, просто защото са копирани от един и същи източник – обичайно от първия, появил се в търсачката. Съвсем рядко се среща опит за "индивидуализиране" и той се изчерпва с елементарно разместване на изречения, изпускане на текст по пре-

¹ Главен асистент в УНСС.

ценка на студента и най-много – с някакви изключително тривиални клише-та за ефектен завършек. Подчертавам, че описаното се явява признак съвсем не само за т.нар. слаби и/или немотивирани студенти. Напротив, то характеризира даже в още по-голяма степен активните, стремящи се към висок успех на изпита. При това ежегодните анкети в моите учебни групи сочат, че студентите идват в УНСС с отлични или много добри оценки по хуманитарните предмети в училище, както и на матурата по български език и литература, а също и на съответния кандидатстудентски тест... Наскоро станах свидетел на трогателните, но напълно безплодни усилия на моя студентка (както стана ясно – отличничка) – по нейно горещо желание да анализира на семинарно занятие прословутия Платонов мит за сенките и пещерата. Горкото момиче представи пред колегите си подготвен на powerpoint старателно (и ужасяващо буквалистки!) преведен от самата нея клип Plato`s Cave, качен в You Tube! За "десерт" към клипчето беше прикрепилa и копирано от същата страница анимационно филмче, представящо в три минути историята на западната философия...

Привеждала съм разнообразни аргументи пред аудиторията и съм изобретявала различни средства против това отблъскващо положение, включително съм пускала в обращение и дребния "властови" ресурс, с който разполагам. Принудена съм обаче да призная, че дългогодишните ми отчаяни опити да се справя радикално с тази ситуация понастоящем удрят на камък. Проблемът се превърна в системен и това ме провокира към опит да си обясня ставашото с надеждата, че разясняването е първа крачка към разрешаването.

2. Опит за разяснение. Казаното по-горе сочи, че преобладаващото множество студенти по правило *не съзнава разликата между информация и знание*. Способността за такова диференциране не може да се зазубри, а се придобива в резултат от дългогодишно и системно духовно – интелектуално и нравствено – възпитание. Безусловна е отговорността на средното училище в този процес, а по мое мнение е очевидно, че то е абдикирало от нея. По този въпрос са изписани тонове хартия и е безсмислено да се предъвкват едни или други експертизи. Все пак ще се опитам да реконструирам една обяснителна линия, която намирам за основополагаща в образованието. Непретенциозно я наричам *"четене – разбиране – писане"*. Какво имам предвид? Банален факт е, че учениците, вкл. бъдещите студенти, четат най-вече по задължение и четат учебници, най-много – някое одобрено от МОН учебно помагало. Оставям настрана тяхното съдържание и се съсредоточавам върху техните автори и по-точно – върху обстоятелството, че те са писани от конкретни субекти. Това обаче изглежда няма абсолютно никакво значение за учениците. И ако посоченото обстоятелство е донякъде разбираемо за учебните помагала по фундаменталните и приложните дисциплини,

то според мен е недопустимо за хуманитарните. На всеки (включително на българските учители) е известно – или поне би трябвало да бъде, – че безсубектни са само фактите и най-много – безпристрастното им излагане. За целите на моя текст ще наричам съвкупността от факти плюс безпристрастното им излагане *информация*. Така погледнато, твърдението "Сократ е роден в Атина" е чисто информативно. То описва само и единствено факт и не подлежи на интерпретация от никой здравомислещ. От идентичен вид е и твърдението, което ни информира за молекулното тегло на водорода, както и онова за свойствата на паренхимната тъкан в растенията и т.н. Казано другояче, тези и подобни твърдения са повече или по-малко важни за нашето физиологично и емпирично съществуване, но нямат стойност за духа, за нашата възвисеност и нашата низост, за прекрасното и нищожното в нашия живот. В този ред на мисли "информация" се явява име на множеството от всички подобни твърдения, чийто общи признаци са обективност и ценностна индиферентност. С прости думи, информативната стойност на училищния учебник по химия например не зависи от личностните особености на неговите автори, а за доброто образование по тази дисциплина не е необходимо знание за тях. Аналогично необходимата информация по химия може да се извлече и от глобалната мрежа, доколкото истинността на съответните твърдения по никакъв начин не се губи. Накратко, дори да наречем системната информираност по една или друга емпирична наука "знание", неговата стойност безспорно е в познаването на съответните *факти* и в тяхното каузално обяснение, най-много – в практически полезното им приложение; то обаче по определение не излиза отвъд това.

Не така стоят нещата с твърденията в хуманитарните дисциплини и това ни насочва, най-общо казано, към проблема за фундаменталната диференциация между фактите и ценностите. Кой да я посочи на учениците? По-правилно е да се попита кой да *възпита и образова* учениците в способност за това диференциране, ако не техните учители? Те по презумпция би трябвало да работят, тъй щото в ученическото съзнание да се оформи, изгради и укрепне не просто убеждение, а екзистенциална вяра, че хуманитарното знание е важно и стойностно само по себе си, че е несъизмеримо с всичката информираност на света, че е практически несполучливо, както и че е абсолютно невъзможно отвъд ценностна интерпретация. По мое разбиране този нелек път започва с възпитание в особена нагласа към четенето по хуманитарните дисциплини. Намирам това за твърде важно днес, когато първите седем години преобладаващо са минали пред компютъра и са безвъзвратно изгубени за книгите.

В началото бих поставила формирането на уважение към *авторовото начало*. Питам се дали у нас и един ученик се интересува *кой* е написал учебника по литература, по история, по философия, естетика и т.н.? В учи-

лище – така твърдят всички мои студенти – не им казват нищо за смисъла, мъката и ценността на творчеството, което не може да бъде друго освен индивидуално, авторово; не казват нищо за огромната лична отговорност на пишещия, за екзистенциалната му ангажираност с тълкуването, изводите и интерпретациите на нечии идеи, както и с неговите собствени, за страховете и демоните на творчеството, за подемите и пропастите на духа, но и за интерпретативните капани в хуманитарния текст... С две думи, в училище не им казват *абсолютно нищо* за творческото себеуважение, нито за неотделимия от него пиетет към Аза, към личностното начало в живота изобщо. Чудно ли е тогава, защо нашите студенти изначално нямат лично отношение към хуманитарния текст? В тяхното съзнание просто не съществува, не е формирана идея за авторска (уникална) идентичност, а оттам съответно – и идея за *различимост* на такива текстове изобщо. За тях е абсолютно безразлично дали ще прочетат нещо в интернет, от учебник (без значение кой) или от някаква книга (от немай къде.) Всички текстове им изглеждат напълно еднакви и безлични – такива, каквито са им изглеждали (и са били в действителност!) уроците в училищните учебници. Изглежда на техните педагози и през ум не им е минало да ги научат на едно основно интелектуално умение – т.нар. *четене с разбиране* или *интерпретативно четене*, иначе залегнало в прословутите Държавни образователни изисквания на ресорното министерство. Да разбираш *какво* четеш в хуманитарните дисциплини означава да си наясно *кого* четеш – това е азбучна истина, валидна не само за херменевтиката. В противен случай колкото и много "образователни изисквания" да бълва МОН, те си остават смехотворна и куха логорея. Впрочем, според мен въпросното министерство съвсем не е невинно за катастрофата на четенето с разбиране. И за учители, и за ученици, и за обществеността височайшият избор на този или онзи учебник по хуманитарните дисциплини от състезаващите се в съответния конкурс беше и си остава най-строго пазена държавна тайна. Кога печелившите в състезанието са били публично разпитвани и слушани за техните светогледни и научни идеи, възгледи и разбирания, за техните нравствени и естетически принципи? Нека звучи патетично, но знаят ли милионите български родители кому поверяват образоваността на децата си? Тук не коментирам професионалните качества на един или друг учебник, автор или колектив, а самата процедура, доколкото тя е показателна за нашенския антииндивидуалистски манталитет. Повтаряна многократно, тя на свой ред води до безхаберие към авторовото, творческото начало като ценност. Оттам насетне образователната машина се завърта и нейното бездушно скриптене ми навява плътна асоциация с незабравимия клип към *Another Brick in the Wall* на Pink Floyd.

От друга страна, пълната незаинтересуваност към авторовото начало в нашата училищна система е в транзитивно отношение към едно наследено от

далечното и близко минало педагогическо зло – *репродуктивното възпроизвеждане* на учебникарския текст, изцяло валидно и за хуманитарните дисциплини. Кой от нас не се е сблъсквал с отчайващата неспособност на студентите да разсъждават логично и самостоятелно, да изказват лично мнение и оценка по даден проблем, да аргументират теза, да правят коректни изводи и т.н. – все умения, които по презумпция би трябвало да се усвояват в средното училище? Бедата иде оттам, че нашите нещастни студенти просто *не разбират* какво четат (в случая по философия) и по-лошото – не съзнават, че не разбират и според мен основна вина за това имат училищните им преподаватели. Без да навлизам в тази тема, ще се огранича да отбележа, че преобладаващото мнозинство учители до голяма степен са принудени от обстоятелствата не само да не санкционират, но и да поощряват масовото зубрене и сору-paste системата за изготвяне на писмени работи. По редица причини те изобщо не се интересуват от умствените и нравствените ценности на хуманитарното знание на питомците си, а единствено от постигането на някакви формални образователни критерии, доколкото само по тях се формират месечните им възнаграждения. Залегналата в нашенския образователен менталитет склонност към механично заучаване и/или почти буквално възпроизвеждане на учебния материал на свой ред пък генерира неуважение към авторското начало. За българските ученици е важно да предадат (по-добре или криво-ляво, зависи от личната мотивация) учебния текст, а не да го осмислят и пречупят през личната съдна способност. Ясно е, че това води до перманентно negliжиране на качеството на източниците, съответно – до нулев интерес към техните автори. В резултат днес липсва каквато и да е морална обвързаност на учащите се с принципите, целите и задачите на хуманитарното образование – от срама поради незнание, през безотговорността към начините на постигането му, до пълна ценностна индиферентност към наличието му. Това знание има чисто операционална стойност за тях и не е нищо повече от попътно средство към сдобиване с желаната диплома. Поради това и безкритичното използване на интернет става обичаен и безвъпросен прийом в ученическата подготовка, впоследствие напълно естествено възприет от същите млади хора и във висшето училище. Повечето студенти са лишени от критичното съзнание, че в глобалната мрежа няма знание, а информационни масиви. Те обаче, дресирани в безхаберие към авторското начало, ги използват безразборно и без всякакво разбиране за конкретната им (не)приложимост към една или друга тема. Масова практика е например писмените работи върху различни философски проблеми да се представят с едни и същи информационни "парчета" от мрежата, просто защото и в двете присъстват общи ключови думи и/или собствени имена! Това красноречиво сочи пълен срив на самото понятие за висша хуманитарна образование: тя е сведена до чисто механичните действия, извършвани от компютърната тър-

сачка. Така феноменът, наречен от мен "виртуално образование", фактически анихилира целите и принципите на хуманитарното знание, изстрадани и изградени повече от хилядолетие в европейската култура. Издигнати върху уникалното в тази култура разбиране за ценността на индивидуалното творческо начало, днес те биват потъпквани.

Може да се обобщи, че преобладаващото мнозинство днешни студенти консумират информационните ресурси в мрежата буквално като Fast Food, която поглъщат бързо и механично. Тук стигам до един специфичен аспект на съвременната социално-културна среда, който активно стимулира безхаберното потребителство на масивите в интернет – култа към свръхкраткочрочното постигане на която и да е житейска цел.

Вече е тривиална истина твърдението, че живеем в бързо време. Ако допреди двайсетина години скоростта беше преди всичко технологично понятие, т.е. средство от гледна точка на човешките цели, днес тя се е превърнала в свръхценност, в ценност сама по себе си. Не е необходима особено прозорливост, за да се проумее това обстоятелство – то ни атакува от веригите за бързо хранене, от телевизионните риалити формати, където печалбата и известността се случват мигновено, от рекламите, предоставящи ни моментално, тук и сега, лелеяните стоки, лечебни чудеса и т.н. Ще рече, отпаднала е необходимостта от упорит и продължителен труд за постигане на желаните резултати. Те, казано с днешен жаргон, са "на един клик разстояние". Обяснимо е тогава защо и студентите искат да изкарат добри (или някакви) оценки, съответно по философия, моментално, мълниеносно, за което интернет предлага решение на минутата. Неслучайно години наред почти всички новоприети кандидати за висше образование след първата ни среща ми задават следните най-важни според тях въпроси: колко е дълъг изпитният конспект и как най-лесно могат да вземат изпита. Леснината и времето за подготовка се оказват едва ли не единствени мотиви в процеса на тяхното обучение по философия. Ако е вярно, че "мотивите са основанията на нашата воля, почерпани от чувствата" /И. Кант/, то трябва да заявя, че студентските нравствени чувства, свързани с философската им образованост, са елементарни и убоги. Те са лишени от един много важен компонент – същностна свързаност с висока цел. Може би поради това на студентите им липсва добра воля за усвояване на действително философско знание и съответно – *търпение*, което е съществено качество на всяка добра воля. Този извод намира реално изражение в масовата убеденост на студентите, че всяко отделено за подготовка време е загубено. Пагубно обаче е и обстоятелството, че идентично разбиране имат и институционалните фактори на висшето образование, както става ясно от периодичните им напъни да натикат бакалавърската степен в някакви си три години. Така профанирането на хуманитарната образова-

ност, чийто символ е *copy-paste* студентската подготовка, би получило и непробиваема височайша санкция.

3. Възможни решения. От известно време прилагам едно просто средство, успешно използвано в манастирските скриптории: приемам само текстове, писани на ръка – при това четливо и грамотно. В средновековните школи изглежда са си давали ясна сметка за педагогическите достойнства на краснописа – това е била бавна, продължителна дейност, която е тренирала някои важни качества на паметта, волята и ума. Тя изисквала старание, дълготърпение и смирение, но и съсредоточеност, издръжливост и естетически усет. Самото преписване на ръка на свой ред ги развивало и стимулирало. Дори извадени от собствения си историко-културен контекст на единствени по онова време средства за разпространение на Словото и съответно религиозни добродетели, тези и подобни нравствени и интелектуални качества по мое разбиране биха оказали днес неограничена подкрепа в нашето старание да пре моделираме безличния "материал", така лекомислено и безотговорно струпан от средното училище пред университетските врати. Факт е, че несвикнали на подобна репресия, студентите първоначално роптаят и се опълчват. Тогава аз се опитвам да ги убедя, като изтъквам елегантната и забравена красота на ония леки и присъщи само на човешката ръка движения, които създават и извайват на един празен лист хартия силуетите на нашата реч, видимата артикулация на словото; пресъздават и сътворяват единствено възможната памет за нашите мисли. Опитвам се да им разкажа, че истински красивите неща са *бавни* и в това е достолепното им достойнство – духът извървява винаги дълъг път към извисяването си... (Те, разбира се, са чували известния афоризъм за английската ливада и английската аристокрация и опитът им да го осмислят в светлината на моето изискване прави ръчното преписване на няколко текста през семестъра доста утешително!)

После им споделям за красотата и достойнствата на "бавното", интерпретативно четене и съответно писане (вече не преписване). Лично за себе си се убедих, че нямам друг шанс да въвека студентите в тази теснина, освен чрез евентуална емпатия от тяхна страна. Давам си сметка, че една от малкото ни пресечни точки е тази на чувственото възприятие, на което се надявам да разчисти път и пред рационалните аргументи. Затова им разказвам за *културната емпирия* на четенето, която по определение изключва припряността. Опитвам се да опиша уникалната комплексна чувственост, която съпътства четенето като акт на духовен аристократизъм: опипването на книжното тяло, специфичната миризма на хартията – така сладостно-прашна в някои библиотеки, шумоленето на страниците като физически "глас" на отпечатаното слово, та дори и физическото усилие да се докопаш до някой желан, но качен на висок рафт тежък том... След това идва ред и на разяснението, че интерпретативното четене и писане е акт на ярка личностна индивидуализа-

ция и идентификация, припознаване на себе си като Този-тук-незаменим от никого; че посредством тези висши и уникални човешки дейности ние се откопчваме духом от тленното, скудоумното, скотското. Ясно е, че описваният от мен свят е *terra incognita* за почти цялата аудитория. И все пак моето дълготърпение, упоритост и доброжелателност изглежда започват да дават крехък плод: някои се заслушват, а малцина започват и да разбират, както става ясно от обратната комуникация. Намирам това за обнадеждаващо.

АСПЕКТИ НА МЕДИЙНАТА ЕТИКА

Ива Шишкова¹

Етическите проблеми в медийното пространство имат свои специфики, които характеризират медийната етика като аналитично следствие от медийните реалити. Медиите действат като основен коректив в обществото и представяват самостоятелна гаранция за спазването и реализацията на основните граждански права и свободи. Възможността за манипулиране на общественото мнение – чрез целенасоченото прокарване на внушения, пренареждане на приоритети, акценти и др., на практика представлява опасност за самото право на обективна и достоверна информация. В медиите все повече се наблюдават тенденции на подмяне на действителността с една все по-условна, дори виртуална действителност, за която определящо е единствено това, което отразяват репортажите, материалите и съобщенията на лидерите в информационния бизнес. Значителното засягане на обществения интерес от подобни тенденции е опасност, все по-осезателна в условията на икономическа глобализация, на политическа и религиозна проблематика, а това налага актуализиране на параметрите в медийната етика.

Въпросът за етическите стандарти и правилата в медийната дейност налага и въпроса дали те се отнасят само за журналистите или общо за медиите и за собствениците на медийните предприятия. Тези сложни взаимоотношения са следствие на сложните и многообразни нива на осъществяване, създадени в областта на медиите, комуникациите и новите технологии.

Институционалните особености на медиите са свързани и с различните взаимоотношения, които се развиват в медийните структури. Това е важно за редакционните екипи, за вътрешните отношения между собствениците на медиите и работещите в тази сфера. Журналистът, който работи в медиите, не е обикновен служител на трудов договор. Той е изключително важна фигура, има особено правно положение и неслучайно сам по себе си е адресат на различни норми и принципи, създадени от европейските организации. Има държави, в които правното положение и статусът на журналистите са обект на самостоятелна законодателна преценка и уредба. Това цели не да се ограничава тяхната работа, а да се гарантират стабилно правно положение и условия те да упражняват професия си така, че да създадат възможности за развитие на свободата на словото в демократичното общество.

¹ Главен асистент във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий".

Етичните норми в журналистиката са своеобразно професионално законодателство. Те винаги разрешават проблемите, възникващи във взаимодействието общество – медии, но допринасят за още по-осезаемата лична ангажираност и отговорност на журналистите. Още през 1947 г. комисията Хътчинс в САЩ определя следните принципи за свободна и етична преса:

1. Правдиво, всестранно и интелигентно описание на събитията на деня.
2. Форум за обмен на коментари и критика.
3. Отразяване на мненията, отношението и условията на живот за различните групи в обществото.
4. Редакторско ръководство с оглед представянето и разясняването на целите и ценностите на обществото.
5. Пълен достъп до новините на деня.

В своята книга "Въпроси на етиката" (Лондон, 1992 г.) Найджъл Харис пише, че правилата на поведение са само част, при това съвсем малка, от цялостната регулираща рамка, в която журналистите работят. Той анализира тези правила и изброява три главни групи хора, които трябва да бъдат облагодетелствани: публиката, за която журналистите работят; лицата, от които получават информация; онези, чийто случай журналистът разследва. Найджъл Харис изразява съмнение в ползата от доброволни правила за поведение, но все пак обобщава, че Етичният кодекс може да съдейства за по-добро поведение на онези, които сами са свикнали да се придържат към високи професионални стандарти. През 1980 г. в популярния доклад "Шон Макбрайд", изготвен за ЮНЕСКО, се казва, че "...за журналиста свободата и отговорността са неделими. Свободата без отговорност води до изопачаване и други нарушения. Но при отсъствието на свободата не може да се упражни и отговорност". Съществуват различни възгледи за прилагане на етичните норми в журналистиката, но всички са насочени към основните цели на професията.

Масмедиите конструират реалности от по-особен вид и успяват да наложат своята информационна представа за конкретни проявления в живота. Затова в международните правни отношения са възприети десетки конвенции за правата на човека, които гарантират свободата на убеждение и неговото изразяване. Нещо повече – смята се, че при отсъствие на тази свобода не може да има истинска демокрация и законност. Още през 1948 г. е приета Всеобща декларация за правата на човека, чийто член 19 гласи: "Всеки човек има право на свобода на убеждение и на изразяването му. Тази свобода включва правото безпрепятствено да се придържа към своите убеждения, както и правото да търси, да получава и да разпространява информация и идеи чрез всички средства и без оглед на държавните граници". Международният пакт за граждански и политически права от 1966 г. определя в член 19, че всяко лице има право на свобода на словото, на изразяването му и на информация "чрез каквото и да е средство по свой избор". Заложени са и ограничения: "трябва обаче да бъдат изрично предвидени от закона и да са

необходими: а) за зачитане правата и доброто име на другите; б) за защита на националната сигурност, на обществения ред, на народното здраве или морал". Повече от 120 държави ратифицираха или се присъединиха към Международния пакт за граждански и политически права. Член 20 от него гласи: "1. Всяка пропаганда на война се забранява със закон. 2. Всяко проповядване на национална, расова или религиозна омраза, която подбужда към дискриминация, враждебност или насилие, се наказва със закон."

Умението на обществото да осигури контрол над държавата и нейните институции е един от признаците за функционирането на демократичната система. Прозрачността в действията на обществените институции допринася за тяхното стабилизиране, а също ги предпазва от закостенялост и тоталитарен характер на поведение. Прозрачността засилва отговорността на политическия и държавния елит, а това е съществен елемент на демократичното управление. Медите и в това отношение са най-ефективният комуникатор между властта и обществото. Още през 1982 г. Съветът на министрите към Съвета на Европа приема декларация, която призовава всички страни членки да предоставят на обществото "... правото да се получи при поискване информация, притежавана от държавните власти ..., при условие че това не противоречи на ограниченията, които са необходими в едно демократично общество за защита на законните обществени и частни интереси".

Европейските държави имат различна обществена практика при осигуряването на достъп до информация. До 1978 г. журналистите и другите граждани на Франция не са имали свободен достъп до информацията, свързана с държавната администрация. Едва през тази година е приет Закон за свободата на информацията, който обаче е придружен от дълъг списък с изключения. Според Закона за държавната тайна на Великобритания престъпление е, ако журналистите разкриват информация, която се отнася за определен брой широко дефинирани категории. Въпреки тази забрана британските медии системно огласяват секретна информация, дори сведения, свързани с националната сигурност.

Различни европейски институции и организации извършват медийни изследвания и отправят препоръки. През 2006 г. се проведе мащабното изследване "Телевизиите в Европа", което обхваща близо двайсет страни: Великобритания, Франция, Италия и Германия от старите демокрации; осем от десетте, приети на 1 май 2004 г. (без Кипър и Малта); България, Румъния, Сърбия, Македония, Турция. Независимо че се нарича "Телевизиите в Европа", изследването засяга и въпроси за развитието на радиото и на печата, много сериозно разглежда и въпроса за медийната регулация. Тъй като България беше включена в това изследване, някои от препоръките към нея бяха: изработване и прилагане на стратегия за развитие на радио- и телевизионния сектор, прилагане на стратегията за цифровизация, гражданска квота при

избора на членове на регулатора. Тук отново възниква въпросът: дали изборът на членове на регулаторен орган да се утвърждава от парламента или от президента? Макар че този вариант на политическото представителство не е толкова важен, важното е професионалната общност, гражданският консенсус да кажат кои са легитимните хора, защото проблемът е именно с легитимността.

Дори и в страните с най-добре развити демократични традиции медийната практика предлага казуси, които затрудняват както държавните институции, така и правораздавателните органи и професионалните общности. През 2004 г. над 200 медии в България приеха свой Етичен кодекс, а през 2005 г. професионалната общност избра две комисии по етика: на електронните и на печатните медии. Редакционните стандарти, заложили и в българския Етичен кодекс, са: точност и безпристрастност на информацията, баланс, наличие на всички основни гледни точки, справедливост при отразяването на правото на отговор, зачитане правото на личен живот и, най-общо казано, добър вкус (език; часови пояси, недопускащи насилие; секс; груб език и др.). Съществуването на такъв стандарт обаче не гарантира спазването му.

Етичен е и проблемът с медийната собственост. Независимо че голяма част от медиите (регионални и централни) са подписали Етичния кодекс, колко от тях са декларирали публично кой стои зад тях, кой е собственикът им? Това също е една от препоръките към България: публичен регистър с медийната собственост. Медийната собственост е основен медиен стандарт, който не е нужно да се нарича "европейски", а е жизненоважен професионален стандарт.

Словото е неотменима човешка даденост. Свободата на словото е вид социално благо, което осигурява достъп до определени материални или духовни ценности. Във връзка с това в правната доктрина в САЩ се налага становището, че свободата на словото може да бъде ограничавана и същата няма абсолютен характер [1].

В европейската правна теория се възприемат няколко изисквания към създаването на ограничения, които произтичат от практиката на Европейския съд по правата на човека:

1. ограниченията трябва да са предвидени в закон (в т.ч. и Конституцията);
2. да са насочени към изброени цели;
3. да съществува необходимост от тяхното въвеждане в рамките на демократичното общество [2].

В конституционноправната теория се застъпва становището, че ограниченията трябва да се отнасят към времето, мястото и начина на изразяване на мнението, а не да засягат съдържанието на посланието, което се включва в него [3].

Свободата да се изразява мнение в българската правна система търпи известни конституционни ограничения, предвидени в чл. 39, ал. 2 от Конституцията и разглеждани от доктрината като "специални ограничения", които произтичат от самото регулиране на правото [4]:

- от гледна точка на защитата на конституционно установения ред;
- запазване на обществения ред и превенция на престъпността;
- защита на репутацията и правата на другите граждани.

Конституцията определя по следния начин свободата на медиите: Печатът и другите средства за масова информация са свободни и не подлежат на цензура (чл. 40, ал. 1 от Конституцията). Централно място при обсъждане на конституционната формула за свободата на медиите заема забраната на цензурата. В медийноправната теория се поддържа становището, че най-прецизното и конкретно легално определение на цензура в българското законодателство се съдържа в Закона за радиото и телевизията от 1996 г. (отм.) [5] и може да бъде съотнесено и към печатните издания и други медии: предварително одобряване на материалите, предназначени за предаванията по радиото и телевизията от страна на държавни органи или лица, които се намират извън структурите на съответната радио- или телевизионна организация (§ 2, т. 18 от ДР на ЗРТ от 1996 г.).

Свободата на мнение е "отбранително по своята природа право" [6], което не позволява намесата от страна на държавни органи в дейността на средствата за масова информация.

Свободата на медиите е "дъщерно" право спрямо свободата на изразяване изобщо според немската правна доктрина и като такова право може да бъде ограничавано, за да бъдат защитени признати от правната система общи ценности [7].

Ограниченията на свободата на медиите са допустими с оглед:

- защитата на конституционно установения ред;
- запазването на обществения ред и превенция на престъпността;
- защитата на здравето и морала;
- защитата на репутацията и правата на другите граждани.

Европейските държави имат различна обществена практика при осигуряването на достъп до информация. Журналистите и другите граждани на Франция не са имали свободен достъп до информацията, свързана с държавната администрация, до 1978 г. и едва тогава е приет Закон за свободата на информацията, който обаче е придружен от дълъг списък с изключения. Според Закона за държавната тайна на Великобритания престъпление е, ако журналистите разкриват информация, която се отнася за определен брой широко дефинирани категории. В Холандия има Закон за откритост на държавното управление, според който властите са длъжни да осигуряват прозрачност на своите действия. Защитата на свободата на печата и на информа-

цията в Швеция е осигурена от Конституцията. Мнозина експерти смятат, че тази страна е образец за прозрачност на управлението в Европа. Всяка институция в Швеция е длъжна да осигури на посетителите компютри, които да улеснят техния достъп до конкретни база данни. Унгария, Полша, Чехия приеха още в началото на своите демократични промени закони за защита на данните и свободата на информацията.

От гледна точка на европейските стандарти две са организациите, които имат най-голямо значение за нас като европейска страна. Това е ООН с Всеобщата декларация за правата на човека, със структурите, свързани с международната организация, с Пакта за граждански и политически права. Друга такава организация е ЮНЕСКО, която се занимава с медиите като част от културата и образованието. ЮНЕСКО също има отношение в международен правен план към медийната дейност в различните страни, включително и в България.

Като член на Европейския съюз България е подчинена на европейското законодателство. Законодателните норми в медийната област трябва да се създадат от държавите членки в рамките на сближаването и хармонизирането на законодателствата им. Тези норми се основават и на Договора за ЕС, който след Маастрихт вече включва и специална клауза за множествеността и разнообразието на културите, за тяхното съхранение и развитие, за индивидуалния национален принос на всяка страна членка. Но каквито и регулаторни етични норми да бъдат заложили, както подчертава в книгата си "Структурни изменения на публичността" Юрген Хабермас, нормативното съдържание на понятието демокрация не се изчерпва само с активностите на плоскостта на демократичната правова държава. Необходимо е обществото да си подсигури механизъм за пропускливост за свободно движение на ценности, теми, аргументи в публичната комуникация, в която упражняват властта си и медиите. На медиите предстои да доказват своята специфична незаменимост, като култивират и моралните ценности на гражданското общество в процеса на комуникация.

ЛИТЕРАТУРА

1. За относителния характер на свободата на словото в контекста на Първата поправка на Конституцията на САЩ виж в Кърил, Д., Конституция на САЩ. Четиво за народа, Издателство "Народна култура", С., 1991, с. 93 – 94

2. Tulkens, F. Freedom of Expression and Information in a Democratic Society and the Right to Privacy under the European Convention on Human Rights & A Comparative Look at Articles 8 and 10 of the Convention in the Case-law of the European Court of Human Rights, Strasbourg, pp. 21 – 22.

3. Танчев, Е. Въведение в конституционното право, Издателство "Сиби". С., 2003, с. 419.

4. Златарева, М., Критериите за ограничаване на човешките права в практиката на българския Конституционен съд. – сп. "Съвременно право", 2005, № 2, с. 26.
5. Чолаков, Р. Цензура. В: Медийно право – речник на основните понятия. Вестникарска група България и Книгоиздателска къща "Труд", С., 2005, с. 474.
6. Класификацията на правата на "отбранителни", "социални" и "политически" е направена в Друмева, Е. Конституционно право. Издателство "Анубис", С., 1995, с. 535.
7. Hoffmann – Riem, W. *Regulating Media*. The Guilford Press, New York – London, p. 278.

ЦЕННОСТНИ ПАРАМЕТРИ НА НАУКАТА НА СОЦИАЛНИТЕ ИНОВАЦИИ

Максим Лазаров¹

В обширната проблематика за същността и значението на социалните иновации може би няма по-дискутиран проблем от този за съотношението им с ценностната система на личността и обществото. Всяка иновация възниква в конкретна ценностна атмосфера, сама по себе си носи ценностна натовареност, дестабилизира или укрепва съществуващия ценностен порядък, формира или разрушава някакви ценности. Тази многостранна и дълбока взаимобвързаност проличава особено релефно в условията на съвременния иновационен процес, когато благодарение на технологичния прогрес новостите се превърнаха в трайна сигнатура на човешкото битие. Както точно е забелязал Бертран дьо Жувенал – един от пионерите на теорията за иновациите, – "вярно е, че характерът на техническите изменения има огромно влияние върху обществото, но не по-малко вярно е, че в характера на техническите изменения са отразени и социалните ценности."² По такъв начин може да се каже, че всяко нововъведение започва, носи и реализира определени ценности, т.е. сами по себе си иновациите се явяват своеобразен ценностен транслятор и генератор. Това е така, защото иновациите са висш израз на целевата преобразуваща човешка дейност, която не се осъществява в някакъв "ценностен вакуум", а е винаги постигане на определени човешки мечти и проекти, на нещо ново и желано.

Разбира се, че когато се говори за взаимоотношението между ценности и иновации, следва да се има предвид и "пластовият" характер на това, което наричаме ценностна система. Във всяка такава система могат да се открият три относително обособени пласта – инструментални ценности, терминални ценности и универсални ценности. Към инструменталните отнасяме т.нар. цели – средства, свързани предимно с дейността и задачите на всекидневното. Терминалните ценности имат предвид жизненедейността като цялост, отличават се с дълготрайности, стабилност, свързани със социокултурните образци и начина на живот. Към универсалните ценности се отнасят хуманистичните идеали и принципи с общочовешки характер и значимост.

¹ Доцент в Института за изследване на общества и знанието при БАН, д-р по философия.

² Jovenal, B. *Technology as Means*. In: *Values and the future*. N.Y., 1992, p. 222.

Привеждането на тази диференциация е необходимо не само заради постигането на по-висока конкретност в анализа, но и поради факта, че в литературата нерядко можем да срещнем възгледи, застъпващи идеите за ценностната индиферентност на иновациите, та дори и за тяхната ценностна противоположност. Може би в най-чист вид тези идеи се лансират в класическото изследване на Макс Вебер "Протестантската етика и духът на капитализма". Според Вебер превръщането на науката в институционализирана обществена сила (чрез бюрокрацията и техниката) елиминира ценностно-консолидиращата, ориентиращата и осмисляща роля на такива социални фактори, като религията, традициите, обичаите, празниците и т.н. И доколкото науката представя единствено средствата на съществуването, човек е принуден вече сам да избира целите на това съществуване. Така религиозните добродетели се заменят от "трезвите професионални качества" и "утилитаризма на светската дейност". Етосът на съвременната епоха е рационализъмът, дешифриран като "стремеж към печалби" и "етика на икономическите отношения". В тези условия "иррационалната магия на ценностите" става необходимият нравствен контрапункт на "рационалния свят".¹

Очевидно при подобна позиция на иновациите се вмения единствената функция на разрушаване и дестабилизиране на съществуващия ценностно-нормативен порядък. Изходен пункт на тази позиция, както може да се види, е методологичното противопоставяне на наука и ценности. Интересно е да се отбележи, че в по-късното творчество Вебер отново се връща към проблема за връзката между иновации и ценности, но тълкувайки я вече в психологически порядък. В. Момзен, един от задълбочените коментатори на неговото творчество, привежда следната многозначителна констатация: "според М. Вебер човек тръгва по пътя на иновациите и преобразуванията, когато неговите ценности нагласи се оказват в опасност."² Очевидно при формулирането на подобна теза връх са взели охранителните мотиви – иновацията се прави, за да се съхрани нещо, да се запази някакво статукво в индивидуален или социален порядък. По такъв начин се отнема развиващата и преобразуващата сила на нововъведенията, те се поставят в прокрустовото ложе на стремежите за непроменяемост.

Заедно с това обаче трябва да се признае, че тезата на Вебер има известни основания, доколкото социалната практика неведнъж е демонстрирала случаи, когато нововъведенията или това, което се представя за нововъведения, се замислят и осъществяват с чисто охранителни подбуди. Подчинено на такива подбуди, нововъведението, естествено, губи преобразуващите си

¹ Вебер, М. Протестантская этика. Спорник статей. М., 1973.

² Mommsen, W. Max Weber als Kritiker des Marxismus. Zeitschrift für Sociologie, Bielefeld, 1994, Jg 3, N 3.

свойства и възможности. Не са рядкост и случаите, когато подобен тип иновиране се замаскирва с фразата за усъвършенстването, но усъвършенстването, както е известно, е свързано с качествените промени и новите състояния.

По наше мнение при тълкуването на идеята за ценностната "разкрепостеност" на иновациите трябва да се има предвид и ажиотажът, създал се около бурното нахлуване на нововъведенията през последните няколко десетилетия. В случая може да се каже, че се получи известно разминаване между отделните ценностни пластове. Ценностите на всекидневието, на бързото придобиване и бързите ефекти като че ли "засенчиха" универсалните ценности. Трябваше да се появят екологичните заплахи например, за да се разбере, че бързата индустриализация не е свързана единствено с благото и доброто. Разбира се, както и при преходната пренастройка, така и сега масовото съзнание трудно се прощава с илюзиите на инструменталните ценности, с вечната човешка претенция "сега и тук" да бъде постигнато щастието. Въпреки ногките на носталгия бихме могли да приемем констатацията на австрийския социолог Волфганг Краус, че "след като бурята на оптимистичните нововъведения загуби привлекателността си въпреки всички сензации (дали ще се кацне на Луната, Марс или Сатурн, за неспециалиста няма голямо значение), ще се намира вероятно по-лесно разбиране за ценности и смисъл, които ще оказват влияние чрез алегии, символи, сравнения, разглеждане на идеи, чрез красота, за такъв начин на живот, който е ориентиран към ценности като добро, спокойствие, смисъл."¹

Изведена на едно по-високо идейно равнище, тази носталгия може да прерасне в ретронагласа, когато хубавото и доброто се виждат само в миналото, а настоящето и бъдещето са изпълнени със заплахи, несигурност и опасности. Често можем да видим тези мотиви, впрегнати в откровено идеологически манипулации, когато се правят опити определени ценности от миналото да се реанимират в настоящето.

В случая отново се срещаме с вариант, в който подходът към новото се формира от определени ценностни нагласи, т.е. в една или друга степен следва и в новите условия да възпроизведе съществуващия ценностен инвентар. В такива случаи и самите проекции към бъдещето се основават не толкова на реалната значимост и роля на новото, а по-скоро на това, как изглежда то в ценностното съзнание на проектиращия. По същество това е основният порок на всички консерватистки и традиционалистки ориентирани етически системи. По такъв начин преувеличеното значение на ценностите за построяване на социални прогнози може да доведе до абсолютизация на ролята на ценностите както в самия социален процес, така и в прогнозата, до

¹ Kraus, W. Kultur und Macht. 2000, S. 172.

преувеличаване ролята на прогнозиста, който не само разпознава знаците, белезите на бъдещето, но и генерира образи на бъдещето.

Очевидно, за да се изясни най-адекватно взаимоотношението и взаимодействието между ценности и иновации, ще трябва да се проследят два основни разреза на проблема – мястото на самото ново в конкретната система, т.е. самото то, схванато като някаква ценност, и, от друга страна – това, което се извършва в тази система вследствие на неговата поява и въздействие.

Вече видяхме, че когато към новото се подхожда от консерватистки или традиционалистки позиции, в които основен канон е съхраняването на съществуващото статукво, на него му се отрежда твърде ограничена роля и предимно инструментално значение. Новото в случая е поставено в парадоксална ситуация да работи срещу самото себе си, т.е. не да отрича нещо старо, а себе си. Иновации, осъществявани на подобни позиции, имат ограничено поле на действие, не могат да пробият дълбоко в тъканта на обществото, в последна сметка имат нисък социален ефект. Заедно с това обаче тази практика на ограничаване ролята и въздействието на новостите е в една или друга степен ограничена във времето. Настъпва рано или късно моментът, в който натрупването на новостите достига своя предел и промяната се превръща в неизбежна. Не можем например да направим технологични иновации в машабен вид, ако не променяме политически структури, ценностни нагласи, управленски технологии, форми на взаимоотношения и т.н. Историята познава много случаи, когато мислители и политици са демонстрирали двойствено отношение спрямо иновациите – от една страна, са се старали да ги осъществяват, от друга, да ограничат въздействието им. Зад това отношение лесно може да се открие двойствена ценностна нагласа към новото – съзнанието за неговата необходимост и полезност и страхът от промени. Във всички случаи обаче възприемането на новостите предполага в една или друга степен някаква преоценка на наличния ценностен арсенал.

По същество достигахме до втория разрез на разглеждания проблем – отрожението на нововъведенията върху ценностната система. Изменяйки условията на живот, нововъведенията необходимо внасят промени в ценностната сфера, в моралните интереси и потребности на хората, в представите им за добро, ценно, красиво и т.н. Разбира се, от силата и мащаба на съответното нововъведение зависи и степента на пробива в сферата на ценностите. Както забелязва П. Сорокин, последствия върху социокултурния живот на обществото имат "само събития, които водят до огромна промяна или които служат като повратни точки на такава огромна промяна в една от най-обширните социокултурни системи или особено в суперсистемата".¹

¹ Сорокин, П. Социокултурна каузалност, пространство, време. В: Идеята за времето. С., 1985, с. 344.

Като правило такива крупни иновации успяват да пронижат всички равнища на ценностната система, да внесат сириозни размествания в ценностната й йерархия. Разбира се, на различните равнища динамиката и формите на въздействие на иновациите са различни. Колкото по-нагоре се качваме по пирамидата на ценностите, толкова по-трудни стават и промените. Етажът на идеалите е по принцип най-трудно пробиваем и всяка промяна тук е свързана с цялостна преоценка на съвкупния ценностен арсенал. Това не е случайно, защото идеалите са най-трайните и мащабни основания на всяка ценностна система, т.е. базисът, върху който се изграждат жизнените стратегии, проекциите на целокупното обществено съзнание. По същество всяка преоценка на ценностите води до дестабилизация и деструкция на равнището на идеалите. Ето защо и пренастройката тук е най-бавна и мъчителна както в индивидуален, така и в социален порядък. Не е случайна и фразата, че придобиването на нови идеали в буквалния смисъл на думата се "изстрада" от личността и обществото.

На равнището на инструменталните ценности динамиката и възможностите за промяна са много по-големи и тук новото се възприема по-бързо и безболезнено. Това е така, защото този разред ценности е свързан основно с потребностите на всекидневието, които се характеризират със скоротечност в предпочитанията и претенциите. Може би най-чист примир в това отношение са взривовите на разнообразните моди, където новото (дори когато е и замаскираното старо) е търсено и желано. Но ако тези ценности са поместени в комплекса на традициите и обичаите, промените сащо могат да станат мъчителни и забавени. Това са случаите, когато към аксоарите на всекидневието се демонстрира "подръчно отношение" (Хайдегер), т.е. когато във вещта, дрехата, някаква мебел и т.н. се влагат личностен смисъл и значение.

Във връзка с това не е случайно и мнението на някои изследователи, че колебанията в отношението към съвременните промени са повече на равнището на мненията и преценките, отколкото в поведението. Става дума за това, че в повечето случаи афишираме промяна в отношението към новото, отколкото реалното му възприемане и враждане в структурите на жизнеността. В това разминаване се отразява несъвпадението между общата нагласа към новото и реалната готовност то да се осъществява в практиката – проблем, който в последно време занимава все по-активно социолози, психолози и етици.

Като ефект от този двойствен ценностен стандарт към новото може да се наблюдава фрагментация на дейността. Например в сферата на труда да се правят иновации, но в тази на бита или взаимоотношенията да властват остарели ценностни образци. По такъв начин цялостта на дейността се пропуква, тя се фрагментира на отделни части, всяка от които може да работи сама за себе си. Съответно и ценностният статус на подобна личност се оказва

фрагментиран, което се съпровожда и от негативни емоционални състояния. Общият извод, който може да се направи, е, че дори когато се осъществяват в отделни сфери на дейността, иновациите оказват въздействие и върху останалите сфери. Ценностите имат предвид не отделните разрези на дейността, а нейната тоталност, така се формира и ценностният континиум, който изразява целостта и хомеостазиса на личността. Промяната в ценностната система като ефект на иновациите има, може да се каже, "верижен характер", т.е. тя се отнася не до отделно звено, а до цели комплекси от ценности и в последна сметка до цялата система. Особено добре това проличава днес в условията на бурно развиващия се технологичен прогрес.

ЕТИКАТА В БЪЛГАРСКАТА НАУКА
Седма национална конференция по етика

Колектив

Редактори: Ваня Миленкова, Лилия Даскалова
Художник на корицата Истилиян Божилов

Дадено за печат на 06.08.2012 г.
Формат 16/60/84. ПК 24. Тираж 100
ISBN 978-954-644-347-2

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС